

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

HADIFOGSÁG, MÁLENKIJ ROBOT, GULÁG

**Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása
a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáborába
(1944–1953)**

**Beregszász–Ungvár
2017**

HADIFOGSÁG, MÁLENKIJ ROBOT, GULÁG
Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása
a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáborába (1944–1953)

Nemzetközi tudományos konferencia
Beregszász, 2016. november 17–20.

A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpontjának kiadványa

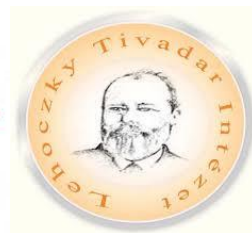
Beregszász–Ungvár
2017

HADIFOGSÁG, MÁLENKIJ ROBOT, GULÁG
Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása
a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáborai (1944–1953)

Nemzetközi tudományos konferencia
Beregszász, 2016. november 17–20.

A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpontjának kiadványa

Szerkesztette:
Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István

„RIK-U” Kiadó
Beregszász–Ungvár
2017

ББК: 63.3 (2РОС)-8
УДК: 323.282 (061.3)
Т-12

A kötet a 2016. november 17–20-án Beregszászon megtartott a Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpont által rendezett „HADIFOGSÁG, MÁLENKIJ ROBOT, GULÁG. Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáborai (1944–1953)” c. nemzetközi konferencia anyagait tartalmazza.

Készült a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpont műhelyében
az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatásával.

Szerkesztette:
Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István

A kiadásért felel: *Orosz Ildikó*
Tördelés: *Molnár D. István*
Borító: *Molnár D. István*
Korrektúra: *Hnatik-Riskó Márta*

A közölt tanulmányok tartalmáért a szerzők a felelősek.

**A kiadvány megjelenését Magyarország Emberi Erőforrások Minisztériuma
által kiírt Gulág Emlékév – 2016 pályázati program támogatta.**

ISBN 978-617-7404-36-0

© Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István, 2017
© A szerzők, 2017

„RIK-U” Kiadó, Ungvár
Nyomdai munkák: Kálvin Nyomda, Beregszász, Kossuth tér 4.
Felelős vezető: Lacz Csilla

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
--------------	---

Bocskor Andrea: Kisebbségvédelem az Európai Unióban, avagy az EU reakciói a kisebbségi jogsértésekre és a kommunizmus büntetteire	9
--	---

Seres Attila: A Kárpátaljai Református Egyház az 1956. évi forradalom idején. Iratok a szovjet állami Vallásügyi Tanács archívumából 1956–1957....	32
---	----

Csiszár Imre: A kényszermunkatáborok és a hadifogolytáborok világa a hajdúnánási túlélők elbeszéléseinek tükrében	79
--	----

Fodor Gusztáv: A református egyház első évtizede Kárpátalja szovjetizálásának idején (1944–1954)	97
---	----

Ötvös István: Vagontörténelem – gondolat kísérlet	118
--	-----

Janek István: Esterházy János felvidéki magyar politikus munkássága, elítélése és a szovjetunióbeli Gulágon eltöltött évei	126
---	-----

Ilyés Gábor: A málenkij robot emlékezete a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei településeken felállított emlékjelek tükrében	150
---	-----

Köteles László: Málenkij robot a jelenlegi Szlovákia területén. A szlovákiai magyarság sorsa 1944–53	177
---	-----

Lukáč Gábor: Felső-Bodroghöz civil férfilakosságának legnagyobb áldozati vesztesége a 20. században.....	193
---	-----

Dupka György: A GUPVI–GULÁG táborokba elhurcolt magyar foglyok nyomában az oroszországi Baskíriában, Tatárföldön és a Kaukázus országaiban a levéltári iratok, visszaemlékezések és a helyszíni vizsgálatok tükrében	208
---	-----

Szamborovszkyné Nagy Ibolya: Konceptiós perek, politikai elítéltek, egyszerű emberek. Szovjet belbiztonsági tisztogatások Nagyberegen (1945–51).....	226
---	-----

Molnár D. Erzsébet: A kárpátaljai németység szovjet hadifogolytáborokba hurcolása és internálása (1944–1946)	245
---	-----

A KÖTET SZERZŐI	263
-----------------------	-----

A KONFERENCIA FOTÓANYAGAI.....	268
--------------------------------	-----

ELŐSZÓ

A Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpont elsődleges feladatának tekinti a kárpátaljai magyarságot érintő sorfordulók történetének a feltárását. Ezen célkitűzések megvalósítását hagyta ránk a Kutatóközpont első vezetője, dr. Soós Kálmán. A kárpátaljai magyarság a határon túli régiók közül a legkisebb létszámú közösség, de ennek ellenére felvállaltuk múltunk inkább tragikus, mint dicsőséges eseményeinek a tudományos feldolgozását. Jelen kötetünk éppen a kárpátaljai magyarság legvésebb korszakára hivatott rámutatni. 2016. november 17–20. között *Hadifogság, málenkij robot, Gulág. Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáborába 1944-1953* címmel konferenciát szerveztünk, amelynek tanulmányait tárjuk az olvasók elé. Az egész Kárpát-medencéből, érkeztek kutatók, akik beszámoltak legújabb kutatásairól a II. világháború befejezése előtti lakossági megtorlásokról és deportálásokról. Képviseltette magát többek között az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő, a Gulág Programiroda, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának képviselője, az MTA Történettudományi Intézetének képviselője, valamint jelen volt dr. Bocskor Andrea EP-képviselő. Ezenkívül megemlítendő a helytörténészek, akik előadásaikkal és hozzászólásaikkal hozzájárultak az értekezés sikeréhez. Az előadások révén a résztvevők mélyebben megismerkedhettek az 1944. évi sztálini elhurcolások, a történelmi egyházak képviselői ellen levezényelt koncepciós perek, a kuláktalanítás, a donbászi munkaszolgálat történetével.

A sztálinista éra embertelen megtorlásai elsősorban a Kárpát-medence magyar–német lakosságát sújtották, akik a korabeli államhatalmi túlkapások áldozatai lettek. A Szovjetunióban a háborús évek során kialakult a nagy tömegű deportálások menetrendje, és amikor a front elérte Kárpátalját, már egy jól kidolgozott séma alapján, kimunkált módszerekkel szedték össze a megbélyegzett lakosságot. A sztálinisták evvel újabb hadifoglyokat nyertek a kényszermunkatáborok részére, egyúttal etnikai tisztogatást hajtottak végre, eltávolítva a szovjet rendszer számára nemkívánatos személyeket, és nem utolsósorban megfélemlítették a lakosságot.

Az elhurcolások időszakát megidézve válhat láthatóvá és mérhetővé az út, amelyet megtettünk azóta, de még mindig kérdés, hogy mennyire maradtak meg az emberi fejekben a régi gondolkodás kódjai. A tisztán látáshoz erre az időszakra vonatkozóan ez a tanulmánykötet is hozzájárul, hiszen szinte minden egyes dolgozatban megjelennek a számadatok, amelyek mögött valójában az emberi életek sokasága tanúskodik egy totalitárius államrend törvénytelen tetteiről.

A történészek előtt ma is hatalmas feladat áll, mivel annak ellenére, hogy már Ukrajnában is immár negyedszázada elhangzott az igazság a deportálásokról, a téma kutatásakor a kérdőívezés és az interjúkészítés idején az elhurcoltak hozzátartozói részéről még mindig tapasztalható félelem. Ezeknek a félelmeknek

az eloszlata ma sem fejezödött be. Meggyözödésünk, hogy az újabb kutatások eredményeinek a közkinccsé tétele hozzájárul az évtizedes trauma feloldásához, múltunk tragédiákba torkolló részleteinek a megismeréséhez, ami megerősítheti az igazságba és magyarságba vetett hitünket.

Dr. Csátáry György
a Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi
Kutatóközpont vezetője

**KISEBBSÉGVÉDELEM, AVAGY AZ EURÓPAI UNIÓ REAKCIÓI A
KISEBBSÉGI JOGSÉRTÉSEKRE ÉS A KOMMUNIZMUS
BÜNTETTEIRE**

**MINORITY PROTECTION WITH REGARD TO THE REACTIONS
OF THE EUROPEAN UNION TO THE MINORITY RIGHTS
AFFECTIONS AND THE CRIMES OF COMMUNISM**

BOCSKOR ANDREA

RESUME

The 20th century witnessed two world wars, numerous territorial and ethnic conflicts that lead to human tragedies on personal and community level either. Basing on historical research we can state that the most severe crimes against humanity were committed by totalitarian regimes: the Communism, the Naczi and the Fascist regimes. These crimes are still not investigated completely and even the victims are not rehabilitated in many countries. Since the enlarging of the European Union by Central-European countries the issue of the minority rights and their protection is constantly on the agenda. In the 1990th the EU seemed to have the political will to find solutions and to define the minimum standards of the minority rights, e.g. by formulating the Copenhagen Criterias, but the experience shows that it is not enough. Crimes of totalitarian regimes, especially of the Communism, against humanity, including those committed against minority communities are still "swept under the carpet" in the EU, as there is no legal framework for dealing with it. Since 2008 Prague Declaration there are initiatives of some member states or politicians, members of the European and National Parliaments to raise the issue on the EU level, and there are some achievements, e.g. proclamation of 23 August as European Day of Remembrance for Victims of Stalinism and Nazism, but we have to do more efforts in order to reach reconciliation.

A XX. századi történelem számos olyan konfliktust, területi vitát és háborút hozott az emberiségnek, melyek következtében több millió ember volt kénytelen elhagyni szülőföldjét, deportálták, bebörtönözték, életét vesztette, ezek egy része valamely őshonos, etnikai, kulturális vagy nyelvi kisebbségi csoporthoz tartozott. A felsorolt bűnöket a kisebbségi közösségekkel szemben javarészt a totalitárius rendszerek követték el, így ezek felszámolása a túlélésnek és megerősödésnek, illetve az igazságszolgáltatásnak és a bűnösök megbüntetésének reményét is keltették a meghurcolt és megtizedelt közösségekben. A Szovjetunió felbomlása jelentős mérföldkő volt abból a szempontból, hogy a szovjet uniformizáló rendszer által egységbe tömörített és elnyomott nemzetiségek, valamint az egykori

Keleti Blokk országai kitörhettek Moszkva teljhatalmú irányítása alól, történetük ezáltal egy új szakaszba lépett.

Kisebbségvédelem és az EU

A közép- és kelet-európai kisebbségi közösségek fejlődéstörténete is új szakaszba ért az 1980-as évek végén, mivel a társadalmi mozgalmak révén bekövetkezett demokratikus változások pozitív fejleményeket eredményeztek. Szervezeti alapon körvonalazódni kezdett a kisebbségi közösségek érdekképviselői rendszere, és az 1990-es években felmerült a kisebbségi jogok nemzetközi szabályozása iránti igény is. Az Európai Unió mint politikai entitás csak korlátozott mértékben reagált az 1989 utáni európai politikában megjelenő nemzetközi kisebbségvédelmi törekvésekre, és az EU-ban élő kisebbségek jogainak bármilyen formában való egységes és Unió-szintű elfogadása gyakorlatilag mind a mai napig nem tartozik a politikai realitások közé.¹

A kilencvenes évek első felében a nemzetközi szervezetek, leginkább az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ), valamint az Európa Tanács (ET) által megfogalmazott nemzetközi kisebbségvédelmi dokumentumok, így különösen az EBESZ-nyilatkozatok kisebbségi jogokat érintő részei, az EBESZ Kisebbségi Főbiztos intézményének létrehozása (1992), az ET *Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája* (1992), az ET *Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről* (1995) – és nem utolsósorban az ENSZ Közgyűlés *Nyilatkozata a nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól* (1992) – új jogi és politikai kereteket szabtak a kisebbségek nemzetközileg elismert jogainak.² Ezek a nemzetközi szerződések jelentik az elvi alapját is az európai kisebbségvédelemnek.

A 90-es években, ha korlátozott mértékben is, de az Európai Unió is hozzájárult a „kisebbségvédelmi minimum megalkotásához”. 1993-ban az Európai Unió Tanácsa arról döntött, hogy a *Koppenhágai Kritériumok* formájában egy feltétellistát készít a jövőben csatlakozni kívánó országok számára. Ebben kitért a kisebbségi jogok védelmére, azok tiszteletben tartásának fontosságára. Ez volt az első pillanat, amikor a „nemzeti kisebbség” kifejezés megjelent egy hivatalos tanácsi dokumentumban. Az ezt megelőző évtizedekben nemzeti kisebbségi jogokra való utalás nem volt a közösségi joganyagban, és az intézmények közül egyedülként az Európai Parlament volt aktív ezen a téren, amely számos határozatot fogadott el a témában, közösségi kompetencia hiányában azonban ezek a határozatok kizárólag politikai jelentőséggel bírtak. A *Koppenhágai Kritériumok* elfogadásával az Európai Bizottság monitorizáló

¹ VIZI Balázs: Az Európai Unió és a kisebbségi nyelvek.

<http://www.hunsor.se/dosszie/azeuesakisebbssegunyelvek.pdf> (Letöltés: 2016. szeptember 15.)

² Uo. Ld. erről bővebben: CUMPER, Peter – WHEATLEY, Steven (szerk.): *Minority Rights in the 'New' Europe*. The Hague, 1999.

szerepet kapott, és a csatlakozásra váró országokról szóló országjelentésekben minden évben külön fejezet készül a kisebbségi jogok tiszteletben tartásáról.³

Az emberi jogok és a méltóság tisztelete, együtt a szabadságra, a demokráciára, az egyenlőségre és a jogállamiságra vonatkozó alapelvekkel, közös értéket jelentenek az Európai Unió minden tagállama számára. Ezek egyszersmind meghatározzák az Unió lépéseit mind határain belül, mind azokon kívül. Az Európai Unió által ezen a területen tett lépéseket az Európai Unió működéséről szóló szerződés határozza meg, amelynek melléklete a 2000-ben kihirdetett *Alapjogi Charta*. 2009 óta a *Charta* az uniós intézményekre és (az uniós jogszabályok alkalmazása esetén) a nemzeti kormányokra nézve jogilag kötelező érvényű. Az *Alapjogi Charta* összhangban áll az (Európa Tanács által elfogadott) emberi jogok európai egyezményével.

A kisebbségi jogi szakértők 2000-re, illetve 2009-re teszik a kisebbségvédelmi szempontból elkülöníthető harmadik szakasz kezdetét. Hiszen ekkor jelenik meg nevesítve a „nemzeti kisebbséghez tartozás” az uniós joganyagban. Elsőként az ún. faji irányelvben (2000/43/EK), amely a személyek közötti, faji vagy etnikai származásra való tekintet nélküli egyenlő bánásmód elvének alkalmazásáról szól. Másodízben az *Alapjogi Chartában* jelenik meg a „nemzeti kisebbséghez tartozáson való megkülönböztetés tilalma” (21. cikk), illetve a „kulturális, vallási és nyelvi sokféleség” (22. cikk) védelmének kérdése. A *Chartát* még az ezredfordulón szövegezték, de csak 2009-ben, a *Lisszaboni Szerződés* életbe lépésével emelkedett jogi erőre. A *Charta* mellett a *Lisszaboni Szerződés* is további fontos előrelépést jelent, hiszen elfogadásával a preambulum 2. cikkelyében megfogalmazott „a kisebbségekhez tartozó személyek jogainak tiszteletben tartása” a közösség alapvető, központi értékévé lett.⁴

Összességében tehát a *Lisszaboni Szerződés* életbe lépése és az *Alapjogi Charta* jogi erőre emelkedése javított a korábbi jogi környezeten, de önmagukban még ezek sem elegek ahhoz, hogy az Európai Unió a kisebbségvédelem területén konkrét ügyekben – az általános diszkrimináció tilalmán túlmenően – közösségi szinten lépjen fel.⁵ Tehát az egyén alapjogai és diszkrimináció-mentessége jogilag biztosított, de egy közösség jogsérelmeinek az orvoslására ritkán akad példa.

Az Európai Bizottság a csatlakozásra váró országok tekintetében a legaktívabb. A régi tagországok esetében viszont – kompetencia hiányában – nem tehet kisebbségvédelemmel kapcsolatos javaslatot, és erre hivatkozva számos kezdeményezést, konkrét, kisebbségi jogokat érintő hozzá intézett kérdést utasít el. Kompetenciahiányra hivatkozva „a nemzetközi közösség egyre kevésbé hajlandó a saját szintjén megoldani a felmerülő konkrét kisebbségi jogsértő

³ EPLÉNYI Kata: A nemzeti kisebbségek védelme az európai unióban. Létünk, 2013/különszám. 46.

⁴ Uo. 47.

⁵ Uo. 48.

kérdéseket, és inkább az adott egy vagy két állam belpolitikai, illetve bilaterális kérdésköréként igyekszik azt kezelni”.⁶ Tehát nemhogy a múltban keletkezett kisebbségi jogsértéseket nem sikerül EU-s szinten orvosolni (ld. pl. a Benes-dekrétumok), de a jelenkori eseteket is semmitmondó nyilatkozatokkal, vagy kompetenciahiányra hivatkozva elutasító válasszal zárnak le.

A kommunista rendszer bűneinek megítélése az EU-ban

A szovjet rendszer 1944–53 között a kárpátaljai magyarság ellen „kollektív bűnösségre” hivatkozva elkövetett büntettei, pl. az ún. málenkij robotra történt deportálások fogalmilag az EU szempontjából nem a kisebbségi jogsértés kategóriájába helyezhetők, hanem a totalitárius rendszerek (nácizmus és sztálinizmus, kommunizmus) büntetteinek sorába, az emberiség elleni büntettnek tekinthetők.

A nácizmus és a sztálinizmus összehasonlítása már az 1980-as években elkezdődött. Németországban történészi és politikai vita is indult, mely felerősödött a Szovjetunió szétesésével, és az Európai Unió kiterjedésével a korábbi szovjet blokk országaira is hatott. Az 1989-es forradalmak után az európai intézmények, mint az EP és az EBESZ növekvő figyelmet fordítottak a nácizmus és a sztálinizmus (kommunizmus) mint a totalitarizmus két formája vizsgálatára. Erőfeszítéseket tettek a két ideológia együttes bemutatására múzeumokban, köztéri emlékhelyek, emléknapok és rendezvények formájában.

Az Európai Unió intézményei és politikusai körében a 90-es évektől vita van a kommunizmusról és büntetteiről, több esetben állást foglaltak a kommunizmus bűneinek politikai elítéléséről, olyan jellegű konkrét lépések viszont, mint a délszláv háború bűnöseinek elítélése, vagy akár a nürnbergi perek voltak, nem történtek. A kommunizmus büntetteiről szóló diskurzus első jelentős európai szintű eredménye az *Európai lelkiismeretről és kommunizmusról szóló prágai nyilatkozat*⁷ volt, melynek következményeit *Prágai folyamatként* szoktak emlegetni, és többnyire azok az országok támogatják, melyeket érintett a sztálinizmus (kommunizmus). A *Prágai folyamat* előzményeként viszont számos olyan nemzeti intézkedés tekinthető, melyek elvezettek a közös nyilatkozat megfogalmazásáig.

A Keleti Blokk országai közül először Csehországban merült fel az igény, hogy a kommunista rendszer büntetteit és a kommunista pártot hivatalosan törvényen kívül helyezzék. A *Kommunista rendszer törvényen kívüliségéről és az ellenállásról szóló törvényt*⁸ 1993. július 9-én fogadták el a cseh parlamentben. Ez

⁶ Uo.

⁷ Prague Declaration on European Conscience and Communism (the Prague Declaration). Magyar nyelven ld.: <http://gloriavictis.hu/alapitvany/pragai-nyilatkozat.html> (Letöltés: 2016. október 5.)

⁸ The Act on Illegality of the Communist Regime and on Resistance Against It (Zákon o protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu, zákon č. 198/1993 Sb.) <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1993-198> (Letöltés: 2016. október 5.)

a törvény törvénytelennek nyilvánította Csehszlovákia kommunista rendszerét (1948. február 25.–1989. november 17. között), a Csehszlovák Kommunista Pártot pedig bünszervezetnek nyilvánította.⁹

A „kommunista bűncselekmény” mint jogi fogalom a lengyel büntető törvénykönyvben jelent meg először, melyet azóta nemzetközi szinten is széleskörűen használnak. A jogi terminológiába 1998. december 18-án került be és magába foglalja mindazokat a bűncselekményeket, melyeket a kommunista apparátus funkcionáriusai 1939. szeptember 17. és 1989. december 31. között elkövettek. A bűncselekmények körébe tartoznak a politikai megtorlások, egyének vagy csoportok emberi jogainak a megsértése, vagy akár az említett korszakban a dokumentumok meghamisítása. A fogalom konceptuálisan azonos a náci bűncselekmények fogalmával. A törvény 4–7. cikkelyeiben meghatározták, kik követhettek el ilyen jellegű büntetteket, így a kommunista párt vezetői, a kormány hivatalnokai és a köztisztviselők, a titkosszolgálat, a biztonsági szolgálatok vagy a külföldi szolgálatok, mint pl. KGB, NKVD, SMERSH vagy a STASI. A kommunista bűnöket elsősorban a Nemzeti Emlékezet Intézete vizsgálja, amely egy speciális kutatóintézet ügyész jogkörrel felruházva, amelyet ugyanekkor, 1998-ban hoztak létre.¹⁰

Az EU szintjén először az Európa Tanácsban merült fel az igény a kommunizmus örökségének felszámolására,¹¹ amit 1996-ban foglaltak határozatba, majd a kommunizmus áldozatairól való megemlékezés bevezetését és a téma széles társadalmi vitára bocsátását szintén az ET fogalmazta meg. Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése (PACE) 1481/2006-os határozata¹² felvetette a totalitárius kommunista rendszer büntetteiről és áldozatairól való megemlékezés szükségességét, sajnálatát fejezte ki a tömeges jogsértések miatt, az egyéni és kollektív kivégzések, haláltáborok, éhezés, deportálások, kínzások, munkatáborok és a fizikai terror más formáit elszenvedők irányában, amit a totalitárius kommunista rendszerek követtek el. A határozattervezetet Göran Lindblad a politikai ügyek bizottságában nagy támogatottsággal készítette elő, de

⁹ Political Freedoms and Democratically Elected Institutions in Czech Republic. European Commission, 18/07/2013. http://ec.europa.eu/europeaid/political-freedoms-and-democratically-elected-institutions-czech-republic_en (Letöltés: 2016. október 5.)

¹⁰ Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej - Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19981551016> (Letöltés: 2016. október 5.)

¹¹ Measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems. PACE Resolution 1096/28.06.1996. <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-en.asp?FileID=16507&lang=en> (Letöltés: 2016. október 5.)

¹² Need for international condemnation of crimes of totalitarian communist regimes. PACE Resolution 1481 (2006). Assembly debate on 25 January 2006 (5th Sitting) (Report of the Political Affairs Committee, rapporteur: Mr Lindblad). Text adopted by the Assembly on 25 January 2006 (5th Sitting). <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17403&lang=en> (Letöltés: 2016. október 8.)

a közgyűlés szavazása során nem kapott 2/3-os támogatást, egyszerű többséggel fogadták el. Ennek ellenére többször hivatkoznak rá, mint az első hivatalos dokumentumra, mely felveti a kollektív megemlékezés igényét.

2008. április 8-án Brüsszelben a szlovén EU-elnökség és az Európai Bizottság közös szervezésében rendeztek egy nyilvános meghallgatást *A totalitárius rendszerek büntettei* címmel.¹³ A meghallgatás négy fő témája: a totalitárius rendszerek büntetteiről való tudás bővítése, a társadalmi tudatosság növelése, a kommunista bűnök feltárásában elért eredmények, tapasztalatok megosztása, és a megbékélés elérésének lehetőségei. Az Európai Bizottság megbízást kapott, hogy a meghallgatás előadásai alapján készítsen jelentést a Tanácsnak, melyben összefoglalják az európai totalitárius rendszerek idején elkövetett büntetteket és a megbékélés lehetőségeit. A meghallgatásba bevont országok: Észtország, Litvánia, Románia, Szlovénia, Lengyelország és Spanyolország.¹⁴ A meghallgatáson megfogalmazódott az igény egy EU-szintű alapítványra, mely a totalitárius rendszer bűneinek társadalmi tudatosítását, az oktatásba való bevezetését és az ezzel foglalkozó kutatóintézetek munkájának segítségét, összehangolását végezné. Az itt felmerülő kutatóhálózat lesz majd az Európai Emlékezet és Lelkiismeret Platform, mely végül csak 2011-ben jött létre.

A Prágai Nyilatkozat

A brüsszeli meghallgatás után néhány hónappal került sor, a vizsgált téma szempontjából jelentős, következő eseményre, arra a konferenciára, melynek végén a résztvevők megfogalmazták az ún. *Prágai Nyilatkozatot az európai lelkiismeretről és a kommunizmusról*. 2008. június 3-án a cseh szenátus épületében, a Wallenstein-kastélyban írták alá a konferencia résztvevői, köztük számos kiemelkedő európai politikus, egykori politikai elítéltek, ellenzéki politikusok, történészek, mint pl. Václav Havel (a Cseh Köztársaság volt elnöke), vagy Joachim Gauck (a STASI-levéltárak volt szövetségi biztosa, egykori német elnök), Vytautas Landsbergis (a Szovjetuniótól való elszakadás utáni első litván elnök) és még sokan mások. A *Nyilatkozat* célja az volt, hogy Európa-szerte megemlékezzenek a kommunizmus bűneiről, és az oktatási folyamatba, a tananyagba is bekerüljön a téma. A 2008-as *Prágai Nyilatkozat* arra szólított fel, hogy „összeurópai szinten meg kell érteni, hogy mind a náci, mind a kommunista

¹³ European hearing on crimes committed by totalitarian regimes. European Commission Press-release database. Brussels, 8 April 2008. http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-08-230_en.htm?locale=en (Letöltés: 2016. október 15.)

¹⁴ Bár a beszámolók nem tüntetik fel Magyarországot a meghallgatásba bevont országok sorában, egy előadás foglalkozott a magyarokkal is: *A topic doomed to oblivion: foreign prisoners in Soviet custody – with special regard to the fate of Hungarian civilian internees* (Egy feledésbe merült téma: külföldi foglyok a szovjet fogságban – különös tekintettel a magyar civil elhurcoltak sorsára).

https://en.wikipedia.org/wiki/European_Public_Hearing_on_Crimes_Committed_by_Totalitarian_Regimes (Letöltés: 2016. október 15.)

totalitárius rendszert a maga azon borzalmas volta szerint kell megítélni, hogy politikájuk pusztító volt, hogy módszeresen a terror szélsőséges formáit alkalmazták, elnyomták a polgári és emberi szabadságot, agresszív háborúkat indítottak és ideológiájuk elidegeníthetetlen részeként teljes nemzeteket és embercsoportokat deportáltak és irtottak ki, és mint ilyenek, a legnagyobb csapásnak számítanak, amely megmértelyezte a 20. századot”.¹⁵

A *Nyilatkozat* hivatkozik a már említett 2006/1481. PACE-határozatra és számos nemzeti parlament által a témában elfogadott határozatra. A *Nyilatkozat* aláírói szorgalmazták, hogy „a kommunizmus nevében elkövetett sok büntettet emberiség elleni bűntetteknek kell nyilvánítani”, valamint „olyan jogszabályok bevezetését, amelyek alapján a törvényszékek vizsgálat alá vonhatják és elítélhetik a kommunista bűntettek elkövetőit és kárpótolhatják a kommunizmus áldozatait”.¹⁶ A legfontosabb, később megvalósult törekvései a *Nyilatkozat* aláíróinak, hogy „augusztus 23-át, a Molotov–Ribbentrop-paktumként ismert Hitler–Sztálin-paktum aláírásának napját a náci és a kommunista totalitárius rendszerek áldozatainak emléknapjává nyilvánítsák”, valamint „az Európai Emlékezés és Lelkiismeret Intézetének létrehozása”.¹⁷ Az Európai Parlament is kiállt *Nyilatkozat* mellett, és az alapító aláírók mellett kb. 50 európai parlamenti képviselő és más politikus is aláírta a dokumentumot, pl. Szájer József, Tőkés László, Surján László, Schöpflin György, illetve számos európai intézmény, kormányok és az EBESZ is csatlakoztak az üggyhöz. Ezzel elindult egy folyamat, amely számos rendezvényt és tudományos kutatást eredményezett.

A folyamat részének tekinthető a 2008. szeptember 18-án a *Totalitárius rendszerek és a titkos levéltárak megnyitása Közép- és Kelet-Európában* címmel zajlott nyilvános meghallgatás is, mely a Zöldek Európai Szövetségének két EP-képviselője, Milan Horáček és Gisela Kallenbach szervezésében valósult meg. Ezen a meghallgatáson arra a következtetésre jutottak, hogy a „*Prágai Nyilatkozat* kell legyen az alapja azoknak a kutatásoknak, melyek Kelet-Európa országaiban a kommunista rendszereket értékelik, tetteiket feltárják”.¹⁸ Ugyanezen a napon a bolgár parlament is jóváhagyta a prágai nyilatkozatot.

A meghallgatás és más konferenciák is rávilágítottak arra a határozott meggyőződésre, hogy a nyugat-európai tagállamok lakosaiban még jobban tudatosítani kell a kelet-európai tagállamok tragikus múltját. Ebből kiindulva 2008-ban létrehozták Stockholmban a Kommunizmus Büntettei Információs

¹⁵ Prágai Nyilatkozat az európai lelkiismeret és a kommunizmus tárgyában. Prága, 2008. június 3., a Cseh Köztársaság Szenátusa. Magyarul ld.: <http://pragainyilatkozat.hu/> (Letöltés: 2016. október 12.)

¹⁶ A *Nyilatkozat* 2. és 4. pontja.

¹⁷ A *Nyilatkozat* 9. és 15. pontja.

¹⁸ DUJISIN Zoltán: *Post-Communist Europe: On the Path to a Regional Regime of Remembrance? In: Thinking through transition. Liberal democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe After 1989.* Ed.by: Michal Kopeček and Piotr Wsiłlik. Central European University Press, Budapest-New York, 2015. 581.

Központot, mely egy nonprofit civil szervezet volt. A Központ célja a kommunizmus büntetteinek feltárása és az eredmények közzététele volt a médiában, oktatási anyagokban, kutatóik számos dokumentumfilmben, vitában szerepeltek szakértőként. Elnöke Camilla Andersson lett. Tagjai között kiemelkedő politikusok is vannak, pl. az egykori svéd miniszterelnök Carl Bildt, vagy Sandra Kalniete egykori litván EU-biztos, EP-képviselő.

A *Prágai Nyilatkozatot* megelőző brüsszeli nyilvános meghallgatás a totalitárius rendszerek által elkövetett bűnökről, maga a nyilatkozat és annak következményei tehát egy európai és nemzetközi folyamat része voltak, melyek a kérdés köré szervezték a társadalom és politikum széles rétegét. A *Nyilatkozatnak* olyan nagy hatása volt a további fejleményekre, hogy „prágai folyamatnak” szokták nevezni a téma köré csoportosuló eseménysort, melyben a következő jelentős intézkedés az európai emléknapról való európai parlamenti nyilatkozat és határozat volt.

Augusztus 23. a Sztálinizmus és Nácizmus Áldozatainak Európai Emléknapja vagy Fekete Szalag Nap (Black Ribbon Day)

Az emléknap társadalmi igénye az 1980-as évekre nyúlik vissza, amikor a Kanadában élő, az egykori szovjet befolyási övezetből disszidált emberek augusztus 23-án tüntetéseket szerveztek nyugat-európai városokban a szovjet büntettek és megszállás ellen. 1986. augusztus 23-án fekete szalaggal demonstráltak 21 nyugati városban, pl. New York, Ottawa, London, Stockholm, Seattle, Los Angeles, Washington DC. A tüntetések 1987-ben terjedtek át a balti államokra, ahol 1989-ben 2 millió ember alkotott kézen fogva élő láncot, hogy tiltakozzanak a szovjet megszállás ellen. A *Baltikumi út* elnevezésű tüntetés jelentette a kulminációt az 1989-es forradalmak idején, ami hozzájárult a balti országok későbbi felszabadulásához.¹⁹ Ezután viszonylag sok idő telt el, míg az európai közösség is emléknapként méltathatta augusztus 23-át.

A *Prágai Nyilatkozat* hatására az Európai Parlament 2008. szeptember 23-án 409 képviselő támogatásával minden frakcióból Nyilatkozatot fogadott el arról, hogy augusztus 23-át a Sztálinizmus és Nácizmus Áldozatainak Európai Emléknapjának nyilvánítja.²⁰ Míg az európai országokban a Totalitárius Rendszerek Áldozatainak Emléknapjaként, máshol Nemzetközi Fekete Szalag Napként van jegyezve ez a nap, pl. az USA-ban és Kanadában.

Az európai emléknap bevezetésére szólította fel a tagországokat az Európai Parlament a 2009. április 2-án megszavazott *Állásfoglalásban az európai*

¹⁹ A témával kapcsolatosan részletesebben ld.: ŠKAPARS, Jānis: *The Baltic Way to Freedom: Non-violent Struggle of the Baltic States in a Global Context*. Zelta Grauds, 2005.

²⁰ Declaration of the European Parliament on the proclamation of 23 August as European Day of Remembrance for Victims of Stalinism and Nazism.
<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2008-0439+0+DOC+XML+V0//EN> (Letöltés: 2016. október 26.)

*lelkiismeretről és a totalitarizmusról,*²¹ melyet nagy többséggel fogadtak el a képviselők (533 szavazat mellette, 44 ellene és 33 tartózkodás). Az állásfoglalást az Európai Néppárt képviselői kezdeményezték: Jana Hybaskova cseh, Tunne Kelam észt és Szájer József magyar EP-képviselők. A kezdeményezők szerint az állásfoglalás áttörést jelentett, hisz az Európai Parlament ebben foglalt hivatalosan állást a kommunizmus bűneinek elítélése mellett.

Az állásfoglalásra reagálva az Európai Néppárt elnöke, Joseph Daul és számos európai politikus is üdvözölte az emléknap bevezetését, és kérte a tagállamokat, hogy mielőbb vezessék be. Daul beszédében hangsúlyozta a 2009. év szimbolikus szerepét: a NATO létrehozásának 60. évfordulója, a hidegháború kezdetének és a berlini fal leomlásának 20. évfordulója, „azért javasoltuk az európai emléknap megalkotását, hogy könnyebb legyen Európának feldolgozni a totalitárius rendszerek örökségét”.²²

Az emléknap bevezetését számos európai és nemzetközi szervezet támogatta, pl. 2009. július 3-án az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) Parlamenti Közgyűlése elfogadta az ún. *Vilnusi Nyilatkozatot*,²³ amely számos más határozat mellett tartalmazta a *Megosztott Európa újraegyesítése: emberi jogok és polgári szabadságok elősegítése az EBESZ régióiban a XXI. században* címűt, melyben támogatták az augusztus 23-a európai emléknappá nyilvánítását. Az EBESZ vilnusi nyilatkozata elismeri a holokausz egyediségét, de emellett kiemeli, hogy az európai országok a XX. században mindkét totalitárius rendszer (a náci és a sztálinista) szörnyűségeit megtapasztalták, melyek népirtásokat, emberi jogsértéseket, háborús bűnöket és emberiség elleni bűnöket hoztak.

A tagországok különböző gyorsasággal reagáltak az uniós állásfoglalásra: Svédország 2008-ban, Észtország, Lettország, Litvánia, Bulgária 2009-ben, Horvátország, Lengyelország, Magyarország 2011-ben, Szlovénia 2012-ben vezette be. Fekete Szalag Napként ünnepelek az EU-n kívül: 2009-től Kanadában, 2010-től Grúziában, 2013-tól az USA-ban. 2011. augusztus 18-án a Mejlis, a krími tatárok tanácsa is határozott az emléknap bevezetéséről.²⁴

²¹ European Parliament resolution of 2 April 2009 on European conscience and totalitarianism. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2009-0213+0+DOC+XML+V0//EN> (Letöltés: 2016. október 26.)

²² A day to condemn Communism. New Europe, 6.04.2009. <http://www.webcitation.org/5ymbQkAU4> (Letöltés: 2016. október 26.)

²³ "Vilnius Declaration of the OSCE Parliamentary Assembly and resolutions adopted at the eighteenth annual session". http://www.oscepa.org/images/stories/documents/activities/1.Annual%20Session/2009_Vilnius/Final_Vilnius_Declaration_ENG.pdf (Letöltés: 2016. október 26.)

²⁴ A Sztálinizmus és Nácizmus Áldozatainak Európai Emléknapijéről részletesebben ld.: European Day of Remembrance for Victims of Stalinism and Nazism. https://en.wikipedia.org/wiki/European_Day_of_Remembrance_for_Victims_of_Stalinism_and_Nazism (Letöltés: 2016. október 26.)

A prágai folyamat

A *Prágai Nyilatkozat* és folyamat jelentőségét tanúsítja, hogy az európai emléknap megvalósításán túl sem halt el a kezdeményezés, a kommunizmus büntetteiről szóló társadalmi és politikai vita, a kutatások és a konferenciák folytatódtak, különösen az Európai Parlament volt e téren aktív, s a *Prágai Nyilatkozat*ban megfogalmazott számos felvetés került még megvalósításra a későbbiekben.

A prágai folyamat kronológiai áttekintésénél fontos megemlíteni az Európai Unió cseh elnöksége idején, 2009. március 18-án tartott nyilvános meghallgatást az Európai Parlamentben az *Európai lelkiismeret és a totalitárius kommunizmus büntettei: 20 év távlatából* címmel. A fórum célja volt népszerűsíteni azokat az intézményeket, kutatóközpontokat, melyek a totalitárius rendszerek eseménytörténetét vizsgálták és az európai történelmi megbékélés érdekében dolgoztak. Ez volt a harmadik lépés az Európai Emlékezet és Lelkiismeret Platform létrehozása felé, mely majd 2011-ben realizálódott.

2009. április 28-án az EP elnöke, Hans-Gert Pöttering Vilniusban megköszönte Litvánia, Lettország, Észtország kormányainak, hogy aktív szerepet vállaltak a Szovjetunió totalitárius rendszerének bemutatásában Nyugat-Európában.²⁵ Beszédében kiemelte ezenkívül Hannah Arendt klasszikus tanulmányát²⁶ a témában, melyben a szerző megfogalmazta a tudományos alapjait, a fogalomtárát a totalitarizmusnak, majd Pöttering ezekkel a szavakkal zárta beszédét: „a totalitárius rendszerek, a sztálinizmus és a nácizmus, összehasonlíthatók és mindkettő szörnyű” („both are comparable and terrible”). Ez a megfogalmazás ismét azt a koncepciót erősítette meg, hogy a kommunizmus bűnöseivel ugyanolyan szigorral kellene eljárni, mint az a holokauszt esetében történt.

2009. június 16-án az Általános Ügyek Tanácsa által elfogadott következtetések szerint „a totalitárius rendszerek által elkövetett bűnök tudatosításának erősítése érdekében Európában meg kell őrizni Európa viharos múltjának emlékezetét, hiszen emlékezés nélkül nehezen képzelhető el a megbékélés”.²⁷ Az emlékezés és a megbékélés keresése, igénye egyre nagyobb hangsúlyt kap ezután a politikai diskurzusban.

²⁵ "Baltic States opened Western Europe's eyes on Soviet Union totalitarianism" – EP chairman in Vilnius. 28-04-2009. <http://www.webcitation.org/5yf88YFCY> (Letöltés: 2016. október 26.)

²⁶ Magyarul ld.: ARENDT, Hannah: A totalitarizmus gyökerei. Európa kiadó, Budapest, 1992. 656 oldal.

²⁷ A Bizottság jelentése az Európai Parlamentnek és a Tanácsnak: Az európai totalitárius rendszerek által elkövetett bűncselekmények emlékezete /* COM/2010/0783 végleges */ <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/hu/TXT/?uri=CELEX%3A52010DC0783> (Letöltés: 2016. október 26.)

A prágai folyamat több EU-s intézmény tevékenységére is hatást gyakorolt, így ide vonatkozik pl. az EU *Stockholmi Programja*²⁸ is, amely *A szabadság, a biztonság és a jogérvényesülés térségére vonatkozó többéves program (2010–2014)*, melyet az Európai Parlament 2009. november 25-én Strasbourgban fogadott el. A munkaprogram többek között kimondja, hogy: „Az Európai Unió a közös értékek uniója, amely összeegyeztethetetlen az emberiesség elleni bűntettekkel, a népirtással és a háborús bűnökkel, beleértve a totalitárius rendszerek által elkövetett bűnöket. Minden tagországnak megvan a saját véleménye ebben a kérdésben, de a megbékélés érdekében ezeknek a bűnöknek is a kollektív emlékezet részévé kell válni, és mindannyiunknak, ahol csak lehet, ezt kell elősegíteni.” Vagyis ez a dokumentum is elítéli a kommunizmus bűntetteit és a kollektív emlékezet ápolására hívja fel a figyelmet, de a megbékélés is megjelenik mint fontos szempont.

A munkaprogram egyik pontjának megvalósulására nemsokára sor került, mivel az Európai Parlamentben 2010-ben létrejött egy minden frakciót átfogó munkacsoport, az Európai Történelmek Megbékélése Csoport, melynek vezetője a már fentebb említett litván Sandra Kalniete (korábban EU-biztos). A munkacsoport célja: „kibékíteni a különböző európai történelmi narratívákat és konszolidálni egy egységes európai műltszemléletté”. Kb. 40 tagja volt alakulásakor, köztük Hans-Gert Pöttering, Tőkés László, Gunnar Hökmark, Heidi Hautala, Gál Kinga, Szájer József és még sokan mások.²⁹

A prágai folyamat következő jelentős eseményének tekinthető a 2010. február 24–26-án a cseh szenátus, valamint a kormány épületében megrendezésre került konferencia a kommunista rendszerek bűneiről Prágában. A háromnapos rendezvény házigazdája Jiri Liska szenátusi alelnök, rendezője pedig a Pavel Zacek vezetésével működő, a Totalitarista Rezsimeket Kutató Intézet volt. A konferencia fővédnökségét Jan Fischer cseh miniszterelnök vállalta. A szervezők a védnökségre a miniszterelnökön kívül olyan személyiségeket kértek fel, akiknek élete és munkája a kommunizmus elleni harcot fémjelzi, mint amilyenek Romániából Tőkés László európai parlamenti képviselő, Tunne Kelam észt, Milan Zver szlovén és Jana Hybášková volt cseh EP-képviselők. A nemzetközi konferencia záródokumentumaként elfogadtak egy *Nyilatkozatot a Kommunizmus bűneiről*, melyben sok mindent megismételtek a prágai nyilatkozatból, de megfogalmazták azt, hogy „a kommunista bűnök elkövetőit az elmúlt 20 évben

²⁸ A Stockholmi Program – A polgárokat szolgáló és védő, nyitott és biztonságos Európa [Hivatalos Lap L 115., 2010.5.4.]. A Stockholmi Program ütemtervet biztosít az Európai Unió által a jog érvényesülésén, a szabadságon és a biztonságon alapuló térséggel kapcsolatban 2010 és 2014 között végzett munkához. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=URISERV%3Ajl0034> (Letöltés: 2016. október 25.)

²⁹ About Us. ‘Reconciliation of European Histories’ an informal group of Members of the European Parliament. <https://euroconciliation.eu/about/> (Letöltés: 2016. október 14.) A Munkacsoport jelenleg is létezik, de nem fejt ki túl aktív tevékenységet (B.A.).

elégtelen mértékben büntették meg”, és felhívást intéztek egy új nemzetközi bíróság felállítására, melynek az EU-ban lenne a székhelye, és a kommunizmus bűnöseinek ügyeivel foglalkozna, a nürnbergi ítélszékhez hasonló működési elvek alapján. A nyilatkozatban több konkrét javaslat fogalmazódott még meg: pl. egy a kommunizmus világszerte érintett áldozatainak felállított emlékmű létrehozása, a kommunista bűnök elkövetői esetében pedig javasolták a nyugdíjak és a szociális juttatások csökkentését. A kommunizmusról hasonlóképpen kell megemlékezni, kutatni és a maga valójában megítélni, mint az a nácizmus esetében történt, így a Gulág történetét és áldozatait hasonlóképpen kell feltárni, mint a náci koncentrációs táborokban történt szörnyűségeket. A kommunista ideológia és a rendszere ellentmond az emberi jogok európai konvenciójának és az EU *Alapvető Jogok Kartájának*. Felhívják az Európai Bizottságot és az Európai Tanács igazságügyi és belügyi tanácsát, hogy páneurópai keretmegállapodást fogadjanak el a kommunizmus bűneinek helyeslésének, tagadásának vagy lekicsinylésének megítéléséről. Emlékeztetnek a 2009. április 2-i EP-határozat végrehajtására az európai emléknapi bevezetéséről. A nyilatkozat aláírói között több állam- és kormányfő, valamint EP-politikus volt.³⁰

Nem sokkal ezután, szintén 2010-ben 6 tagország külügyminisztere is felhívta az Európai Bizottságot, hogy nyilvánítsa a „kommunista bűnök lekicsinylését, tagadását vagy helyeslését EU-szerte bűncselekménnyé”. Az igazságügyért felelős EU-biztosnak, Viviane Redingnek írt levelükben a külügyminiszterek azt írták, „a totalitárius rendszerek bűneinek felderítése és megbüntetése, a nemzetközi emberiesség elleni bűnök tagadásával egyetemben egyforma mércével kell, hogy mérődjének, valamint meg kell akadályozni, hogy kedvező helyzet alakuljon ki azok ideológiájának újjáéledéséhez”.³¹

Az EU tétlenkedését látva, a kommunista totalitárius rendszerek bűneinek tagadását 4 ország – Lengyelország, Magyarország, Litvánia és Csehország – büntetőjogi kategóriába helyezte. A cseh külügyminiszter, Karel Schwarzenberg érvei szerint a kommunista bűnök tagadása egyenértékű a náci bűnök tagadásával, ami sok EU-országban bűncselekménynek számít, ezért egyforma mércével kellene szankcionálni. Ennek ellenére Viviane Reding elutasította a külügyminiszterek kérését, s válaszában azt írta: „ezen a szinten nincsenek meg a feltételei annak, hogy törvényalkotási javaslatot nyújtson be a kérdésben”, egy

³⁰ Prágai konferencia a kommunizmus bűneiről. http://www.gondola.hu/cikkek/70019-Pragai_konferencia_a_kommunizmus_buneiről.html (Letöltés: 2016. október 14.)

³¹ POP, Valentina: Six states urge EU ban on denial of Communist crimes. EU Observer, 15.12.2010. <https://euobserver.com/social/31512> (Letöltés: 2016. október 14.)

független – az EB által megrendelt – tanulmányra³² hivatkozva, mely a tagországok meglévő jogi keretrendszerét vizsgálta meg a kérdés szempontjából.³³

A Bizottság 2010. december 22-én az említett Montero-tanulmány alapján egy újabb jelentést küldött az Európai Parlamentnek és a Tanácsnak *Az európai totalitárius rendszerek által elkövetett bűncselekmények emlékezete*³⁴ címmel, melyben összefoglalták a témában elért EU-s szintű eredményeket, és a tagállamokban kialakult attitűdöket és gyakorlatot a totalitárius rendszerek bűneivel kapcsolatosan. A tagállamok helyzetét egy 2010 májusában a kormányoknak kiküldött kérdőív alapján összegezték, és arra a következtetésre jutottak, hogy „nem létezik egységes, mindenre alkalmazható modell, és a tagállamokban használt egyes eszközök és módszerek (igazságszolgáltatás az áldozatoknak, elkövetők felelősségre vonása, az igazság kiderítése, az emlékezet megőrzése, figyelemfelhívó kezdeményezések stb.) országonként változnak. Még az olyan tagállamok között is, amelyekben az uralkodó totalitárius rezsim hasonló volt, az alkalmazott eszközök, intézkedések és a gyakorlat is jelentősen különböznek”. Majd azt is megállapítja a jelentés, hogy „az igazságtétel az áldozatok számára fontos a totalitárius rendszerekből a demokráciába való sikeres átmenet szempontjából. Ezen célkitűzés elérése érdekében a legfőbb eszközök többek között: az elkövetők bíróság elé állítása, igazságfelderítő mechanizmusok, a levéltárak megnyitása, átvilágítási eljárások, rehabilitáció és az áldozatok kártérítése, valamint az elkobzott vagyontárgyak visszaadása”. A totalitárius rezsimok által elkövetett bűncselekményekkel kapcsolatos emlékezet megőrzése és fenntartása szintén kulcsfontosságú, különösen a fiatal generációk nevelése, oktatása során fontos a demokrácia és az alapvető jogok hangsúlyozása. A tanulmányból kiderül, hogy ez a meggyőződés egyike a kevés közös pontnak az uniós tagállamok között a totalitárius rezsimok által elkövetett bűncselekmények kezelése terén. A múlt borzalmai emlékének megőrzése, rendszerezése és hozzáférhetősége megfelelő eszköz lehet a figyelemfelhívás és az oktatás szempontjából. A tanulmány rámutat a nem kormányzati szervezetek kulcsfontosságú szerepére is e területen.

2011. március 29-én a magyar EU-elnökség és az EPP védnöksége alatt konferenciát tartottak az EP-ben *Mit tudnak az európai fiatalok a totalitarizmusról?* címmel Tőkés László (EP-alelnök), Sandra Kalniete és Milan

³² MONTERO, Carlos: Study on how the memory of crimes committed by totalitarian regimes in Europe is dealt with in the Member States. http://ec.europa.eu/justice/fundamental-rights/files/totalitarian_regimes_final_study_en.pdf (Letöltés: 2015. szeptember 22.)

³³ Commission turns down EU anti-communist calls. Euractiv, 2010. dec. 23. <https://www.euractiv.com/section/languages-culture/news/commission-turns-down-eu-anti-communist-calls/> (Letöltés: 2016. október 26.)

³⁴ A Bizottság jelentése az Európai Parlamentnek és a Tanácsnak: Az európai totalitárius rendszerek által elkövetett bűncselekmények emlékezete /* COM/2010/0783 végleges */ <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/hu/TXT/?uri=CELEX%3A52010DC0783> (Letöltés: 2016. október 26.)

Zver szervezésében. A konferencia célja, hogy objektív és átfogó információ kerüljön bele a tananyagokba a totalitárius rendszerek bűneiről, hogy a fiatalok jobban megértsék azt a kort, és egy közös európai szemlélet, narratíva alakuljon ki a témában. Joseph Daul néppárti frakcióelnök beszédével az EP legnagyobb frakciójának, az Európai Néppártnak a támogatását fejezte ki. Az elnök arra hívta fel a figyelmet, hogy emlékeznünk kell a múltra és küzdenünk kell mind a totalitárius rezsimek, mind pedig a múlt meghamisítása ellen, hiszen csak ez vezethet el egy békés és szabad, közös Európa kialakulásához.³⁵

Ezt követően 2011. június 10-én az EU Tanácsa, vagyis a tagországok igazságügyi és belügyminiszterei is következtetéseket fogadtak el,³⁶ hogy augusztus 23-át, a Molotov–Ribbentrop-paktum aláírásának évfordulóját a totalitárius diktatúrák áldozatainak európai emléknapjává kell nyilvánítani, és minden tagállamnak a saját történelmi tapasztalatainak megfelelően kell megemlékezni rá, az Európai Bizottságnak pedig pénzügyi támogatást kell nyújtania a múlt feltárásához, az emlékművek felállításához és az emlékünnepek megszervezéséhez. Az igazságügyi és belügyminiszterekből álló tanács a következtetésekben kitért arra is, hogy „fontos a totalitárius rendszerek bűneinek tudatosítása, a kollektív emlékezet ébren tartása, a totális ideológiák újraéledésének megakadályozása”.

Az augusztus 23-i emléknap méltatása ezután rendszeressé vált. 2011. augusztus 23-án az EU lengyel elnöksége idején, az emléknapon a Varsói Felkelés Múzeumában egy konferenciát szerveztek, melyen kiemelték a *Stockholmi Program* fontosságát és a végén elfogadták az ún. *Varsói Nyilatkozatot a Totalitárius áldozatok európai emléknapja alkalmából*. Ebben az aláírók megfogadták, hogy a totalitárius rendszerek áldozatainak szenvedését nem hagyják feledésbe merülni, hogy tudatosítani és emlékezni kell rá, tekintet nélkül arra, melyik ideológia áldozatairól van szó. Krzysztof Kwiatkowski igazságügyi miniszter a rendezvényen kijelentette, hogy a *Varsói Nyilatkozat* jelentősége abban rejlik, hogy „az EU minden tagországa egyetért a tekintetben, hogy közösen kell mindent megtenni, hogy a szélsőséges ideológiák ne éledjenek újjá, és egy nagy európai családot alkossanak”.³⁷

Az Európai Parlament már 2009. április 2-i állásfoglalásában felszólított az európai emlékezet és lelkiismeret platformjának létrehozására, amely a totalitárius rendszerek történetére szakosodott nemzeti kutatóintézetek közötti kapcsolatokat

³⁵ Mit tudnak a fiatalok a totalitárius rendszerekről?

http://tokeslaszlo.eu/cikk/kommunizmus_EP_fiatalok (Letöltés: 2016. október 26.)

³⁶ Council conclusions on the memory of the crimes committed by totalitarian regimes in Europe. 3096th JUSTICE and HOME AFFAIRS Council meeting Luxembourg, 9 and 10 June 2011. <http://www.decommunization.org/Resolutions/Council%20of%20EU%20conclusions%20on%20the%20memory%20of%20the%20crimes.pdf> (Letöltés: 2016. október 26.)

³⁷ Warsaw declaration against totalitarianism signed. 23.08.2011

<http://www.webcitation.org/61B0dqkQk> (Letöltés: 2016. október 26.)

és együttműködést támogatná, valamint felszólított a totalitárius rendszerek áldozatai európai dokumentációs központjának/emlékművének létrehozására. Felszólított továbbá a jelenlegi megfelelő pénzügyi eszközöknek a fent vázolt témák szakmai történeti kutatásának támogatása érdekében történő megerősítésére. Az Általános Ügyek és Külkapcsolatok Tanácsának 2009. június 16-i következtetései kedvezően fogadták ezt a kezdeményezést, amely támogatná a tagállami szervek közötti kapcsolatokat és együttműködést a totalitárius rendszerek vizsgálatával és az azokra való emlékezéssel kapcsolatban. Az összes tagállami szereplő – beleértve az elméleti és a független kutatókat és szakértőket is – összeismertetése abból a célból, hogy tapasztalatokat cseréljenek, megosszák az elemzéseket és a bevált gyakorlatokat, beleértve azt is, hogy a tagállamok hogyan segítik elő a kollektív emlékezést a tanterveken keresztül, hozzájárul a témával kapcsolatos tudatosság növeléséhez és a tapasztalatcseréhez e területen. A gyakorlati megvalósulásra azonban majd két évet kellett várni, míg 2011. október 14-én a visegrádi országok kormányai és más európai kormányzati intézmények, civil szervezetek az EU lengyel elnöksége, az EP és az ET kezdeményezésére és támogatásával Prágában létrejött az Európai Emlékezet és Lelkiismeret Platform. Az EU oktatásügyi projektjeként létrejött platform célja a totalitárius rendszerek által elkövetett büntettek tudatosítása, az intolerancia, extrémizmus és antidemokratikus mozgalmak leküzdése. A témában kiemelkedő kutatóintézetek egyesültek ebben a Platformban, 20 alapító intézet 12 tagországból, pl.: az Institute for the Study of Totalitarian Regimes, az Institute of National Remembrance, a Berlin-Hohenschönhausen Memorial, a Federal Commissioner for the Stasi Records és mások, hogy együttműködve folytassák tovább a kutatásaikat és készítsenek a tagországok tanterveibe is bekerülő oktatási anyagokat. Mára a Platform 55 intézményt tömörít összesen 19 országból, melyből 13 EU-tagország, 6 pedig EU-n kívüli ország. Prágában és Brüsszelben van irodájuk.³⁸

2012. január 17-én Prágában elfogadtak egy *Nyilatkozatot*, melyben felszólították a korábbi kommunista országokat és az Európai Uniót, hogy fogadják el a szükséges törvényeket, hogy a kommunista büntettek elkövetőit meg lehessen büntetni, ezt 17 cseh civil szervezet írta alá, bolgár, észt, magyar, lett, litván, lengyel, román és szlovák szervezetekkel egyetemben.³⁹

Ugyanebben az évben június 5-én az Európai Emlékezet és Lelkiismeret Platform, az Európai Emlékezet és Szolidaritás Hálózat és az Európai Történelmi Megbékélés Munkacsoport szervezésében konferenciát tartottak az EP-ben *A kommunista büntettek jogi alapja* címmel, Hans-Gert Pöttering és Jerzy Buzek védnökségével. A konferencia zárszavában ismét megfogalmazták, hogy egy

³⁸ Platform of European Memory and Conscience. <https://www.memoryandconscience.eu/about-the-platform/about-the-platform/> (Letöltés: 2016. október 26.)

³⁹ Declaration 2012. <https://www.memoryandconscience.eu/2012/05/03/declaration-2012/> (Letöltés: 2016. október 28.)

speciális törvényszéket/bíróságot kellene létrehozni, mely a kommunizmus büntetteivel foglalkozna, és „felvetették az igazságszolgáltatás kérdését a kommunista diktatúrák által elkövetett legsúlyosabb büntettek esetében Közép- és Kelet-Európában, valamint azt, hogy ezeket nemzeti szintről európaira kell emelni”. A konferencia válasz volt az egyre növekvő igényre a nemzetközi igazságszolgáltatás megfogalmazása iránt, mely a prágai nyilatkozattal vette kezdetét. A konferencia után az EELP létrehozott egy nemzetközi jogi csoportot, hogy dolgozzanak ki egy ütemtervet egy nemzetek fölötti igazságszolgáltatási intézmény létrehozásáról, amely a kommunista diktatúrák büntetteire koncentrálna.

Évről évre az emléknap környékén különböző megemlékezések, konferenciák és nyilatkozatok kerülnek nyilvánosságra, pl. 2012. augusztus 23-án a Terror Házában és a Magyar Országházban zajló megemlékezésen, melyet Áder János nyitott meg, számos európai állam- és kormányfő jelenlétében szándéknyilatkozatot írtak alá egy európai totalitarizmus múzeum létrehozásáról.⁴⁰ Majd 2013. május 14–15-én az Európai Emlékezet és Lelkiismeret Platform szervezésében Varsóban lezajlott *A totalitárius népiirtás modern megemlékezési formái* c. konferencia.⁴¹ 2013. augusztus 23-án az emléknapon az EU-tagországok igazságügyi minisztériumai, az Alapjogok Konferencia és különböző ifjúsági szervezetek képviselői Vilniusban tartották a központi megemlékezést a litván EU-elnökség védnökségével.

2014-ben Kövér László, az Országgyűlés elnöke és Norbert Lammert, a német Bundestag elnöke az augusztus 23-ai emléknap alkalmából kiadott közös nyilatkozatukban rámutattak, hogy a Molotov–Ribbentrop-paktum „felosztotta kontinensünket a szovjet és a nemzetiszocialista erőszakuralmi rendszerek között”, és még évtizedekig döntően meghatározta Európa sorsát a második világháború következtében tartóssá vált megosztottság révén. Európa egységét nem lehetett volna helyreállítani a Magyarországon, Lengyelországban, az egykori Csehszlovákiában és az NDK-ban végbement szabadságmozgalmak nélkül⁴² – fogalmaztak. Majd 2014. augusztus 23-án az EU központi rendezvényén Martine Reicherts igazságügyi biztos azt hangsúlyozta beszédében,

⁴⁰ European Day of Remembrance of Victims of Totalitarianism commemorated in Budapest. European Day of Remembrance of Victims of Totalitarianism commemorated in Budapest August 23, 2012. <https://www.memoryandconscience.eu/2012/08/23/european-day-of-remembrance-of-victims-of-totalitarianism-commemorated-in-budapest/> (Letöltés: 2016. október 28.)

⁴¹ Conference “Modern Forms of Commemoration of Totalitarian Genocide Places” on 14-15 May 2013 in Warsaw. <https://www.memoryandconscience.eu/2013/05/09/conference-modern-forms-of-commemoration-of-totalitarian-genocide-places-on-14-15-may-in-warsaw/> (Letöltés: 2016. október 28.)

⁴² Ma van a totalitárius diktatúrák áldozatainak európai emléknapja. http://inforadio.hu/belfold/2015/08/23/ma_van_a_totalitarius_diktaturak_aldozatainak_europai_emleknapja-751256/ (Letöltés: 2016. október 28.)

hogy „az európai emléknap a totalitárius rendszerek áldozataira egy emlékeztető, és azért is hasznos, mert a méltóság, a szabadság, a demokrácia, a jogállamiság és az emberi jogok nem magától értetődőek, nincsenek maguktól, védenünk kell az év minden napján”. Az EU-tisztviselők beszédei 2011 után egyre felületesebbek, egyre általánosabbak, az európai bíróság felállítását mindenki kerüli. Ezt vonhatjuk le a következő évi nyilatkozatból is. 2015-ben az emléknap alkalmából Frans Timmermans és Vera Jourová európai biztosok közleményt adtak ki.⁴³ Ebben a közleményben kifejtették: a 70 éve véget ért II. világháború végén az egyik totalitárius hatalom elbukott, míg a másik tovább uralta Közép- és Kelet-Európát, ezért „fontos, hogy megőrizzük azok emlékét, akik a XX. századi totalitárius és autoriter rendszerek áldozataivá váltak... A demokrácia, a szabadság, a jogállamiság és az alapjogok jelentik az EU alapját, de nem szabad elfelejtenünk, hogy ezek az értékek nagyon törékenyek, ezért állandóan védenünk kell őket”.

Mindemellett 2015-ben egy Tallinnban tartott konferenciával is megemlékeztek a totalitárius diktatúrák európai áldozataira. Itt már a konferencia egyik fő témája ismét a kommunista rendszerek bűneit vizsgáló különleges intézmény létrehozásának kérdése volt, hogy a náci bűnök mellett a kommunista bűncselekmények is előtérbe kerülhessenek, az elkövetőket pedig felelősségre vonják. A rendezvényen ismét záronyilatkozatot fogadtak el *Az igazság a megbékélés alapja* címmel. A tallinni nyilatkozat lényeges pontja, hogy „...mivel a jelenleg működő, nemzetek feletti bíróságok jelenlegi hatásköre nem terjed ki a kommunista rendszerek által elkövetett korábbi bűncselekmények kivizsgálására és a bűnösök megbüntetésére, az egyezmény aláírói szükségesnek tartják egy nemzetközi büntetőbíróság létrehozását. Fontosnak tartják, hogy minden országban szabadon hozzáférhető legyenek a totalitárius rendszerek által elkövetett bűncselekményekre vonatkozó információt tartalmazó levéltárak. Az egyezmény felszólít minden európai országot, hogy erkölcsileg és anyagiilag támogassa a totalitárius rendszerek történetének vizsgálatát, megakadályozva ezzel a történelmi tények manipulálását és előmozdítva a vizsgálatok eredményének bemutatását.”⁴⁴

⁴³ Statement by First Vice-President Timmermans and Commissioner Jourová ahead of the Europe-Wide Day of Remembrance for the victims of all totalitarian and authoritarian regimes. European Commission Press Release Database. 2015. 08.21. http://europa.eu/rapid/press-release_STATEMENT-15-5520_en.htm (Letöltés: 2016. október 28.)

⁴⁴ Magyarország is támogatja a tallinni nyilatkozatot. 2015. augusztus 23. https://gondola.hu/cikkek/97745-Magyarorszag_is_tamogatja_a_tallinni_nyilatkozatot.html vagy Répássy: a kommunista bűnöket el kell ítélni. 2015.08.23. <http://pestisracok.hu/repassy-a-kommunista-bunoket-is-el-kell-itelni/> (Letöltés: 2016. október 28.)

2016-ban az EU hivatalos megemlékezései Pozsonyban és Budapesten zajlottak.⁴⁵ A szlovák EU-elnökség keretein belül kétnapos konferenciát tartottak a totalitárius rendszerek áldozatainak európai emléknapján. A konferencia címe: *A radikalizálódás növekedése Európában*. A konferenciát Lucia Zitnanská, a Híd által delegált igazságügyi miniszter vezette, aki köszöntő beszédében azt hangsúlyozta, hogy „egyetlen totalitárius rendszer sem működött áldozatok nélkül, így volt ez a múltban, és erre számíthatunk a jövőben is. A visszatekintés abban segíthet bennünket, hogy a jövőben ne követhessük el elődeink hibáit, vagy hogy ezekből a hibákból tanulhassunk” – jelentette ki az igazságügyi miniszter. A jelenlegi Európa nem csak gazdasági és biztonságpolitikai kihívásokkal küzd. Legalább ugyanakkora problémát jelent, hogy a lakosság egy része a szélsőséges és rendszerellenes politikai eszmék irányába húz. Ezekről a gondokról folyamatosan és nyíltan kell beszélni, hogy ne ismétlődhessen meg az, ami a múlt században történt Európában, amikor a demokratikus többség csendes beleegyezésével erősödtek meg a totalitárius rendszerek – jelentette ki Zitnanská. A konferencia résztvevői, az EU igazságügyi miniszterei közös nyilatkozatban megerősítették, az Európai Unió tagállamai készek a jövőben mindent megtenni annak érdekében, hogy vissza tudják szorítani a növekvő radikalizmust és szélsőségességet, letették voksukat a demokrácia, a jogállam és az emberi jogok védelme mellett.⁴⁶

Frans Timmermans, az Európai Bizottság első alelnöke, Navracsics Tibor oktatásért, kultúráért, ifjúságpolitikaért és sportért felelős biztos és Vera Jourová igazságügyi biztos közös nyilatkozatban tisztelgett a 2016. évi emléknapon a totalitárius rendszerek áldozatainak emléke előtt. A totalitárius és önkényuralmi diktatúrák áldozatainak augusztus 23-i európai emléknapja alkalmából kiadott közleményben hangsúlyozták, hogy a megemlékezés segít felidézni azokat a tanulságokat, amelyeket a történelem ezen sötét fejezeteiből vonhatunk le. „Szerencsére a fiatalabb európai generációk nem tapasztalták meg, milyen az élet a totalitárius rendszerekben. A szabadságunkat azonban soha nem szabad magától értetődőnek vennünk. Ezért továbbra is különösen fontos, hogy méltóan őrizzük a történelmi emlékezetet és elkötelezetten kiálljunk a demokrácia, az alapvető jogok és a jogállamiság tiszteletben tartása mellett” – olvasható a nyilatkozatban. „Az, hogy emlékezünk Európa történelmére, segít minket abban, hogy kiálljunk közös értékeink és elveink mellett” – fogalmaztak az aláírók. A 2016-os emléknap alkalmából Navracsics Tibor részt vett a szlovák uniós elnökség által szervezett pozsonyi emlékprogramon és a miniszteri konferencián. Eközben Budapesten is

⁴⁵ A szabadság nem állapot, küzdeni kell érte – Emlékséta a diktatúrák áldozatainak emlékére. <http://pestisracok.hu/szabadsag-nem-allapot-kuzdeni-kell-erte-emlekseta-diktaturak-aldozatainak-emlekere-galeria/> (Letöltés: 2016. október 28.)

⁴⁶ EU-miniszterek: Vissza kell szorítani a radikalizmust. 2016. augusztus 23. <http://mno.hu/kulfold/eu-miniszterek-vissza-kell-szorítani-a-radikalizmust-1358322> (Letöltés: 2016. október 29.)

ünnepi megemlékezésekre került sor: augusztus 22-én a Honvéd téren zajlott megemlékezés, míg augusztus 23-án egy kiállításmegnyitó és emléklapátadó ünnepség zajlott a Hadtörténeti Intézetben és Múzeumban, majd emléksétára került sor a *Cipők a Duna-parton* című emlékműtől a Terror Háza Múzeumig a totalitárius rendszerek áldozatainak emlékére, melyen részt vettek az egykori áldozatok hozzátartozói is.

Összefoglalásképpen elmondható tehát, hogy:

- Az EU intézményeinek, pl. az Európai Bizottságnak, az Európai Parlamentnek és a Tanácsnak vizsgált témánkban elfogadott határozatait, jelentései politikai útmutatásoknak, állásfoglalásoknak tekinthetők, mivel még mindig nincs meg a megfelelő nemzetközi jogi keret és eszköz vagy bíróság a kommunizmus bűneinek szankcionálásához. Az európai baloldal még mindig nem látta be, hogy a kommunista totalitárius rendszerek bűnei csak úgy tisztázhatók végérvényesen, ha a holokausz feltárásához hasonló módszerekkel és komolysággal tárjuk fel és szankcionáljuk.
- A nyugat-európai országok eléggé közönyösek, akik nem élték át a szovjet típusú kommunista rendszert, nem képesek átérezni annak súlyosságát, a jelen társadalmaira gyakorolt hatását.
- Az EU egykori Keleti Blokkhoz tartozó tagországaiban sincs egyforma szabályozás, hogy a kommunizmus bűneit egységesen el lehessen ítélni, vagy az elkövetőket megbüntetni, pl. a kommunista szimbólumok használata Szlovákiában tiltott, de a kommunizmus bűneinek tagadása egyedül Magyarországon bűncselekmény, az EU-s szintű szabályozásra így még inkább várni kell. Ezáltal az európai integrációra törekvő Ukrajna felé még az EU sem tud semmilyen elvárást vagy kötelezettséget támasztani, sőt még példát sem mutatni a tekintetben, hogy a területén élő nemzeti kisebbségektől, magyaroktól és németektől, az őket 1944-ben ért kollektív elhurcolásokért, kényszermunkáért illene bocsánatot kérni, az ún. málenkij robotra elhurcolt embereket rehabilitálni kell, a túlélőket vagy családjaikat kárpótlásban vagy egyéb kedvezményekben kell részesíteni.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

EU-INTÉZMÉNYEK DOKUMENTUMAI

- A Bizottság jelentése az Európai Parlamentnek és a Tanácsnak: Az európai totalitárius rendszerek által elkövetett bűncselekmények emlékezete /* COM/2010/0783 végleges */ [http://eur-lex.europa.eu/legal-content/hu/TXT/?uri=CELEX%3A52010DC0783 – 2016. 10. 26.]

- A Stockholmi Program – A polgárokat szolgáló és védő, nyitott és biztonságos Európa [Hivatalos Lap L 115., 2010.5.4.]. A Stockholmi Program ütemtervet biztosít az Európai Unió által a jog érvényesülésén, a szabadságon és a biztonságon alapuló térséggel kapcsolatban 2010 és 2014 között végzett munkához. [http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=URISERV%3Ajl0034 – 2016. 10. 25.]
- Prágai Nyilatkozat az európai lelkiismeret és a kommunizmus tárgyában. Prága, 2008. június 3., a Cseh Köztársaság Szenátusa. Magyarul [http://pragainyilatkozat.hu/ – 2016. 10. 12.]
- A day to condemn Communism. New Europe 2009. [http://www.webcitation.org/5ymbQkAU4 – 2016. 10. 26.]
- A topic doomed to oblivion: foreign prisoners in Soviet custody – with special regard to the fate of Hungarian civilian internees. In: Jambrek, Peter. (ed.): Crimes committed by totalitarian regimes. Slovenian Presidency of the Council of the European Union, Ljubljana, 2008. pp. 111–116. [https://en.wikipedia.org/wiki/European_Public_Hearing_on_Crimes_Committed_by_Totalitarian_Regimes – 2016. 10. 15.]
- Baltic States opened Western Europe's eyes on Soviet Union totalitarianism" - EP chairman in Vilnius. 28-04-2009. [http://www.webcitation.org/5yf88YFCY – 2016. 10. 26.]
- Commission turns down EU anti-communist calls. Euractiv, 2010. dec. 23. [https://www.euractiv.com/section/languages-culture/news/commission-turns-down-eu-anti-communist-calls/ – 2016. 10. 26.]
- Conference “Modern Forms of Commemoration of Totalitarian Genocide Places” on 14-15 May 2013 in Warsaw. [https://www.memoryandconscience.eu/2013/05/09/conference-modern-forms-of-commemoration-of-totalitarian-genocide-places-on-14-15-may-in-warsaw/ – 2016. 10. 28.]
- Council conclusions on the memory of the crimes committed by totalitarian regimes in Europe. 3096th JUSTICE and HOME AFFAIRS Council meeting Luxembourg, 9 and 10 June 2011.
- [http://www.decommunization.org/Resolutions/Council%20of%20EU%20conclusions%20on%20the%20memory%20of%20the%20crimes.pdf – 2016. 10. 26.]
- Declaration 2012. [https://www.memoryandconscience.eu/2012/05/03/declaration-2012/ 2016. 10. 28.]
- Declaration of the European Parliament on the proclamation of 23 August as European Day of Remembrance for Victims of Stalinism and Nazism. [http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2008-0439+0+DOC+XML+V0//EN - 2016. 10. 26.]

- European Day of Remembrance for Victims of Stalinism and Nazism. [https://en.wikipedia.org/wiki/European_Day_of_Remembrance_for_Victims_of_Stalinism_and_Nazism – 2016. 10. 26.]
- European Day of Remembrance of Victims of Totalitarianism commemorated in Budapest. August 23, 2012.
- [<https://www.memoryandconscience.eu/2012/08/23/european-day-of-remembrance-of-victims-of-totalitarianism-commemorated-in-budapest/> 2016. 10. 28.]
- European hearing on crimes committed by totalitarian regimes. European Commission Press-release database. Brussels, 8 April 2008. [http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-08-230_en.htm?locale=en – 2016. 10. 05.]
- European Parliament resolution of 2 April 2009 on European conscience and totalitarianism. [<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2009-0213+0+DOC+XML+V0//EN> – 2016. 10. 26.]
- Measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems. PACE Resolution 1096/28.06.1996. [<http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-en.asp?FileID=16507&lang=en> – 2016. 10. 05.]
- Need for international condemnation of crimes of totalitarian communist regimes. PACE Resolution 1481 (2006). Assembly debate on 25 January 2006 (5th Sitting) (Report of the Political Affairs Committee, rapporteur: Mr Lindblad). Text adopted by the Assembly on 25 January 2006 (5th Sitting). [<http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17403&lang=en> – 2016. 10. 05.]
- Platform of European Memory and Conscience. [<https://www.memoryandconscience.eu/about-the-platform/about-the-platform/> 2016. 10. 26.]
- Political Freedoms and Democratically Elected Institutions in Czech Republic. European Commission, 18/07/2013. [http://ec.europa.eu/europeaid/political-freedoms-and-democratically-elected-institutions-czech-republic_en – 2016. 10. 05.]
- Prague Declaration on European Conscience and Communism (the Prague Declaration) 2008. [<http://gloriavictis.hu/alapitvany/pragai-nyilatkozat.html> – 2016.10.05.]
- ‘Reconciliation of European Histories’ an informal group of Members of the European Parliament. [<https://eureconciliation.eu/about/> – 2016. 10. 14.]
- Statement by First Vice-President Timmermans and Commissioner Jourová ahead of the Europe-Wide Day of Remembrance for the victims of all totalitarian and authoritarian regimes. European Commission Press Release

Database. 2015. 08.21. [http://europa.eu/rapid/press-release_STATEMENT-15-5520_en.htm – 2016. 10. 28.]

- The Act on Illegality of the Communist Regime and on Resistance Against It (Zákon o protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu, zákon č. 198/1993 Sb.) 1993. [<https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1993-198> – 2016.10.05.]
- Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej - Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu 1998. [<http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19981551016> – 2016. 10. 05.]
- "Vilnius Declaration of the OSCE Parliamentary Assembly and resolutions adopted at the eighteenth annual session" 2009. [http://www.oscepa.org/images/stories/documents/activities/1.Annual%20Session/2009_Vilnius/Final_Vilnius_Declaration_ENG.pdf – 2016. 10. 26.]
- Warsaw declaration against totalitarianism signed. 23.08.2011 [<http://www.webcitation.org/61B0dqqQk> – 2016. 10. 26.]

IRODALOM

- Arendt, Hannah: A totalitarizmus gyökerei. Európa Kiadó, Budapest, 1992.
- Cumper, Peter–Wheatley, Steven (eds.): Minority Rights in the 'New' Europe. Martinus Nijhoff Publishers, The Hague, 1999.
- Dujisin Zoltán: Post-Communist Europe: On the Path to a Regional Regime of Remembrance? In: Thinking through transition. Liberal democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe After 1989. Ed.by: Michal Kopeček and Piotr Wsiślik. Central European University Press, Budapest-New York, 2015.
- Eplényi Kata: A nemzeti kisebbségek védelme az Európai Unióban. Létünk, 2013/különszám.
- Škapars, Jānis: The Baltic Way to Freedom: Non-violent Struggle of the Baltic States in a Global Context. Zelta Grauds, 2005.
- Monterp, Carlos: Study on how the memory of crimes committed by totalitarian regimes in Europe is dealt with in the Member States 2010. [http://ec.europa.eu/justice/fundamental-rights/files/totalitarian_regimes_final_study_en.pdf – 2015. 09. 22.]
- Pop, Valentina: Six states urge EU ban on denial of Communist crimes. EU Observer, 15.12.2010. [<https://euobserver.com/social/31512> – 2016. 10. 14.]
- Vizi Balázs. Az Európai Unió és a kisebbségi nyelvek. [<http://www.hunsor.se/dosszie/azeuesakisebbsegunyelvek.pdf> – 2016.09.15.]

FELHASZNÁLT SAJTÓNYILATKOZATOK, ÚJSÁGCIKKEK

- A szabadság nem állapot, küzdeni kell érte – Emlékséta a diktatúrák

áldozatainak emlékére. [<http://pestisracok.hu/szabadsag-nem-allapot-kuzdeni-kell-erte-emlekseta-diktaturak-aldozatainak-emlekere-galeria/> – 2016. 10. 28.]

- EU-miniszterek: Vissza kell szorítani a radikalizmust. 2016. augusztus 23. [<http://mno.hu/kulfold/eu-miniszterek-vissza-kell-szoritani-a-radikalizmust-1358322> – 2016. 10. 29.]
- Ma van a totalitárius diktatúrák áldozatainak európai emléknapja. [http://inforadio.hu/belfold/2015/08/23/ma_van_a_totalitarius_diktaturak_aldozatainak_europai_emleknapja-751256/ – 2016. 10. 28.]
- Magyarország is támogatja a tallinni nyilatkozatot. 2015. augusztus 23. [https://gondola.hu/cikkek/97745-Magyarorszag_is_tamogatja_a_tallinni_nyilatkozatot.html – 2016. 10. 28.]
- Mit tudnak a fiatalok a totalitárius rendszerekről? [http://tokeslaszlo.eu/cikk/kommunizmus_EP_fiatalok – 2016. 10. 26.]
- Prágai konferencia a kommunizmus bűneiről. [http://www.gondola.hu/cikkek/70019-Pragai_konferencia_a_kommunizmus_buneirol.html – 2016. 10. 14.]
- Répássy: a kommunista bűnöket el kell ítélni. 2015.08.23. [<http://pestisracok.hu/repassy-a-kommunista-bunoket-is-el-kell-iteni/> 2016. 10. 28.]

**A KÁRPÁTALJAI REFORMÁTUS EGYHÁZ AZ 1956. ÉVI
FORRADALOM IDEJÉN
IRATOK A SZOVJET ÁLLAMI VALLÁSÜGYI TANÁCS
ARCHÍVUMÁBÓL 1956–1957**

**THE TRANSCARPATHIAN REFORMED CHURCH IN THE PERIOD
OF THE REVOLUTION 1956. DOCUMENTS FROM THE
ARCHIVES OF THE SOVIET STATE COMMITTEE OF RELIGIONS
1956–1957**

SERES ATTILA

RESUME

The paper is aimed to present some newly founded Russian archival sources on the history of the Hungarian Reformed Church in Carpatho-Ukraine in the time of the Hungarian revolution in 1956. All sources were written in Russian language and all of them are housed in the State Archives of the Russian Federation. Russian documents are published in Hungarian translation. The so called Soviet State Committee of Religions and Cults was founded in 1944 as a state office for controlling the activity of all confessions in the USSR besides the Russian Orthodox Church. It had a huge representative net system all over the Soviet Union, especially in territories which were inhabited by catholics, protestans, muslims etc. Its representative in Carpatho-Ukraine, M. F. Rasputyko made some important reports about the influence of the Hungarian revolution between Hungarian Reformed people in Carpatho-Ukraine.

Bevezető

A magyar történeti irodalomban örvendetes módon egyre jobban gyarapodik azon publikációknak a száma, amelyek a II. világháború után a Szovjetunió területéhez csatolt Kárpátalján élő magyar ajkú református közösség történetének fontos részleteit mutatják be a háborútól egészen a rendszerváltásig húzódó, a hívő reformátusság számára az ateista filozófiájú állammal szembeni kiszolgáltatottsággal övezett történelmi periódusban.⁴⁷ Bár minden bizonnyal a

⁴⁷ A teljesség igénye nélkül ld. pl.: ORBÁN Mariann: Kárpátaljai református lelkészek börtön- és lágerélményei. *Mediarium*, 2011. 1–2. sz. 46–57.; DUPKA György: A szovjet hatóság megtorló tevékenysége Kárpátalján (1944–1991). A kárpátaljai magyarságot ért atrocitások, sérelmek vázlatos története levéltári források, egyéb dokumentumok alapján. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2014. (Kárpátaljai Magyar Könyvek. 232.) 48–54.; FODOR Gusztáv: A Kárpátaljai Református Egyház élete a sztálini egyházpolitika szolgálatában. In: MOLNÁR D. Erzsébet–MOLNÁR D. István (szerk.): A kommunizmus áldozatai, rehabilitációs alternatívák Kelet-Közép-

teljes korszak egyháztörténeti szempontú egzakt periodizációja még hátravan, talán nem tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy a teljes kárpátaljai régió 1944–1945 és 1948–1949 közötti sztálini hatalmi konszolidációját és politikai integrációját követően a magyar nemzetiségű hívő rétegek számára, különböző okokból, a legkielemezettebb szituációt éppen az 1956. évi magyarországi forradalom és annak hatása jelentette.

Az alábbiakban közölt dokumentumokra Moszkvában bukkantunk rá, az Oroszországi Föderáció Állami Levéltárában (GARF) folytatott kutatásaink során. Eddig kevésbé rögzült a hazai egyháztörténeti irodalomban, ezért rá kell mutatnunk, hogy ellentétben más kelet-európai szocialista országok háború utáni gyakorlatával, a Szovjetunióban az állami egyházpolitika koordinálására eleinte két egyházfelügyeleti szervet hoztak létre. A Minisztertanács 1943. szeptember 14-én fogadta el az Orosz Ortodox Egyházügyi Tanács létrehozásáról szóló rendeletet, amely az állami szervek struktúrájában a Minisztertanács hivatalaként funkcionált, közvetlenül a kormánynak alárendelve. Noha a működésének keretei, feladatköre, személyi állománya csak a háború után, 1945–1946 fordulójára formálódik ki teljesen, a tényleges kompetenciái már a kezdeti időszakban kitapinthatókká váltak. Nem volt önálló döntéshozatali jogköre, az illetékessége alapvetően három teendőre terjedt ki: 1) az ortodox egyházzal kapcsolatos összes kérdésről (külső kapcsolatok, intézményrendszer, klérus, felekezeti gondozás stb.) a kormány tájékoztatása munkaanyagok, elemzések, statisztikák stb. segítségével; 2) az egyházzal kapcsolatos állami jogalkotói folyamat előkészítése; 3) az egyházi és legfelsőbb állami szervek közötti összeköttetés és információáramlás biztosítása. A Tanácsot egy öttagú grémium vezette és képviselte: az elnök, az elnökhelyettes, két tag és a titkár. Az állam és az egyház közötti szervezet „szűrőjellegét” jól mutatja, hogy Georgij Karpovot, a Tanács elnökét a KGB egészen 1955-ig az állományában tartotta, s mind a helyettese, mind a személyi segédje ugyancsak az állambiztonsági szervek állományából került ki. A testület moszkvai központi apparátusa mellett a szervezetének legjelentősebb részét az egyes köztársasági szubjektumok, autonóm területek stb. mellé delegált helyi megbízottak hálózata képezte, amely regionális szinten volt hivatva informálódni és eljárni az ortodox egyház ügyeiben. 1946 végén összesen 112 fő látta el a helyi megbízotti szolgálatot.⁴⁸

Az Orosz Ortodox Egyházügyi Tanács mellett a Szovjetunió nem ortodox keresztény felekezeteinek (katolikusok, protestánsok, örmény gregorián egyház,

Európában. Beregszász, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2016. 170–197. Több alapvető publikációra a későbbiekben fogunk hivatkozni.

⁴⁸ T. A. Csumacsenko: Szovjet po gyelam Russzkoj Pravoszlavnoj Cerkvi pri SZNK (SZM) SZSZSZR v 1943–1947 gg. Osobennosztyi formirovanyija i gyejatyelnosztyi apparata. In: *Vlaszty i cerkov v SZSZSZR i sztrana Vosztocsnoj Jevropi 1939–1958. Diskusszionnije aspekti.* Red.: G. P. Murasko, M. I. Ogyincov. Insztitut szlavjanovegyenyija RAN, Moszkva, 2003. 70–76.

iszlám stb.) felügyeletével egy önálló hivatalt hoztak létre 1944. május 14-én, Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa néven. Ez utóbbi a saját hatáskörén belül, az érintett felekezetek körében hasonló kompetenciákkal rendelkezett, mint a Karpov vezette szerv, s többek között felügyelte a Szovjetunióba érkező külföldi nyugati keresztény (katolikus, protestáns) papság beutaztatását és mozgását, illetve a Szovjetunióból különféle célból külföldre utazó klérus kiutazásának engedélyeztetését, továbbá a hazai papság külföldi kapcsolatrendszerét. A jelenlegi ismereteink szerint a szovjet egyházpolitika elvi és gyakorlati alakítására, az egyházpolitika államközi kapcsolatok szintjén megjelenő koordinálására mégsem volt olyan mértékű befolyása, mint a társszervének.

Míg az ortodox világ számára kijelölt vezető egyházat, a Szovjetunió határain kívül is expanzív Moszkvai Patriarchátust az Orosz Ortodox Egyházügyi Tanács felügyelte, addig a többi olyan felekezet megerősítése, amelyek vallási központjai a Szovjetunió területén kívülre estek, s így legalább részben függetlenek maradhattak a szovjet aspirációkról, nem állt a Kreml érdekében. Nem véletlen, hogy a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának ügyvitelében felülreprezentált az örmény gregorián egyház, amelynek anyaegháza a Szovjetunió területére esett, a hívek körülbelül kétharmada ugyanakkor diaszpórában élt. A két állami egyházigazgatási szervet 1965-ben, tehát már a brezsnyevi érában Vallásügyi Tanács néven egyesítették,⁴⁹ ettől kezdve közös iratképző szerv lett belőlük, korábbi irattáraikat is összevonták, így az állami egyházi irányítás 1943–1984 közötti teljes irattermése együttesen került levéltári megőrzésbe.

Szakirodalmi adatok híján egyelőre nem tudjuk megmondani, hogy a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa országos szinten mekkora helyi szervezeti struktúrával rendelkezett a sztálini és hruscsovi időszakban. Kijelenthető azonban, hogy a társszervének 1946–1947 fordulójára már tíztucatnyit is megközelítő, imponáló ügynöki hálózatát sem létszámban, sem kiterjedtségben nem érthette el. Ennek egyszerű a magyarázata: az Orosz Ortodox Egyház az oroszosítás révén a Szovjetunió teljes területére elért, szinte minden egyes földrajzi szubjektumban (szövetségi köztársaságok, autonóm köztársaságok, megyék stb.) rendelkezett nagy létszámú hívő közösségekkel, míg a nem ortodox keresztény vallási irányzatok követői döntően a Szovjetunió nyugati (Baltikum: lutheránusok, Kárpátalja: katolikusok, reformátusok) és déli–délkeleti (Kaukázus: muszlimok, örmény és grúz keresztények, Közép-Ázsia: muszlimok) peremvidékein koncentráálódtak és alkottak etnikai-felekezeti tömböket. Azt mindenesetre konstatálnunk kell, hogy a kárpátaljai görögkatolikus tömegek Orosz Ortodox

⁴⁹ A későbbi működésére részletesen ld.: I. I. Maszlova: Szovjet po gyelam religij pri Szovjetije Minyisztrrov SZSZSZR. K voproszu o vzaimootnosenijah goszudarsztva i Russzknoj pravoszlavnoj cerkvi (1965–1991 gg.). In: *Goszudarsztvo i cerkov v XX veke. Evoljucija vzaimootnosenij, polityicseskije i szociokulturnije aszpekti. Opit Rosszii i Jevropi*. Otv. red.: A. I. Filimonova. Librokom, Moszkva, 2011. 78–105.

Egyházba tagolása következtében 1965-öt megelőzően, így az írásunk témája szempontjából releváns hrucscsovi éra első felében nyilvánvalóan mindkét állami egyházfelügyeleti szervnek (Orosz Ortodox Egyházügyi Tanács, Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa) volt rezidense Kárpátalja megyében.

A Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa által az utókorra hagyott levéltári forrásanyagból válogattuk ki a Kárpátalja megyébe delegált rezidens, F. M. Raszputyko 1956–1957 folyamán kelt szolgálati jelentései közül azokat, amelyek közvetetten vagy közvetve utalást tartalmaznak a magyarországi forradalom helyi vonatkozásaira. A Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa kárpátaljai rezidensének hivatali illetékességi körébe tartozó, s a Szovjetunióban bejegyzett, de korlátozott egyházak (reformátusok, katolikusok, baptisták), netán illegálisan működő vallási közösségek (Jehova tanúi) közül a legnagyobb létszámú entitást minden kétséget kizáróan a reformátusság tette ki. Nem lehet véletlen ezért, hogy ha végigtekintünk a megbízott 1946-tól kezdődően 1962-ig bezárólag kelt szolgálati jelentésein,⁵⁰ kitűnik, hogy azokban a református egyházzal kapcsolatos ügyek és problémák dominálnak. Ez jellemzi az 1956. évi forradalom idején kelt vagy arra utaló hivatali dokumentációt is, mindezzel együtt az alábbiakban azokat az iratokat is közöljük, amelyek a katolikus vagy a baptista egyház történetének kontextusában szolgálnak újabb adalékkal a forradalmi események kárpátaljai összefüggéseinek vizsgálatához.

Mivel ezeknek az iratoknak a kiindulási kerete az államapparátus narratívája, a kárpátaljai reformátusság részéről a magyar forradalomra adott reflexiókat kizárólagosan ezekre a dokumentumokra hagyatkozva természetesen nem lehet megrajzolni, a teljes kép rekonstruálásához a későbbiekben további alap kutatásokra lesz majd szükség egyéb iratörző helyeken is, mindenekelőtt a Kárpátaljai Református Egyházkerület levéltárában. Ezt a forrásegyüttest a történeti kutatások szempontjából azért tartjuk mégis relevánsnak, mert következtetéseket lehet levonni belőle arra vonatkozóan, hogy a református egyház egyes lelkipásztorai – mindenekelőtt Gencsy Béla püspök, Horkay Lajos salánki, Mitro István tizasalamoni, Kovács Zoltán nagybégányi, Györke István beregújfalui, Szécsényi István huszti, Tárczy Gyula ungvári lelkész – milyen perszónális mozgástérrel rendelkeztek az állami adminisztráció szorításában.

A legizgalmasabb kérdés ezek közül a püspök, Gencsy Béla egyházvezetői (és politikai) habitusának megítélése. Ez azért is mérvadó, mert önmagában a mellékelt irategyüttesből is kiérezhető, hogy az anyaországban zajló 1956. október–novemberi események idején, a folytonos pártállami kontroll búrája alatt a kárpátaljai magyarság leginkább egy felbolydult méhkasra hasonlított, s a forradalom leverése nemzeti lélektani értelemben is igen érzékenyen érintette. Ebben a tekintetben érdemes még egy aspektust kiragadni: a hatalommal az 1940-

⁵⁰ A Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa kárpátaljai rezidentúrájának irattermése ebből az időszakból lelhető fel az Orosz Föderáció Állami Levéltárában.

es évek második felében már konfrontálódó és represszionált, a helyi gyülekezetek körében nagy megbecsülésnek örvendő református lelkészek és katolikus plébánosok éppen 1956 tavaszán–nyarán, tehát nem sokkal a forradalom kirobbanását megelőzően térnek vissza szolgálati helyeikre, és próbálják felújítani, adott esetben intenzívebbé tenni a korábbi pasztorációs munkát, illetve visszaállítani és megerősíteni a deportálások miatt csorbát szenvedett egyházközségek integritását. Számos tényező együttese oda vezetett tehát, hogy a magyarországi társadalmi-nemzeti megmozdulás időszakát a kárpátaljai magyarság, s azon belül is a hívő rétegek erőteljesen élték meg, ami az állami egyházpolitikával együttműködő püspök számára is új taktikai, alkalmazkodási kihívásokat jelentett.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a Gencsy 1956. október–novemberi viselkedésével kapcsolatos kép teljes letisztításához további kutatásokra lesz szükség, ezzel együtt, a mellékelt iratok alapján két megállapítást tehetünk. Egyrészt nyilvánvaló, hogy semmi olyat nem tett, ami sértette volna a Szovjetunió állami érdekeit vagy megbolygatta volna az 1955–1956-ra az egyházpolitikai viszonyokban, illetőleg a református egyház és az állami szervek nexusában kialakult status quo-t. Sőt, maga is cáfolta azokat a szovjet lakosság körében is terjedő nemzetközi híreket, melyek szerint a forradalom leverése után magyar állampolgárok százait deportálták volna Magyarország határain túlra, szovjet fennhatóság alá tartozó területekre. Ma már a történeti kutatásokból tudjuk, hogy ezek az információk megfeleltek a valóságnak. Egyes történészek a deportáltak létszámát 860 főben állapítják meg,⁵¹ más kutatási eredmények alapján legalább ezres nagyságrendről lehet beszélni,⁵² míg egyes ukrán levéltári lajstromok szerint az elhurcoltak száma elérhette akár a háromezer főt is.⁵³ A kérdés megítélésünk szerint nem csak az, hogy erkölcsileg hogyan viszonyuljunk Gencsy tényszerű adatokat cáfoló állításához. Elvileg ugyanis azt sem zárhatjuk ki, hogy valóban nem tudhatott a zárt vagonokban, éjszaka folyamán kiszállított magyar honosságú, többségében fiatal személyekről. Igaz, még ha fizikai értelemben nem is szembesült ezzel a folyamattal, a hívek köréből nyilvánvalóan számtalan erre utaló jelzés érkezhettek hozzá, alapos lehetett tehát a gyanú, hogy ezek az információk igazak, mégis a kézjeggyével látta el az ENSZ-hez küldött tiltakozó levelet. Dilemmaként vethetjük fel tehát, hogy a pozíciójában tehetett-e volna másként, s ha igen, mit kellett a mérlegre helyeznie ehhez, milyen újabb kompromisszumok árán tehetette volna meg ezt, netán mit kellett volna feladnia

⁵¹ HORVÁTH Miklós–PAHIRYA Olekszandr (szerk.): Kényszerkirándulás a Szovjetunióba. Magyar deportáltak a KGB fogságában – 1956. Budapest, Argumentum, 2012.

⁵² Az 1956-os forradalom és szabadságharc kárpátaljai dokumentumai. (Forrásválogatás). A forrásokat válogatta, közreadja és a bevezető tanulmányt írta: VÁRADI Natália. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza, 2012. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai. II. Közlemények. 43.) 7.

⁵³ Ld. uo.

ennek érdekében? Amikor a cáfoló állásfoglalás megtétele kapcsán mérlegelt, vajon számításba vette-e a hívek későbbi reakcióit, számolt-e azzal, hogy ez a lépés mit von maga után? Egyrészt az eddigi kutatások azt bizonyítják, hogy az USZSZK deportálásban érintett két megyéjének (Kárpátalja és Lvov) más egyházi vezetői is, így Mocsárkó Mihály kárpátaljai baptista egyházi főpresbíter,⁵⁴ Varlaam ungvári és munkácsi ortodox püspök,⁵⁵ sőt, még Palladij Lvovi és ternopoli ortodox érsek is a sajtóban megjelentetett hivatalos közleményben cáfolta⁵⁶ a magyar állampolgárok internálásával kapcsolatos nemzetközi híreket. Elgondolkodtató ugyanakkor az is, hogy mint arra az általunk közölt egyik forrás hivatkozik, a katolikus egyház kárpátaljai reprezentánsai részéről erre senki nem volt hajlandó.⁵⁷ Másrészt az általunk közölt iratokból arról is tudomást szerezhettünk, hogy az ENSZ-hez küldött és a szovjet sajtóban közzétett cáfolat feszültséget szült a hívek körében, az ungvári református gyülekezet egy része, a lelkésszel egyetemben, szembeszegült Gencsyvel.⁵⁸ (A következményekkel Mocsárkónak ugyanígy szembe kellett néznie, az oroszokrai gyülekezetben az ENSZ-hez küldött levél miatt erős belső ellenzéke alakult ki, aminek letöréséhez valóságos tisztogatáson keresztül vezetett az út: több tagot ki kellett zárnia a gyülekezetből.)⁵⁹

Másrészt megállapíthatjuk, hogy amikor szükség volt rá, Gencsy biztosította a lelkeszei számára, hogy „fedve” legyenek az állami egyházügyi szervek előtt. Horkay Lajos salánki lelkész esete erre elég eklatánsan rávilágít. Horkay magyarországi tartózkodásával kapcsolatban még nagyon sok a kérdőjel, a legutolsó csomópont azonban, a visszaérkezése Kárpátaljára, kitapintható. Raszputyko még novemberben megkérte Gencsyt arra, hogy ha Horkay hazatér, akkor azonnal vigye el hozzá, még mielőtt megkezdene pasztorációs szolgálatát.⁶⁰ A Gencsy és Raszputyko 1956. december 28-i találkozásiáról készített feljegyzésből kiderül, hogy a salánki lelképásztor négy nappal korábban, karácsony szentestéjére visszatért szolgálati helyére a hosszú távolléte után, de ezt Gencsy a szovjet tisztviselővel folytatott aznapi első megbeszélése során még nem árulta el. Miután azonban kérésének megfelelően Raszputyko szavatolta számára, hogy Horkayt nem fogják retorziók érni, egy óra elteltével ismét megjelent nála, úgy, hogy utóbbi is vele volt. Az eset leírásából látszik, hogy ezen Raszputyko is

⁵⁴ Ld. a 4. sz. irat b) mellékletét.

⁵⁵ Ld.: Zajavlenyije episzropa Mukacsevszkogo i Uzsgorodszkogo. *Izvesztyija*, 1956. nov. 27. 4. o. Varlaam Boriszovics (1899–1975) 1956–1957-ben munkácsi és ungvári püspök, 1957-től 1961-ig az egyházmegye előljárója érseki rangban.

⁵⁶ Zajavlenyije arhiepiszkopa Lvovszkogo i Ternopolszkogo Palladija. *Izvesztyija*, 1956. nov. 28. 4. Palladij Kaminszkij (1896–1978) 1956-tól 1960-ig Lvovi és ternopoli érsek.

⁵⁷ Ld. a 8. sz. iratot.

⁵⁸ Ld. a 7. és 8. sz. iratot.

⁵⁹ Erre vonatkozóan ld. a 6. és 9. sz. iratot.

⁶⁰ Ld. a 2. sz. iratot.

meglepett.⁶¹ Teljesen életszerűtlennek tűnik, hogy Gencsy ne tudott volna Horkay hazatéréséről, és a püspök éppen akkor tartózkodott Ungváron, amikor a salánki lelkész is éppen odautazott Nagyszőlősről, és a két megbeszélés között eltelt egy órában véletlenszerűen találkoztak egymással. Nyilvánvaló, hogy Gencsy addig nem kívánta bejelenteni Horkay hazatérését, amíg nem kapott megfelelő biztosítékot a lelkész személyének sértetlenségére.

Korábban ugyanígy tett Szécsényi István huszti lelkész esetében is, akit Magyarországról történt visszaérkezése után szintén elkísért Raszputykóhoz. Ebből a dokumentumból kiderül, hogy a Raszputykóval folytatott megbeszélés előtt a püspök és a huszti lelkész egyeztettek egymással.⁶² utóbbi minden bizonnyal intenciókat kapott felettesétől arra vonatkozólag, hogy hogyan nyilatkozzon a magyarországi eseményekről. Szécsényi, akárcsak később Horkay, semmi olyasmit nem állított, ami ellentmondott volna a forradalommal kapcsolatos szovjet doktrínának, sőt, feltűnő, hogy mindketten egyfajta külső szemlélőként vallanak a Magyarországon történetekről, nyilván annak érdekében, hogy eltereljék magukról annak gyanúját, hogy bármiféle érintettségük lett volna az „ellenforradalmi” cselekményekben.

Van egy ezzel kapcsolatos mozzanat, amely szintén azt a feltételezésünket erősíti meg, hogy Gencsy másfajta kódokat használt a hatalommal és a református hívőseggel folytatott kommunikációjában. Az általunk közölt egyik dokumentumból arra következtethetünk, hogy a magánbeszélgetései során ő is visszafogottságot tanúsított a magyarországi események kapcsán, s nem ítélte el Ravasz Lászlót és azokat a református egyházi vezetőket, akik a forradalom oldalára álltak.⁶³

A lelkészek személyi sértetlensége biztosításának, „fedésének” a lehetőségeit vizsgálva nem szabad említetlenül hagynunk Gecse Endre gálócsi, majd huszti lelképásztor meggyilkolásának körülményeit sem. Az eset főbb motívumai ismertek, mindössze annak megállapítására szeretnénk szorítkozni, hogy Gencsy szerepe ebben az ügyben is ellentmondásos, ezért még mindenképpen további kutatásokat igényel. Amennyiben a püspök valóban mindent megtett azért, hogy megóvhassa a lelkészeit a személyüket érő kényszerintézkedésektől, netán fizikai retorzióktól, akkor Gecse Endre kínhalálát a saját kudarcaként kellett megélnie. Több visszaemlékezés is egyértelműen arról tanúskodik, hogy Gecsenek még korábban, az 1940-es évek végére visszavezethető konfliktusa volt Gencsyvel. Gecse ekkoriban a szülőfalujában, Gálacson szolgált, foglalkozásokat tartott a gyerekeknek az istentiszteleten, ami akkor tilosnak számított, és ki is tudódott. Gencsy ezért behívatta a püspöki hivatalba, a papi tanács elé, ahol fenyegetések közepette bocsánatkérésre

⁶¹ Ld. a 7. sz. iratot.

⁶² Ld. a 6. sz. iratot.

⁶³ Ld. a 3. sz. iratot.

kötelezték.⁶⁴ Később a szovjet hatóságok megpróbálták Gecset belekeverni az 1956–1957-ben fiatalokból szerveződő, ún. „gálocsi csoport” ügyébe, ami miatt egyre jobban szorult a hurok a nyaka körül. Józan Lajos, későbbi huszti lelkész úgy tudja, hogy 1958 májusában Gencsy éppen azért helyeztette át Gecset Gálocsról Husztra, hogy mentse a megtorlások elől.⁶⁵ Gecse Anna, Gecse Endre nővére mesélte el azt az első hallásra valóban meghökkentőnek tűnő epizódot, mely szerint Gencsy egyszer megemlítette, hogy az öccse elismeréssel beszélt neki a szovjet börtönviszonyokról. A család tagjai ennek valóságtartalmában kételkednek, hiszen Gecse 1958. december 2-i elhurcolása után maguk is már csak a holttestét láthatták.⁶⁶ Gecse Endre 1959. január 7-én halt bele a kínvallatásokba a KGB ungvári börtönében, az elhurcolását követően tehát még több mint egy hónapot élt. Ismét hangsúlyozzuk, hogy Gencsy szerepe mindmáig tisztázatlannak tűnik, ám azt nem tarthatjuk kizártnak, hogy közvetlenül Gecse elhurcolása után, s még a vallatásának megkezdése előtt beszélhetett vele a fogdában.

Összességében kijelenthetjük, hogy Gencsy valójában a hatalom lelkes kiszolgálójának bizonyult az 1940-es évek második felétől, tipikus „békepap” volt, aki elfogadta a rendszer kínálta kereteket, és élvezte a rendszer kínálta előnyöket. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy éppen a hatalomtól kapott támogatására és befolyására támaszkodva, egyházszervezeti és személyi kérdésekben ne képviselhette volna egyes református egyházközösségek közösségi vagy lelkészek egyéni érdekeit a hatalom előtt. Ebben a tekintetben maga is az 1948–1949-ben kialakult status quo öre volt: a református egyházat nem számolták fel úgy, mint a görögkatolikus egyházat, végül nem tagolták be más felekezetek (baptisták) egyházszervezetébe, amelyre 1946–1947-ben még voltak kísérletek, ugyanakkor az egyház nem is fejlődhetett szabadon akként, ahogy az az állam és egyház rendezett viszonyában egyébként megkövetelhető lett volna. A református hívek úgy érezték, hogy Gencsy kiszolgálja a hatalmat, míg a hatalom úgy érezte, hogy Gencsy nem teljesíti a hatalommal szembeni egyházvetői kötelezettségeit, nem is lehet véletlen, hogy maga Raszputyko sem bízott meg benne maradéktalanul.⁶⁷

* * *

Az iratok eredeti tagolásán és elrendezésén nem változtattunk, az iratok mindegyike orosz nyelvű, saját fordításban tesszük közzé őket. A

⁶⁴ TÁRCZY Lajos: Megemlékezés. In: GORTVAY Erzsébet (szerk.): Jó pásztor volt. Gecse Endre kárpátaljai mártír tiszteletes emlékezete. Emlékkönyv. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 2004. (Kárpátaljai Magyar Könyvek. 120.) 28.

⁶⁵ BADÓ Zsolt: „Mártír lelkész volt”. Gecse Endre emlékezete. *Kárpátalja*, 2003. okt. 17. 5.

⁶⁶ GECSE Anna: A szolgálat vége. Gecse Endre kárpátaljai lelkész halálának körülményei. In: GORTVAY Erzsébet (szerk.): Jó pásztor volt. Gecse Endre kárpátaljai mártír tiszteletes emlékezete. Emlékkönyv. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 2004. 17.

⁶⁷ Ld. a 3. sz. iratot.

dokumentumokban szereplő, államigazgatási vagy egyházi tisztséget nem viselő állampolgárok, egyszerű gyülekezeti tagok nevéhez (például: Jurij Prikop, Fjodor Rajcsenyec, Nyikolaj Gorkavcsuk, Ivan Krailo, Ivan Kut, Anna Cebera, Valentyina Motrinyec, Gere Péte, Kovács Bertalan stb.), illetve a középszintű helyi, ukrán járási párt- és tanácsi vezetők nevéhez (például Brinzej, Logojda stb.) nem írtunk lábjegyzetet. A cirill betűs átírás alapján bizonytalan kiolvasású, ezért azonosíthatatlan vagy bizonytalan személyazonosságú magyar személyneveket (például: [Müller], [Nyomárk]) szögletes zárójelbe tettük. A református lelkészek szolgálati időszakára vonatkozó adatokat a Fodor Gusztáv által összeállított adattárból⁶⁸ vettük, a születési és halálozási évük kiderítésében is ő volt segítségünkre saját kutatási eredményei alapján. A katolikus plébánosokra vonatkozó életrajzi adatokat a legtöbb esetben az Ilyés Csaba által összeállított adatbázisból⁶⁹ merítettük. A magyar történeti irodalomban egyes egyházi személyiségek nevének írásmódja gyakran eltér egymástól (például: Gencsy Béla – Gencsi Béla, Gönczy Pál – Gönczi Pál, Toldy György – Toldi György, Macejkó János – Mocejko János stb.), a fordításuknál a legelterjedtebb névalakot, vagy amennyiben fellelhető volt, az illető által használt saját változatot vettük alapul.

Ahol lehetett, igyekeztünk átadni a szolgálati jelentések néhol nyakatekert stílusát. Gyakran előfordul például, hogy a beszélő alanyok, s a rájuk utaló személyes névmások gyorsan, nem logikus rendben váltakoznak, ezért össze is keverednek a mondatokon belül. Ennek az lehet a magyarázata, hogy Raszputyko kézírással jegyzetelte le a beszélgetések informatív részét a noteszába, s azt később diktálta le a gépirónőnek, vagy utóbbi, már ismerve felettese kézírását, maga gépelte le azokat utólag, ezért az egyszerű leíró módban rögzített jelentések nem tükrözik kellően cizelláltan a párbeszédes forma jellemzőit. A jelentéseiben Raszputyko az egyházi szakrális helyekre, vallási felekezettől függetlenül, a legtöbb esetben az orosz „molitvennij dom” formulát használja, aminek szó szerinti fordítása „imaház”, katolikus szertartási helyek esetében néha alkalmazza a „kosztyol” szót, ami katolikus templomot jelent. A „molitvennij dom” formulát igyekeztünk mindig értelemszerűen fordítani, ami egyes esetekben utánajárást is igényelt: ahol az adott keresztény egyház (katolikus, református) rendelkezett önálló templomépülettel, ott templomnak, ahol pedig nem – főleg a szórványokban –, ott imaháznak fordítottuk. A kis létszámú keresztény felekezetek, szabadegyházak, karizmatikus szekták (baptisták, adventisták, Jehova tanúi stb.) esetében ezzel ellenkezőleg, az orosz kifejezést alapvetően imaháznak fordítottuk, de ahol meg tudtuk állapítani, hogy a gyülekezet rendelkezett önálló szakrális célokat szolgáló építménnyel, ugyancsak templomot írtunk. Mivel a

⁶⁸ FODOR Gusztáv: Református múltunk kezesség I. Adattár kárpátaljai református gyülekezettörténeti kutatásokhoz 1523–2016. Tiszaszentimre, Narancsik Imre Kutatói Műhely, 2016.

⁶⁹ ILYÉS Csaba: A szatmári egyházmegye jubileumi sematizmusa. Szatmárnémeti, Szatmári Római Katolikus Püspökség, 2006.

keresztény felekezetek szolgálóit az állami szervek képviselői nem tudták vagy nem kívánták egyértelműen az osztálytársadalomhoz sorolni, a nevük előtt az „elvtárs” megjelölés helyett általában a „grazsdanyin” („polgár” vagy „állampolgár”) szó rövidítése szerepel, amit ugyancsak minden egyes esetben igyekeztünk értelemszerűen átadni. A dokumentumokon látható kézjegyeket, aláírásokat, illetve utólagosan a hivatalos jelentésekre vezetett kézírásos utasításokat vagy záradékokat kurzívval jelöltük.

Iratok

1.

**M. F. Raszputyko,⁷⁰ a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa kárpátaljai rezidensének szolgálati jelentése V. I. Gosztyevnek,⁷¹ a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa ügyvivő elnökének a Gencsy Béla református püspökkel folytatott 1956. október 26-i megbeszéléséről
Ungvár, 1956. október 27.
*Gépelt eredeti. GARF, f. 6991, op. 3, gy. 1117, l. 176–177.***

Rumjancev elvtársnak. 56. X. 30.⁷²

Szovjetunió	Titkos
Minisztertanács Vallási Kultuszok Ügyeinek Tanácsa	1. sz. példány
A Tanács megbízottja a Kárpátalja Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága mellett	
Ungvár, 1956. október 27.	
209. sz.	

V. I. Gosztyev elvtársnak, a Minisztertanács Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa ügyvivő elnökének⁷³

Másolatok:

P. A. Vilhovij⁷⁴ elvtársnak – a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa megbízottjának az USZSZK Minisztertanácsa mellett
Szavcsuk⁷⁵ elvtársnak – a KGB Kárpátalja Megyei Igazgatósága vezetőjének

⁷⁰ Életrajzi adatai ismeretlenek.

⁷¹ Életrajzi adatai ismeretlenek.

⁷² Kézírásos utasítás a lap tetején a bal lapszélre vezetve olvashatatlan kézjeggyel.

⁷³ A lap tetején a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának érkezett bélyegzője látható: „49-42/titk. sz. bejövő. 1956. okt. 30. 2 oldalon.”

⁷⁴ Életrajzi adatai ismeretlenek.

⁷⁵ Életrajzi adatai ismeretlenek.

Gencsy Béla⁷⁶ református püspök folyó év október 26-án elmondta, hogy Mitro⁷⁷ tiszasalamoni református lelkész felesége folyó év szeptemberében és októberében Csehszlovákiában tartózkodott a rokonainál, Györkén (Szlovákia), ebben a faluban született Mitro és a szlovákiai református püspök, Varga.⁷⁸ Ott találkozott Vargával és panaszkodott neki, hogy a családjuk és más református lelkészek családjai nehéz anyagi körülmények között élnek, erről beszélt a nagykaposi (Szlovákia) református esperesnek, Csatlósnak⁷⁹ is.

Gencsy elmondása szerint ugyanebben az időben a feleségével Csehszlovákiában tartózkodott Stefán református lelkész is,⁸⁰ akiktől Csatlós megkérdezte, hogy igaz-e, hogy Mitro családja rossz anyagi körülmények között él? Azt válaszolták neki, hogy ez nem igaz, Tiszasalamon kolhozistái jól élnek, és jól ellátják lelkipásztorukat, Mitrót is.

Mitro valóban nem él rosszul, Tiszasalamon egyházközségtől 500 rubelt kap havonta pénzben, és évente 25 mázsa gabonát és sok más terményt, egy tanácsi házban lakik. Három gyermeke van, akik közül ketten középiskolában tanulnak. Emellett Mitro a kolhozban dolgozik kertészként, jó prémiumot kap, erre az évre 600 egységnyi prémiumot⁸¹ számoltak ki neki.

Mitro felesége mindezt ellenséges célzattal tette, azért, hogy hamis színben tüntesse fel a Szovjetunióban élő református lelkipásztorok anyagi körülményeit, és hogy több segítséget kapjon ott a rokonaitól és az ismerőseitől. Ennek eredményeként sok (állítólag körülbelül 10) telepakolt bőrönddel tért haza Csehszlovákiából. Ebből többet a lánytestvérétől kapott, akinek a férje a homonnai járási bizottság elnöke.⁸² Ugyanebben a járásban dolgozik tanfelügyelőként Vaszilij Vasziljevics Hutrok,⁸³ aki Gencsy barátja, és Gencsy elmondta, hogy levelet küldött neki, melyben leírta, hogy mindaz, amit Mitro felesége mondott, nem igaz, Mitróék jól élnek.

A magyarországi eseményeket érintve Gencsy elmondta, hogy a huszti lelkész, Szécsényi⁸⁴ a feleségével Budapesten van szabadságon, a fiuk valamilyen

⁷⁶ Gencsy Béla (1899–1982), 1923–1977 között szürtei, egyúttal 1958–1961 között Tárcey Gyulával együtt ungvári református lelkész. 1949–1978 között a Kárpátaljai Református Egyház püspöke.

⁷⁷ Mitro István (1912–1978?), 1941–1977 között tiszasalamoni református lelkész.

⁷⁸ Varga Imre (1905–1980), 1931-től haláláig rimaszombati református lelkész, 1953–1980 között a Szlovákiai Református Egyház püspöke.

⁷⁹ Csatlós Sándor (?–1996), 1948–1996 között nagykaposi református lelkész

⁸⁰ Minden bizonnyal Stefán Miklós (1915–2001) kisérti református lelkészről (1948–1997 között) van szó.

⁸¹ Az orosz «трудодень» szónak nincs magyar megfelelője. 1933–1966 között a Szovjetunióban a kolhozokban végzett munka minőségi és mennyiségi mutatóinak kiszámítására bevezetett értékelési egység és forma.

⁸² Sic! Az orosz nyelvű eredetiben a «председатель» szó szerepel, ami szó szerint “elnököt” jelent. A CSKP járási bizottságai élén álló vezetőket ugyanakkor első titkároknak hívták.

⁸³ Életrajzi adatai ismeretlenek.

⁸⁴ Szécsényi István (1887 –?), 1939-ben, majd 1956–1958-ban huszti református lelkész.

kormányhivatalban dolgozik ott. Toldy⁸⁵ benei lelkész felesége és a salánki lelkész, Horkay⁸⁶ ugyancsak Budapesten⁸⁷ vannak.

Végül Gencsy tájékoztatott, hogy a beregrákosi lelkész, Kiss⁸⁸ egy hónapos szabadságra megy, a munkácsi lelkész, Fóris⁸⁹ fogja őt helyettesíteni.

A Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának megbízottja a Kárpátaljai Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága mellett: *M. Raszputyko*

4 példányban: *Irattárba. X. 30. Rumjancev Gosztyev*⁹⁰

1–3. – a címzetteknek,

4. – az irattárba.

Ügyintéző: Raszputyko

Elküldte: B. J.

2.

M. F. Raszputyko, a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa kárpátaljai rezidensének szolgálati jelentése V. I. Gosztyevnek, a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa ügyvivő elnökének a Gencsy Béla református püspökkel folytatott 1956. november 16-i megbeszéléséről

Ungvár, 1956. november 19.

Gévelt eredeti. GARF, f. 6991, op. 3, gy. 1117, l. 178–179.

*Rumjancev elvtársnak. XI. 24. Gosztyev*⁹¹

Szovjetunió

Minisztertanács Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa

A Tanács megbízottja a Kárpátalja Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága mellett
Ungvár, 1956. november 19.

214. sz.

Titkos

1. sz. példány

V. I. Gosztyev elvtársnak, a Minisztertanács Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa ügyvivő elnökének⁹²

P. A. Vilhovij elvtársnak – a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának megbízottjának az USZSZK Minisztertanácsa mellett

⁸⁵ Toldy György (1892–?), 1945–1954 és 1956–1958 között benei református lelkész.

⁸⁶ Horkay Lajos (1885–?), 1933–1944 és 1945–1959 között salánki református lelkész.

⁸⁷ Horkay Lajos salánki lelkész további sorsára vonatkozóan ld. még a 2., 3., 6. és 7. sz. iratokat.

⁸⁸ Kiss Jenő (1884–?), 1923–1957 között beregrákosi református lelkész.

⁸⁹ Fóris Endre (1889–?), 1949–1956 között munkácsi református lelkész.

⁹⁰ Kézírásos záradék az utolsó lap alján.

⁹¹ Kézírásos utasítás a lap tetején a bal lapszélre vezetve.

⁹² A lap tetején a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának érkeztető bélyegzője látható: „50-42/ttk. sz. bejövő. 1956. nov. 24. 2 oldalon.”

P. V. Szavcsuk elvtársnak – a KGB Kárpátalja Megyei Igazgatósága vezetőjének

Folyó év november 16-án fogadtam Gencsy Béla református püspököt, aki közölte, hogy a „húszak”⁹³ és a huszti járásbeli Visk település egyházközségének végrehajtó szerve többségében a börtönből visszatérő Fóris⁹⁴ lelkipásztort szerette volna meghívni lelkésznek az egyházközség élére, de a hívek ebbe nem egyeztek bele, Csomár⁹⁵ állampolgárt hagyták meg egyházközségük lelkipásztorának.

A „húszak” azon tagjai, akik Fóris⁹⁶ mellett voltak, kiléptek a „húszakból” és a végrehajtó szervből, ezért szükségessé vált egy új „húszak tanácsa” létrehozása, amelynek gyűlésén létrehozták az egyházközség új végrehajtó szervét is.

Mindannyian, akik beléptek a „húszakba”, megküldték a belépési nyilatkozatukat. Azt mondtam Gencsynek, hogy a megküldött anyagot megvizsgáljuk, majd döntést fogunk hozni a végrehajtó szerv bejegyzésére vonatkozó igazolás kiadásáról. Mindemellett ismét figyelmeztettem Gencsy állampolgárt, hogy a végrehajtó szervekbe a választások és előválasztások kérdését, illetve az egyházközségek élére a lelkipásztorok meghívásának kérdését nem a hívek általános gyűlésén, hanem a „húszak” gyűlésén kell megvizsgálni.

A püspök elmondta még, hogy meglátogatta őt a nagybégányi lelkész, Kovács Zoltán⁹⁷ állampolgár, és kérte, hogy 1956. november 18-án Gencsy jöjjön el a templomukba, és iktassa be⁹⁸ őt, mivel letöltötte a büntetését a lágerekben, és most kezdi meg ismét a lelki szolgálatát. Gencsy azt mondta, hogy beleegyezett abba, hogy Nagybégányba utazzon 1956. november 18-án, de amikor feltettem neki a kérdést, hogy célszerű-e ezt éppen most tennie, azt válaszolta, hogy az útját inkább elhalasztja decemberre.

Ezután Gencsy elmondta, hogy találkozott a beregszászi járásbeli nagyberegai lelkésszel, Ruszkával,⁹⁹ aki tájékoztatta őt arról, hogy a beregújfalui és a kigyósi lelkészek, Györke¹⁰⁰ és Huszti¹⁰¹ járják a falujukat és a hívek

⁹³ 1947 ősztől, a kárpátaljai református gyülekezetek összeírását követően, a református egyházközségek presbitériumait felváltó, államilag jóváhagyott egyházigazgatási grémiumok voltak a „húszak tanácsai”, amelynek tagjai a nagykorúságot betöltő állampolgárok lehettek. Az egyházközség hivatalos állami működési engedélyének kiadását az ő státuszuk is szavatolta.

⁹⁴ Sic! Ez a név szerepel az orosz eredetiben. Minden bizonnyal Forgon Pálról van szó, aki 1943-tól 1951. dec. 13-i letartóztatásáig állt a gyülekezet élén.

⁹⁵ Csomár Géza (1910 –?), 1953–1965 között viski református lelkész.

⁹⁶ Sic!

⁹⁷ Kovács Zoltán (1907–2002), 1956–1982 között nagybégányi református lelkész.

⁹⁸ Az orosz eredetiben a «высвятить» szó szerepel, ami szó szerint „felszentelést” jelent. A következményekre vonatkozóan ld. a 3. sz. iratot.

⁹⁹ Ruszka Bertalan (1900–?), 1950–1957 között nagyberegai református lelkész.

¹⁰⁰ Györke István (1896–1973), 1956–1959 között beregújfalui református lelkész. Tevékenységére ld. még a 8. és 9. sz. iratokat.

¹⁰¹ Huszti Béla (1895–1968), 1956–1969 között kigyósi református lelkész.

otthonaiban konfirmációt tartanak a fiatalok számára. Gencsy azt mondta, hogy nyilvánvalóan Huszti és Györke a lágerből való visszatérésük után szeretnék ismét feléleszteni a „keleti testvérek”¹⁰² tevékenységét.

Azt tanácsoltam, hogy Gencsy ellenőrizze ezeket az információkat, és ha azok valósnak bizonyulnak, tiltsa meg nekik, hogy a továbbiakban a hívek otthonaiban és a templomokban bármiféle munkát végezzenek a hívő fiatalság körében, nehogy a lelkészek önálló vallási foglalkozásokat tartsanak a fiatalok számára. Amennyiben nem rendelik alá magukat ennek az utasításnak, fel fogjuk vetni, hogy töröljék őket a regisztrált lelkészek köréből.

Végül Gencsy elmondta, hogy a nagyszülősi járásbeli salánki lelkész, Horkay a feleségével májusban Magyarországra utazott a rokonaihoz, és még mindig nem tért vissza. Elutazásukkor Horkay valamilyen módon az összes holmiját magával vitte, s erre a célra egy egész vasúti kocsit követelt magának.

Júliusban írt Horkay, hogy még 2-3 hónapot szeretne maradni. Egyes lelkészek azt írták, hogy nem áll szándékában visszatérni a Szovjetunióba, de októberben Gencsy táviratot kapott tőle, melyben az állt, hogy folyó év október 28-án visszatér Salánkra. Most olyan híresztelések keringenek, hogy megölték Magyarországon.

Erre azt válaszoltam, hogy ha ezek a híresztelések nem igazolódnak, és Horkay visszatér Salánkra, akkor közölje vele, hogy mielőtt megkezdene a lelkészi szolgálatát, látogasson el hozzám.¹⁰³

A Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának megbízottja a Kárpátaljai Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága mellett: *M. Raszputyko*

4 példányban:

1–3. – a címzetteknek,

4. – az irattárba.

Ügyintéző: Raszputyko

Elküldte: B. J.

¹⁰² A Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa levéltári forrásanyagában ekként említik az 1936-ban Huszton Keleti Baráti Kör néven lelkészekből alakult református ébredési közösséget. A Szabó Béla huszti lelkész nevéhez köthető mozgalom alapítója volt még Tóth Kálmán és Simon Zsigmond. Céljuk a belmissziók révén az öntudatos református nevelés erősítése volt. A mozgalmat 1947–1949 folyamán a szovjet hatóságok felszámolták, tagjait két nagy hullámban, 1947-ben és 1949-ben szibériai lágerekbe deportálták. A Keleti Baráti Körről részletesen ld.: ORBÁN Marianna: Ébredési mozgalom a Kárpátaljai Református Egyházban. *Acta Beregsasiensis*, 2009. 2. sz. 239–244. Továbbá: HORKAY Barna: A Keleti Baráti Kör. Képek a kárpátaljai ébredésből. Hely nélkül, 1998.

¹⁰³ Horkay Lajos salánki lelkész további sorsára vonatkozóan ld. a 6. és 7. sz. iratot.

3.

M. F. Raszputyko, a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa kárpátaljai rezidensének szolgálati jelentése V. I. Gosztyevnek, a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa ügyvivő elnökének a Mocsárkó Mihály¹⁰⁴ baptista egyházi főpresbiterrel folytatott 1956. november 17-i megbeszéléséről
Ungvár, 1956. november 21.
Gévelt eredeti. GARF, f. 6991, op. 3, gy. 1117, l. 180–181.

Rumjancev elvtársnak. XI. 24. Gosztyev¹⁰⁵

Szovjetunió	Titkos
Minisztertanács Vallási Kultuszok Ügyeinek Tanácsa	1. sz. példány
A Tanács megbízottja a Kárpátaljai Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága mellett	
Ungvár, 1956. november 21.	
219. sz.	

V. I. Gosztyev elvtársnak, a Minisztertanács Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa ügyvivő elnökének¹⁰⁶

Másolatok:

P. A. Vilhovij elvtársnak – a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának megbízottjának az USZSZK Minisztertanácsa mellett
V. A. Povh¹⁰⁷ elvtársnak – az UKP Kárpátalja Megyei Bizottsága titkárának

1956. november 17-én fogadtam Mocsárkó Mihály baptista főpresbiter, aki tájékoztattott arról, hogy napokkal korábban ellátogatott hozzá az aknaszlatinai baptista gyülekezet presbiterének, Prikopnak a fivére. Jurij Jurjevics Prikop, aki Máramarosszigeten (Románia) él, elmondta Mocsárkónak, hogy mozdonyvezetőként dolgozik a máramarosszigeti vasútállomáson, román felesége van, saját házat épített magának Máramarosszigeten, és a máramarosszigeti baptista gyülekezet tagja és titkára, jelenleg 44 tagjuk, vagyis majdnem ugyanannyi hívük van, mint amennyi volt a háború előtt.

A baptista gyülekezetben a háború előtti gyülekezet majdnem minden tagja folytatja a tevékenységét, s üdvözlétüket küldik Mocsárkónak.

¹⁰⁴ Mocsárkó Mihály (1906–1970) baptista lelkész. 1940-ben Magyarországon, Székesfehérváron tanult, ugyanebben az évben Budapesten szentelték fel. 1940–1947 között Kárpátalja Rahói és Máramarosszigeti járásaiban különböző baptista gyülekezetek vezetője, 1947–1970 között az EBKÖSZ által kinevezett kárpátaljai főpresbiter.

¹⁰⁵ Kézírásos utasítás a lap tetején a bal lapszélre vezetve.

¹⁰⁶ A lap tetején a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának érkeztető bélyegzője látható: „51-42/titk. sz. bejövő. 1956. nov. 24. 2 oldalon.”

¹⁰⁷ Életrajzi adatai ismeretlenek.

Mocsárkó elmondta, hogy a gyülekezet minden tagját ismeri, mivel Kárpátalja magyar megszállásának¹⁰⁸ idején a rahói járásbeli Nagybocksón volt a Magyar Baptista Egyház által kinevezett járási presbiter, és a máramarosszigeti járásban is ő szolgált.

Mocsárkó azt mondta, hogy Prikop a kárpátaljai vallási élet iránt érdeklődött, amiről tájékoztatta őt, s ennek során kiemelte, hogy megyénkben a baptista gyülekezetek élénk vallási életet folytatnak, jobbat, mint a gyarmatosító rezsim idején, és minden baptista hívő szovjet államunk patriótája, továbbá megmutatta neki a Bratszkij Vesztnyiket, amelyben az ő cikkei is megjelentek.

Prikop erre azt válaszolta, hogy náluk szabadon lehet vallási tevékenységet folytatni, ő mozdonyvezetőként megfordul más romániai városokban is, és tudja, hogy a baptisták Romániában mindenhol szabadon gyakorolhatják vallásukat, és a romániai hívők szeretik államuk népi demokratikus berendezkedését, és értékeli Románia barátságát a Szovjetunióval.¹⁰⁹

De a máramarosszigeti magyar lakosság egy része, mondta Prikop, vissza akarta állítani a régi rendet, és Magyarországhoz akarta csatolni a Máramarosszigeti járást.

A magyarországi események Prikop Szovjetunióba indulása előtt kezdődtek, sok magyar munkatársa győzködte, hogy ne induljon el a Szovjetunióba, de ő azt válaszolta nekik, hogy magával viszi a feleségét és két gyermekét, és ha valami történik Romániával, ő nem jön vissza, hanem a Szovjetunióban marad. Tetszik neki, ahogy az apja és a fivére élnek Aknaszlatinán (Prikop apja már öreg, nem dolgozik, a fivére pedig az aknaszlatinai vasútállomáson dolgozik műszaki vizsgálóként).

A továbbiakban Prikop elmondta, hogy egy aknaszlatinai lakos, a jehovista Nagy fivére és lányai Máramarosszigeten élnek, ők is, mint ahogy Nagy, jehovisták, noha ez a szekta úgy működik Romániában, hogy az állam nem ismerte el.¹¹⁰

Végül Mocsárkó közölte, hogy 1956. november 13-án, az 50. születésnapján vendégségben volt nála Gencsy református püspök a feleségével. A beszélgetések során elmondták a véleményüket a magyarországi eseményekkel kapcsolatban is. Annak ellenére, hogy Gencsy felesége elítélte a reakciósokat az általuk elkövetett gyilkosságok miatt, és azért, mert vissza kívánták állítani a régi feudális rendet, maga Gencsy visszafogott volt, és még csak el sem ítélte Ravasz püspököt¹¹¹ és

¹⁰⁸ Sic!

¹⁰⁹ A teljes bekezdés kézírással kijelölve a bal lapszélen.

¹¹⁰ A teljes bekezdés kézírással kijelölve a bal lapszélen.

¹¹¹ Ravasz László (1882–1975) 1921–1957 között a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke, egyúttal 1921-től a Kálvin téri református templom lelkésze. 1948. ápr. 30-án, Rákosi nyomására minden tisztségéről lemondott és visszavonult a közélettől, 1953-ban lelkészként is nyugdíjba vonult, és Leányfalura költözött, ahol mesterséges elzártságban töltötte hátralévő éveit. 1956. okt. 31-én az újonnan alakult református Országos Intézöbizottság vezetőjévé választották, és őt ismerték el legitim püspöknek. Nov. 1-jén rádiószózatban szólt a magyarokhoz. A forradalom

azokat a református lelkészeket, akik a kegyetlenül embereket gyilkoló horthysta terroristák, az imperializmus ügynökei mellé álltak.

Ha figyelembe vesszük, hogy Gencsy elhallgatta azt a körülményt, hogy a salánki lelkésznek, Horkaynak, aki állítólag vendégségbe utazott Magyarországra, nem állt szándékában visszatérni, mivel, ahogy most kiderült, Gencsy tudta, hogy Horkay az elutazásakor egy vagonba rakodta az összes holmiját, akkor ez amellett szól, hogy Gencsy püspök nem egyenes ember, nem őszinte, és nem élvezheti a bizalmunkat.¹¹²

Csak pár napja figyelmeztette őt Vilhovij elvtárs, hogy óvatos volt a cselekedeteiben, és minden fontos intézkedésében, amelyek azt a célt szolgálják, hogy a református egyház informál bennünket, továbbra is önkényeskedik. A múlt héten Beregszászra utazott, ahol református lelkészek egy csoportjával tanácskozott, és Kovács lekipásztor felszentelését¹¹³ ismét a szomszédos egyházközségek lelkészei és hívei csoportjának a részvételével rendezte meg. Folyó év november 16-án Gencsy állampolgárt figyelmeztettem, hogy a jövőben vegye figyelembe a kialakult helyzet sajátosságait, és ne engedjen meg hasonló cselekményeket.¹¹⁴

4 példányban:

A Tanács megbízottja: *M. Raszputyko*

1–3. – a címzeteknek,

4. – az irattárba.

Ügyintéző: Raszputyko

Elküldte: B. J.

4.

**M. F. Raszputyko, a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa kárpátaljai rezidensének átirata V. I. Gosztyevnek, a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa ügyvivő elnökének Gencsy Béla református püspök és Mocsárkó Mihály baptista főpresbiter az ENSZ-nek írt leveleiről
Ungvár, 1956. november 26.**

Gépelt eredeti. GARF, f. 6991, op. 3, gy. 1117, l. 188.

Szovjetunió

Titkos

leverése után az egyházi ébredést szorgalmazó Megújulási Mozgalmat szervezte, amely azonban az állami elnyomás miatt beszüntette tevékenységét. 1956-tól újra a Kálvin téri szószéken szolgált, egészen 1957 húsvétjáig, amikor a püspökségről is lemondatták.

¹¹² Kézírással aláhúzva.

¹¹³ Az orosz eredetiben a «посвящение» szó szerepel, ami szó szerint „felszentelést” jelent. Nyilvánvalóan Kovács Zoltán nagybégányi lelkészre utalt Gencsy, aki 1956. jún. 22-én szabadult a fogságból, 1956. szept. 1-től kezdte meg a szolgálatát Balazséron és Nagybégányban, s ekkor nem a felszentelésére, hanem a beiktatására került sor. Kovácsot már jóval korábban, lelkészi szolgálata kezdetén, 1933-ban szentelték fel. Az előzményekről ld. a 2. sz. iratot.

¹¹⁴ A teljes bekezdés kézírással kijelölve a bal lapszélen.

Minisztertanács Vallási Kultuszok Ügyeinek Tanácsa 1. sz. példány
A Tanács megbízottja a Kárpátaljai Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága mellett
Ungvár, 1956. november 26.
226. sz.

V. I. Gosztyev elvtársnak, a Minisztertanács Vallási Kultuszok Ügyei
Tanácsa ügyvivő elnökének¹¹⁵

P. A. Vilhovij elvtársnak, a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának
megbízottjának az USZSZK Minisztertanácsa mellett

Mellékelten megküldöm a Kárpátalja megyei református egyház püspöke,
Gencsy Béla és a Kárpátalja megyei baptista egyház főpresbitere, Mocsárkó
Mihály 1956. november 23-i leveleit.

Melléklet: az említettek 3 oldalon.

A Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának megbízottja a Kárpátaljai Megyei Tanács
Végrehajtó Bizottsága mellett: *M. Raszputyko*

a) Melléklet

**Mocsárkó Mihály kárpátaljai baptista főpresbiter és más baptista egyházi
vezetők levele az ENSZ-nek a magyarok deportálásával kapcsolatos hírekről
Hely nélkül, 1956. november 23.**

Gépelte másolat. GARF, f. 6991, op. 3, gy. 1117, l. 189.

Az ENSZ Közgyűlésének

Másolat

Én, mint az Evangéliumi Baptista Keresztények Össz-szövetségi Szövetsége
Kárpátalja megyei főpresbitere, aki a szovjet–magyar határ mentén fekvő
falvakban, továbbá Munkács, Beregszász stb. városokban élő magyar
nemzetiségű, evangéliumi baptista keresztények között dolgozik, továbbá az
összes hívő magyar felháborodással olvastuk az újságokban, hogy a kubai ENSZ-
delegáció azt állította, hogy a szovjet katonai parancsnokság magyarokat hurcol el
a magyar határokon túlra. Nem maradhatunk közömbösek, s mint igaz
keresztények felemeljük a szavunkat az igazságért és minden hazugságnak
ellenállunk.

A magyar–szovjet határon található vasúti csomópontok mellett fekvő
falvakban lakunk, és egyáltalán nem láttunk ilyen eseteket, magyarok átszállítását
vasúton vagy más úton.

Tiltakozunk a kubai delegáció hazug kitalációja ellen, és kijelentjük, hogy
ez szovjet hazánk békés vezetői elleni gonosz hazugság. Kérjük az ENSZ-t, hogy
ne higgyen ennek a magyar és szovjet nép békéje elleni, terjedő hazugságnak,

¹¹⁵ A lap tetején a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának érkeztető bélyegzője látható: „53-42/titk.
sz. bejövő. 1956. dec. 3. 3 oldalon.”

hanem ismerje el, hogy a magyar nép a Magyar Népköztársaság kormányával elbír a maga belső ügyével a nép javára a szocializmus építésében.

Tiltakozunk továbbá az Amerika Hangja szabadrádió hazug adásával szemben. Ez a Krisztust halálba küldő Júdás hangja. Ez a hang egy halálos lehelet, és sok kárt okoz a keresztény életnek. Kérjük, hogy vessenek véget ezeknek az ellenséges hangoknak, mivel az Amerika Hangja rádió adása méreg a nép számára.

EBKÖSZ Kárpátalja megyei főpresbitere
A munkácsi baptista egyházközség presbitere
A beregszászi baptista egyházközség presbitere

Mocsárkó Mihály
Kovács F. J.¹¹⁶
Trohák József
*Hiteles:*¹¹⁷

b) Melléklet

Gencsy Béla kárpátaljai református püspök levele az ENSZ-nek a magyarok deportálásával kapcsolatos hírekről

Ungvár, 1956. november 23.

Gévelt másolat. GARF, f. 6991, op. 3, gy. 1117, l. 190.

Az ENSZ-nek

Másolat

A Kárpátalja megyei református egyház püspökétől, 67 református lelkipásztortól és 95.000 református hívő magyartól. Nagy felháborodással olvassuk a sajtóban és hallgatjuk a rádióban megjelent közleményt arról, hogy a kubai delegáció az ENSZ ülésén azt a vádat fogalmazta meg, hogy Magyarországról magyar lakosokat telepítenek a Szovjetunióba.

A saját nevemben, a lelkipásztorok és a hívek nevében kijelentjük, hogy a kubai delegáció által hangoztatott vélemény megalapozatlan és nem felel meg a valóságnak.

A szovjet–magyar határon található falvakban élünk, és 1956. október 23-tól mind a mai napig nem észleltük és nem láttuk, hogy vasúton vagy más utakon, Csap vasúti csomóponton, Ungváron, Bátyún, Beregszászon, Nagyszőlősen, Királyházán stb. keresztül magyar állampolgárokat hoztak volna át a Szovjetunióba.

A kubai delegáció ezen fellépése nem szolgálja a béke ügyét, hanem gyűlöletet és háborút szít a népek között, és beavatkozik a magyar nép belügyeibe.

¹¹⁶ A magyar keresztnévváltozatot nem tudtuk kideríteni.

¹¹⁷ Olvashatatlan kézjegy.

Mi, református hívek, egész Magyarország híveivel együtt imádkozunk, hogy Magyarországon minél hamarabb helyreálljon a rend és a béke, és hogy a magyar nép a béke, a demokrácia és a szocializmus útján haladjon tovább.

Ungvár, 1956. november 23.

Gencsy Béla
Kárpátalja megyei református püspök
*Hiteles:*¹¹⁸

5.

**P. A. Vilhovijnak, a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa USZSZK
Minisztertanácsa melletti megbízottjának átirata M. F. Raszputykónak, a
Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa kárpátaljai rezidensének Gencsy Béla
református püspök politikai megbízhatóságáról
Kijev, 1956. november 28.
*Gévelt eredeti. GARF, f. 6991, op. 3, gy. 1117, l. 191.***

*Rumjancev elvtársnak. 56. XII. 4. Gosztyev*¹¹⁹

Minisztertanács Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa
A Tanács megbízottja az USZSZK Minisztertanácsa mellett
Kijev, 1956. november 28.
313. sz.

M. F. Raszputyko elvtársnak, a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa megbízottjának
a Kárpátaljai Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága mellett
Az 1956. november 21-i 219. számra

Másolat: V. I. Gosztyev elvtársnak, a Minisztertanács Vallási Kultuszok Ügyei
Tanácsa ügyvivő elnökének¹²⁰

Gencsy püspöknek kétségtelenül vannak még bizonyos „hiányosságai”, de ő már messze nem az, aki volt az összes egyház moszkvai konferenciáján való részvétele¹²¹ előtt. Nem minden „információnak” kell hinni, ami Gencsy

¹¹⁸ Olvashatatlan kézjegy.

¹¹⁹ Kézírásos utasítás a lap tetején a bal lapszélre vezetve.

¹²⁰ A lap tetején a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának érkeztető bélyegzője látható: „54-42/titk. sz. bejövő. 1956. dec. 4. 1. oldalon.”

¹²¹ 1952. máj. 9–12. között a Moszkva melletti Zagorszk (ma: Szergjjev-Poszad) világhírű kolostorában, a Szentháromság lavrában tartották a szovjetunióbeli összes felekezet békekonferenciáját, melynek célja a Szovjetunió „békepolitikája” melletti demonstratív kiállás volt. Erre vonatkozóan ld.: PEYER-MÜLLER, Fritz: A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között, kitekintéssel a jelenre. Budapest, 1994. 404.

viselkedésével kapcsolatban Mocsárkó főpresbiter szájából hangzik el. Mocsárkó igyekszik „mindenben első lenni” a Tanács megbízottja előtt, ezért némi szubjektivitást enged meg magának. Erről már személyesen beszéltem Önnek. Gencsy püspök most tiltakozott a sajtóban a kubai ENSZ-delegáció által az ENSZ ülésén terjesztett hazugság kapcsán,¹²² következképpen aktívan bélyegzi meg az ellenségeinket, és ez egy pozitív munka Gencsy püspök részéről, ezért még többet kell vele foglalkozni, gyakrabban találkozni vele, úgy, hogy Mocsárkó baptista főpresbiter nincs jelen, vagyis tolmács nélkül.

1957-ben magunkhoz rendeljük Kijevbe Gencsy püspököt egy vizitre, arra számítva, hogy megtekinti majd az iparosodott Kijevet, az Összukrajnai Mezőgazdasági Kiállítást, ami hatással lesz arra és elő fogja segíteni azt, hogy Gencsy püspök azon oldalai erősödjének a továbbiakban, amelyekre államunk érdeke szempontjából okvetlenül szükségünk van.

Még egyszer aláhúzzuk, gondolkodjon el a Gencsy püspök kapcsán írt feltevéseinek hibás mivoltáról, és szenteljen nagyobb figyelmet a kultuszok szolgálóival, mint Gencsy püspökkel, Mészáros római katolikus adminisztrátorral,¹²³ Kizmann,¹²⁴ Sörös,¹²⁵ Tőkés,¹²⁶ Macejkó,¹²⁷ Závodnyik,¹²⁸ [Müller],¹²⁹ Bujaló¹³⁰ katolikus papokkal folytatott munkának.

3 példányban elküldve:

A Tanács megbízottja: *P. Vilhovij*

1–2. – a címzettnek,

3. – az irattárba.

¹²² Erre vonatkozóan ld. a 4. sz. irat b) mellékletét.

¹²³ Mészáros János (1906–1977), ungvári plébános, 1933–1942 között a szatmári püspökség kárpátaljai irodájában dolgozott, majd Beregfalván és Beregszászon plébános, 1952–1964 között ungvári plébános, esperes, egyúttal 1956–1961 között a Római Katolikus Egyház állam által is elismert kárpátaljai adminisztrátora.

¹²⁴ Kizmann Mihály (1912–?) 1938-ban kezdi meg szolgálatát Pálócon segédlelkészként, 1942–1943-ban ungvári plébános. Munkácsi plébánosként hal meg.

¹²⁵ Sörös János (1892–1958) munkácsi római katolikus plébános, esperes, 1948-ban szovjetellenesség vádjával tartóztatták le. 1956-ban hazatért a lágerből. További sorsára vonatkozóan ld. a 6. sz. iratot.

¹²⁶ Tőkés György (1891–1973) 1940-től huszti római katolikus plébános, esperes. 1950-ben szovjetellenesség vádjával 25 évi kényszermunkára ítélték, 1956-ban tért haza, s haláláig a huszti plébánia vezetője volt.

¹²⁷ Macejkó János (1912–2008) 1935-ben Ungváron kezdi szolgálatát segédlelkészként, 1937–1943 között Gyertyánligeten, 1949–1963 között Beregszászon, majd 1963-tól haláláig, 2008-ig Királymezőn plébános.

¹²⁸ Závodnyik Tibor (1908–1984) ungvári plébános, 1961–1984 között a Római Katolikus Egyház kárpátaljai adminisztrátora.

¹²⁹ Minden bizonnyal Müller István (1916 –?) körösmezői (1945-től) plébánosról van szó.

¹³⁰ Bujaló Bernát (1901–1979) 1944-től ungvári plébános, egyúttal 1945-től ungi főesperes, 1949-től a kárpátaljai római katolikus egyház vikáriusa. 1952-ben 10 év javító-munkatábori fogságra ítélték. 1956-ban tért haza a lágerből, átvette az egyház irányítását, de megroppant egészségi állapota miatt hamarosan lemondott.

6.

M. F. Raszputyko, a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa kárpátaljai rezidensének szolgálati jelentése V. I. Gosztyevnek, a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa ügyvivő elnökének a Gencsy Béla református püspökkel folytatott 1956. december 10-i megbeszéléséről

Ungvár, 1956. december 13.

Géptelt eredeti. GARF, f. 6991, op. 3, gy. 1117, l. 208–211.

*Zadorozsnij és Rumjancev elvtársaknak. 56. XII. 17. Gosztyev*¹³¹

Szovjetunió

Minisztertanács Vallási Kultuszok Ügyeinek Tanácsa

Titkos

1. sz. példány

A Tanács megbízottja a Kárpátalja Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága mellett
Ungvár, 1956. december 13.

238. sz.

V. I. Gosztyev elvtársnak, a Minisztertanács Vallási Kultuszok Ügyei
Tanácsa ügyvivő elnökének¹³²

P. A. Vilhovij elvtársnak – a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának
megbízottjának az USZSZK Minisztertanácsa mellett

Szavcsuk elvtársnak – a KGB Kárpátalja Megyei Igazgatósága vezetőjének

1956. december 10-én fogadtam Gencsy református püspököt, továbbá a huszti és az ungvári református egyházközségek lelkipásztorait, Szécsényit és Tárczyt.¹³³ Gencsy elmondta, hogy Szécsényi sikeresen visszatért Magyarországról, és úgy döntött, hogy ellátogat hozzám és hozzám.

Szécsényi elmondta, hogy folyó év október 20-ig a fiánál vendégeskedett, aki Budapesten lakik, majd egy Debrecen melletti faluba utazott, ahol a szülei élnek, és ahol ő is élt fiatal korában. Ezen a helyen, ahol az egész októbert és novembert töltötte, amíg nem utazott haza a Szovjetunióba, nyugalom volt, és csak keveset tudtak a Budapesten zajló eseményekről. A fia elektroműszerészként dolgozik Budapesten valamilyen gyárban (Szécsényi az üzemet nem nevezte meg), s még magyarországi tartózkodása idején levelet kapott tőle, melyben közölte, hogy jól él, de nagyon lefogyott az ellenforradalmi események idején.

Figyelembe véve, hogy Szécsényi egy időben el akart menni a Szovjetunióból, feltettem neki a kérdést, hogy nem gondolkodik-e azon, hogy

¹³¹ Kézírásos utasítás a lap tetején a bal lapszélre vezetve.

¹³² A lap tetején a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának érkeztető bélyegzője látható: „55-42/titk. sz. bejövő. 1956. dec. 17. 4 oldalon.”

¹³³ Tárczy Gyula (1910 –?), 1949–1973 között ungvári református lelkész.

Magyarországra költözzön, mire ő azt válaszolta, hogy úgy döntött, hogy Kárpátalja megyében marad.¹³⁴

A Szécsényivel folytatott beszélgetés után Gencsy megmutatta azt a Gosztyev elvtárs által aláírt levelet, amelyet a Tanácstól kapott, s melyben közlik, hogy nem adták át a levelét Péter Jánosnak,¹³⁵ illetve közlik utóbbi címét. Gencsy megkérdezte, hogy elküldheti-e a levelét Péter Jánosnak Budapestre? Azt válaszoltam, hogy ez az ő magánügye.¹³⁶

Végül Gencsy átadta nekem az egyházközségek híveinek létszámát és a lelkészek nevét is feltüntető jegyzékét, s közölte, hogy a salánki lelkész, Horkay még mindig nem tért vissza Magyarországról, ezért utasítást adott az egyházközségnek, hogy amennyiben Horkay 1957. január 1-jéig nem jön vissza, új lelkészt választhatnak.¹³⁷

1956. december 11-én ellátogatott hozzám Fjodor Fjodorovics Rajcsenyec, azzal, hogy ő szombatot ünneplő evangéliumi keresztyén, s a büntetésének letöltése után, 1956 májusában visszatért Kárpátaljára, a korábbi lakhelyére, a szolyvai járásbeli Polenára, s a hittársával (aki vele volt, de a vezetéknévét nem mondta) úgy döntöttek, megtudakolják, regisztráltathatják-e a keresztyén evangéliumi gyülekezetünket?

Azt válaszoltam Rajcsenyec állampolgárnak, hogy először hallok a felekezetükről, és azt kérdeztem, hogy ők talán szombatosok, ötvenesek, sékerek¹³⁸? Rajcsenyec azt válaszolta, hogy nem, amikor pedig megkértem, hogy mondja el, hol élnek még hasonló hívők, azt mondta, hogy a Szolyvai járásban Királyfiszálláson és Kereckén, a Perecsenyi járásban pedig Poroskón és Turjasebesen. Arra a kérdésre, hogy korábban mely szektához tartozott, Rajcsenyec azt válaszolta, hogy a „szabad keresztyénekéhez”. Erre azt válaszoltam, hogy nincs jogom regisztrálni ezt a felekezetet. Ezután Rajcsenyec azt kérdezte, hogy ha részletesen leírjuk, hogy mi is a mi vallásunk, hányan

¹³⁴ A teljes bekezdés a bal lapszélen kézírással kijelölve.

¹³⁵ Péter János (1910–1999) református püspök, külügyminiszter. 1949. nov.-tól 1956. okt.-ig a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke, a forradalom idején, okt. 31-én lemondott püspöki tisztségéről. 1956–1958-ban a Kulturális Kapcsolatok Intézete kormány megbízottja, majd elnöke, 1958–1961 között a külügyminiszter első helyettese, majd 1961–1973 között külügyminiszter. A II. világháború után végig a hatalom kiszolgálója, az egyik legismertebb „békepap”.

¹³⁶ Orosz levéltári források tanúsága szerint Péter János 1956 nov.-ének végén Moszkvában tartózkodott, ahol a Szovjet Béketanácsban megbeszéléseket folytatott Nyikolaj metropolitával, a Moszkvai Patriarchátus Egyházi Külkapcsolatok Osztályának vezetőjével. Erre ld.: SERES Attila: „Átvészelni a legnehezebb napokat”. A Moszkvai Patriarchátus magyarországi egyházközségei 1956 őszén orosz levéltári iratok tükrében. *Levéltári Közlemények*, 2016. 1–2. sz. 190–192.

¹³⁷ A következményekre vonatkozóan ld. a 7. sz. iratot.

¹³⁸ Az orosz eredetiben a «трясун» szó szerepel, ami „rezgőt”, „remegőt” vagy „rázkódót” jelent. Ez az angol „shaker” szó tükörfordítása. A XVIII. század második felében Észak-Amerikában létrejött, a kvékerekből elágazó kommunisztikus szekta tagjai a sékerek, akik a szertartásaik során együttes rezgő mozdulatokat végezve estek áhítatba.

vagyunk, és a tagjaink hol élnek, kivizsgálják-e a beadványunkat, és szervezhetünk-e összejárásokat a beadványunk kivizsgálásáig?

Rajcsenyec polgárnak azt válaszoltam, hogy senki nem fogja nekik megtiltani, hogy beadványt írjanak, és azt ki is fogják vizsgálni, de összejárásokat tilos tartani.

Még aznap fogadtam Sörös polgárt, a pósházi római katolikus papot, aki elmondta, hogy milyen gyülekezetekben szolgált a munkája kezdete óta, azt követően, hogy visszatért a lágerből. Mészáros adminisztrátor nevében megkérdezte, hogy regisztrálom-e Homolyát¹³⁹ a pósházi gyülekezet papjaként, azzal, hogy ő, Sörös, a továbbiakban csak a kölcsényi és a frigyesházi¹⁴⁰ gyülekezetekben fog szolgálni és segíteni Kizmann-nak.

Azt válaszoltam, hogy ha Homolyát a rendőrség bejegyzi pósházi lakosként, akkor ezután Homolya látogasson el hozzám a római katolikus egyház adminisztrátorának és a gyülekezet végrehajtó szervének megfelelő levelével, s a regisztrációjának kérdése meg lesz vizsgálva.

Végül Sörös megkérdezte, visszakaphatja-e a letartóztatása során tőle elvett 4 ezer rubelnyi készpénzt, a fényképezőgépét, az írógépét és más holmijait. Azt javasoltam, hogy ebben a kérdésben forduljon az ügyvédi karhoz és a megyei ügyészhez.

Arra számítottam, hogy Sörös majd valamilyen formában érinteni fogja a magyarországi eseményeket, de igyekezett megkerülni ezt a kérdést. Amikor feltettem neki a kérdést, hogy mivel magyarázható, hogy Mindszenty kardinális¹⁴¹ ennyire vágyik a hatalomra, Sörös így válaszolt: „Látja, a hatalmas személyes és egyházi vagyona nem hagyják nyugodni, mindent vissza szeretett volna kapni; emellett az egyházi kánon szerint a szükséges rendet megteremteni képes, szilárd világi-politikai hatalom hiányában ez a hatalom átháramlik Mindszentyre mint Magyarország érsekére, ezért állt szándékában megszerezni az egyházi és a világi hatalmat.”¹⁴²

Vajon a katolikus papság számára nem jelent törvényt az, amiről a nép által választott törvényhozó szervek döntenek?

A magyar nép választott ilyen szerveket, és azok irányítják az állam fejlődését a függetlenség, a szuverenitás és a szocializmus építése útján.

¹³⁹ Homolya Péter (1903–1981) 1941–1947 között felsődomonyi plébános, 1947-ben letartóztatják és 1956-ig Vorkután raboskodik. Visszatérése után beregszászi főesperes.

¹⁴⁰ Az orosz nyelvű iratban a település 1945-től használt hivatalos orosz neve, Kirovo szerepel. Jelenlegi hivatalos ukrán elnevezése Klenovec (Munkácsi járás).

¹⁴¹ Mindszenty József (1892–1975) 1945. szept. 8-tól esztergomi érsek, 1946. febr. 21-től bíboros. 1948. dec. 26-án letartóztatják, 1949-ben életfogytig tartó fegyházbüntetésre ítélik. 1956. okt. 30-án kiszabadul a felsőpetényi házi őrizetéből. 1956. nov. 4-től 1971-ig a budapesti amerikai nagykövetségen él. Az esztergomi érseki széket Mindszenty koncepciójára perének 25. évfordulóján, 1974. febr. 5-én VI. Pál pápa megüresedettnek nyilvánította.

¹⁴² A katolikus pap választását magában foglaló rész a bal lapszálon kézírással kijelölve.

Erre a kérdésre Sörös így válaszolt: „Mondtam Önnek, mit akar elérni Mindszenty, de hogy hogyan fogják ott megoldani ezt a kérdést, az számunkra közömbös.”¹⁴³

Folyó év december 12-én fogadtam Mocsárkót, a baptista egyház főpresbiterét, aki elmondta, hogy a múlt héten látogatott el a Técsői járás baptista gyülekezeteibe. A hívek és a vezetés összetételében alig voltak változások. Csak az oroszokrai gyülekezetben a hívek egy része, mint például Nyikolaj Gorkavcsuk, Ivan Krailo és Ivan Kut a feleségeikkel azt hangoztatták, hogy híveiknek nem kell szolgálniuk a hadseregben. Amikor pedig a náluk tartott gyülekezeti összejövetelen, az összes gyülekezeti tag előtt felolvastam az ENSZ-hez címzett levelünk szövegét,¹⁴⁴ ők, s különösen Krailo, felszólaltak és ellenvetésüket fejezték ki, a következőket mondva: „Hogyan feltételezhattuk, hogy a szovjet csapatok nem hurcoltak el magyarokat, hiszen lehet, hogy éjszaka vitték el őket, és ezt nem láthattátok, ezért nem állíthatjuk, hogy ez igaz vagy nem igaz.” „El kell érnünk – mondta Krailo –, hogy a hívők ne menjenek a háborúba.”

„Az összes ilyen fellépésük miatt – mondta Mocsárkó –, és különösen azért, mert ellenzik, hogy fegyverrel a kezünkben védjük a hazánkat, ezt a 8 embert kizártuk a baptisták soraiból.”¹⁴⁵

Gorkavcsuk a királymezei faipari állami vállalat hivatalában dolgozik, Krailo lakatos, Kut pedig favágó, mindannyian fiatalok.

Végül Mocsárkó elmondta, hogy a Técsői járás falvaiban továbbra is folytatják a tevékenységüket a jehovisták, Kanjuka Alsókálfalván, Lemin és Kosztrjo Vaszilij (aki Taracközön lakik) Szentmihálykörtvéyesen. Dombón Cebera Anna és testvére, Motrinyec Valentyina (a napokban tartóztatták le), Irhócon pedig Fera és Bibin. Utóbbi kettő kapcsolatot tart a jehovistákkal és a „szabad keresztények” szektájával, és különösen ennek a szektának azon csoportjával, amely az Ilosvai járásban lévő Drugetházán¹⁴⁶ működik.

A Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának megbízottja a Kárpátaljai Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága mellett: *M. Raszputyko*

4 példányban:

1–3. – a címzetteknek,

4. – az irattárba.

Ügyintéző: Raszputyko

¹⁴³ Az elhangzottakat vö.: WYSZKOWSKI, Paweł: Katolikusüldözés Ukrajnában és Kárpátalján. Katolikusok Ukrajnában a kommunista rezsim alatt (1917–1944–1991). Esztergom, 2013. 248–250.

¹⁴⁴ Erre ld. a 4. sz. irat a) mellékletét.

¹⁴⁵ A következményekre vonatkozóan ld. még a 9. sz. iratot.

¹⁴⁶ Sic! Az orosz nyelvű eredetiben is az Ilosvai járás szerepel. Drugetháza valójában ekkor is a Perecsenyi járáshoz tartozott. Ez nyilván Raszputyko tévedése.

Elküldte: B. J.

7.

M. F. Raszputyko, a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa kárpátaljai rezidensének szolgálati jelentése V. I. Gosztyevnek, a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa ügyvivő elnökének a Gencsy Béla református püspökkel és Mocsárkó Mihály baptista egyházi főpresbiterrel folytatott 1956. december 28-i megbeszéléséről
Ungvár, 1956. december 30.
Gépelt eredeti. GARF, f. 6991, op. 3, gy. 1118, l. 1–3.

*Rumjancev és Murtuzov elvtársaknak. 57. I. 5. Gosztyev*¹⁴⁷

Szovjetunió
Minisztertanács Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa
A Tanács megbízottja a Kárpátalja Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága mellett
Ungvár, 1956. december 30.
253. sz.

Titkos

1. sz. példány

V. I. Gosztyev elvtársnak, a Minisztertanács Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa ügyvivő elnökének¹⁴⁸

P. A. Vilhovij elvtársnak – a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának megbízottjának az USZSZK Minisztertanácsa mellett

V. A. Povh elvtársnak – az UKP Kárpátalja Megyei Bizottsága titkárának

P. D. Szavcsuk elvtársnak – a KGB Kárpátalja Megyei Igazgatósága vezetőjének

1956. december 28-án fogadtam Gencsy Béla református püspököt és Mocsárkó Mihály baptista egyházi főpresbitert.

Gencsy állampolgár elmondta, hogy a karácsonyi ünnepek jól teltek, a templomokban nem voltak kevesebben, mint a múlt évi ünnepek idején. A hívek és a lelkészek részéről az ünnepek alatt semmilyen panasz nem érkezett.

Az ENSZ-hez küldött levél kérdésében a hívők részéről senkinek nem volt ellenvetése, de pár napja az Ungvári járásban található Minaj, Katergény, Botfalva, Kispálos és Mezőgecse hívei között valaki olyan híreszteléseket terjesztett, hogy rá, azaz Gencsyre támadt két banderista,¹⁴⁹ azért, amiért a sajtó

¹⁴⁷ Kézírásos utasítás a lap tetején a bal lapszélre vezetve.

¹⁴⁸ A lap tetején a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának érkeztető bélyegzője látható: „1-42/titk. sz. bejövő. 1957. jan. 4. 3 oldalon.”

¹⁴⁹ Banderisták: Sztjepan Bandera (1909–1959) ukrán nacionalista politikus, az Ukrán Nacionalisták Szervezete (OUN) vezetőjének hívei és követői. Az OUN 1941. jún. 30-án Lvovban kikiáltotta a független Ukrajnát, amelyet a megszálló német náci hatóságok sem ismertek el. A

hasábjain cáfolta, hogy magyar állampolgárokat deportáltak volna a Szovjetunióba,¹⁵⁰ megverték, és most betegen fekszik.

A ketergényi hívek egy csoportja Gere Péter polgár vezetésével, Botfalváról pedig Kovács Bertalan polgár vezetésével meglátogatták Gencsy a lakásán, hogy tájékozódjanak afelől, valóban megtörtént-e ez az eset. Azt válaszolta nekik, hogy mindez nem igaz, nekem pedig azt mondta, hogy láthatóan valaki azt akarja, hogy megverjenek engem.¹⁵¹

A salánki lelkész még mindig nem tért vissza Magyarországról, de olyan híresztelések keringtek, hogy napokon belül vissza kell jönnie. Gencsy megkérdezte, hogy engedélyezhető-e neki, hogy istentiszteletet tartson a templomban.

Korábban azt tanácsoltam Gencsynek, hogy ne engedélyezze, de most azért, hogy ne alakuljanak ki mendemondák arról, hogy valamilyen büntetést alkalmaztak vele szemben, Gencsy azt javasolta, hogy engedélyezzék számára, hogy istentiszteletet tartson, de kérjék meg, hogy adjon magyarázatot arra, mit csinált Magyarországon az eltelt időben, vagyis 1956 májusától mindeddig.

A beszélgetés végén Gencsy közölte, hogy 1957 folyamán négy lelkipásztor is szabadságra készül egy időre Csehszlovákiába. Tártsy Ungvárról az anyjához, Orémusz Tiszaásványról¹⁵² a fivéréhez, Papp Beregdédáról¹⁵³ szintén a fivéréhez, Csomár Viskről az apjához.

Körülbelül egy órával a vele folytatott beszélgetés után Gencsy visszatért, de nem egyedül, hanem Horkay salánki lelkész társaságában. Kiderült, hogy Horkay december 24-én tért vissza Nagyszőlősrre, de megmondták neki, hogy a püspök utasításai szerint, mielőtt megkezdene a lelki szolgálatát, el kell mennie hozzá, így Horkay folyó év december 28-án elment a püspökhöz, utóbbi pedig arra kérte, hogy jöjjön el hozzám.

Horkay elmondta a folyó év májusától december 23-ig tartó magyarországi tartózkodásával kapcsolatban, hogy a fia és a lánya Budapesten lakik, a fia a Közúti Igazgatóságon dolgozik mérnökként, 1800 forint fizetést kap, egy külvárosban lakik a városközponttól 10 kilométerre, a veje az erdőipari állami vállalatnál dolgozik a tervosztályon, 1600 forintot keres, jól élnek.

Az október–novemberi események idején, mondta Horkay, soha nem mentem ki az utcára, a fiam lakásának a pincéjében húztam meg magamat, bár, ahogy elmondta, a városnak ezen a részén egyemeletes házak vannak, és még az

szervezet hívei a háború idején mind a Vörös Hadsereg és a szovjet partizánok ellen, mind a megszálló német nácik ellen harcoltak.

¹⁵⁰ Erre vonatkozóan ld. a 4. sz. irat b) mellékletét.

¹⁵¹ Sic! Így az orosz nyelvű eredetiben is. Az egyes szám első személyű névalak a mellékmondaton belül két különböző személyre vonatkozóan ismétlődik. Vagyis: Gencsy Raszputykónak azt mondta, hogy láthatóan valaki azt akarja, hogy megverjék őt, Gencsy.

¹⁵² Orémusz János (1901–?), 1948–1977 között tisztaásványi református lelkész.

¹⁵³ Papp István (1910–?), 1935-től feltehetőleg 1957-ig beregdédai református lelkész.

ablakok is épek maradtak. A magyarok jól éltek, de a népi demokratikus rendszerrel ellenséges külföldi amerikai propaganda, s különösen a Szabad Európa Rádió izgatott, majd egyenesen irányította a reakciósoakat, akik leszámolásokat hajtottak végre becsületes emberekkel szemben.

Az ellenséges amerikai propagandáról beszélve Horkay elmondja, hogy elég azt a tényt megemlíteni, hogy nem véletlen, miért menekült el sok gyerek és fiatal külföldre, hiszen az amerikai rádió minden egyes percben azt üvöltötte, hogy „fiatalok, meneküljtek Ausztriába, adunk nektek ruhát, élelmet, pénzt, Amerikába jöttök és tanulni fogtok”.

Ha figyelembe vesszük, hogy sok magyarnak vannak rokonai külföldön, és lám, a gyerekek elmenekültek, most pedig látják, hogyan gúnyolják ki őket a táborokban, ezért vissza szeretnének térni, de az amerikaiak képviselői és segítők nem engedik el őket.

Arra a kérdésemre, hogy tudna-e Horkay az általa elmondottakhoz hasonló anyagot elkészíteni a rádiónk és napilapunk számára, azt válaszolta, hogy beleegyezik ennek megírásába, és beszélni fog az amerikai rádió által elkövetett provokációról a híveinek.¹⁵⁴

Most, folytatta Horkay, az élet visszatér a régi medrébe Magyarországon és a lakosság abszolút többsége hisz a Kádár-kormánynak, a Szocialista Munkáspártnak.

Arra a kérdésre, hogy mennyire igazak azok a Nagyszőlösön keringő hírek, melyek szerint neki nem állt szándékában visszatérni a Szovjetunióba, és hogy az ellenforradalmárok soraiban harcolt (ilyen híresztelések keringtek Nagyszőlösön), Horkay azt válaszolta, hogy Salánk nem rossz hely, és azok terjesztették ezt a hazugságot, akik el akarták foglalni a helyét.

Gencsy püspök közölte Horkayval, hogy engedélyezi számára, hogy folytassa a lelki szolgálatát Salánkon. Ezután feltettem a kérdést Horkaynak, hogy tekintettel arra, hogy a fia és a lánya Magyarországon van, szándékában áll-e oda utazni? Horkay azt válaszolta, hogy Salánkról a haláláig (Horkay 72 éves) sehova nem megy.

Mocsárkó baptista főpresbiter elmondta, hogy a karácsonyi ünnepek alatt meglátogatta a gáti, a gúti, kigyósi és a beregszászi gyülekezeteket. Az istentiszteletek alatt a hitről, illetve a békéért és a fasiszták és amerikai felbujtók elleni küzdelemről szóló szentbeszédeket tartott.

A hívek, mondta Mocsárkó, egyöntetűen helyeslik a szovjet kormány tettét és elítélik a magyarországi zendülést szító reakciósoakat.

Mocsárkó polgár folyó év december 29-én is ellátogatott hozzám, és elmondta, hogy előző este nála aludt Moldovan Jozsif polgár, aki kolozsvári¹⁵⁵ román, a vasútnál dolgozik ott, a fivérénel van vendégségben, aki az aknaszlatinai

¹⁵⁴ Ez és az előző bekezdés kézírással kijelölve a bal lapszélén.

¹⁵⁵ Az orosz eredetiben is a város magyar névalakja, azaz „Kolozsvár” szerepel cirill betűs átírásban.

iskolában tanító, maga Moldovan Joszif a Romániában működő „szabad keresztények” szektájához tartozik, amelynek 65 ezer híve van.

Az aknaszlatinai baptista esperessel folytatott beszélgetésén hallott Mocsárkóról, és amikor a megyei rendőrségi hivatalba ment, hogy regisztráltassa az útlevelét, úgy döntött, hogy meglátogatja őt. Mivel már este volt, Mocsárkónál aludt. Részletesen érdeklődött az evangéliumi baptista keresztények felől, amit azzal indokolt, hogy ők Romániában külön működnek, de egyes vélemények szerint egyesülniük kellene a baptistákkal. Mocsárkónak megtetszett a tevékenységünk, és azt mondta, hogy februárban náluk lesz a „szabad keresztények” kongresszusa, amelyen dönteni fognak a baptistákkal való egyesülés kérdésében. Megkérdezte Mocsárkót, hogyan lehetne előfizetni a Bratszkij Vesztnyikre, Mocsárkó azt javasolta neki, hogy forduljon az Evangéliumi Baptista Keresztények Össz-szövetségi Szövetségéhez Moszkvába.

Moldovan elmondta, hogy munkájukat gyakorlatilag Kiss professzor, a budapesti egyetem oktatója¹⁵⁶ irányítja, ebben az évben Kiss professzor a fivéréhez utazott Romániába, valójában azonban a „szabad keresztények” ügyében utazott oda.¹⁵⁷

Most a romániai¹⁵⁸ „szabad keresztények” egyik vezetője, Ungár Aladár¹⁵⁹ Csehszlovákiában „vendégeskedik”.

Moldován elmondta azt is, hogy annak idején mivel kezdődött az ellenforradalmi felkelés Romániában *Magyarországon*,¹⁶⁰ a református egyház szervezete, a „keleti testvérek” robbantotta ki ott a lázadást, azt követelték a kormánytól, hogy bocsásson rendelkezésükre épületeket imaházak céljára, és követelték, hogy a püspök azokat a lelkészeket nevezze ki, akiket ők akarnak.

A „keleti testvérek” szervezete megyénkben is működött, a szervezői, Horkay (Nagyszőlős), Huszti (Kígyós) és Pázsit¹⁶¹ (Munkács) és más lelkészek most tértek vissza. Vannak arra utaló jelek, hogy szeretnék felújítani a tevékenységüket. Nyilvánvalóan meg kell erősíteni a tevékenységük megfigyelését.

¹⁵⁶ Kiss Ferenc (1889–1966) nagyszalontai születésű Kossuth-díjas orvos, anatómus, egyetemi tanár. 1909–1917 között a Kolozsvári Egyetem tanára, 1934-től haláláig a Budapesti Egyetem Anatómiai Intézetének tanszékvezető professzora. 1950-től a Magyarországi Szabadegyházak Tanácsának egyik fő képviselője.

¹⁵⁷ A bekezdés a bal lapszélén kézírással kijelölve.

¹⁵⁸ Akárcsak a következő bekezdésben, úgy itt is ez nyilvánvalóan Raszputyko vagy a gépirónó elírása. Nyilvánvalóan a magyarországi szabad keresztényekről van szó.

¹⁵⁹ Ungár Aladár (1905–1970) valójában az 1950-ben a Szabadegyházak Szövetségének jogutódjaként Magyarországon alakult Magyarországi Szabadegyházak Tanácsának fő képviselője volt. Ez utóbbi valójában nem egy egyház vagy gyülekezet volt, hanem a szabadegyházak gyülekezeteinek testvérgyülekezeti szövetsége. Ungár a Krisztus-hívő zsidók gyülekezetének volt a vezetője.

¹⁶⁰ Sic! A szövegben a géppel leírt „Románia” szóra kézírással rávezetve, hogy „Magyarország”.

¹⁶¹ Pázsit József (?–?) 1947–1949, majd 1956–1982 között munkácsi református lelkész.

Végül Mocsárkó elmondta, hogy december 16-án Gencsy az ungvári református templomban szándékozott istentiszteletet tartani, de Tárczy lelkész és a felesége eltanácsolták ettől, azt mondták, hogy a hívek obstruálhatják őt, mivel elégedetlenek azzal, hogy Gencsy levelet közölt a sajtóban, melyben cáfolta a kubai ENSZ-delegáció állítását.¹⁶² Erre Gencsy nem is tartott istentiszteletet az ungvári templomban. Erről az esetről Gencsy nekem nem beszélt, a következő beszélgetés folyamán valamilyen formában rákérdezek, hogy milyen körülmények között játszódott le ez az eset.¹⁶³

A Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának megbízottja a Kárpátaljai Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága mellett: *M. Raszputyko*

5 példányban:

1–4. – a címzetteknek,

5. – az irattárba.

Ügyintéző: Raszputyko

Elküldte: B. J.

8.

M. F. Raszputyko, a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa kárpátaljai rezidensének átirata V. I. Gosztyevnek, a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa ügyvivő elnökének

Ungvár, 1957. április 5.

Gévelt eredeti. GARF, f. 6991, op. 3, gy. 1118, l. 74.

Szovjetunió

Minisztertanács Vallási Kultuszok Ügyeinek Tanácsa

A Tanács megbízottja a Kárpátalja Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága mellett
Ungvár, 1957. április 5.

65. sz.

Titkos

1. sz. példány

V. I. Gosztyev elvtársnak, a Minisztertanács Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa
ügyvivő elnökének¹⁶⁴

P. A. Vilhovij elvtársnak – a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának megbízottjának
az USZSZK Minisztertanácsa mellett

V. A. Povh elvtársnak – az UKP Kárpátalja Megyei Bizottsága titkárának

¹⁶² Erre vonatkozóan ld. a 4. sz. irat b) mellékletét.

¹⁶³ A bekezdés a bal lapszélen kézírással kijelölve.

¹⁶⁴ A lap tetején a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának érkeztető bélyegzője látható: „14-42/titk. sz. bejövő. 1957. ápr. 11. 10 oldalon.”

Mellékelten megküldöm a jelentést a Kárpátalja megyei római katolikus és református egyház helyzetéről és tevékenységéről 1957. április 1-jei állapot szerint.

Melléklet: az említett szöveg 9 oldalon.

A Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának megbízottja a Kárpátaljai Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága mellett: *M. Raszputyko*

Melléklet

M. F. Raszputyko, a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa kárpátaljai rezidensének összefoglaló szolgálati jelentése a kárpátaljai római katolikus és református egyházak helyzetéről és tevékenységéről 1957. április 1-jei állapot szerint

Ungvár, 1957. április 5.

Gévelt eredeti. GARF, f. 6991, op. 3, gy. 1118, l. 75–83.

Titkos. [...]. sz. példány

Jelentés a Kárpátalja megyei római katolikus és református egyházak helyzetéről és tevékenységéről 1957. április 1-jei nyilvántartási adatok szerint

Kárpátalja megyében működik.¹⁶⁵

Kultusz megnevezése	Gyülekezetek				Lelkészek			
	1957. IV. 1. szerint	1956. I. 1. szerint	1947. I. 1. szerint	1944. I. 1. szerint	1957. IV. 1. szerint	1956. I. 1. szerint	1947. I. 1. szerint	1944. I. 1. szerint
1) Római katolikus	60	59	62	72	32	21	35	48
2) Református	90	79	90	99	66	57	76	84
Összesen	150	138	152	169 ¹⁶⁶	98	78	111	132

¹⁶⁵ Az adatokat vö.: PEYER-MÜLLER, Fritz. 1994. 388.; FEDINEC Csilla–VEHES Mikola (szerk.): Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra. Budapest, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. 297. MAJNEK Antal: A kárpátaljai római katolikus egyház története. In: Útközben. Tanulmányok a kárpátaljai magyarságról. Ungvár, KMKSZ, 1998. (Változó Világ sorozat). 55.

¹⁶⁶ Sic! Az orosz nyelvű eredeti iratban is ez a szám szerepel összeadott értéként, ami nyilvánvalóan elütés vagy hibás számolás eredménye.

Kultusz megnevezése	Templomok				Hívek hozzávetőleges száma ¹⁶⁷			
	1957. IV. 1. szerint	1956. I. 1. szerint	1947. I. 1. szerint	1944. I. 1. szerint	1957. IV. 1. szerint	1956. I. 1. szerint	1947. I. 1. szerint	1944. I. 1. szerint
1) Római katolikus	60	59	62	68	20	18	20	22
2) Református	89	79	89	97	60	55	62	65
Összesen	149	178 ¹⁶⁸	151	165	80	73	82	87

A római katolikus gyülekezetek működésének engedélyeztetése 1947-ben történt, ekkor 62 gyülekezet működését engedélyezték; 5 gyülekezet 1945-ig úgy működött, hogy nem volt az istentiszteletek megtartására szolgáló saját épülete; két gyülekezet (az Ungvári járásbeli Sisloc és Antalóc falvakban) a vallási szertartásait magánlakásokon tartotta; három gyülekezet unitus templomokban tartotta az istentiszteleteit, de az unitus egyház orosz ortodox egyházzal történő újraegyesítése után lemondtak arról, hogy ott tartsák az istentiszteleteiket, és nem lett engedélyezve a működésük.

Kékesfüred és Oroszmokra falvakban voltak katolikus templomok, de hívek nem, ezért engedélyezési kérelmek nem érkeztek hozzánk, és ezeket a templomokat kulturális-oktatási célokra adtuk át.

Bótrágy faluban a templomot 1946–1947-ben építették, a tanács engedélye nélkül, ezért bezárták, az épületet pedig átadták malom céljára a kolhoznak, de a hívek 1956-ban három kérvényt is küldtek, és kérték, hogy adják vissza nekik a templomot, és engedélyezzék a gyülekezetük működését.

Az Ördarmán élő hívek is engedélyt kértek a gyülekezet működésére, de ezt visszautasítottuk, mivel a falu 5 kilométerre található Ungvártól és a hívek az ungvári katolikus templomot látogatják. A templomot a kolhoz használja gabonarakládként.

A tíz év alatt engedélyezett gyülekezetek közül három működési engedélyt időközben visszavontuk, Dombón a gyülekezet megszűnt és a templomépületet átadtuk mozi céljára, Kisbégányban az istentiszteleteket az iskolaépületben tartották, s emiatt a gyülekezet működési engedélyét megvontuk, de ez év februárjában a hívek egy folyamodványt küldtek, melyben kérelmezik annak a helyiségnek a visszaadását, amelyet korábban használtak, vagy egy imaház felépítését.

Taracközön is megszüntettük a gyülekezet működési engedélyét, amiért az unitus egyház helyiségét használták, s miután utóbbit újraegyesítették az ortodox

¹⁶⁷ Sic! Így az eredetiben is. Nyilvánvalóan a táblázat adatai ezer főben értendők.

¹⁶⁸ Sic! Az orosz nyelvű eredeti iratban is ez a szám szerepel összeadott értéként, ami nyilvánvalóan elütés vagy hibás számolás eredménye.

egyházzal, a római katolikusok lemondtak arról, hogy az ortodox templomot használják. Az összes ebben a faluban lakó katolikus a Técsőn működő templomot használja.

A 10 év alatt egy új római katolikus gyülekezetet vettünk nyilvántartásba, a dolhait, s így 1957. április 1-jei állapot szerint 60 római katolikus gyülekezet és 60 római katolikus templom rendelkezik működési engedéllyel.

Ennek a kultusznak 1944-ben 48 lelkésze volt, egy részük a fasiszta hadsereggel külföldre menekült, ketten Csehszlovákiába repatriáltak. 1947-ben 36 római katolikus lelkész volt nyilvántartásba véve, közülük négyen meghaltak, tizenkét főt internáltak, 1956-ban tizenhárman tértek vissza, ezért 1956-ban a nyilvántartásba vett papok száma 21 volt, 1957. április 1-jei állapot szerint 32-en vannak nyilvántartásba véve. Huszton, Munkácson, Kisszelmencen, Tiszaújlakon és Aknaszlatinán a hívek ünnepelve fogadták a lágerekből visszatérő papokat: Söröst, Bujalót, Bakót,¹⁶⁹ Árvayt¹⁷⁰ és Hevelit.¹⁷¹

A római katolikus hívek száma 1944-ben körülbelül 22 ezer volt, 1956-ig a templomokat körülbelül 18 ezren látogatták. Amiatt, hogy 11 pap visszatért a lágerekből, sok hívük, akik addig nem jártak templomba, ismét elkezdtek járni istentiszteletre.

A hívek lélekszáma növekedésének második oka az ateista propagandamunka, s egyes helyeken a tömeges kulturális-felvilágosító munka bizonyos mértékű gyengülése.

A papok lágerekből való visszatérésével több helyen, mint például Huszton, Kisszelmencen és Benében a hívek ünnepséget szerveztek a papok visszatérése alkalmából, az agitáció ugyanakkor nem tett semmit ez ellen.

A magyarországi ellenforradalmi zendülés idején különösen sokan voltak a katolikus templomokban. A kubai ENSZ-delegáció és a Szabad Európa Rádió Szovjetunió-ellenes rágalmai ellen a római katolikus papok közül senki nem akart felszólalni.

1956. október 31-én az elhunytakra való aknaszlatinai emlékezés idején a temetőben, az 1914–1918-as háborúban elesett katonák emlékművénél egy ismeretlen személy kihelyezte a régi magyar állami zászlót.

Ezekben a napokban jóval több misét tartottak a következő katolikus papok: Reszler (Rahó),¹⁷² [Müller] (Körösmező), Heveli (Aknaszlatina), Szörényi (Técső),¹⁷³ Tőkés (Huszt), Galambos (Dombó),¹⁷⁴ Sörös (Pósaháza), Baranyai

¹⁶⁹ Bakó Zoltán (1911–1966) kisszelmenci plébános, 1950-ben 25 év kényszers munkára ítélik, 1956-ban visszatér, ezt követően munkácsi plébános.

¹⁷⁰ Árvay Dezső (1904–1962) 1944-től tiszaujlaki plébános, 1950-ben letartóztatják és a norilszki lágerbe hurcolják. 1956-ban szabadul és Tiszaújlakra tér vissza.

¹⁷¹ Heveli Antal (1916–1999) 1944-től aknaszlatinai plébános, 1950-ben letartóztatják és 25 év kényszers munkatáborra ítélik, 1956-ban tér vissza Aknaszlatinára. 1972–1999 között szolvyai plébános.

¹⁷² Reszler István (1893–1968?) 1934-től rahói plébános, 1938-tól szentszéki tanácsos.

¹⁷³ Szörényi István (1906–1971) 1943–1971 között técsői plébános.

(Szolyva),¹⁷⁵ Bujaló (Nagyberezna), Tóth (Szerednye),¹⁷⁶ Hudra (Kisszelmenc)¹⁷⁷ és Bakó (Császlóc).

A római katolikus papok a fiatalok körében nagy befolyásra tesznek szert, a fiatalokat bevonják az egyházi életbe.

1956-ban, a húsvét ünneplésekor Nagyszőlösön, Závodnyik plébános 5 fiattal, akikre miseruhát adott, együtt járta körbe az egyházi ünneplőbe öltözött híveket, akiknek megszentelte az ételeit.

1956 karácsonyán a beregszászi pap, Macejkó, templomi prédikációjában elmondta, hogy nem hívő családban született, és gyerekként hogyan lett mégis hívő, a prédikációja alatt sokan sírtak.¹⁷⁸

A szolyvai pap, Baranyai, bevonja a fiatalokat a templom és az udvara takarításába, a templomi kórusban is többségben vannak a fiatalok. Ugyanez a helyzet Körösmezőn is, ahol [Müller] áll a plébánia élén.

Miután visszatértek a megyébe az egykori unitus papok, kissé felerősödött azoknak az egyháziaknak a tevékenysége, akik az unitus egyház hívei maradtak.

1956-ban két folyamodvány is érkezett egykori unitus papoktól, amelyekben azt kérték, hogy engedélyezzék a működésüket unitus gyülekezettként.

Ennek a propagandának a hatására egyes volt unitus papok, akik már újraegyesültek az ortodox egyházal, kiléptek az ortodox egyházból.

Az egykori unitus papok azon részének, amely megpróbálta az unitus egyház tevékenységének felélesztésére irányuló munkát erősíteni, egyes római katolikus papok, mint például Pásztor (már meghalt), Bujaló, Reszler, Hudra és sokan mások, anyagi és erkölcsi segítséget nyújtottak.

De próbálkozásait nem koronázta siker, 4-6 falut kivéve, ahol sikerült kis létszámú hívőt találniuk, a hívek abszolút többsége nem támogatta az unitusok működésének felélesztését.

¹⁷⁴ Galambos József (1913–1985) 1940-től beregszászi, majd benei plébános. 1948-ban a szovjet titkosszolgálat letartóztatta. 1949-től Vorkután raboskodott. 1956-ban a fogságból való hazatérése után Huszton plébános, 1985-ben vikárius.

¹⁷⁵ Baranyai (Uhl) Vencel (1915–?) 1944-től nagyszőlősi segédlelkész. Részletes életrajzi adatai ismeretlenek.

¹⁷⁶ Tóth József (1903–1968) 1936–1945 között szerednyei plébános. 1945-ben az elsők között tartóztatják le, szabadulása után évekig ki volt tiltva Kárpátaljáról és nem is végezhetett papi szolgálatot. A szerednyei plébános ekkor, 1956. évi, lágerből való hazatérése után, 1967-ig, Csáti (Czap) József volt (1912–1993).

¹⁷⁷ Hudra Lajos (1919–1995) 1947-től Beregszászon segédlelkész. 1949-ben letartóztatják, és 25 évre ítélték. 1956. júl.-ban tért haza a fogságból. Plébános Huszton, majd Aknaszlatinán, később Munkácsen vikárius.

¹⁷⁸ Macejkó 1956-ban konfliktusba került a beregszászi gyülekezettel, a gyülekezet tagjai ettől kezdve többször is megkísérelték elérni, hogy helyette más pap szolgáljon Beregszászon. Vö.: SZENDREY Anita: Adalékok a beregszászi római katolikus egyház történetéhez (1938–1963). Kézirat. Ld.: [www.szabarchiv.hu/drupal/sites/files/Szendrey_Anita_Macejkó_papi_működésére vonatkozóan ld. még a 9. sz. iratot](http://www.szabarchiv.hu/drupal/sites/files/Szendrey_Anita_Macejk%C3%B3_papi_m%C3%BCsk%C3%B6d%C3%A9s%C3%A9re_vonatkoz%C3%B3an_ld_m%C3%A9g_a_9_sz_iratot).

Most, a böjt és a „húsvéti” ünnepi készülődés napjaiban, a római katolikus templomok tele vannak a szertartásokon, a prédikációkon és az áldozáson részt vevő hívőkkel.

A városokban csakúgy, mint a falvakban, néhány kivétellel nagyon ritkán találkozni olyan fiatalokkal, akik kizárólag az anyakönyvi hivatalokban házasodnak össze, majdnem mindannyian megtartják az egyházi esküvőt is.

Ugyanez a helyzet a kereszteleésekkel is, csak a párttagok és egyes komszomolisták nem kereszteleetik meg a gyerekeiket. A temetések abszolút többségét a vallási szertartások szerint tartják.

A református egyháznak Kárpátalján 99 működő gyülekezete és temploma volt, kilenc imahely Nagybereznán, Ilosván, Szolyván, Kőrösmezőn, Rahón, Aknaszlatinán, Volócon és Dolhán¹⁷⁹ nem rendes templomépületben volt, továbbá a református hívek ezeken a településeken elsősorban állami tisztviselők és katonák voltak, akik 1944-ben majdnem mindannyian Magyarországra költöztek, ezért itt a református gyülekezetek és templomok 1944 vége óta nem működnek.

A működő gyülekezetek közül 1948–1949-ben 79-et, 1955–1956-ban 11-et vettek nyilvántartásba. Most nincs olyan gyülekezete a református egyháznak, amely engedély nélkül működne. Csapon van egy nyilvántartásba vett működő gyülekezet, amelynek nincs imaháza. A római katolikus egyházzal kötött megállapodás és az engedélyünk alapján ez a gyülekezet a római katolikus templomban tartja az istentiszteleteit.

Egy templom, a botfalvi, balesetveszély miatt nem működik. A falu református lakói Ungtarnócra járnak istentiszteletre.

1944-ben 87 fő volt a református lelkipásztorok száma, heten elmenekültek Kárpátalja megyéből a fasiszta hadsereggel, négyen meghaltak, öten nyugdíjba vonultak, kilenc személyt népellenes tevékenység vádjával, a „keleti testvérek” nevű imperialista szervezetben való részvételük miatt, amelynek az volt a célja, hogy elterjessze a református hitet az ukrán és orosz lakosság körében, internáltak, ők 1955–1956-ban tértek vissza, és református lelkészként szolgálnak, igazolást kaptak a működési engedélyükről.

Ez alatt a kilenc év alatt két személyt szenteltek lelkésszé, Stefánt Kisráton¹⁸⁰ és Szabót Dercenben.¹⁸¹ 1955-ben egyes református lelkipásztorok a Debreceni Hittudományi Akadémiára (Magyarország) vagy a baltikumi lutheránus szemináriumba szerették volna küldeni a fiaikat tanulni. De amiatt, hogy Kárpátalja megyében van elég református lelkész, a református püspök azt tanácsolta nekik, hogy ne tegyék ezt, ezért jelenleg Kiss kisdobronyi¹⁸² református lelkész fia az Ungvári Állami Egyetemen folytatja tanulmányait, Horkay

¹⁷⁹ Sic! Így az orosz eredetiben is. Raszputyko a felsorolásban 9 helyett csak 8 települést nevez meg konkrétan.

¹⁸⁰ Stefán Miklós (1915–2001) 1948–1997 között kisráti református lelkész.

¹⁸¹ Szabó Kálmán (1919–1986) 1956–1985 között dreceni református lelkész.

¹⁸² Kiss Ernő (1906–?) 1951–1968 között kisdobronyi református lelkész.

szernyei¹⁸³ és Asszonyi forgolányi¹⁸⁴ lelkészek fiai középfokú szakképző iskolában tanulnak, Gönczy nagydobronyi¹⁸⁵ lelkész fia pedig számvivőként dolgozik a kolhozban.

1944-ben a református hívők lélekszáma elérte a 90 ezer főt (beleértve a gyerekeket is), akkoriban a teljes magyar lakosság lélekszáma 100 ezer fő körül volt. 1947-ben [62 ezer fő],¹⁸⁶ 1956. január 1-jei állapot szerint 55 ezer, jelenleg körülbelül 60 ezren járnak templomba és fizetik az egyházi adót.

A hívek lélekszámának némi emelkedése 1956-ban az 1957. évivel összehasonlítva azzal magyarázható, hogy 10 lekipásztor visszatért a lágerből, közülük sokan jobban aktivizálódtak, ezért emelkedett a hívek lélekszáma.

A magyar lakosságú falvakban még mindig kevés tudományos ismeretterjesztő előadást tartanak, és noha az utóbbi időben a könyvtárakban és a boltokban több ateista kiadvány is hozzáférhető, mint például az „Élt-e Krisztus”, „A vallás eredete”, „Mi az a vallás?”, vagy a „Tudomány és vallás” című könyvek, előbbi kettőt még mindig nem adták ki magyar nyelven, és általában véve kevés a magyar nyelvű természettudományos irodalom a könyvtárakban, mindössze 10-30 brosúra, és a katolikus egyházal és a pápákkal kapcsolatban sok kritikát megfogalmazó francia materialisták munkái szinte egyáltalán nincsenek meg. A katolicizmussal és általában véve a vallással szemben fellépő orosz és ukrán írók népszerű könyveiből nagyon kevés van a könyvtárakban.

A magyarországi ellenforradalmi zendülés idején sok reformátusok által lakott faluban a gyülekezeti aktíva csak azzal foglalkozott, hogy járták a hívek otthonait és olyan szellemben beszéltek a magyarországi eseményekről, ahogy arról a Szabad Európa Rádió és a magyar ellenforradalmárok rádióadója tudósított.

Azon hazug híresztelések terjesztésével kapcsolatban, melyek szerint fiatalokat vittek Magyarországról a Szovjetunióba, a határ menti falvakban élő református lekipásztorok nem cáfolták ezt a provokatív állítást, s amikor a református egyház püspöke, Gencsy polgár levéllel fordult ebben a kérdésben az ENSZ-hez, amelyben leleplezte ezt a hazugságot,¹⁸⁷ egyes lelkészek (Tárczy, [Nyomárk]¹⁸⁸) barátságtalanul kezdték viszonyulni Gencsyhez. Az Ungvári járás falvaiban olyan híresztelések keringtek, melyek szerint Gencsyt, az ENSZ-nek küldött és a lapjainkban is publikált levele miatt banditák verték meg, s emiatt ágyban fekszik. Az ungvári református gyülekezet egyes magyar burzsoá

¹⁸³ Horkay István (1912–1983) 1938–1949, majd 1955–1983 között szernyei református lelkész.

¹⁸⁴ Asszonyi István (1909–1992) 1937–1949 között, majd 1956–1957-ben forgolányi református lelkész.

¹⁸⁵ Gönczy Pál (1901–1976) 1956-ban nagydobronyi lelkész.

¹⁸⁶ Sic! Így az orosz eredetiben is. Az 1947-es év után nem szerepel statisztikai adat.

¹⁸⁷ Ld. a 4. sz. írat b) mellékletét.

¹⁸⁸ Az orosz nyelvű eredetiben a «Ньомарк» vezetéknev szerepel. Az illető személyazonosságát nem tudtuk megállapítani.

nacionalistái kérdőre akarták vonni Gencsy az Ungvárra tervezett prédikációja idején, hogy milyen alapon írta meg ezt a levelet. Gencsy megijedt, és a kijelölt vasárnapon nem tartott prédikációt a templomban, hanem a következő vasárnap tartott ott istentiszteletet, amikor is ezek a személyek nem tettek fel neki kérdéseket.

Az utóbbi időben Gencsy felvetette, hogy a református egyház központja ne Szürte faluban legyen, hanem Ungváron, illetve hogy az ungvári református gyülekezetnek is ő, Gencsy legyen a lelkésze.

Ezt ellenezte Tárczy és a „húszak” egy része, akik megpróbálták ezt megakadályozni. Folyó év március 20-án ellátogattak hozzám, és megpróbálták elérni, hogy a református egyház Tanácsa vonja vissza az egyházközponttal kapcsolatban hozott döntést, mire azt válaszoltuk nekik, hogy ez az egyház belső ügye, és nemcsak hogy nem áll szándékunkban visszavonni, hanem egyenesen támogatjuk, hogy a Kárpátalja megyei református egyház központja Ungváron legyen.¹⁸⁹ Most maga Gencsy szolgál az ungvári gyülekezetben, és az egyház központja hivatalosan is át lett helyezve Ungvárra.

A hívő reformátusok egy részében meglévő burzsoá nacionalista tendenciák életerejéről tanúskodik az alábbi eset is. Nagydobrony faluban a református templom kerítésén belül állt egy, az 1914–1918. évi háború idején elesett katonák emlékére emelt szobor, amit néhány éve elvittek erről a helyről, de nem semmisítették meg, hanem az összes katonai jelképet (puskát, oldalfegyvert, rohamsisakot) rajta hagyva a temetőben helyezték el kelet felé fordítva, vagyis továbbra is úgy maradt, mintha a keleti határokat védené, és nem a nyugatiakat.

A szerednyei magyar burzsoá nacionalista katolikusok felkutatták Hajnal báró földbirtokos emlékművét és a templomkertben állították fel más földesurak emlékművével együtt, és gondosan vigyázzák őket.

Azok a lágerekből visszatérő református lelkipásztorok, akik egykoron a burzsoá nacionalista egyházi szervezet, a „keleti testvérek” tagjai voltak, ismét megpróbálják azt a tevékenységet folytatni, amit korábban végeztek.

Fóris¹⁹⁰ muzsalyi lelkész egy kórust szervezett, ami azonban nem egy szokványos egyházi kórus. Fóris¹⁹¹ a szokásos esti istentisztelet után megkéri a híveket arra, hogy ne menjenek el, hanem maradjanak még a templomban és hallgassák meg a kórus fellépését. Ezek az alkalmak arra szorítkoznak, hogy előadnak néhány dalt és verseket szavalnak el (a szavalók).

¹⁸⁹ Raszputyko külön szolgálati jelentésben számolt be az esetről. Ebből kiderül az is, hogy még aznap, vagyis márc. 20-án este Gencsy is felkereste őt, és helytelenítette Tárczy lépését. Ld.: M. F. Raszputyko szolgálati jelentése V. I. Gosztyevnek. Ungvár, 1957. márc. 26. GARF, f. 6991, op. 3, gy. 1118, l. 60–61.

¹⁹⁰ Sic! Tévesen végig ez a vezetéknev szerepel az orosz eredeti dokumentumban. A nagymuzsalyi református lelkész 1956–1965 között valójában Forgon Pál (1913–2004) volt. Raszputyko nyilvánvalóan Fóris Endre munkácsi református lelkésszel keveri őt.

¹⁹¹ Sic!

Fóris¹⁹² azzal indokolja, hogy miért van szükség a kórus esti, istentisztelet utáni fellépéseire, mert ezek az alkalmak elmélyítik a hívőkben a hitüket, valójában azonban a fanatikus vallási és burzsoá nacionalista érzelmeket erősíti velük, és ezzel együtt elvonja a híveket a hasznos társadalmi és a kulturális felvilágosító munkától.

Hasonló fanatikus vallási és burzsoá nacionalista propagandát folytat több más lelképásztor is. Györke Beregújfaluban konfirmációs felkészülési órákat tartott a fiataloknak, a kolhozisták számára pedig egyházi dalok közös éneklését szervezte meg dohányválogatás közben.

Fórist¹⁹³ már figyelmeztettük, hogy ha továbbra is folytatja ezt a „keleti testvérek” tevékenységének felújítására irányuló missziót, fel fogjuk vetni a működési engedélye megvonásának kérdését. A lelkészi kötelezettségek kapcsán megígérte, hogy nem fog túlmenni azon a határon, amit mások is betartanak, vagyis csak szokásos istentiszteleteket fog tartani, és semmiféle „bibliaestet” stb. nem fog szervezni.

Következtetések és javaslatok

1) Az utóbbi években a római katolikus és református hívek száma nemhogy nem csökkent, hanem kissé még emelkedett is. Ez azért következett be, mert a lágerekből kiengedettek miatt 28 fővel emelkedett a kultuszok szolgáloinak létszáma, ezért aktívabb lett a korábban szolgáló papság és a hívek egy része is.

2) A hívek lélekszámának bizonyos mértékű növekedéséhez hozzájárult az is, hogy azokban a falvakban, ahová visszatértek a kultuszok szolgálói, nem lett elvégezve a szükséges propagandamunka, melynek során be kellett volna mutatni a visszatérésük valódi okait, és el kellett volna mondani, hogy megérdemelt volt a rájuk kiszabott büntetés, illetve mennyire nagylelkű volt a kormányunk, amely elengedte a további büntetésüket, továbbá, hogy a politikánk a vallási kultuszok vonatkozásában változatlan.

3) Noha a tömeges felvilágosító munkában és tudományos ateista propagandában az utóbbi időben volt némi javulás, ez nem járt valamennyire is érezhető eredménnyel, mivel még mindig kevés közérthető előadást tartanak magyar nyelven, és majdnem jelentéktelen a magyar nyelven közrebocsátott tudományos ateista irodalom mennyisége.

4) A folytatódó templomba járás, és az, hogy a gyerekek és a fiatalok tartják a vallási előírásokat, arról tanúskodik, hogy iskoláink, kulturális ismeretterjesztő és sport- és testnevelési szervezeteink nem folytatnak kellően hatékony munkát abban a tekintetben, hogy elszakítsák a gyerekeket és a fiatalokat az egyháztól és ateista szellemben neveljék őket.

¹⁹² Sic!

¹⁹³ Sic!

5) Meg kell akadályoznunk a papság és a gyülekezeti aktívák próbálkozásait, hogy mindenféle egykori ifjúsági szervezeteket hozzanak létre és hittanórákat szervezzenek a fiatalok számára.

6) Nem szabad megengedni, hogy a római katolikus papság bármilyen jellegű és formájú segítséget nyújtson az unitus papságnak és híveknek.

A Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának megbízottja a Kárpátaljai Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága mellett: *M. Raszputyko*

4 példányban:

1–3. – a címzetteknek,

4. – az irattárba.

Ügyintéző: Raszputyko

Elküldte: B. J.

9.

M. F. Raszputyko, a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa kárpátaljai rezidensének szolgálati jelentése A. A. Puzinnak, a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa elnökének az egyháziak által elkövetett törvénysértésekről 1956–1957 folyamán

Ungvár, 1957. december 7.

Gépelt eredeti. GARF, f. 6991, op. 3, gy. 1119, l. 39–46.

Szovjetunió

Titkos

Minisztertanács Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa

1. sz. példány

A Tanács megbízottja a Kárpátalja Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága mellett
Ungvár, 1957. december 7.

199. sz.

A. A. Puzin elvtársnak, a Minisztertanács Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa elnökének¹⁹⁴

P. A. Vilhovij elvtársnak, a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa megbízottjának az USZSZK Minisztertanácsa mellett

I. M. Vas¹⁹⁵ elvtársnak, az UKP Kárpátalja Megyei Bizottsága titkárának

¹⁹⁴ A lap tetején a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának érkezett bélyegzője látható: „48-42/titk. sz. bejövő. 1957. dec. 11. 8 oldalon.”

¹⁹⁵ Vas János (Ivan Mihajlovics Vas, 1904–1966), az NKVD kárpátaljai ügynöke, párt- és állami vezető Kárpátalján. 1930–1933 között a kijevi pártfőiskola hallgatója. 1939 után a Szovjetunióba emigrált. 1945-ben a KGB kárpát-ukrajnai vezetője, 1946-tól az UKP Kárpátalja Megyei Bizottságának titkára, 1952–1959 között első titkára.

Szolgálati jelentés a szovjet kormány által hozott törvények és rendeletek
vallási kultuszokhoz köthető megsértéséről

Az egyházak papságának és vallási aktíváinak aktivizálódása számos alkalommal együtt járt a kormány törvényeinek és rendeleteinek vallási kultuszokhoz köthető megsértésével. Az alábbi példák az 1956. és 1957. évben feltárt jogsértésekre vonatkoznak, egy részükről már jelentést tettünk a beszámolóokban és szolgálati feljegyzésekben, itt az összefoglalásuk következik.

Mindezen jogsértések lényege a következő:

1) Amikor 1956-ban Vass técsői¹⁹⁶ református lelkipásztor, illetve Tőkés huszti és Bakó kisszelmenci (Ungvári járás) római katolikus papok hazatértek a fogságukból, hívek tömegei fogadták őket, ezek gyakorlatilag olyan demonstrációk voltak, amelyeken a „hitükért szenvedőket” üdvözölték.

2) A beregszászi járásbeli beregújfalui református lelkipásztor, Györke István 1956 őszén, a konfirmációra készülő fiatalok egy részének hittanszakkört szervezett, melynek munkájába a Komszomol egyes tagjait is bevonta.

Ugyanennek az egyháznak a lelkipásztora, Csonka Imre, 1956-ban a nagyborzsovai gyülekezetben,¹⁹⁷ kóruspróbáknak álcázva, katekizmust tanított a fiataloknak, és prédikációra oktatta őket a missziós tevékenység fogásait igyekezett elsajátíttatni velük.

Figyelmeztettük ezeket a lelkészeket, hogy amennyiben valamilyen formában ismét megsértik a kultuszokra vonatkozó szovjet törvényeket, megszüntetjük a regisztrációjukat.

3) A nagydobronyi református gyülekezet lelkipásztora, Gönczy Pál a templomban elmondott prédikációiban szovjetellenes, burzsoá-nacionalista kijelentéseket tett.

Gönczyt elmozdítottuk ennek a gyülekezetnek az éléről, és a beregszászi járásbeli nagybereggyi gyülekezetbe helyeztük át, s figyelmeztettük, hogy abban az esetben, ha a további tevékenysége során hasonló vagy bármilyen más törvényt sértést követ el, töröljük az egyháziak nyilvántartásából és bírósági eljárást fogunk kezdeményezni vele szemben.

4) A rahói római katolikus templomban van egy óra, amely rendszerint a moszkvai idő szerint jár, de az 1956. évi magyarországi események idején az európai időt mutatta. A gyülekezet végrehajtó szervének képviselőjét a járási tanács titkárához¹⁹⁸ rendelték és figyelmeztették a gyülekezet által elkövetett jogsértésre. Az órát visszaállították moszkvai időre.

5) A Nagybecskón élő római katolikus híveknek nincs nyilvántartásba vett végrehajtó szervük és templomuk, a hívek lakásain kezdtek el istentiszteleti

¹⁹⁶ Vass József (1910–1987), 1944–1950, majd 1956–1987 között técsői református lelkész.

¹⁹⁷ Csonka Imre (1906–?) 1934–1966 között nagyborzsovai református lelkész.

¹⁹⁸ Sic! Ez ismét Raszputyko vagy a gépirónó elírása. A járási tanácsoknak nem voltak titkárai, a tanácsok végrehajtó bizottságai élén elnökök álltak.

összejöveleteket tartani. A gyertyánligeti papot, Lánczkyt¹⁹⁹ figyelmeztettük, hogy nem áll jogában nyilvántartásba nem vett imaházakban istentiszteletet tartani. Jelenleg ott nem tartanak istentiszteleteket, a hívek a gyertyánligeti és aknaszlatinai katolikus templomokba járnak.

Ugyanez előfordult az ungvári járásbeli Antalócon is. Tóth szerednyei római katolikus papot figyelmeztettük, hogy nem áll jogában Antalócon istentiszteletet tartani, és most ott nem is tartanak egyházi szertartást.

6) A keresztelőünnepre Aknaszlatinára (Rahói járás) jött Heveli római katolikus pap, aki a hívek kérése nélkül járta a házaikat, hogy felszentelje azokat. Hevelit figyelmeztettük, hogy törvénytelen volt a tette, és amennyiben ezt ismét megteszi, töröljük a nyilvántartásból.

7) 1957 nyarán a munkácsi, beregszászi, perecsenyi és benei katolikus templomokban a papok hittanórákat tartottak a gyerekeknek. A beregszászi papokat, Macejkót és Homolyát, illetve a perecsenyi papot, Hudrát bírósági eljárás alá vonták, és a népbíróságok kényszermunkára ítélték őket, de a büntetését csak Hudrának kell letöltenie, Macejkót és Homolyát amnesztiával felmentették a büntetésük letöltése alól. Figyelmeztettem őket, hogy amennyiben ismét megsértik a kultuszokra vonatkozó törvényi előírásokat, kivesszük őket a nyilvántartásból, ugyanerre figyelmeztettem Galambos benei plébánost is.

8) A rahói járásbeli Körösmező katolikus papja, [Müller] nemcsak a nyilvántartásba vett templomban, hanem a Kevele menti hegyi telep kápolnájában is tart istentiszteleteket.

[Müllert] figyelmeztettük, hogy nincs joga Kevelén istentiszteletet tartani. Mivel a kevelei kápolna az alapfokú szakiskola udvarán található, az iskola igazgatójának tanácsoltuk, hogy forduljon a járási tanácshoz, hogy hozzon döntést a kápolna bezárásáról és adja át azt az iskola szükségleteire.

Körösmezőn az iskolával és az állami erdőipari vállalat helyi irodájával szemben van egy kápolna, amelyben van egy Krisztus keresztre feszítését ábrázoló szobor, előtte pedig egy gyertyatartó, amelyen mindig égnek a gyertyák.

Arra a területre, amelyen most a kápolna áll, szükség lesz majd egy kereskedelmi pont megépítésekor. A járási tanács ezért határozatot hozott a kápolna elbontásáról, és az ott található kegytárgyak átadásáról a katolikus gyülekezetnek.

9) A szolyvai járási állami szanatórium főépületében volt egy kereszt azon a helyen, ahol korábban a Schönborn gróf házi kápolnája állt. 1957 szeptemberében elvitték ezt a keresztet.

10) A kárpátaljai katolikus egyház a szatmári (Románia) püspök alá tartozott.²⁰⁰ Scheffler szatmári püspök²⁰¹ 1944-ben járt Kárpátalján, elvileg abból

¹⁹⁹ Minden bizonnyal Lánczky Istvánról (1917–?) van szó, aki 1943-ban kezdte meg segédlelkészi szolgálatát. Részletes életrajzi adatai ismeretlenek.

²⁰⁰ Az I. világháború után a szatmári egyházmegye három részre szakadt: Szatmárnémeti és környéke 45 plébániával Romániához került, Csehszlovákiához csatoltak 44 plébániát (a mai

a célból, hogy felszentelje Romzsa görögkatolikus püspököt,²⁰² de inkább a római katolikus egyház helyzete foglalkoztatta. Amikor 1945-ben lezárták a határt, a beregszászi római katolikus plébános vikáriusnak kezdte magát nevezni, de erre nem volt írásbeli felhatalmazása, azt mondta, hogy ezekkel a jogokkal Scheffler ruházta fel.²⁰³ Mi nem ismertük el vikáriusnak. A halála után Bujaló bejelentette, hogy ő a vikárius, de a vikáriusi „jogot” átruházta Szegedire,²⁰⁴ amit a betegségével indokolt.

Folyó év novemberében Bujalót ismét figyelmeztettük, hogy semmi joga a vikáriusi jogok gyakorlására, és mi Mészáros Ivánt²⁰⁵ vettük nyilvántartásba, mint a római katolikus egyház adminisztrátorát, ezért mi csak vele tárgyalhatunk a kárpátaljai római katolikus egyház ügyeiben.

Szegedit és Bujalót figyelmeztettük, hogy ha bármit is tesznek vikáriusi minőségben, akkor töröljük őket a római katolikus egyházi nyilvántartásból.

11) A hetednapi adventista gyülekezetekben az Ilosvai járás Kenézipatak községében és a Beregszászi járás Nagyborzsova községében a rendes esti istentiszteletek után az imaházakban maradtak a fiatalok, akik a presbiterek vezetésével összejöveteleket szerveztek, amelyeken egyházi dalokat énekeltek, dicsőítő énekeket és evangéliumokat tanultak.

A végrehajtó szervek elnökeit, illetve Trikur és Berezsnyik presbitert figyelmeztettük, hogy az „ifjúsági estjeik” gyakorlatilag hittanóráknak tekinthetők, ilyeneket pedig a törvény szerint tilos tartani. Figyelmeztettük erre

Kárpátalja területét és néhány kelet-felvidéki települést), míg Magyarországon maradt 14 plébánia. Kárpátalja katolikus híveit ez időben az ungvári főesperes kormányozta, eleinte a szatmári püspök helyetteseként, majd a Vatikán és a csehszlovák kormány megállapodása nyomán Kárpátalja apostoli kormányzóság lett. 1938–1941 között a kassai püspök lett a terület apostoli kormányzója, majd egészen a II. világháború végéig az újraegyesített egyházmegye élére kinevezett Scheffler János. Ld.: Majnek Antal: i. m. 54–56. o.

²⁰¹ Scheffler János (1887–1952) 1942-től szatmári katolikus megyéspüspök. Apostoli kormányzóként ő vezette a nagyváradi egyházmegyét is, melyet (1930–1941 után) 1948-tól ismét összevontak a szatmári egyházmegyével.

²⁰² Romzsa Tódor (1911–1947), 1944-től címzetes püspöki rangban a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye segédpüspöke, majd püspöke. Mivel nem volt hajlandó elismerni a görögkatolikus egyház beolvasztását az ortodox egyházba, 1947. okt. 27-én merényletet követtek el ellene. Lóka községből hazatartó lovaskocsijának nekihajtott egy szovjet katonai gépkocsi. Súlyos sérülésekkel szállították a munkácsi kórházba. Már gyógyulóban volt, amikor az ápolószemélyzet közé csempészett bérgyilkos ciánkálival megölte 1947. nov. 1-jén.

²⁰³ Scheffler a háborús front közeledtével részhelynököket (vikáriusokat) nevezett ki arra az esetre, ha az egyházmegye központjával megszakadna a kapcsolat. Scheffler 1945. évi kárpátaljai útja során római utasítás szerint beosztotta, hogy ki legyen a következő vikárius, ha megnehezedik a kapcsolattartás az egyházmegye püspökével vagy letartóztatják a vikáriust. 1945-től 1949-ig Pásztor Ferenc beregszászi főesperes volt a vikárius, majd az ő elhurcolása után Bujaló Bernát ungvári főesperes. Ld.: MAJNEK A. 1998. 54–56.

²⁰⁴ Szegedi Jenő (1897–1983) az 1950-es években várpalánkai plébános, az 1956-ban egészségi állapota miatt lemondott Bujaló kijelölt utódja, akit azonban az állami hatóságok nem ismertek el.

²⁰⁵ Sic! Az orosz eredetiben az Iván keresztnév szerepel. Valójában: Mészáros János.

Himenyecet, a Kárpátalja megyei adventista vallási központ megbízottját is, s így ilyen „esteket” most nem tartanak.

12) Bedőházán a hetednapos adventista híveknek a kolhoz vezetőségének engedélyével szombatonként nem kellett dolgozniuk, a szombati munkanapot vasárnap kellett ledolgozniuk, de ahogy az ellenőrzés megállapította, nem dolgoztak szombatonként és nem jártak munkába vasárnaponként sem.

Az adventisták által elkövetett munkafegyelem-sértés tényét tudattuk a gyülekezet presbiterével, Kapitánnyal és Himenyec megbízottal, és figyelmeztettük őket, hogy amennyiben ez a jogsértés megismétlődik, töröljük a nyilvántartásból a gyülekezetet.

13) Jeleztük a técsői járásbeli Oroszmokra nyilvántartásban lévő baptista gyülekezetének, hogy a gyülekezet egyes tagjai nem megfelelően viszonyulnak a sorkatonai kötelezettség kérdéséhez. A gyűlésen kiderítettük, hogy a gyülekezet 6 tagja úgy véli, hogy nem köteles fegyvert fogni a haza védelmében, őket, Mihail Ivanovics Gorkavcsukot, Nyikolaj Ivanovics Gorkavcsukot, Vaszilij Grigorjevics Ivanyinát, Ivan Krailót, Marija Krailót és Jurij Grigorjevics Ivanyinát kizárták a gyülekezetből és az oroszmozgókra gyülekezet szétesett.²⁰⁶

A helyi hatósági szervek képviselői részéről is előfordult, hogy megsértették a kultuszokra vonatkozó törvényt, mint például:

1) Bereznik faluban működik egy nyilvántartásba vett baptista gyülekezet. Folyó év május 30-án az ügyeletes rendőr három másik rendőr kíséretében bement a baptista imaházba, ahol durván bántak a hívekkel, megpróbálták elvenni az imakönyveiket, s utasították őket, hogy széledjenek szét. A kérdésben a megyei belügyi igazgatóság vizsgálatot folytatott, a tényállás bebizonyosodott, s a bűnösöket megbüntették.

2) Folyó év júliusában az ilosvai járási rendőrpáncsnok Ilonca faluban a baptista istentisztelet idején kétszer is igazoltatta a híveket, ellenőrizték a személyes irataikat, a hívek egy részét rendőri kísérettel a rendőrségi ügyeletre vitték, de még aznap elengedték mindannyiukat.

Az esetet kivizsgálta a rendőrigazgatóság, és a tapintatlan eljárással kapcsolatban a rendőri szervek részéről intézkedéseket fogantatosítottak.

3) Folyó év október 5-én ellátogattam a Técsői járásban található Bustyaházára. A falu tanácselnöke azzal a kérdéssel fordult hozzám, hogy jogában áll-e megtiltani, hogy a római katolikus gyülekezet istentiszteleti alkalmakat tartson. Azt válaszoltam, hogy Bustyaházán a római katolikus gyülekezet engedély alapján működik, és egészen addig, amíg a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa jóváhagyja, senkinek nincs joga arra, hogy ellehetetlenítse a gyülekezetben az istentiszteletek megtartását. Erre a tanácselnök azt mondta nekem, hogy ezt Logojda elvtárs, a járási tanács elnöke javasolta neki.

²⁰⁶ Az előzményekre vonatkozóan ld. a 6. sz. iratot.

Még aznap fogadott Logojda elvtárs, aki azt mondta nekem, hogy a templom jelenleg azon a területen áll, amelyet már átadtak a gyermekotthon számára, ezért be kell zárni. Erre azt válaszoltam, hogy törvényesen kell eljárni, a járási tanács hozzon határozatot a bustyaházi római katolikus templom bezárásáról, ezt megvizsgálja majd a megyei tanács, és ha jóváhagyja, akkor kérni fogjuk a Vallási Kultuszok Ügyeinek Tanácsát, hogy hagyja jóvá a templom bezárására vonatkozó határozatot, ha erre pozitív választ kapunk, a templom be lesz zárva, de arra nincs szükség, hogy addig akadályokat gördítsünk a működése elé. A templom továbbra is működik, s a járási tanács határozata egyelőre nem érkezett meg.

4) Folyó év október 6-án ellátogattam a Técsői járásban található Úrmezőre, ahol engedélyezetten működik a hetednapi adventisták gyülekezete. Egy megállapodás alapján a használatába adott templom a kolhoz gazdaságának területén áll. Keletre van a kolhoz hivatala, a templom pedig nyugatra, körülbelül kétszáz méterre a kolhoz hivatalától és gazdasági épületeitől. Ez az egykori református templom épülete, amit 1944-ig használt a földbirtokos családja.

A falu tanácselnöke elmondta nekem, hogy a faluban járt a járási pártbizottság elnöke,²⁰⁷ és utasításba adta, hogy a hetednapi adventista hívek számára ne engedélyezzék a kolhozföld letaposását. Arról van szó, hogy az úttól a templomig tartva körülbelül ötven métert kell áthaladni a kolhozgazdaság földjén, és a kolhozgazdaság területén nemcsak a hívők, hanem a falu más lakosai is járnak.

Még aznap fogadott az UKP Técsői Járási Pártbizottságának első titkára, Brinzej elvtárs. Beszámoltam neki az adventisták temploma miatt kialakult helyzetről, azt mondta, hogy igen, erre a területre szüksége van a kolhozoknak. Elmagyaráztam Brinzej elvtársnak, hogy mi a templomok bezárásnak a rendje, és kijelentettem, hogy ez a templom továbbra is működik. Megígérte, hogy a közeljövőben a járási tanács határozatot fog hozni, kérvényezni fogja, hogy zárják be ezt a templomot, és annak épületét adják át a kolhoz használatába, de ez a határozat egyelőre nem érkezett meg.

Mint látszik a fentebbiekből, a papság arra törekszik, hogy aktivizálja a hívőket, és ennek érdekében elmegy addig, hogy megsérti a kormány kultuszokra vonatkozó törvényeit és határozatait. Ezt ott teheti meg, ahol a helyi hatóságok és más szovjet társadalmi szervezetek közömbösen viszonyulnak a vallási kultuszokhoz. Néha ez azért is sikerül, mert a helyi hatóságoknál nincsenek kéznél a kormány vallási kultuszokra vonatkozó törvényei és rendeletei, ezért néha nem is tudják, hogy a kultuszok mely cselekményei törvényesek vagy törvénytelenek, ezért egy kötet kiadására, amely a kormány kultuszokra

²⁰⁷ Sic! Az orosz eredetiben is a «председатель» szó szerepel. Ez téves, akár a gépirónó elírása is lehet: az SZKP járási pártbizottságai élén nem „elnökök”, hanem „első titkárok” álltak.

vonatkozó, érvényben lévő törvényeit és rendeleteit tartalmazza, égető szükség lenne.

Számos törvénysértésre azért került sor, mert én, mint a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának megbízottja, nem mindig használtam ki a járásokba tett látogatásokat arra, hogy a megfelelő instrukciókkal ellássam a helyi szervek képviselőit a kultuszokra vonatkozó szovjet jogi szabályozás kérdései felől.

Az év második felében ilyen tekintetben már születtek bizonyos eredmények. A Kárpátalja megyében működő kultuszokról és a kultuszokra vonatkozó szovjet jogi szabályozásról már sikerült előadást tartanom a Rahói, Técsői és Nagybereznai járások települési tanácselnökei és titkárai számára szervezett szemináriumokon és az ateista propagandisták és lektorok 6 szemináriumán.

A Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának megbízottja a Kárpátaljai Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága mellett: *M. Raszputyko*

4 példányban elküldve:

1–3. – a címzetteknek,

4. – az irattárba.

Ügyintéző: Raszputyko

Elküldte: B. J.

Rövidítések jegyzéke

CSKP = Csehszlovák Kommunista Párt

EBKÖSZ = Evangéliumi Baptista Keresztények Össz-szövetségi Szövetsége

ENSZ = Egyesült Nemzetek Szervezete

GARF = Goszudarsztvennij Arhiv Rosszjiszkoj Federacii (Oroszországi Föderáció Állami Levéltára)

KGB = Komitet Goszudarsztvennoj Bezopasznosztyi (Állambiztonsági Bizottság)

NKVD = Narodnij Komisszariat Vutryennyih Gyel (Belügyi Népbiztosság)

OUN = Organyizacija Ukrainszkih Nacionalisztov (Ukrán Nationalisták Szervezete)

SZKP = Szovjet Kommunista Párt

UKP = Ukrán Kommunista Párt

USZSZK = Ukrajnai Szovjet Szocialista Köztársaság

f. = fond

gy. = gyelo (ügyirat)

l. = liszt (lap)

ld. = lásd

o. = oldal

op.	= opisz (levéltári állag jegyzéke)
sz.	= szám
titk.	= titkos

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Oroszországi Föderáció Állami Levéltára (GARF)
- 6991. sz. fond, 3. sz. opisz
- 1117. sz. gyelo
- 1118. sz. gyelo
- 1119. sz. gyelo

ADATTÁRAK

- Fodor Gusztáv: *Református múltunk kezesség I. Adattár kárpátaljai református gyülekezettörténeti kutatásokhoz 1523–2016*. Narancsik Imre Kutatói Műhely, Tiszaszentimre, 2016.
- Ilyés Csaba: *A szatmári egyházmegye jubileumi sematizmusa*. Szatmári Római Katolikus Püspökség, Szatmárnémeti, 2006.

IRODALOM

- Dupka György: A szovjet hatóság megtorló tevékenysége Kárpátalján (1944–1991). A kárpátaljai magyarságot ért atrocitások, sérelmek vázlatos története levéltári források, egyéb dokumentumok alapján. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 2014. (Kárpátaljai Magyar Könyvek. 232.)
- Horváth Miklós–Pahirya Oleksandr (szerk.): *Kényszerkirándulás a Szovjetunióba. Magyar deportáltak a KGB fogságában – 1956*. Budapest, Argumentum, 2012.
- Az 1956-os forradalom és szabadságharc kárpátaljai dokumentumai. (Forrásválogatás). A forrásokat válogatta, közreadja és a bevezető tanulmányt írta: Váradi Natália. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, 2012. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai. II. Közlemények. 43.)
- Horkay Barna: *A Keleti Baráti Kör. Képek a kárpátaljai ébredésből*. Hely nélkül, Kom Over En Help Alapítvány, 1998.
- Gortvay Erzsébet (szerk.): *Jó pásztor volt. Gecse Endre kárpátaljai mártír tiszteletes emlékezete*. Emlékkönyv. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 2004. (Kárpátaljai Magyar Könyvek. 120.)
- Fedinec Csilla–Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra*. Budapest, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010.

- Peyer-Müller, Fritz: A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között, kitekintéssel a jelenre. Budapest, 1994.
- Wyszkowski, Paweł: Katolikusüldözés Ukrajnában és Kárpátalján. Katolikusok Ukrajnában a kommunista rezsim alatt (1917–1944–1991). Esztergom, 2013.
- Csumacsenko, T. A.: Szovjet po gyelam Russzkoj Pravoszlavnoj Cerkvi pri SZNK (SZM) SZSZSZR v 1943–1947 gg. Oszobennosztji formirovanyija i gyejatyelnosztji apparata. In: *Vlaszty i cerkov v SZSZSZR i sztranah Vosztocsnoj Jevropi 1939–1958. Diszkusszionnie aszpekti*. Red.: G. P. Murasko, M. I. Ogyincov. Insztitut szlavjanovegyenyija RAN, Moszkva, 2003.
- Fodor Gusztáv: A Kárpátaljai Református Egyház élete a sztálini egyházpolitika szolgálatában. In: Molnár D. Erzsébet–Molnár D. István (szerk.): A kommunizmus áldozatai, rehabilitációs alternatívák Kelet-Közép-Európában: Beregszász, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2016. 170–197.
- Majnek Antal: A kárpátaljai római katolikus egyház története. In: Útközben. Tanulmányok a kárpátaljai magyarságról. KMKSZ, Ungvár, 1998. (Változó Világ sorozat).
- Maszlova, I. I.: Szovjet po gyelam religij pri Szovjetye Minyisztrov SZSZSZR. K voproszu o vzaimootnosenyijah goszudarsztva i Russzkoj pravoszlavnoj cerkvi (1965–1991 gg.). In: *Goszudarsztvo i cerkov v XX veke. Evoljucija vzaimootnosenyij, polityicseszkije i szociokulturnije aszpekti*. Opit Rosszii i Jevropi. Otv. red.: A. I. Filimonova. Librokom, Moszkva, 2011.
- Orbán Mariann: Kárpátaljai református lelkészek börtön- és lágerélményei. *Mediarium*, 2011. 1–2. sz.
- Orbán Mariann: Ébredési mozgalom a Kárpátaljai Református Egyházban. *Acta Beregsasiensis*, 2009. 2. sz.
- Seres Attila: „Átvészelni a legnehezebb napokat”. A Moszkvai Patriarchátus magyarországi egyházközségei 1956 őszén orosz levéltári iratok tükrében. *Levéltári Közlemények*, 2016. 1–2. sz.
- Szendrey Anita: Adalékok a beregszászi római katolikus egyház történetéhez (1938–1963). Kézirat. www.szabarchiv.hu/drupal/sites/files/

SAJTÓ

- *Izvesztyija*, 1956. november 27.
- *Izvesztyija*, 1956. november 28.
- *Kárpátalja*, 2003. október 17.

A KÉNYSZERMUNKATÁBOROK ÉS A HADIFOGOLYTÁBOROK VILÁGA A HAJDÚNÁNÁSI TÚLÉLŐK ELBESZÉLÉSEINEK TÜKRÉBEN

THE WORLD OF THE FORCED LABOUR CAMPS AND PRISON CAMPS IN THE VIEW OF THE MEMORIES OF THE SURVIVORS OF HAJDÚNÁNÁS

CSISZÁR IMRE

RESUME

In the middle of the Twentieth Century there were plenty of reasons why the civil society have been suffered in Hungary. The totalitarian dictatorships forced their will to the society and wanted to perish all those people and all of the ethnical and social groups which didn't fit their imagination of the future.

After the Nazi regime's genocide which main aim was the extermination of the Jewish people, the Soviet Red Army arrived at Hungary. The inhabitants of Hajdúnánás had to stand so much awful atrocities that they weren't able to tell it during decades. In the night of 03/11/1944 the Red Army went house to house in Hajdúnánás to collect every men and carried off them to the Soviet Union's lagers as prisoners of war. Most of them lost their lives so far away from home.

Later the regime of Rákosi wanted to force his social view to every people in Hungary. All those people who didn't fit in this imagination became target easily. Whole families have been carried off from home to the forced labour camps of Hortobágy. One of twelve labour camps was established in Tedej near to Hajdúnánás. Almost 700 people was here as prisoners from 1951 to 1953. Some of them lost their lives during this years, but everyone's lives went to ruin because of this.

In this study we can know the world of the different camps on the strength of the survivors' memories.

1. Bevezetés

A második világháború vége és az azt követő zavaros időszak a civil társadalom mérhetetlen szenvedését hozta magával. Ártatlan emberek kerültek kilátástalan helyzetbe kizárólag a megszálló idegen csapatok, vagy éppen az állami terrorgépezet tevékenysége következtében. Hajdúnánáson a helyiek és az erőszakkal ide szállított szerencsétlen családok egyaránt megtapasztalták, mit jelent a sors szeszélyének kiszolgáltatva, megfosztva méltóságuktól, egyetlen cél érdekében küzdeni, az életben maradásért.

A megszálló Vörös Hadsereg magatartása már a kezdet kezdetén számos erőszakos cselekedettel járt, a hadifogolytáborba hurcolt polgári személyek

begyűjtése és elhurcolása azonban minden képzeletet felülmúlt. Később maga a magyar állam lépett fel egész társadalmi csoportokkal szemben, s belső ellenségnek nyilvánított mindenkit, aki vélt vagy valós fenyegetést jelentett számára, esetleg nem illeszkedett a rendszer társadalomképébe. A belső ellenséggel történő leszámolás egyik formája pedig a kitelepítés és a kényszermunkatáborok felállítása volt.

Jelen munkában mindezekről szó lesz. Ezúttal azonban nemcsak a történetek áttekintését, okait, következményeit ismerheti meg az olvasó, hanem azt is, s legfőképpen azt, hogy az eseményeket átélte, tulajdonképpen csodával határos módon megmenekült áldozatok emlékeiben hogyan él a kirekesztettségben, különböző táborok emberszámba sem vett foglyaként töltött idő. A hadifogolytáborok és a kényszermunkatáborok valósága elevenedik meg ezekben a visszaemlékezésekben, s összevetésük hiteles korrajz arról, hogy miként képes bánni ember az emberrel egy embertelen világban.

2. A hadifogolytáborokba hurcolt hajdúnánásiak rövid története

Hajdúnánásról 1944. október 30-án éjjel vonultak ki a szovjetek elől hátráló német és magyar csapatok, és másnap, 1944. október 31-én érkezett meg a városba a megszálló Vörös Hadsereg. Október 9-én felfüggesztette működését a polgármesteri hivatal, s ezzel a magyar állami közigazgatás is megszűnt, majd november 1-jén megalakult szovjet katonai városparancsnokság, s a települést közvetlen fennhatósága alá vonta.²⁰⁸

A szovjetek megérkezése azonban további szenvedésekhez vezetett. Az eseményekről személyes élményekkel rendelkező helyiek beszámolóai a Vörös Hadsereg kegyetlenségeit emelik ki. Az egyik helybeli (Kovács Istvánné) megállapítása szerint: „Azzal, hogy ide a lábukat betették az oroszok, csak a rettenet vált úrrá mindenkiben.”²⁰⁹ A Vörös Hadsereg legnagyobb rémtette azonban 1944. november 3-án éjjel következett be. Egy tudatos és szervezett akció során a polgári lakosság begyűjtésére, és mint később kiderült, hadifogságba szállítására került sor ezen az éjszakán.

Katonai alakulatok jártak házról házra és összegyűjtötték az otthon talált férfiakat. Az egész városra kiterjedő akcióból csak egy-két városszéli utca, valamint a tanyák maradtak ki, ide ugyanis már nem jutottak el virradat előtt az oroszok.²¹⁰ Tudjuk azt is, hogy a hajdúnánási fogolyszedéssel egy időben a november 1-jén megszállt Nyíregyházán is sor került egy hasonló akcióra, de ott ugyanazon a napon, november 3-án fényes nappal közel 2 ezer embert gyűjtöttek

²⁰⁸ VÖLGYESI Zoltán: Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson. Budapest, 2001. 43–44.

²⁰⁹ A megszálló szovjet hadsereg és a helyi lakosság közötti konfliktusokról szóló beszámolókat lásd: DRAVICZKY Imre: Századunkban a gyilkos láng már kétszer lobbant. (Hajdúnánás népe és a Nagy Háborúk) Hajdúnánás, 1993. 230–241.

²¹⁰ VÖLGYESI Z. 2001. 44–45.

be.²¹¹ Ezek a novemberi akciók meglehetősen koraiak voltak, hiszen országosan 1944. december vége és 1945. február eleje között zajlott le a polgári lakosság összeszedése és szervezett elszállítása. A hajdúnánási elhurcolás még úgy is nagyon váratlanul ért mindenkit, ha tudjuk, hogy a fogolyszedés Hajdú-Bihar megyében kezdődött.²¹²

Az elhurcolások pontos oka hitelt érdemlően nem bizonyítható, viszont a szovjet hadseregben bevett gyakorlat volt polgári személyek fogságba ejtése és hadifogolytáborokba szállítása. Stark Tamás munkájában kimutatta, hogy a hajdúnánásihoz hasonló elhurcolások a szovjetek esetében szinte mindennaposak voltak, s ezek a szükséges munkaerő biztosítása mellett a megszállt területek pacifikálását is elősegítették:

„A Vörös Hadsereg speciális alakulatai válogatás nélkül hurcoltak el civileket, ha az előírt kényszermunkás kontingenst frontkatonákkal nem lehetett kitölteni. [...] A szovjet deportálókat elsősorban a munkaerő-szükséglet kielégítése sarkallta. Ők nemre, korra, vallásra való tekintet nélkül fogtak el 250-300 ezer embert a jelenlegi határok között, 40 ezret Kárpátalján és további mintegy 250 ezer személyt Németország és Ausztria szovjet övezetében.”²¹³

A legújabb kutatások szerint a Hajdúnánáson összegyűjtött és elhurcolt polgári személyek száma összesen 760 fő volt, akiket éjszakára a szülőotthonba terelték, majd másnap gyalogmenetben irányították őket Debrecen felé.²¹⁴ A hadifogolyként elhurcolt hajdúnánási férfiak Debrecenbe érve a Pávilon laktanyába kerültek, ahol akkoriban már valóságos szovjet gyűjtőtábor működött.²¹⁵

A hajdúnánási „hadifoglyok” hosszú utat tettek meg Debrecenből Románián keresztül a Szovjetunióba, többségük először a moldvai Foksány elosztótáborába, majd onnan Kisinyovon keresztül a Dnyeszter partján fekvő Benderiben működő hadifogolytáborba jutott. Benderi mellett raboskodtak hajdúnánási civilek Kisinyovban, Belcben (szintén Moldávia), Korosztényben (mai Ukrajna) és Permben (mai Oroszország, Ural) működő hadifogolytáborokban is. Az Uralban

²¹¹ STARK Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban. Budapest, 2006. 31.; valamint: VÖLGYESI Z. 2001. 46–47.

²¹² ZIELBAUER György: Magyar polgári lakosok deportálása és hadifogsága (1945–1948). *Történelmi Szemle* 1989./3–4. 270–291.

²¹³ STARK Tamás: Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után (1939–1955). Budapest, 1995. 33.

²¹⁴ Vö. BUCZKÓ József–HADAS Ferenc: Akiknek még sír sem jutott. Hajdúnánásiak a „málenkij robot” poklában. Hajdúnánás, 2014. 8.

²¹⁵ Magyarország területén több mint 50, hadifoglyok számára rendszeresített gyűjtőtábort működtettek az oroszok, melyek főként nagyobb városokban, vasúti csomópontok közelében jöttek létre. A 12 legnagyobb tábor a következő volt: Cegléd, Székesfehérvár, Budapest (Ferenc József lovassági laktanya), Jánosháza, Győr (Frigyes laktanya), Komárom, Szeged (Csillag börtön), Baja, Celldömölk, Intapuszta, Gödöllő és Debrecen (Pávilon laktanya). – Vö: STARK T. 2006. 111–112.

lévő táborokba, így Permbe is Kijeven keresztül juttatták el a rabokat.²¹⁶ A hajdúnánásiak később szinte követhetetlenül tűntek el a közel 6 ezer táborból álló Gulag útvesztőjében. A leírhatatlan körülmények, a rossz bánásmód és a táborok közötti folytonos fogolycserék következtében az ártatlanul elhurcolt, polgári személyként hadifogságba került több száz emberből alig maradtak életben.

A polgári áldozatok és az elhurcoltak névsorának összevetésével Buczkó József a szovjet hadifogságból hazatérő hajdúnánásiak számát 27 főben állapította meg, ami nagyságrendileg megegyezik a visszaemlékezésekben említett 19-20 fővel.²¹⁷

3. Az elhurcoltak sorsa a visszaemlékezések szerint

A hajdúnánási férfiak elfogásának és viszontagságos utazásának a történetét, valamint a hadifogolytáborban tapasztalt körülményeket először Hadas Ferenc írta le részletesen. Ő volt azon kevesek egyike, akik túléltek a megpróbáltatásokat és visszatértek a hadifogságból.

Hadas Ferenc visszaemlékezésében megérkezésükről és a Benderi táborban őket fogadó állapotokról igen érzékletesen számolt be:

„A tíznapos út végén érkezett meg a szerelvény a Dnyeszter innenső partján elhelyezkedő Benderibe (román neve Thigina volt a besszarábiai időkben), mely a háború után a Moldáv Köztársaság városává lett a Szovjetunióba. A szerelvényt mellékvágányra tolták, s megkezdődött a kivagonírozás. [...] Elindult a menet nagy nehezen, árkon-bokron keresztül a havas gizgazok felett leendő lakhelyünk felé. Már messziről feltűnt egy kétemeletes épület, majd közelebb érve láttuk, hogy az a drótkerítéssel körülvett terület egyik végben helyezkedik el. Mondani se kellett már nekünk, hogy ez egy hadifogolyláger, s hogy ebbe viszik a szerelvény »utasait«.

Később tudtuk meg, hogy ez az épület korábban határ menti kaszárnya volt, melyen kétszer ment át a front: oda és vissza, s hogy itt nagyon súlyos harcok voltak, merthogy a Dnyeszter vízválasztó volt hadászatiilag. Ezt bizonyították a falak rongálódásai, a sorozatok nyomai és a belövések, s majd tavasszal, amikor a föld fagya kiengedett, a ruganyos, szőnyegpuhaságú talaj a hajdani lövészárkok felett, melyekben sok elesett katona aludta örök álmát.

A kaszárnya összes ablaka ki volt törve. A cementpadlós, 80-100 négyzetméteres helyiségek közepén dobkályha, se tüzelő, se villany, se szalma, de még priccs sem volt. Ezekbe a hatalmas szobákba osztották el az embereket. Levegősebb körülmények közé kerültünk, már nem voltunk egymáshoz préselve. [...]»²¹⁸

²¹⁶ BUCZKÓ J.–HADAS F. 2014. 9–12.

²¹⁷ BUCZKÓ J.–HADAS F. 2014. 23.

²¹⁸ HADAS Ferenc: Hol sírjaik domborulnak... /Egy túlélő emlékezései a hajdúnánási elhurcoltakról/ Hajdúnánás, 1991. 31–32.

A fentiekből is látható, hogy a szovjetek nem fordítottak különösebb gondot arra, hogy a hadifogolytáborként funkcionáló épületeket emberek fogadására alkalmassá tegyék. Lényegében minden úgy volt, ahogy az a háború és a környéken pusztító heves ütközetek következtében maradt. Kitört ablakok, áramhiány, tüzelőhiány, de még csak fekvőhelyet sem alakítottak ki a vonatokról lekaszálódó embereknek. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a visszaemlékezés még ezekből az emberi lakhatásra alkalmatlan körülményekből is ki tudta emelni az egyetlen pozitívumot: a vonaton tapasztalt zsúfoltság végre megszűnt.

A táborban uralkodó helyzet azonban később sem javult, sőt a halálesetek is mindennaposá váltak:

„Visszatérve a láger leírására, mint mondtam, a német tisztok a főépülettel szemben lévő, de elég messze álló, földszintes épületben laktak, közelebbről, annak egyik szobájában az épület végén. Az épület többi részében helyezkedett el a lazaret a betegek számára. Mindez el volt kerítve a tábor többi részétől. [...] Minden szobában volt szanitéc, aki osztotta az élelmet, kihordta és ürítette a WC-ibrikéket, felseperte a földes szobát, az elhalálozottakat pedig társai segítségével átszállította a hullakamrába.”²¹⁹

Sok ember vesztette életét a szervezet legyengülésével együtt kialakuló betegségekben, de voltak, akik egyszerűen éhen haltak. Az éhhalál közeledtének biztos jele volt a vizes, visszatarthatatlan, híg hasmenés, aminek a gyengélkedőn szolgálatot teljesítő Hadas Ferenc is gyakran szemtanúja volt. A kibírhatatlan helyzet akkor javult, amikor a háború hivatalosan is véget ért.²²⁰ A hazatérő Hadas Ferenc életben maradt, testvérét azonban elvesztette, hadifogsága nemcsak rajta, de szerettein is nyomot hagyott. Visszaemlékezésében így összegezte azt a tragédiát, ami vele történt:

„Én, testvérem nélkül – 1947 végén – jöhettem haza. Anyám hófehérre őszült távollétemben Akkor 44 éves volt. Ma sem tudom, hogy maradtam életben. Azt napnál világosabban látom, sohase akartam arra gondolni, hogy meghalok. A sír szélén álltam én is, mégse akartam elpusztulni. Azt mondják, hogy a halál közelségében felfokozódik az életösztön, erősödik az akarás. [...] Lehet, hogy hírmondónak küldött haza a Gondviselés? Nem tudom. [...] Édes testvéremet egész életemben gyászolhattam szinte még gyermek éveiben bekövetkezett haláláért. Nemkülönben hajtom meg ma is fejemet idegen testvéreim, a nánási mártírok szent emléke előtt. Ami történt, végső soron azt a háború okozta.”²²¹

²¹⁹ Uo. 37–38.

²²⁰ Hadas Ferenc visszaemlékezése szerint: „Negyvenötben, május 9-e után befejeződött a háború, javult az ellátás. Nemcsak a koszt, hanem az orvosi ellátás is. Több és többféle orvosság állt már a rendelkezésünkre. Ebédre sűrű levest kaptunk, sok zöltséggel és paradicsommal. Kezdetben viszonyúan jólesett a zöltségféle. [...] A mennyiségre sem volt már panaszunk.” – HADAS F. 1991. 51.

²²¹ Uo. 55.

Hadas Ferenc emlékiratán túl Buczkó József gyűjtőmunkájának is köszönhetően sikerült rögzíteni mások, túlélők és hozzátartozók emlékeit is. Kovács László volt például az egyetlen, szerencsésen megmenekült hajdúnánási, aki a foksányi elosztótáborról, Benderiről és a kisinyovi táborról is információkat közölt:

„Foksány, az elosztótábor. Az úton különben senki sem halt meg, mindenki kiszállt a vagonból. Amikor megérkeztünk Foksányba, ott hallottuk, hogy egy század, tehát két vagon ember lemaradt tőlünk, őket máshová vitték. Állítólag Tiraszpolba. [...] Ezen az elosztóhelyen, amely a településtől távolabb volt, hetvenezer embert zsúfoltak össze. A tábor drótkerítés vette körül. Az emberek számára vékony deszkából készült pavilonok voltak. A policájok, parancsnokok részére, akik szerbek voltak, földbe ástott kunyhók készültek. A szállásunkon rettenetes hideg volt, fűtés nem volt. Éjjelente, mivel úgysem tudtunk aludni, csak kóvályogtunk le-fel az épületek között.”²²²

Foksány hatalmas elosztótábor volt, ahol a foglyok csak ideiglenes jelleggel tartózkodtak, azonban a hideg és az álmatlanság már itt megviselte a legtöbb ember szervezetét. Ezután következett Benderi, amelyre Kovács László így emlékezett:

„December 6-án értünk Benderibe. Ezt azért tudom, mert Debreceni Miklós tűzoltónak ekkor volt a neve napja. Ezt ő mondta. Útközben közölünk senki nem halt meg, mindenki kibírta. Több szerelvény érkezett. Összesen háromezer embert hoztak ide Foksányból, köztük körülbelül 300 nánásit. Hatalmas kaszárnyaépületek fogadtak. Több emeletesek voltak, ajtó, ablak egyiken sem. Se ágy, se szék, semmi. Feltűzeltek mindent már előttünk. [...] A fekhelyünk a pucér beton volt. Akinek volt valami kabátja, az leterítette és arra feküdt. Semmiféle nyilvántartás nem készült rólunk. 1945 tavaszára rengetegen elpusztultak a borzasztó körülmények miatt. Az örök egyébként minden reggel végigjárták a szobákat és a halottakat saroglyára rakták, lehozták az udvarra, ott pedig, mint a kévéket, úgy dobálták fel egy szekérre. De ezek már megfagyott tetemek voltak. Ez 1944 utolsó napjaitól egész télen át így történt.”²²³

Egyszerűen borzalmas, napjainkból visszatekintve szinte elképzelhetetlen, amin ezek szegény, földműveléshez szokott, békés alföldi parasztemberek keresztülmentek.²²⁴ Kovács Lászlót ezután 1945 szeptemberében átszállították

²²² BUCZKÓ J.–HADAS F. 2014. 29.

²²³ Uo. 30.

²²⁴ Hadas Ferenc szerint Benderiben a fogva tartók el sem hitték a foglyoknak, hogy egyszerű civilekként kerültek a táborba: „Az összeírásnál a szovjet őrszemélyzet minden elvett tőlünk, bicskát, gyufát, gyújtót [...] minden egyéb apróságot. A szovjet tisztok, altisztek, akik elé sorra oda kellett állnunk, nem hitték el, hogy nem voltunk katonák, s hogy csak úgy összeszedtek bennünket Hajdúnánáson, hogy a családi házból rángattak ki mindenkit civil lakosként.” – HADAS F. 1991. 32.

Kisinyovba. Az itt szerzett élményeiről, az évekig tartó reményteli várakozásról és a hazatérésről így számolt be:

„A kisinyovi lágerben. Megérkeztünk Kisinyovba. Az állomással szemben állt egy leánynevelő intézet, egy dombra építve, abban volt a láger. Oda kísérték a 35 embert, hogy majd onnan megyünk haza. [...] Ez 1945. szeptember vége felé volt már. Még két évet kellett itt eltölteni. Végig Kisinyovban. Az lett a lágerparancsnokunk, aki Benderiben is volt. [...] 1947. november 18-án érkeztünk meg Debrecenbe. Fertőtlenítés, majd tiszta ruha. Innen ismét oda kerültünk, ahonnan elindultunk: a Pavilon laktanyába. [...] Úgy emlékszem, húszan jöttünk haza. Köztük volt Fercsák András, Hadas Ferenc, Nikodémusz István, Varga Gábor asztalos. A többiekre már nem emlékszem.”²²⁵

Voltak, akiknek az útja azonban még tovább, az Ural vidékére vezetett. Dr. Sarlós Péternek, az elhurcolt Konkoly János rokonának a visszaemlékezése szerint a fogolyszállítások során a szovjetek kizárólag a létszám fenntartására fókuszáltak, s adott esetben saját népüket sem kímélték:

„Amikor szerelvényük a Kárpátokon haladt át, a lassú úton, valahol Szambornál egy egész vagonnyi embernek sikerült megszöknie. Felszedték ugyanis az aljdeszkát, s egyenként leereszkedtek a sínek közé. Sikerült is nyomtalanul eltűnniük. Az esetet Lvovnál vették észre az örök, akik mit sem bánkódva a történeteken, ott helyben azonnal összetereltek 40-45 főt, akiket bezsúfoltak egy üres vagonba és hozzákapcsolták a szerelvényhez. Valamennyien szovjet állampolgárok, főként leszerelt, korábban katonai szolgálatot teljesített férfiakról volt szó. Vitték tehát a sajátjaikat is, csak meglegyen a létszám.”²²⁶

Az 1972-ben elhunyt Konkoly János későbbi sorsát illetően a visszaemlékezés beszámol egy hosszú, embertelen útról, amelynek célállomása Perm városa volt, ahol az állami gépgyár munkaerőhiányát igyekeztek pótolni a hadifogolyként elhurcolt emberekkel:

„Neki nem sikerült megszöknie, így útja Gorkijon (a mai Nyizsnyij Novgorodon) át Kirovba vezetett. Ezen a hosszú úton azonban súlyos flekktífuszjárvány ütött ki. Sok volt köztük a halott, s mire megérkeztek, annyira le volt már gyengülve a szállítmány, hogy egymást karolva vánszorogtak ki a vagonokból. Itt történt először lajstromba vételük, mégpedig a Vörös kereszt által. Innen ismét tovább szállították egy részüket, mégpedig az Ural hegység egyik ipari központjába, Molotovba, azaz Perm városába. Ebben a nehézipari központban az állami gépgyár munkása lett, ahol soraikból választott brigádvezetők felügyelete mellett főként fémipari munkát végeztek. [...] Lefogyva, kifáztva, komoly veseelégtelenségtől szenvedve, 1948. augusztus 20-ára érkezett haza.”²²⁷

²²⁵ BUCZKÓ J.–HADAS F. 2014. 33–35.

²²⁶ Uo. 92.

²²⁷ Uo. 92.

4. A hortobágyi kényszermunkatáborok története

A század derekán a hadifogolytáborba hurcolt emberekhez hasonló sorsban részesedtek azok az ugyancsak civil, a hatalom akaratának kiszolgáltatott családok, akik a kényszermunkatáborok kegyetlen valóságát kellett megtapasztalják. Hajdúnánás mellett, Tedejen is létrehoztak egy ilyen munkatábort, ahová a nemkívánatos elemeket telepítették, és ezt ezúttal nem a megszálló idegen csapatok, hanem a kommunista diktatúra, tehát magyar állami szervek művelték.

A hortobágyi táborrendszer kiépülésének közvetlen előzménye egyértelműen külpolitikai jellegű volt; a szovjet–jugoszláv viszony megromlása ugyanis Jugoszlávia ellenséggé nyilvánításához vezetett. A közvetlen előzmény azonban egy gyilkosság volt. 1950. január 3-án ugyanis Kis Imrét, Lengyelkáporna párttitkárát ittas állapotú személyek meggyilkolták. A köztörvényes bűncselekményből a hatalom politikai ügyet csinált, és az osztályharc kiéleződéséről, valamint kettős fenyegetettségről beszélt. Péter Gábor kinyilvánította, hogy a külső titóista ellenség összefogott a belső reakcióval, hogy Kis Imrét meggyilkolja.²²⁸

Kitelepítésre ugyan ekkor még nem került sor, de az egyre erősödő határpánik miatt már 1949 végétől a terület a hatósági terror egyik akcióterülete lett.²²⁹ A feszültség fokozódásához kisebb határincidensek is hozzájárultak.²³⁰ Az újabb világháború rémét előre vetítő hangulatkeltés végül oda vezetett, hogy 1950. április 12-én megszületett a döntés, amelynek értelmében a jugoszláv és az osztrák államhatár mentén 15 kilométer mélységben elkülönített határsáv kialakítására került sor.

A határsávban rendkívüli intézkedéseket vezettek be: 1950. július 1-jétől az állandó lakókat fényképes igazolvánnyal látták el, és a kijelölt területen belül csak a különleges igazolvány birtokosai tartózkodhattak. A területre csak külön engedéllyel lehetett belépni, míg a társadalmilag veszélyesnek vagy megbízhatatlannak ítélt személyeket családotul telepítették ki.²³¹ A 6 megyét érintő, 17 járásból és 300 községből álló határsávból a nem megbízható emberek „átköltöztetése” valójában szervezett kitelepítést, azt követően pedig munkatábort

²²⁸ HANTÓ Zsuzsanna: Kitiltott családok. Budapest, 2009. 152–153.

²²⁹ Vö. SAÁD József: Hortobágy – Egy fejezet a deklasszáls történetében. In: HANTÓ Zsuzsanna–TAKÁCS János–FÜZES Miklós (szerk.): Kitaszítottak I. kötet. „Magukkal fogjuk megszírozni a földet”. Budapest, 2002. 45.

²³⁰ 1949. október 27-én 30-40 jugoszláv katona Gyűrűpusztától délre, Dolni-Mihojlác irányából közeledve átvágta a drótkerítést és a határon átkelve az ország területére lépett. A magyar határőrség tűzpárbajba keveredett a behatolókkal és meghátrálásra készítette őket. Sebesülés nem történt. – Vö. GYARMATI György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956. Budapest, 2013. 170–171.

²³¹ HANTÓ Zs. 2009. 153.

jelentett.²³² Az 1950. június 23-án megkezdődött végrehajtás az ÁVH feladata volt.²³³

Az önhibájukon kívül elhurcoltakat többnyire a tisztántúli állami gazdaságok köré szerveződő táborokban helyezték el, személyes irataikat elvették, korlátozták mozgásukat és cselekvési szabadságukat. Őrzésükkel a rendőrségen belül szervezett „K” őrsők, vagyis különleges őrsők voltak megbízva, amelyek idomított kutyák segítségével látták el feladatukat.²³⁴

A hortobágyi zárt területen végül 12 tábor kialakítására került sor, melyek egyike a Hajdúnánás mellett fekvő Tedejen, az állami gazdaság területén jött létre. A városban a helybeliek nem sokat tudtak a kényszermunkatáborról és az ott uralkodó körülményekről. A fogva tartottak száma a 12 táborban folyamatosan változott, többnyire emelkedett.

A tedeji tábor 1951. december 7-én kezdte meg működését 343 rabbal, a fogva tartott kitelepítettek száma azonban december 20-ára 661-re nőtt, akik közül 169 gyermek volt.²³⁵ A rabok az ország déli, délnyugati és nyugati határszéléről érkeztek. Délen a Tompától és Kelebiától Dávodig és Hercegszántóig terjedő határszakaszról, délnyugaton a Péterhida és Somogyudvarhely közötti területről, valamint nyugaton a Molnári, Letenye, valamint Szentgotthárd közötti határ menti országrészről.²³⁶

1953 júliusára a tedeji rabok száma 676-ra emelkedett.²³⁷ Jelenleg a Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesületének köszönhetően több mint 700 egykori tedeji fogolyról van tudomásunk.²³⁸ Egy 1952. január 9-én kelt jelentés szerint a táborban lakók körében a tüdőbaj és a végelgyengülés számított a leggyakoribb megbetegedésnek, melyek következtében 3 ember

²³² A déli határsávba Baja, Mohács, Nagykanizsa és Szeged mellett Baranya megye 131, Bács-Kiskun megye 22, Csongrád megye 17, Somogy megye 51 és Zala megye 43 faluja tartozott. A nyugati határsávba került Kőszeg, Mosonmagyaróvár és Sopron mellett Győr-Sopron megye 79 és Vas megye 78 községe. – FÜZES Miklós: Szibéria-szindróma Magyarországon. In: HANTÓ Zsuzsanna–TAKÁCS János–FÜZES Miklós (szerk.): Kítaszítottak I. kötet. „Magukkal fogjuk megzsírozni a földet”. Budapest, 2002. 9.

²³³ A kitelepítés már ekkor 1991 személyre terjedt ki, akiket 5 gyűjtőállomásról (Szeged, Kiskunhalas, Pécs, Kaposvár és Zalaegerszeg) 486 vagonnal szállítottak el a VII. szolnoki és a VIII. debreceni rendőr-főkapitányság területére. – HANTÓ Zs. 2009. 164.

²³⁴ A „K” őrsők tevékenységéhez lásd: HANTÓ Zs. 2009. 164.

²³⁵ APATINI Ferenc Illés: Túléltek. Internálótáborban a hajdúnánási Tedejpusztán 1951–53-ban. Debrecen, 2009. 19.

²³⁶ SAÁD József (szerk.): Telepessors. Budapest, 2004. Térképmelléklet: A tedeji kényszermunkatáborba elhurcoltak lakóhelyei.

²³⁷ HANTÓ Zsuzsanna (szerk.): Kítaszítottak II. kötet. Dokumentumok a hortobágyi zárt táborokból 1950–1960. Budapest, 2002. 230.

²³⁸ Az adatbázis internetes elérhetősége: http://www.hortobagyideportaltak.hu/nevsor_tedej.htm (Letöltve: 2016. december 14.)

vesztette életét.²³⁹ Az egészségügyi ellátás minimális volt, orvos alig látta a megbetegedett foglyokat, s talán emiatt is már az első két hónapban 6 haláleset történt Tedejen.

Külön érdekessége a tedeji tábor létrehozásának, hogy megszervezésére télen, közvetlenül karácsony előtt került sor, amikor a mezőgazdasági munkák szüneteltek, tehát semmi sem indokolta a kényszermunka igénybe vételét. A decemberben érkező családokra az éhezés várt, mivel munka hiányában nem tudták megtermelni az élelmüket, s így az önmaguk ellátására kényszerített emberek már ekkor eladósodtak a tábori konyhán.

A szögesdróttal elkerített, a rabokat állati sorban tartó hortobágyi táborok 1950 júniusa és 1953 októbere között működtek. Feloszlatusukra, amit a hatalom egyszerűen „kényszerlakhely-megszüntetésnek” nevezett, csak Sztálin halálát követően kerülhetett sor. Piros László belügyminiszter 1953. november 23-i jelentése szerint a polgári és katonai börtönökből, illetve internáló és más kényszermunkatáborokból szabadult személyek száma összesen 21 968 volt, akik közül 7281-en a hortobágyi táborrendszerhez tartoztak.²⁴⁰

5. Emberek a kényszermunkatáborban (Hajdúnánás–Tedej)

A hortobágyi kitelepítések történetéről ismert, hogy gondosan összeállított listák alapján dolgoztak azok a 6-8 fős ávós különítmények, amelyek többnyire előzetes értesítés nélkül, éjszaka lepték meg a kiszemelt gyanútlan családokat. Fegyverrel kényszerítették az embereket a legszükségesebb holmijuk összeszedésére, majd vonatra rakták őket és így indultak útnak a Hortobágy felé. A kitelepített emberek semmilyen tájékoztatást nem kaptak arról, hogy miért kell elhagyniuk otthonaikat, s mennyi időre és hová viszik őket. Személyes irataikat elvették tőlük, s ettől a pillanattól kezdve nem számítottak a társadalom tagjának.

Apatini Ferenc Illés, aki gyermekként, családjával együtt került Tedejre nagyon részletes leírást adott 2009-ben megjelent visszaemlékezésében a táborról, a rabok elszállásolásáról és életkörülményeiről:

„A csurma és a társbérlet. Első ideiglenes táborhelyünk egy, a töltéstől nem messzire lévő lóistálló lett. Ennek belső szagáról megállapíthattuk, hogy az állatokat csak nemrégente telepítették át máshová. Gidres-gödrös alapzatáról a trágyát nagyjából felszedték, ezért szerencsésebbeknek érezhettük magunkat azoknál, akiket olyan birkahodályokba helyeztek el, ahol a földet félméteres, kemény birkatrágyától kellett megtisztítani. [...] egy főre csak annyi hely jutott, hogy le tudjon feküdni. Két sorba lettünk elrendezve, középen keskeny bejáróúttal. Az istálló mostani becslésem szerint kb. 6-7 m széles lehetett, és a hossza olyan 25 méternyi. Az épület hosszanti, déli oldalánál volt a bejárat. A

²³⁹ APATINI F. I. 2009. 29.; Vö. HANTÓ Zsuzsanna: Kényszermunkatáborok a levéltári források tükrében. In: HANTÓ Zsuzsanna–TAKÁCS János–FÜZES Miklós (szerk.): Kitaszítottak I. kötet. „Magukkal fogjuk megszírozni a földet”. Budapest, 2002. 23.

²⁴⁰ HUSZÁR Tibor: A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon. Budapest, 1998. 259.

főbejáraton kívül azért volt még sok-sok kisebb bejárat is, szabályos, kerek formájú körvonallal, az istálló alsó, oldalsó falában. Jellemzően éjszakai közlekedésre voltak használatosak. Olyan 25-30 cm-es jól megtermett patkányok jártak ki-be. Ezek a társbérlők igen harciasoknak bizonyultak, főleg sötétben viselkedtek bátran.²⁴¹

A csurma sajátos tedeji kifejezés volt a szállás megnevezésére, és a humorát az embertelen körülmények ellenére is megőrző dr. Áigner Géza állatorvos találta ki a visszaemlékezés szerint.²⁴² A tábor bővülése azonban megkövetelte újabb szálláshelyek felállítását, így az érkező rabok számára az, I. és II. barakk mellett sietve felállították a III-as barakkot (csurmát) is:

„De sokkal kellemetlenebb helyre jutottak az »előző turnusból« azok, akik a hármas csurmába kerültek. Ez az épület igen hevenyészve, gyorsan készült el, a mi fogadásunkra. [...] A barakk kb. 5-6 méter széles, 35-40 méter hosszú lehetett, eredetileg két sor ló számára tervezhették. Ez célszerűségből optimálisnak számít, mert egy sor álló ló helye megegyezik egy sor fekvő ember helyével. A szélességi adatokat tekintve már a lovak jártak volna jobban, mert több mint 100 embert zsúfoltak itt össze a 30-40 ló helyére. [...] Ráadásul igen kicsi, istállókra jellemző nyílások voltak ablakok gyanánt, és itt állandó félhomály uralkodott. [...] Jobban járt a Mikulás-napiak másik fele. Ők az egyes és kettes barakkba kerültek, kb. 100-100 fővel. Ezen barakkok méretei kedvezőbbek voltak, kb. 12 x 30 m-esek. Szárazabbnak és világosabbnak tűnt, mint a hármas barakk. Itt már három ágyisor is elfért.”²⁴³

A tábor kibővítése az eredetileg tehénistállónak tervezet IV-es barakk felépítésével ért véget. Ez lett a legnagyobb szálláshely, 13-14 x 64-65 m-es tömegszállásnak készült, amelybe már félkész állapotában költöztettek embereket:

„Amikor berámoltak bennünket ebbe, akkor még nyers volt a malter, és csorgott a falakról az emberi leheltből kicsapódott pára. [...] Mindent egybevetve itt sem volt több férőhely, mint a többi csurmában. [...] A csurmának magasított teteje volt. Ez azt jelenti, hogy a tetőtér nem volt megosztva padlással, hanem ez a rész is növelte a hasznos légtérrel. Volt ennek jó és rossz oldala is. Jó volt benne, hogy ezáltal több levegő jutott fejenként, a rossz pedig az, hogy hidegebb és huzatosabb lett a barakk. [...] A szellőztetést a tető gerincére épített kürtőkkel oldották meg, így a bejáratú ajtó közelében vagy közvetlenül a kürtők alatt tartózkodókat kegyetlenül vágta a huzat. A száz marha részére tervezett istálló így

²⁴¹ APATINI F. I. 2009. 25–26.

²⁴² A visszaemlékezés tanúsága szerint: „A csurma sajátosan tedeji szóhasználat. Akik nem beavatottak ezen a téren, azok még most is értetlenül figyelnek fel akkor, ha ezt hallják. Maga a kifejezés az orosz »börtön« szónak, igen rossz fonetikával, általa meghonosított fordítása. Használata igen gyorsan elterjedt az egész táborban. A barakk vagy tábor szó helyett még a rendőrök is a csurmát használták.” – APATINI F. I. 2009. 26.

²⁴³ APATINI F. I. 2009. 28–29.

vagy »büdös«, vagy »huzatos« volt. Az sem lebecsülendő, hogy egy marha helyére három rab került.²⁴⁴

Állandó gondot okozott Tedejen a sár és a trágya, ami főként a gyalogosan, gumicsizma nélkül közlekedő rabok életét keserítette.²⁴⁵ A hortobágyi tábor mindennapjaihoz hozzátartozott a kényszermunka is, amely alól nem mentesültek a gyerekek sem. Egyéb feladatok mellett a vízhordást is rájuk bízta.²⁴⁶ A rabok nyilvántartását nehezítette, hogy időnként egész családokat helyeztek át egyik kényszermunkatáborból egy másikba. Az Apatini családot 1952. május 8-án szállították át Árkusra, ahol meglepő módon valamelyest jobb körülmények közé kerültek:

„Együtt érző, rokonszenves segítőkészséggel bevezettek a »nagy istállóba«, ahol a helyünket már előzetesen előkészítették. Felállított vaságyakkal és függönytartókkal vártak. Ez a függönyrendszer csodálatos találmány volt Árkuson, mondhatnám, helyi specialitás. Az összetartozó családokat takarókkal, szőnyegekkel vagy pokrócokkal választották el egymástól, mintegy boksztokot képezve. Ennek következtében még a nagy istállóban sem érződött az a vad huzat, mint Tedejen, a levegő sem volt бүдös, mert fölülről nyitott maradt.”²⁴⁷

Árkuson nem volt szokás az az éjszakai reflektorozás sem, amiről több túlélő is beszámolt a tedeji rabok közül:

„Csodálatos árkusi találmány volt ez a függönyös rendszer. Tedejen ezt biztosan nem engedték volna alkalmazni, mert ott gyakran jártak éjjelente ellenőrizni bennünket. Erősen világító, kis kézi reflektorokkal kegyetlenül vizsgáltak gyakran valamit, vagy csak a szépasszonyokat bámulták a rendőrök. Néha nagyokat röhögtek, ha a napi 14 órás munkában elfáradt nőket kitakarva találhatták az ágyakban. A tedeji éjszakai ellenőrzésekre visszagondolva megjegyzem, hogy én is többször fölébredtem a reflektorozásokra. Határozottan emlékszem, hogy nemcsak rendőrök voltak ilyenkor az ellenőreink, hanem katonaruhás ávósok is.”²⁴⁸

²⁴⁴ Uo. 30–31.

²⁴⁵ „A barakkok közötti talaj agyagos, néhol szikes, igen kötött szerkezetű volt. A csapadék jelentős része nem szivároghatott a mélyebb rétegekbe, hanem híg latyakot képzett a felszínen. Ezt a felszínt először a gazdaság traktorai és szekerei kezdték ki, majd a sűrűn mozgó tömeg. Kútra, konyhára, latrinára csak el kellett menni alkalmasint, sőt néha egyik barakkból a másikba is.” – APATINI F. I. 2009. 33.

²⁴⁶ „Mint már említettem, a mezei munkákat zárt csoportokban kellett végezni, rendőri felügyelettel. A géppisztolyos rendőr általában valamelyik árnyat adó fa alatt telepedett le munka közben, ahonnan jól be lehetett látni a környéket. A rabok nem hagyhatták el a munkaterületet, ezért a nélkülözhetetlen ivóvízről a vízhordó gyerekeknek kellett gondoskodnia. Az ő feladata volt felkutatni, hogy a környéken hol található iható ivóvíz, és azt onnan be kellett hordania a munkatérbe az ott dolgozó raboknak, személy szerint kannafedélbe szervírozva. A vízhordó gyerekek – vagy ahogyan röviden hívták: vizesnek gyakran két vizeskannát kellett cipelnie.” – APATINI F. I. 2009. 40.

²⁴⁷ Uo. 64.

²⁴⁸ Uo. 67–68.

Osvald Gézáné egykor tedeji rab is kellemetlen emlékként gondolt vissza az éjszakai ellenőrzésekre és az örök reflektoraira:

„Igen megalázó emlékként él bennem az a csurmai jelenség, hogy éjjelente a rendőrök elemlámpákkal pásztázták végig az ágyakat. Ezt nem lehetett megszokni! A napi fárasztó munka, robot után nem éppen szalonképesen aludtunk a szűk fekvőhelyeinken.”²⁴⁹

Apatini Ferenc Illés 2009-ben közzétett visszaemlékezésében helyet adott két másik tedeji rab, Passa Imre és az előbb idézett Osvald Gézáné emlékének is. Ezek a visszaemlékezések megerősítik az eddig közölt információkat a tábor leírását, és az ott uralkodó embertelen körülményeket illetően, viszont több olyan elemet is tartalmaznak, amelyek csak ezekben a memoárokból olvashatók. Passa Imre számolt be például a táborban előforduló halálesetekről, valamint a megrázkódtatások hatására álmukban beszélő rabokról:

„Az első haláleset érkezésünk után a Bakonyi nénié volt. Őt ágyban fekvő betegként hozták el. Még karácsony előtt meghalt. Onnan vitték el a hajdúnánási temetőbe. Azután Kismolnár Józsi bácsi orrvérzése indult el, aki orvosi segítség hiányában bele is halt abba. [...] A tél zord és kegyetlen volt. A karácsonyt közösen megemlékezve töltöttük. Szilveszterkor boldogabb újévet kívánva köszöntöttük egymást. Akkor kezdődött az a betegségem, hogy éjszakánként álmomban beszélek. [...] A négyes barakkban több mint háromszázan voltunk, közülünk kb. nyolcan beszéltünk álmunkban. Hol egyikünk, hol másikunk szólalt meg éjjel.”²⁵⁰

Ugyancsak Passa Imre visszaemlékezéséből ismerhetjük meg a táborban uralkodó élelmezési viszonyokat. Ezek alapján megállapítható, hogy bár a helyzet jobb volt, mint a hadifogolytáborokban, viszont minden pénzbe került, tehát aki nem akart éhen halni, dolgoznia kellett egész családjával együtt:

„Amikor megalakult a közös konyha, reggelire feketekávé-t adtak egy picit, bőr nélküli »szalonnával«. (Ezt az úgynevezett hitlerszalonnát állítólag marhatökből készítették akkoriban, és gyümölcsíz-ként árulták, hosszúkas fadobozban.) Az ebéd kicsit változatosabb volt, vacsorára valami kis egyfogásosat adtak. Kenyeret az akkor megalakult tábori boltban, Czink Magyi bácsinál lehetett venni. A kenyérfejadagot korlátozták. Aki dolgozott, napi 25dkg-ot vehetett, aki pedig nem dolgozott (gyerek, beteg vagy öreg felnőtt), csak 20 dkg-ot, ha egyáltalán volt a családnak erre pénze. Szeszt nem árulhattak. A tábori bolt készletét az ún. beszerző kocsis vásárolta meg Hajdúnánáson. Hetente háromszor ment bevásárolni, fegyveres rendőri kísérettel.”²⁵¹

Osvald Gézáné naplója őrizte meg a tedeji tábor egyetlen szökésének történetét. Ehhez kapcsolódik, hogy már Apatini Ferenc Illés is megemlékezett arról, hogy Tedejen a falakat erős, kb. 3 m magasan kihúzott acélszálak kötötték

²⁴⁹ Osvald Gézáné egykori tedeji rab naplós emlékének közli: APATINI F. I. 2009. 117.

²⁵⁰ Passa Imre egykori tedeji rab naplós emlékének közli: APATINI F. I. 2009. 97–98.

²⁵¹ APATINI F. I. 2009. 98.

össze, hogy ezzel is ellensúlyozzák a nehéz tetőzet feszítő hatását. A rabok minden ingóságukat batyukba csomagolták és ezekre az acélrudakra akasztották azokat. A visszaemlékezők egybehangzó állítása szerint mindez igen kísérteties látványt nyújtott:

„Egyik alkalommal este hoztak ponyvás teherautóval egy családot. Egy-két helyen égett a petróleumlámpa. A sok lógó holmitól és azok árnyékától, a sok összezsúfolt embertől az érkező családhoz tartozó fiatalember igen megijedt. Amikor benézett, odaszólt anyjának: »Édesanyám, én innen megszökök, itt már mindenkit felakasztottak, és én ezt nem várom meg!« Mielőtt bármit tudott volna az anyja neki válaszolni, úgy eltűnt, hogy többé nem látta őt senki közülünk! Még kiszabadulásunkkor is úgy szerepelt az ellenőrző névsorolvasáskor, hogy »Csikós István szökésben«. Nem hallottuk róla később sem, hogy elfogták vagy sem. A többség abban hitt, hogy sikerült Nyugatra szöknie.»²⁵²

Ugyancsak Osvald Gézánétól tudjuk, hogy a tedeji táborban három év alatt összesen 12 gyermekszületés történt, valóban tábori körülmények között:

„A csurmában 12 gyermek született, közöttük volt az én kisöcsém is, az Emil. Nagyon emlékezetes volt az ő születése. [...] Anyunak egyre erősödtek a fájdalmai. Ágyterítőkkel – amit az asszonyok tartottak spanyolfalként – különítették el a barakk lakóitól. Szegénykém egy hang, egy jajszó nélkül szülte meg az öcsémet, 120 ember között. Mindez olyan csendben zajlott le, hogy én a másik ágyon föl sem ébredtem rá. Utána mondta az Aranka néni, hogy ezt a babát nemcsak az anyu, hanem ő is szülte, merthogy annyi ember között nem jajgathatott, ezért az ő kezeit is kékre-zöldre szorongatta.»²⁵³

6. A visszatérés a táborok világából és a hosszú megbélyegzettség

A fent olvasható mondatok súlya különösen akkor nehezedik nyomasztóan a lélekre, ha a leírások alapján igyekszik elképzelni a táborok világát, egyáltalán azt az élethelyzetet, amelybe a sors ezeket az áldozatokat önhibájukon kívül sodorta. Olyan alapvető feltételek sem voltak adottak és maguktól értetődőek, mint például az ivóvíz.

A korábban már idézett Kovács László Foksány elosztótábora kapcsán jegyezte meg, hogy annak a hatalmas embertömegnek, amely itt megfordult, lényegében nem állt rendelkezésére iható víz:

„Ivóvíz nem volt, csak a kanálisban csörgedezett valami, de az nem volt alkalmas ivásra, meg aztán kisdolgukat végezni jártak rá az emberek. Volt még egy gödörkút, de abból sem mertünk inni.»²⁵⁴

A vízhiányt és a vízellátás stabilizálódását Hadas Ferenc is lejegyezte emlékei között:

²⁵² Osvald Gézáné egykori tedeji rab naplós emlékanyaga. Lásd: APATINI F. I. 2009. 115–116.

²⁵³ Uo. 119.

²⁵⁴ BUCZKÓ J.–HADAS F. 2014. 30.

„Csak néhány nap múlva érkezett meg az első és a további vízszállítmány: a Dnyeszter vizéből, hadifoglyok vontatta lajtban. A Dnyeszterből, melybe rengeteg hulla kerülhetett a front kétszeri átvonulása során. Fertőtlenítés céljából a szovjetek klórmeszet szórtak a lajtba, de hogy ez elegendő volt-e a dezinficiálásra, azt én nem tudom megítélni. [...] A vizes témánál nem hallgathatom el, hogy a vízszivattyú-telepet – mely a lágeren kívül helyezkedett el –, valamint a láger vízrendszerét nánási, egyébként hazatért, ma már néhai asztalostársunk közreműködésével tették használhatóvá.”²⁵⁵

Azt, hogy a vízellátás biztosítását hajdúnánásiak oldották meg a benderi hadifogolytáborban, Kovács László visszaemlékezése is alátámasztja:

„A vizet a láger számára a Dnyeszterből hordták hatalmas hordókban. A szekereket ökrök húzták, de annyira ki voltak éhezve, ha valamelyik lefeküdt, tíz ember kellett hozzá, hogy felállítsa. Majd aztán rendbe tettek egy kutat a láger területén, amiből 70 méter mélyről hozta fel a vizet egy dízel szivattyú. Ezt két nánási ember javította meg kétheti munkával. Ettől kezdve lett a lágerben élők számára jobb az ivóvíz.”²⁵⁶

Ehhez képest a tedeji kényszermunkatáborban legalább egy gémeskút állt a rabok rendelkezésére, igaz, ezt sosem tisztították.²⁵⁷ Arról, hogy a vízhordás kemény munkáját kifejezetten a gyerekeknek kellett elvégezniük, már korábban volt szó.²⁵⁸

A hadifogolytáborból visszatérők, akárcsak a kényszermunkatáborokból szabaduló foglyok későbbi sorsa is viszontagságosan alakult. Sokáig csak a kirekesztettség és a megbélyegzettség jutott osztályrészül számukra, a velük történekről beszélni sem mertek. Szabó Lajosné Éles Piroska, a szovjet hadifogolytáborba hurcolt Éles Sándor leányának visszaemlékezése szerint:

„Nem volt szabad beszélni arról, hova lettek azok az emberek, még azoknak sem, akik visszatértek, mert úgy meg voltak félemlítve. Egy hazatérő, a Kiss Ernő utcán lakó Kovács János bácsi, aki megjárta Benderit, édesanyámnak nagy nehezen annyit mondott a faggatózására, hogy ne menjen hozzá érdeklődni, mert nem akar oda visszakerülni, ahonnan nagy nehezen megszabadult.

Maradt szegénynek a remény, hogy mégis hazajön a férje. Később, amikor már hadifoglyokat hoztak haza a szerelvények, édesanyám mindig szépen felöltöztetett bennünket, és kimentünk mi is a vasútállomásra, miközben

²⁵⁵ HADAS F. 1991. 34–35.

²⁵⁶ BUCZKÓ J.–HADAS F. 2014. 30.

²⁵⁷ „A tábornak egyetlen gémeskútja volt. Közvetlenül mellette a nagy tehénistálló, nagy trágyadombbal és silógdörökkel. Kúttisztítás soha nem történt.” – Passa Imre egykori tedeji rab naplós emlékanyaga. Lásd: APATINI F. I. 2009. 99.

²⁵⁸ A gyerekek oktatása idővel a téli időszakban lehetővé vált, noha a körülmények jócskán hagytak kívánnivalót maguk után: „Mi gyerekek télen iskolába jártunk. Az iskola először a táborhoz közel, egy elhagyott tanyán indult. Rengeteg egér szaladgált még óra alatt is a teremben. Később már egy nagyobb helyiségben »jobb körülmények között« tanítottak bennünket.” – Osvald Gézané egykori tedeji rab naplós emlékanyaga. Lásd: APATINI F. I. 2009. 118.

mondogatta, »hátha mégis hazajön apátok«. De nem jött. A hazafelé vezető út ilyenkor mindig nagyon szomorú volt. [...]

Számkivetettjei maradtunk a társadalomnak. Én később sokszor megkaptam, hogy a szovjetek rendes embereket nem vittek el. Ennek ellenére édesanyámat mindig az éllette, és mindig azt mondogatta: »Meglátjátok, egyszer csak hazajön, betoppan apátok.« Azt azonban soha nem heverte ki, hogy holttá kellett nyilvánítani. Csak azt hajtogatta: »Mit tettem? Mit fogok neki mondani, ha megtudja, amikor hazajön?« Ő azt életében soha nem tudta meg, hogy édesapám csak néhány hónappal élte túl elhurcolását.²⁵⁹

A fenti sorok hűen tükrözik, hogy micsoda tragédia érte ezt a családot egyrészt a családfő elvesztése miatt, másrészt azért, mert semmilyen információt nem kaptak vele kapcsolatban. Így fordulhatott elő, hogy hosszú évekig reménykedtek, felesége haláláig várta haza a férjét, s úgy halt meg, hogy nem tudta, hogy a férje elhurcolását követően rövidesen elhunyt. A század második felében a társadalmon is uralkodó Kádár-rendszer ráadásul a visszaemlékezés tanúsága szerint is sikeresen ültette el azokban, akiket közvetlenül nem érintett az elhurcolás, hogy tisztességes ember nem lett az oroszok áldozata. Ezzel pedig bezárult a kör, a szenvedés és a megbélyegzés ördögi köre.

A hortobágyi kényszermunkatáborok lakói is számos megaláztatáson kellett keresztülmenjenek mind a táborban, mind később, a szabadulásukat követően. Varga Albert volt árkusi rab is beszámolt arról, hogy miként igyekeztek lelkileg megtörni őket:

„Reményektől duzzadó mellű fiatalember voltam, amikor a kegyetlen kommunista diktatúra kettétörte ifjúságom legszebb éveit. A táborban elszenvedett hosszú három és fél éves rabságom alatt mindvégig kínozott az a kegyetlen tudat, hogy egész életemet örökös rabságban, embertelen körülmények között kényszerülök leélni, soha nem leszek szabad. Ezt a tudatot nap mint nap kéjelegve igyekeztek rabtartóink bennünk ébren tartani, amikor többek között azt ordítozták: »Itt fogtok megdöglenni, veletek fogjuk ezt a földet megzsírozni.«²⁶⁰

A Sztálin halálát követően szabadon bocsátott egykori rabok, a rendszer szóhasználatában „telepesek”, régi lakóhelyük környékéről is ki lettek tiltva. Nem lettek szabad emberek, múltjuk megbélyegezte őket és gátolta későbbi érvényesülési lehetőségeiket.

A hadifogolytáborokból csodával határos módon megmenekülő emberekhez hasonlóan, az egész életen át tartó megbélyegzettségről számolt be Apatini Ferenc Illés is:

„[...] a továbbiakban is sok szenvedést okozott a társadalomból kítaszított helyzetem: mint »X«-es, »osztályidegen« elem képeztem az ún. »belső ellenséget«, akiket üldöznie kellett minden »haladó« embernek. Bizony, sokszor a

²⁵⁹ BUCZKÓ J.–HADAS F. 2014. 82–83.

²⁶⁰ 60 év 1950–2010. A hortobágyi kényszermunkatáborok áldozatainak emlékére. Kiadja a Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesülete, Budapest, 2010. 24.

tettegességet is el kellett viselnem [...] Figyelemre méltó, hogy bárhová is kerültünk, mindenhol mindent tudtak rólunk. Bizony, a továbbiakban is vigyáztak ránk, noha ez már másképpen élesített géppisztoly volt! A rendszer ellenséghárító gépezete kegyetlenül működött.”²⁶¹

A visszaemlékezésben foglaltakat egyébként levéltári források is alátámasztják. Mivel a rabok fogságuk alatt semmilyen hivatalos állami nyilvántartásban nem szerepeltek, valamennyi szabaduló rabról bejelentőlapot, és további megfigyelésük érdekében megfigyelőlapot állítottak ki.²⁶² A rendszer tehát azzal súlyosbította bűnét, hogy évtizedeken keresztül megfigyelte foglyait, s mint társadalomra veszélyes elemeket tartotta nyilván. Érvényesülésük, taníttatásuk, boldogulásuk az életben a pártállami érdekekkel ellentétes lett.

Az eddigiek összegzése helyett zárásként érdemes megjegyezni, hogy a hadifogolytábor és a kényszermunkatábor fogalma Közép-Kelet-Európában, így Magyarországon is szorosan összekapcsolódott. Annak ellenére, hogy létrehozásukat, gazdasági és politikai célokat egyaránt szolgáló működtetésüket, felépítésüket tekintve fontos megkülönböztetések tehetők a két tábortípus között, volt, ami elválaszthatatlanul kötötte össze őket. Ez pedig nem volt más, mint az emberi szenvedés, az ártatlan emberek meghurcolása, megfosztása méltóságuktól, személyiségüktől.

A körülmények és a bánásmód miatt nagyon sokan életüket veszítették, hiábavalóan, értelmetlenül, feleslegesen és embertelen körülmények között. Akik visszatértek, szerencsések voltak, de a hosszú megbélyegzettség miatt nem fordulhatott jóra a sorsuk, életüket a velük történtek örökre tönkretették. Visszaemlékezéseiket olvasva nemcsak az elbeszéléseikre, a történetekre és a táborok leírására kell figyelnünk. Bár minden kétséget kizáróan hatalmas szerencse, hogy beszámolhattak erről. Meg kell látnunk azonban a soraik között a szenvedő embert is, aki hosszú és kényszerű hallgatás után igyekszik szavakba önteni fájdalmát.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)
4. 1. A-508. 30.

IRODALOM

- 60 év 1950–2010. A hortobágyi kényszermunkatáborok áldozatainak emlékére. Kiadja a Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesülete, Budapest, 2010.

²⁶¹ Uo. 34.

²⁶² Az internálásról, a kitiltásról és a rendőrhatalósági felügyeletről szóló minisztertanácsi határozat végrehajtása. – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 4. 1. A-508. 30.

- APATINI Ferenc Illés: Túléltük. Internálótáborban a hajdúnánási Tedejpusztán 1951–53-ban. Debrecen, 2009. 19.
- BUCZKÓ József–HADAS Ferenc: Akiknek még sír sem jutott. Hajdúnánásiak a „málenkij robot” poklában. Hajdúnánás, 2014.
- DRAVICZKY Imre: Századunkban a gyilkos láng már kétszer lobbant. (Hajdúnánás népe és a Nagy Háborúk) Hajdúnánás, 1993.
- FÜZES Miklós: Szibéria-szindróma Magyarországon. In: HANTÓ Zsuzsanna–TAKÁCS János–FÜZES Miklós (szerk.): Kitaszítottak I. kötet. „Magukkal fogjuk megzsírozni a földet”. Budapest, 2002.
- GYARMATI György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956. Budapest, 2013.
- HADAS Ferenc: Hol sírjaik domborulnak... /Egy túlélő emlékezései a hajdúnánási elhurcoltakról/ Hajdúnánás, 1991.
- HANTÓ Zsuzsanna (szerk.): Kitaszítottak II. kötet. Dokumentumok a hortobágyi zárt táborokból 1950–1960. Budapest, 2002.
- HANTÓ Zsuzsanna: Kényszermunkatáborok a levéltári források tükrében. In: HANTÓ Zsuzsanna–TAKÁCS János–FÜZES Miklós (szerk.): Kitaszítottak I. kötet. „Magukkal fogjuk megzsírozni a földet”. Budapest, 2002.
- HANTÓ Zsuzsanna: Kitiltott családok. Budapest, 2009.
- HUSZÁR Tibor: A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon. Budapest, 1998.
- SAÁD József (szerk.): Telepessors. Budapest, 2004. Térképmelléklet: A tedeji kényszermunkatáborba elhurcoltak lakóhelyei.
- SAÁD József: Hortobágy – Egy fejezet a deklasszáls történetében. In: HANTÓ Zsuzsanna–TAKÁCS János–FÜZES Miklós (szerk.): Kitaszítottak I. kötet. „Magukkal fogjuk megzsírozni a földet” Budapest, 2002.
- STARK Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban. Budapest, 2006.
- STARK Tamás: Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után (1939–1955). Budapest, 1995.
- VÖLGYESI Zoltán: Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson. Budapest, 2001.
- ZIELBAUER György: Magyar polgári lakosok deportálása és hadifogsága (1945–1948). *Történelmi Szemle* 1989./3–4.

INTERNETES FORRÁS

- http://www.hortobagyideportaltak.hu/nevsor_tedej.htm (Letöltve: 2016. december 14.)

**A REFORMÁTUS EGYHÁZ ELSŐ ÉVTIZEDE KÁRPÁTALJA
SZOVJETIZÁLÁSÁNAK IDEJÉN (1944–1954)**

**THE FIRST DECADE OF THE REFORMED CHURCH, DURING
THE SOVIETIZATION OF TRANSCARPATHIA (1944–1954)**

FODOR GUSZTÁV

RESUME

The early 20th century gave some very serious tragedy for the Calvinist Hungarians in Transcarpathia. The Soviet Terror Machine's cruel lie wrote the line of the events with Hungarian men's blood in Transcarpathia. Heroes and martyrs were becoming by forced labor and merciless religious persecution. The forced labor and merciless religious persecution could not achieve its goal, victims and sufferers have become martyrs, survivors are heroes of the Church. We could say that 1944 was the year of cataclysms. Managing secular leaders of Church, the majority of religious teachers of denominational schools, and dozens of pastors were fled from the nascent red terror which came with autumn campaign of 1944. At the autumn of 1944 the Soviet regime started the deportation of local Hungarian population. Fifteen thousand Church members were transferred to forced labor called 'málenkij robot' in the Soviet Union's GUPVI camps. Between of 1944 and 1954 the Soviet state power had deprived all the assets of the Church. Denominational schools, parsonages, temples and land assets were confiscated. During this time the Soviet Administration of Religious Affairs forced upon to change the centuries-old rule of law, they wanted to use the Soviet anti-religious laws. Parishes registered themselves as the law required, the uncertain relationship was turned legally sound between the State Power and the Transcarpathian Reformed Church. Between of 1946 and 1951 the Office of State Security in Ukraine was arrested nineteen pastor. The show trials always ended with conviction, the sentence was 4-25 year forced labor with total confiscation of property. Three of the arrested pastors died in the GULAG camps. Memory of our Martyrs confirm the message of the Church: Faith in Jesus is a precious privilege, for not only live, but also to die for. Persecution and the anti-religious will of Stalin could not annihilate the Transcarpathian Reformed Congregations. This is a proof of God's power and grace.

Tanulmányom elsődleges célja a Magyarországi Református Egyház testéből a XX. század első felében – immár második alkalommal – erőszakkal kiszakított kárpátaljai reformátusság 1944–1954 közötti életének egyházi levéltári adatok alapján történő eseménytörténeti rekonstrukciója, a sztálini egyházellenes politika kárpátaljai sajátosságainak a bemutatása mellett.

A hazatérés után

Az 1938-as müncheni egyezmény következtében Kárpátalja magyarlakta része újból az anyaországhoz került, majd 1939 márciusában az egész Kárpátalja. Az ezt követő öt évben a Bereg és Máramaros-Ugocsa gyülekezetei ismét a Tiszántúli Egyházkerület részét képezték, Ung megye gyülekezetei pedig a Tiszáninneni Egyházkerület fennhatósága alá került. Ezt az időszakot a második világháború realitása ellenére az eredményes nemzet- és egyházépítés időszakának nevezhetjük.

Az 1939–1944 közötti időszak legjelentősebb egyházi eredménye, hogy a 93 református közösség, Klebelsberg Kunó egykori kultuszminiszter „nyelvhatár stratégiája” mentén, több mint 200 település reformátusai között állami támogatásból szörványmissziót indíthatott el. Ezt a kiteljesedő munkát szakította meg és pusztította a második világháború elvesztése és Kárpátalja elcsatolása, majd szovjetizálása.

Lelkészek hadműveleti kitelepítése, menekülése, egyéb károk

Tévedés lenne azt gondolni, hogy Kárpátalja történelmi egyházai csak a szovjetizálás idején, a sztálini egyházellenes politika hatására szenvedtek volna károkat. Néhol az átvonuló frontok is jelentős károkat okoztak a helyi közösségeknek.

Asszonyi István lelkész Forgolányról és Tiszapéterfalváról jelentette, hogy templomaik és iskoláik a bombázások és hídrobbantások alkalmával csak ablaküvegkárt szenvedtek.²⁶³ Az 1944 őszén, a történelmi Ung, Bereg és Máramaros-Ugocsa megyékben kibontakozó háború egyedüli kárvallottja a Csapi Református Egyházközség lett, templomának a felrobbantásával.²⁶⁴ Háborús károkat szenvedett még a Csapért való pusztító versengés miatt a tőle 3 kilométerre fekvő Tiszaásvány is.²⁶⁵ Ungtarnóc temploma is megsérült 1944 őszén, ahol egy hónapig állt a front.²⁶⁶

A Vörös Hadsereg bevonulása előtt a református elit is elmenekült.²⁶⁷ A szolgálati helyüket elhagyó kárpátaljai lelkészek létszámát illetőleg az írott

²⁶³ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban TtREL) I, 1.c., 465. – Asszonyi István forgolányi lelkész 1945. január 23-án kelt jelentése Tiszántúli püspökének.

²⁶⁴ KIRÁLY Zoltán: Csap, 1933–1945: Emlékezéseim a csapi református gyülekezet körében eltöltött szolgálati esztendőkre, I–II, Sárospatak, 1956. SRK TGY Fsz. Kgy. 277, 79.

²⁶⁵ Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (továbbiakban: MREZSL) 2.a., 3. – Béczy K. József tiszáásványi lelkész menekültsegély-kérelme az Egyetemes Konventnek, Bp., 1944. november 1.

²⁶⁶ TtREL I, 1.c., 470. – Papp Géza ungtarnóci lelkész kérelme dr. Révész Imre püspökhöz, 1945. július 25.

²⁶⁷ Dr. Polchy István, kir. közjegyző, Beregszász, a KRE főgondnoka; R. Vozáry Aladár, Munkács, prágai szenátusi tag, magyar parlamenti képviselő, zsinati tag; Egry Ferenc, harangöntő, prágai szenátusi tag, majd magyar parlamenti képviselő, Ung megyei gondnok; Dr. Korláth Endre, Ungvár, prágai parlamenti képviselő, magyar parlamenti képviselő, zsinati tag.

forrásokban nagy a bizonytalanság. Horkay Barna szerint a több mint 100 tagú lelkészi kar 1944 végére kevesebb mint a felére csökkent.²⁶⁸ Gulácsy Lajos szerint 100 lelkészből 40 menekült el.²⁶⁹ A pontos létszám meghatározását nehezíti az a tény is, amit Révész püspök állapított meg az első nagy lelkészi menekülthullám után, miszerint még 1945 júliusában is: „ukrán és román uralom alól, folyton szivárognak át egyes kiutasított vagy egyéb kényszerítő okokból helyt nem maradhatott lelkészek.”²⁷⁰

A konventi és egyházkerületi adatok alapján Kárpátaljáról 25 lelkész/segédlelkész menekülése igazolható.

Ung megyéből menekültek listája: Király Zoltán 1945-ben Csapról,²⁷¹ Béczy K. József 1944. október 21-én Tiszaásványról,²⁷² dr. Csomár Zoltán Kistráról,²⁷³ Dévay József Korláthelmecről, Komjáthy Gábor Ungvárról.

Bereg megyéből menekültek listája: P. Tóth Lajos missziói lelkész Szolyvárról,²⁷⁴ Murányi Zoltán Mezőgecséből,²⁷⁵ Harkai Antal lelkész-vallásanár 1944 novemberében²⁷⁶ és Szutor István slp. 1944. október 22-én Beregszászból,²⁷⁷ Munkácsról Bütösi János slp. 1944. október 6-án,²⁷⁸ dr. Bartha Tibor, Palágyi

²⁶⁸ HORKAY Barna: A Keleti Baráti Kör: Képek a kárpátaljai ébredésből. Kom Over En Help Alapítvány, 1998. 207.

²⁶⁹ GULÁCSY Lajos: A Kárpátaljai Református Egyház. *Evangeliumi Hírnök* [Az Ungvári Református Egyház Lapja], 2003. május 5.

²⁷⁰ TtREL I, 1.c., 470. – Révész Imre püspök válasza Szabó Géza ungtarnóci (Ung megye) lelkész kérelmére, Debrecen, 1945. július 26.

²⁷¹ KIRÁLY Z. 1956. 79.

²⁷² MREZSL 2.a, 274–280. – Béczy K. József tisztaásványi lelkész menekültsegély-kérelme az Egyetemes Konventnek, Bp., 1944. november 1.

²⁷³ TtREL I, 1.c., 424. – A Zsinati Tanács Budapesten, 1945. szeptember 5-én kelt, 3773/1945. sorszámu jelentése a menekült, de szolgálati helyükre visszatérni nem tudó lelkészekről Dr. Révész Imre tiszántúli püspöknek.

²⁷⁴ HORKAY B. 1998. 107. – P. Tóth Lajos szolyvai menekült missziói jelentkezési adatlapja és menekültsegély-kérelme az Egyetemes Konventhez, Bp., 1944. október 23.; MREZSL 2.a., 274–280.; Dunántúli Református Egyház Levéltára (továbbiakban: DREL) I, 1b., Ügyviteli iratok, 1944, 490. – Tóth Lajos konventi tanácsos 6751/1944. sz. levele P. Tóth Lajos szolyvai menekült missziói lelkész ügyében Győri Elemér dunántúli püspöknek 1944. november 23-án.

²⁷⁵ HARGITA Árpád (szerk.): Tűzoszlopoddal jéghegyek között: Zimányi József életútja. Bp., Fundamentum Alapítvány, 1995. 65., MREZSL 2.a., 274–280. – Murányi Zoltán mezőgecei lelkész menekültsegély-kérelme az Egyetemes Konventnek, Bp., 1945. szeptember 6.

²⁷⁶ MREZSL 2.a., 274–280. – Harkai Antal beregszászi vallásanár menekültsegély-kérelme az Egyetemes Konventnek, Kacsok, 1944. november 24.

²⁷⁷ MREZSL 2.a. 274–280. – Szutor István beregszászi segédlelkész menekültsegély-kérelme az Egyetemes Konventnek, Bp., 1944. október 30.; DREL A/1.b. Püspöki 1644/1945. – Szutor István menekült beregszászi segédlelkész jelentkezési lapja az Egyetemes Konventnél, Bp., 1944. október 30.

²⁷⁸ MREZSL 2.a., 277. – Bütösi János munkácsi menekült segédlelkész jelentkezési adatlapja az Egyetemes Konventhez, Bp., 1944. október 26.

Árpád slp. 1944. október 9-én²⁷⁹ és Kovács József,²⁸⁰ Gáthy Lajos Izsnyétéről, Toldy György Benéből.²⁸¹

Máramaros-Ugocsa megyéből menekültek: Szécsényi István 1958-ban Husztról,²⁸² Murányi Árpád Tivadarfalváról,²⁸³ Bukó Lajos Nevetlenfaluból és Akliból,²⁸⁴ Szaniszló Endre missziói lelkész 1944. október 16-án Nagybecskóról,²⁸⁵ Horkay Lajos 1944 októberében Salánkról,²⁸⁶ Bőd István 1944. október 15-én Tiszapéterfalváról,²⁸⁷ Párducz Rezső János 1944. október 15-én Tiszaújhelyről,²⁸⁸ Kiss István 1944. október 21-én Tiszaújlakról,²⁸⁹ Sütő Dezső Tiszabökényből,²⁹⁰ Lajos Mihály segédlelkész öccsével és húgával együtt Técsőről 1944 októberében Győrbe.²⁹¹

Málenkij robot és a kárpátaljai reformátusság

A csehszlovák egyházellenes politika a kárpátaljai magyar reformátusságot kizárólag a nemzeti létében támadta, míg a szovjet egyházpolitika a reformátusságot annak fizikai létében.

Kárpátalján szinte minden református magyar nemzetiségű, ezért a málenkij robot a református közösségeket rázta meg a legjobban. Az istentiszteletekről szinte teljesen eltűntek a munkaképes férfiak. Orosz Aranka mátyfalvai gyülekezeti tag vallomása 1944 karácsonyáról hűen fejezi ki ezt a végtelenül

²⁷⁹ MRLZS 2.a., 277. – Palágyi Árpád munkácsi menekült segédlelkész jelentkezési adatlapja az Egyetemes Konventhez, Bp., 1944. október 26.

²⁸⁰ Horkay Barna nyugalmazott lekipásztor szíves közlése, Sárospatak, 2001. november 3.

²⁸¹ DREL I, 1.b., ügyviteli iratok, 1945, 492.; 85/1945. sz. kimutatás az 1945. januári lelkészi illetményt kiegészítő államsegély kiutalásáról. – Toldy György 1945 márciusában visszatért Benébe.

²⁸² TÁRCZY Lajos: Megemlékezés. In: GORTVAY Erzsébet (szerk.): Jó pásztor volt. Gecse Endre mártír tiszteletes emlékezete: Emlékkönyv. Ungvár–Bp., Intermix Kiadó, 2003, 30. – Az emlékező helytelenül „Rákóczy tiszteletesről” beszél úgy, mint akit Gecse Endre gálóczi lelkész váltott 1958-ban, Huszton. Valójában Szécsényi István lelkésről van szó, aki 1958-ban költözött Magyarországra.

²⁸³ HARGITA Á. 1995. 107.

²⁸⁴ Özv. Oroszi Pálné szíves közlése, Gecse, 2004. január. 8.

²⁸⁵ MREZSL 2.a., 274–280. – Szaniszló Endre nagybecskői menekült missziói lelkész jelentkezési adatlapja az Egyetemes Konventhez, Bp., 1944. november 7.

²⁸⁶ MREZSL 2.a., 274–280. – Horkay Lajos salánki lelkész feleségének a jelentkezési adatlapja az Egyetemes Konventhez, Bp., 1944. november 18.

²⁸⁷ MREZSL 2.a., 528. – Bőd István tiszapéterfalvai lelkész menekültsegély kérelme az Egyetemes Konventhez, Bp., 1944. november 1.

²⁸⁸ MREZSL 2.a., 1065. – Párducz Rezső János tiszaujhelyi lelkész menekültsegély-kérelme az Egyetemes Konventhez, Bp., 1944. november 1.

²⁸⁹ MREZSL 2.a., C 324, 49. – Kiss István tiszaujlaki lelkész menekültsegély-kérelme az Egyetemes Konventhez, Bp., 1944. október 21.

²⁹⁰ TIREL I, 1.c., 465. – Asszonyi István forgolányi lelkész 1945. január 23-án kelt jelentése Tiszántúli püspökének.

²⁹¹ DREL I, 1.b., ügyviteli iratok, 1945, 492. – Lajos Mihály 1945. január 2-án, Győrben kelt levele Győri Elemér dunántúli püspöknek menekültsegély ügyében.

fájdalmas állapotot: „Kovács Zoltán lelkipásztor jött Tiszaújlakról hozzánk úrvacsorát osztani. Felment a szószékre és némán sírt egy ideig, mert nem volt egy férfi sem a templomban...”²⁹² Bizton állíthatjuk, hogy ez a szomorú állapot általános volt a többi helyi református közösségre is.

A berendezkedő szovjet államhatalom a magyar nemzet egészét büntette „az oroszosítás mellett a szovjetrendszer bevezetése és az ezt potenciálisan akadályozó polgári rétegek közötti nagyarányú tisztogatás”²⁹³ szándékával.

Megítélésem szerint a helyi reformátusság testén a deportálásokkal ütötték a legnagyobb sebet. Sem a gyülekezetek teljes vagyongosztása, sem a lelkészek koncepciós perekben való elítélése nem ért fel azzal a veszteséggel, amit 15-20 ezer munkaképes református egyháztag deportálása jelentett a református közösségeknek. Kárpátalján a református közösség legszélesebb rétegét és a gyülekezetek gerincét a parasztság adta. Az ő megtörésük és elpusztításuk egyháztörténeti katakлизmaként is értelmezhető.

A málenkij robot – mint a szovjet büntetőrendszer cinizmusát és gonoszságát felfedő eszköz – elsődlegesen nem a történelmi egyházak ellen irányult, ennek ellenére több lelkész mégis bekerült a „szomorú menetbe.” A 18–55 év közötti lelkészekre is vonatkozott a jelentkezési kötelezettség, de miután ezt megtették, az általános gyakorlat szerint a lelkészek többségét még a lakóhelyükön hazaküldték, mondván, papokra nincs szükség. Így küldték vissza Forgon Pált Viskre,²⁹⁴ Zimányi József missziós lelkészt Beregszászból²⁹⁵ fordították vissza.

Nem így járt néhány lelkész, akik a szolvai gyűjtőtáborból – mint a halál torkából – szabadultak meg. Így vall erről Asszonyi István forgolányi lelkész: „November 18-án községünk és környékünk többi férfiaiival együtt eleget tettem jelentkezési kötelezettségemnek és a tisaújlaki városparancsnok utasítására a szomorú menettel Szolvára mentem. Velem együtt jöttek Czírók Béla fertősalmási, Zsurky József nagypaládi, Herczegh Kálmán uszkai, Orgoványi György tiszakeresztúri, Kiss László vári ref. lelkipásztorok, valamint Árvai Dezső tisaújlaki plébános és Tóth József sárosorosi r. kat. káplán. A tisaújlaki városparancsnok működési területén csak g-kat. lelkészek maradtak itthon. December 1-jén Petrov altábornagy, a 2. ukrán hadsereg parancsnoka tett látogatást az internáló táborban és társaim megbízásából előtte orosz nyelvű memorandumot olvastam fel, ismertetvén azt a körülményt, hogy környékünk teljesen lelkipásztorok nélkül maradt, míg a többi körzetek parancsnokai a lelkipásztorokat otthon hagyták. Az ő rendeletére dec. 5-én este a táborparancsnok

²⁹² HORKAY B. 1998. 136.

²⁹³ ROMSICS Ignác: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-, Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Bp., Napvilág Kiadó, 1998. 300.

²⁹⁴ FORGON Pál: Ott voltam, ahol a legszebb virágok nyílnak. Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 1992. 21.

²⁹⁵ HARGITA Á. 1995. 64.

nyolcunkat szabadon bocsájtott. Ez idő óta itthon vagyok, egészségem azonban Szolyván maradt, de ugyanezt tudom kiszabadult társaimról és az azóta hazakerült atyámfiairól is.”

Dr. Bartha Tibor munkácsi hitoktatónak és internátusi igazgatónak – később debreceni püspöknek – az utolsó pillanatban sikerült megmenekülnie a szambori gyűjtőhelyről.²⁹⁶ Bartha Tibort a táborparancsnok a doktori címe miatt orvosnak nézte, és emiatt nem akarta szabadon engedni. Kovács József munkácsi lelkész csak nagy nehézségek árán tudta igazolni szolgatársa lelkész voltát. Zimányi József Bartha Tibor lágerből való szabadulását összemossa Asszonyi Istvánék szolyvai szabadulásával.²⁹⁷

A sztálini egyházellenes politika erőterében

1945. június 29-én a Szovjetunió és a Csehszlovák Köztársaság Moszkvában egyezményt írt alá a terület Szovjetunióhoz csatolásáról. Az egyezményt október 22-én csehszlovák, október 27-én szovjet részről ratifikálták.²⁹⁸

Papp Géza ungtarnóci lelkész Révész püspöknek írt levelében pontosan körülírja az 1945-ös átmeneti időszak hangulatát: „Ebben az új államalakulatban semmi kilátás nincs arra, hogy a lelkészek csak valamelyes segítségben is részesüljenek. Csupán mint megtűrt valakik nézhetjük bizonytalan jövőnket... Az itteni törvények még nem kezdték ki ugyan az egyházakat, de módot adnak minden egyes községi előjárásnak arra, hogy pl. elvegye az egyházi lelkészi földeket... Minden tekintetben máról holnapra élünk, úgy az egyház, mint a lelkész.”²⁹⁹

Az átvonuló hadseregek konfiskálásai miatt a településekről teljesen eltűntek a lovak, az ökrök és a szekerek. A lelkészek a gyülekezeteik között nagyobb részt gyalog közlekedtek. Megszűnt a lelkészek számára korábban folyósított államsegély. A gyülekezetek teljes vagyonfosztása és a tagok általános elszegényedése nagyon megpróbálta a gyülekezetek teherviselését.

Azonnal elkezdődött a vallási közösségek tevékenységeinek a korlátozása. Az 1944/1945-ös tanév a terület magyar lakosságától elvette a lehetőséget, hogy anyanyelvű középiskolában folytathassa a tanulmányait, melynek elvégzése elengedhetetlenül szükséges volt a továbbtanuláshoz.³⁰⁰

1945 áprilisában került sor az iskolák államosítására. Az Ungváron április 20-án kiadott 58. sz. dekrétum többek között kimondta:

²⁹⁶ FORGON P. 1992. 21.

²⁹⁷ HARGITA Á. 1995. 253.

²⁹⁸ FEDINEC Csilla: Az 1944–1945. tanév a kárpátaljai iskolákban. In: *Acta Hungarica* 4–5. évf., (1993–1994). Ungvár, 1997. 135.

²⁹⁹ TITREL I, 1.c., 470. – Papp Géza ungtarnóci lelkész kérelme dr. Révész Imre püspökhöz, 1945. július 25.

³⁰⁰ FEDINEC CS. 1997. 141.

- az ifjúság nevelése és oktatása Kárpátontúli Ukrajnában állami feladat, a végrehajtó hatalom a Néptanács közoktatási megbízottjának kezében összpontosul /1. §./;
- minden tanintézet állami, a teológusképzők kivételével /2. §./;
- minden pedagógus állami alkalmazott /3. §./;
- minden tanintézetet állami költségvetésből finanszíroznak a volt egyházi iskolák kivételével, melyek községi, illetve városi kezelésbe kerülnek /6. §./³⁰¹.

A szolgálati helyükön maradt tanítók csupán kántori teendőket végezhettek. A szünetelő iskolák mellett heti egy órában volt szabad végezni a hitoktatást, a hiányokat a vasárnapi iskolák pótolták.³⁰² Megjelent a postai cenzúra; a feltorlódott és eltűnt küldemények miatt a postai kapcsolattartás lelassult.

1945. május 11-én, Tiszaszalkán Révész püspök kétszeri kérésére a Magyarországon maradt beregi gyülekezetek³⁰³ a „jelen idők történeti kényszerűsége folytán” megalakítják az ideiglenes Csonka-beregi egyházmegyét az 1938 előtti mintára.³⁰⁴ Az 1945. június 15-én, Szatmáron tartott gyűlésen Máramarossziget, Hosszúmező, Halmi, Túrterebes, Kisbábony, Tamásváralfa, Nagytarna, Dabolc és Nagybocksó egyházak lelkészei kimondták az Ugocsa megyétől való elszakadásukat és a nagybányaihoz való visszatérést az 1940. június 30-iki állapot szerint.

Az eddig legnagyobb történelmi sorscsapás alatt a kárpátaljai reformátusság lelki élete megújult. Megnőtt az istentiszteletek és a bibliakörök látogatottsága. Lajos Sándor espereshelyettes szerint: „Mindennap termékeny talajra hull az Ige könnyes vetés után.”³⁰⁵

Asszonyi István forgolányi lelkész az 1945-ös állapotot írja le: „A gyülekezetek teherbíró képessége majdnem a nullán mozog, mert ellenszolgáltatás nélkül veszik át híveink terményeit, állatait. Mégsem csüggedek, nem kétségeskedem, Istentől jött mindez, Ő tudja mikor lesz elég a próbából, Ő megtalálja az útját annak, hogy hívei és pásztorai éhen ne vesszenek.”³⁰⁶

Sztálin egy ideológiailag egységes társadalmat akart megteremteni, melybe nem illett bele az egyház. Célja az egyház lassú elpusztítása volt. A magyar nemzet református szolgálattevői a szovjet nép ellenségeinek lettek nyilvánítva.

³⁰¹ Uo. 139.

³⁰² TtREL I, 1.c., 470.

³⁰³ Nagylónya, Tákos, Jánd, Ugornya-Gergelyi, Csaroda, Tiszavid, Barabás, Vámosatya, Nagylónya, Kislónya, Tiszaszalka, Hetefehércse, Tivadar, Gulács, Mátyus, Tiszaadony, Tarpa, Tiszakerecseny, Vásárosnamény.

³⁰⁴ TtREL I, 1.c., 469. – Jegyzőkönyv a Csonka-beregi egyházmegye megalakulásáról, Tiszaszalka, 1945. május 11.

³⁰⁵ TtREL I, 1.c., 470. – Lajos Sándor esperes jelentése különböző megyei ügyekről, Fancsika, 1945. június 3.

³⁰⁶ TtREL I, 1.c., 465. – Asszonyi István forgolányi lelkész 1945. január 23-án kelt jelentése Tiszántúl püspökének.

Az 1946-os letartóztatási hullám

1946. január 22-én a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége rendeletet hozott a Kárpátontúli terület megalakításáról az Ukrán SZSZK kötelékében. Január 24-től az Ukrán SZSZK Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének rendelete értelmében a Kárpátontúli területen az Ukrán SZSZK törvényei léptek életbe.³⁰⁷

1946-tól Kárpátalja területén is – 25 éves szovjet tapasztalatok alapján – elkezdődött a kolhozosítás, mely megfosztotta a több generáció alatt összegyűjtött vagyonától az amúgy is jelentős mértékben elszegényedett magyar lakosságot.³⁰⁸

1946-ban elindult a református lelkészek letartóztatása, melyet minden esetben megelőzött a lelkészekről való adatgyűjtés az Ukrán SZSZK Állambiztonsági Hivatala³⁰⁹ kárpátaljai nyomozó részlege által.

1946-ban az Ukrán SZSZK Állambiztonsági Hivatala Gönczy Pál, Balogh Sándor, Narancsik Imre és Csok József lelkészeket tartóztatta le, és ítélte el koncepciós perben.

Gönczy Pál, sz.: 1901. július 19., Kistárkány (SLO). Letartóztatva 1946. július 30-án Nagydobronyban, 45 éves korában. Büntetése: 8 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 1 r. 54.§.4.c., 54.§.10.c., az USZSZK BTK 54.§.11.c. és az USZSZK BTK 29.§. a., b., c. alapján. Rehabilitálva 1992-ben.³¹⁰

Balogh Sándor, sz.: 1891. január 15., Nagyszelmenc (SLO). Letartóztatva 1946. október 18-án Eszenyben, 55 éves korában. Büntetése: 5 év javító-nevelő munkatábor, vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.4.c., 54.§.10.c. és az USZSZK BTK 29.§. a., b., c. alapján. 1948. február 25-én az uráli Jekatyerinburgi terület Csez község lágerében meghalt. Rehabilitálva 1991-ben.³¹¹

Narancsik Imre, sz.: 1904. január 25., Csallóközarányos (SLO). Letartóztatva 1946. november 28-án Nagymuzsalyban, 42 éves korában. Büntetése: 8 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK

³⁰⁷ FEDINEC Cs. 1997. 135.

³⁰⁸ KOSZTYÓ Gyula: Kárpátalja szovjetizálásának hatása a magyar kisebbség identitására (1944–1953). In: FEDINEC Csilla–SZOTÁK Szilvia (szerk.): Változó Világ – Változó Közösségek a Kárpát-medencében. Bp., Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, 2013. 88.

ORBÁN Marianna: A Kárpátaljai Református Egyház története 1944–1949 között. In: Történeti Tanulmányok XIV. Debrecen, a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa. 2008. 263.

³⁰⁹ УМГБУ УССР – Управление Министерства Государственной Безопасности Украинской Советской Социалистической Республики

³¹⁰ Ukrajna Állambiztonsági Hivatalának Ungvári Archívuma (továbbiakban: UÁHUA), F.P. 2258., op. 1., od. zb. 2170, gyelo 823. Gönczy Pál peranyaga.

³¹¹ UÁHUA, F.P. 2258., op. 1., od. zb. 3514, gyelo 979. Balogh Sándor peranyaga.

BTK 2.r. 54.§.4.c., 54.§.10.c. és az USZSZK BTK 29.§. a., b., c. alapján. 1948-ban Irkutszk egyik lágerében meghalt. Rehabilitálva 1993-ban.³¹²

Csok József, sz.: 1896. május 9., Kígyós. Letartóztatva 1946. december 11-én Kisbégányban 50 éves korában. Büntetése: 4 év javító-nevelő munkatábor, 3 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.10.c. és az USZSZK BTK 29.§. a., b., c. alapján. Rehabilitálva 1992-ben.³¹³

Az 1947-es letartóztatási hullám és a Sztálinnak címzett hitvallás

Az Ukrán SZSZK Állambiztonsági Hivatala 1947-ben Zimányi Józsefet és Horkay Barnabás lelkészeket tartóztatta le és ítélte el koncepciós perben.

Zimányi József, sz.: 1917. november 16., Törökszentmiklós (H). Letartóztatva 1947. október 15-én. Rafajnaújfaluban, 30 éves korában. Büntetése: 7 év javító-nevelő munkatábor. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.10. c. és az USZSZK BTK 109.§. alapján. Rehabilitálva 1989-ben.³¹⁴

Horkay Barnabás, sz.: 1908. november 29., Kistárkány (SLO). Letartóztatva 1947. október 15-én Nagyszőlösön, 39 éves korában. Büntetése: 7 év javító-nevelő munkatábor. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.10. c. és az USZSZK BTK 109.§. és 196. §. alapján. Rehabilitálva 1989-ben.

1947 márciusában egy baráti körös³¹⁵ megbeszélésen többen a jelen lévő lelkészek közül felvetették, hogy magánbeszélgetéseikben ugyan többször bírálják az ateista szovjetrendszert, de még egyszer sem tettek szóban bizonytságot a rendszer képviselőinek. A megbeszélésen Horkay Barnát és Zimányi Józsefet bízták meg, hogy adjanak hangot a prófétai bizonyágtételnek. Kezdetben szó sem volt levélírásról, kizárólag csak szóbeli bizonyágtételről. Ők ketten akkor néhány

³¹² UÁHUA, F. P. 2258., op. 1., od. zb. 3292, gyelo 1063. Narancsik Imre peranyaga.

³¹³ UÁHUA, F. P. 2258., op. 1., od. zb. 3292, gyelo 1063. Csok József peranyaga.

³¹⁴ UÁHUA, F. P. 2258., op. 1., od. zb. 5983, gyelo C-2274. Zimányi József és Horkay Barnabás peranyaga egy dossziében.

³¹⁵ ORBÁN Marianna: Ébredési mozgalom a Kárpátaljai Református Egyházban (1936–1947). In: Acta Academiae Beregsasiensis, 2009/ 2., (28. évf.), 239–240. – Orbán Marianna kutatásai alapján a Baráti Kör egy belmissziói mozgalom volt, melynek mozgatórugója Szabó Béla huszti lelkész lett. Ő két lelkészársával, Tóth Kálmánnal és Simon Zsigmonddal alapította ezt a baráti közösséget, ami kezdetben a belmisszióban érintett lelkészeket fogta össze. A közösség a Napkeleti vagy Keleti Baráti Kör nevet viselte, ami 1936 őszén alakult meg a református egyház keretein belül, Huszton. Célja az öntudatos református nevelés volt. A kör tagjai minden hónap első szerdáján gyűltek össze, mindig más-más helyen, hogy Isten Igéjét tanulmányozzák. Csatlakoztak a mozgalomhoz lekipásztorok, lelkészfeleségek, tanítók, tanítónők, gyülekezeti tagok, akik lényegében a belmisszió feladatát vállalták fel: részt vettek asszony- és leánykörök, ifjúsági egyesületek szervezésében, betegeket látogattak. Jövedelmükből tizedet adtak, amiből segítettek a szegényeket, a betegeket, a rászorulókat, és a külmisziót támogatták. A tagok nem politizáltak, nem folytattak semmilyen államellenes tevékenységet, működésük kizárólag a lelki élet egyházon belüli megújulását irányozta elő.

mondatban elmondták a többieknek a bizonyágtétel tartalmát, amelyet a többi lelkész elfogadott, és ezzel a Baráti Kör teljes egyetértésben elindította a protestálást.

Véleményem szerint emiatt erre a levélre az egész Baráti Kör leveleként kell tekintenünk, sőt még ennél is tovább menve, ez a levél egyházjogi szempontból az egész Kárpátaljai Református Egyház levele volt. Ezt az állításomat azzal a ténnyel támasztom alá, hogy a bizonyágtétvő szándék megszületésekor (1947 februárjában és márciusában) még a két baráti körös lelkész volt az egyház törvényesen és fölényes aránnyal (82 szavazatból 80) megválasztott vezetője: Györke István (Beregújfalu) püspök és Pázsit József (Munkács) főjegyző személyében.³¹⁶

Zimányi József és Horkay Barnabás a megállapodás szerint Gecséből gyalog indultak el az Állambiztonsági Hivatal beregszászi irodájába. A néhány kilométeres utat végig imádkozva tették meg, a beregszászi állambiztonsági irodában egy őrnagy fogadta őket. Zimányiék elmondták, hogy nem szektások, hanem református lelkészek, és Moszkvába szeretnének felmenni, Sztálinnal szeretnének beszélni. Az őrnagy meghallgatta, majd megkérte őket, hogy előbb írják le a mondanivalójukat. Akkor született meg a hitvallásuk első leírt változata: „Hatalmas Sztálin! Isten a német fasizmust sok orosz és más nép fiainak vérével törte le. Te a győzelem dicsőségét is magadnak tulajdonítottad. Mindenben Isten helyére helyezted magad. Hatalmas búzamezők mellett nagy táblákon hirdette a dicsekvő felírás: Isten nélkül és imádság nélkül, de műtrágyával és traktorral! Ezért az Úr meg fog alázni, mint Nabukodonozort. Saját fiaid fognak megvetni téged. Amíg időd van, szállj magadba, adj dicsőséget a felséges Istennek! Ez népednek is a javára lesz. A gögös Belsazar egy éjszaka birodalmával együtt elveszett. Zimányi József és Horkay Barna”

Az őrnagy átvette a beadványt, és megkérte őket, hogy menjenek fel Ungvárra Agafonov vallásügyi meghatalmazotthoz és mondják el neki is a leírtak tartalmát. Az őrnagy nem tartotta veszélyesnek a két lelkészt és a mondanivalójukat sem, mivel nem tartóztatta le őket azonnal. Másnap, 1947. március 27-én Horkay Barna, Zimányi József és Simon Zsigmond lelkészek Ungvárra utaztak, és találkoztak Agafonovval, aki leíratta velük a mondanivalójukat. Ez a legteljesebb hitvallás került be az 1947-ben letartóztatott lelkészek peranyagába:

„Sztálin Marsallnak és Tanácsadóinak, Moszkva
Hatalmas Sztálin!

Isten téged a föld legnagyobb Birodalmának fejévé tett. Uralkodásod alatt az orosz Birodalom olyan hatalmat nyert, mint azelőtt soha. A legutóbbi háborúban megmentett Téged és országunkat a hitlerizmus borzalmaitól, győzelmet adott

³¹⁶ Kárpátontúli Területi Állami Levéltár (továbbiakban: KTÁL), Fond 1490, op. 1/18.; Szavazatbontási jegyzőkönyv a KRE 1947-es püspökválasztásról, 4, 1947. február 12.

hadseregünknek. Mindenekért nem Istennek adtad a dicsőséget, hanem önmagadnak és embereknek. Isten pedig kijelentette Igéjében: „Én vagyok az úr, ez a nevem és dicsőségemet másnak nem adom, sem dicséretemet, a bálványoknak.” (Ézsaiás 42:8). Parancsot kaptunk Istentől arra, hogy Téged szeretettel, de komolyan figyelmeztessünk Isten közeli büntetésére, amellyel sújtani fogja Birodalmunkat, ha annak vezetői és népe meg nem alázkodnak Isten előtt és vissza nem térnek hozzá. Súlyos csapások következnek Birodalmunkra. Ezekről csak Veled beszélhetünk.

Mivel Istent szeretjük, Tégedet is, Birodalmunkat is szeretjük, épen ezért teszünk eleget Isten e nehéz parancsának, hogy meghalljad az Isten intését és engedhess annak, hogy Isten a Birodalmunk ellen tervezett büntetést ne hajtsa végre. Birodalmunk Vezetésed alatt egész világ előtt megtagadta az Urat. Néhány példát említünk ennek bizonyítására.

1. Az iskolákban tilos az imádkozás, Isten nevének dicsérése, sőt azt kell tanítani, hogy nincs Isten. Pedig tudjuk, hogy az egyiptomi Fáraó seregével együtt a tengerbe veszett, országát tíz csapás sújtotta, mert büszkén így szólt: „Kicsoda az Úr, hogy szavára hallgassak?” (II. Mózes 5:2)

2. Birodalmunkban az Isten-ellenes propaganda: Isten tagadása és csúfolása teljesen szabad, Isten Igéjének hirdetése erősen korlátozott. Jó termés esetén a búzaföldeken táblák állnak ilyen felírással: Isten nélkül és imádság nélkül, de műtrágyával és traktorral! – Az úr pedig kijelentette a 2. zsoltárban, hogy megcsúfolja és megbünteti azokat, akik Isten ellen és Krisztus ellen támadnak.

3. Noha Isten segítette győzelemre seregünket a legutóbbi háborúban, a dicsőséget Önmagadnak és emberi erőnek tulajdonítottad, sőt a sokat szenvedett nyugati országrészek újjáépítését is Isten nélkül és emberi erővel akarjátok végbevenni. Pedig Isten kijelentette: „Átkozott az a férfi, aki emberekben bízik és testbe helyezi erejét, az Úrtól pedig eltávozott az ő szíve. Áldott az a férfi, aki az Úrban bízik, és akinek birodalma az Úr!” (Jeremiás 17: 5, 7)

Tudjuk, hogy Téged a névleges keresztyének rossz példája fordított el Istentől, azért volt Isten hosszútűrő Irántad. Most azonban engedelmeskedjél Isten megtérésre hívó parancsának. Mert a világtörténelem a Bibliával egyezően biztosítja, hogy az Isten szavára megtérő: bűneit megbánó és elhagyó Ninive és királya megmenekült Isten bejelentett büntetésétől (Jónás 3. rész), az engedetlen Belszár pedig világbirodalmával együtt elveszett. (Dániel 5. rész). Szívünkben kívánjuk, hogy életed ez utáni éveiben Isten akarata szerint és az ő dicsőségére élhess és vezessed Birodalmunkat, hogy ez a föld legboldogabb országa legyen. Földi életed után pedig az Úr Jézus Krisztus által részese légy a mennyei üdvösségnek.

Alattvalói szeretettel és tisztelettel:
Ungvár, 1947. március 29.

Horkay Barna, Simon Zsigmond, Zimányi József református lelkipásztorok.”³¹⁷

A megbízott érdekesnek ítélte az elhangzottakat, de elengedte a lelkészeket. A lelkészek csodálkoztak, hogy ilyen könnyen kiszabadultak az „oroszlánok verméből”.

Véleményem szerint a lelkészek letartóztatásának a valódi oka nem a Sztálinnak írt levél volt, hanem az esperesek számára csúfos vereséggel véget ért püspökválasztás.³¹⁸ Bary Gyula beregi esperes tartva a később következő esperesi választások eredményeitől 1947. március 27-én esperes társaival (Gencsy Béla ungi és Lajos Sándor máramaros-ugoccai esperesekkel), Baráti Kör-ellenes körlevelet adott ki, mellyel egy időben egyházi és állami hadjáratot indított a Baráti Kör lelkészei ellen. 1947. április 15-re összehívott beregszászi lelkészértekezleten már úgy mutatkozott be, mint az Egyházügyi Hivatal által kinevezett „területi megbízott”, mely az új szovjetrendszerben a püspöki cím megfelelője volt. Ezt a címet az 1949 decemberében bekövetkezett lebetegedéséig hordozta, melyben Gencsy Béla váltotta.

Az 1947. április 15-ös időpontot tekinthetjük a több száz éves ősi református jogrend megszűnésének, melyet a Kárpátaljai Református Egyház 1991. április 4-én állított helyre az új, törvényesen megválasztott egyházi vezetőség által megtartott első zsinati ülésen.³¹⁹

Véleményem szerint a Sztálin képviselőinek leírt hitvallást az Egyház prófétai tiszte felől szabad csak értelmeznünk. Így a Sztálinnak leírt bátor vallástétel a Baráti Kört és a Kárpátaljai Református Egyházat prófétai magasságokba emeli, amely példaadó és példamutató lehet egyházunk mindenkori szolgálattevői és tagjai számára. A próféta mindig a legnagyobb sötétségben szól, a legnagyobb sötétségben magát a teremtető Istent képviseli, annak a nevében szól. Amikor szól, akkor mindig az életét teszi kockára az igazságért, mások megmeneküléséért. Kárpátalján akkor és ott erre a prófétai szolgálatra Isten a református lelkészeket választotta, akik hite világított az ateista és irgalom nélküli szovjet társadalom sötétségében.

Az 1948-as letartóztatási hullám³²⁰

Az Ukrán SZSZK Állambiztonsági Hivatala 1948-ban Simon Zsigmond lelkészt és Fekete Gyula misszionáriust tartóztatta le, és ítélte el koncepciós perben.

³¹⁷ UÁHUA, F.P. 2258., op. 1., od. zb. 2258. – A Baráti Kör lelkészeinek peranyagai.

³¹⁸ Uo. 72. lábjegyzet. Szavazatbontási jegyzőkönyv, 4, 1947. február 12.

³¹⁹ FODOR Gusztáv: A Sztálinnak írt levél naivitás vagy prófétai szó? I–II. *Küldetés* (24. évf.), 2016. január/február.

³²⁰ UÁHUA, F.P. 2258., op. 1., od. zb. 770, gyelo 1970. – Simon Zsigmond és Fekete Gyula peranyaga egy dossziében.

Simon Zsigmond, sz.: 1894. október 2., Bodrogmező (SLO). Letartóztatva 1948. június 28-án Asztélyban, 54 éves korában. Büntetése: 25 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.10.c., az USZSZK BTK 54.§.11.c., 54.§.2. és az USZSZK BTK 29.§. a., b., c. alapján. Rehabilitálva 1991-ben.

Fekete Gyula diakónus, sz.: 1905. április 24., Beregszász. Letartóztatva 1948. augusztus 16-án Csetfalván 43 éves korában. Büntetése: 25 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.10.c., az USZSZK BTK 54.§.11.c., 54.§.2. és az USZSZK BTK 29.§. a., b., c. alapján. Rehabilitálva 1991-ben.

Az 1949-es letartóztatási hullám³²¹

Az Ukrán SZSZK Állambiztonsági Hivatala 1949-ben Kovács Zoltán, Pázsit József, Asszonyi István, Gulácsy Lajos, Huszti Béla, Györke István és Zsurki József lelkészeket tartóztatta le és ítélte el koncepciók perben.

Kovács Zoltán, sz.: 1907. április 1., Vágsellye (SLO). Letartóztatva 1949. március 19-én Tiszaújlakon 42 éves korában. Büntetése: 25 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.4.c., 54.§.10.c. és az USZSZK BTK 54.§.11. c. alapján. Rehabilitálva 1991-ben.

Pázsit József, sz.: 1914. április 29., Királyháza. Letartóztatva 1949. március 20-án Munkácson, 35 éves korában. Büntetése: 25 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.10.c. és az USZSZK BTK 54.§.11.c. alapján. Rehabilitálva 1991-ben.

Asszonyi István, sz.: 1909. október 9., Bácska (SLO). Letartóztatva 1949. március 20-án Forgolányon, 40 éves korában. Büntetése: 25 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.4.c., 54.§.10.c. és az USZSZK BTK 54.§.11. c. alapján. Rehabilitálva 1991-ben.

Gulácsy Lajos kisegítő lelkész, sz.: 1925. január 8., Tivadarfalva. Letartóztatva 1949. március 20-án Munkácson, 24 éves korában. Büntetése: 10 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.10.c. és az USZSZK BTK 54.§.11. c. alapján. Rehabilitálva 1991-ben.

Husztai Béla, sz.: 1895. február 16., Beregszász. Letartóztatva 1949. március 25-én Kígyóson, 54 éves korában. Büntetése: 25 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.4.c., 54.§.10.c. és az USZSZK BTK 54.§.11. c. alapján. Rehabilitálva 1991-ben.

Györke István, sz.: 1896. január 28., Nagygejőc. Letartóztatva 1949. március 25-én Beregújfaluban, 53 évesen. Büntetése: 25 év javító-nevelő munkatábor, 5 év

³²¹ UÁHUA, F. P. 2258., op. 1., od. zb. 248, gyelo 2258, (I–II–III. dosszié). – Kovács Zoltán, Pázsit József, Asszonyi István, Gulácsy Lajos, Huszti Béla és Györke István baráti körös lelkészek pere egy jogi egységként volt kezelve, peranyagaik 3 dossziében találhatók.

jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.4.c., 54.§.10.c. és az USZSZK BTK 54.§.11. c., alapján. Rehabilitálva 1991-ben.

Zsurki József, sz.: 1901. június 27., Beregszász. Letartóztatva 1949. november 26-án Nagypaládon, 48 éves korában. Büntetése: 25. év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r., 54.§.4.c., 54.§.10.c., az USZSZK BTK 54.§.2.c., USZSZK BTK 29.§. a., b., c. alapján. Rehabilitálva 1992-ben.³²²

1950 eseményei: letartóztatások és a szovjet békekorszak hajnala

Bary Gyula 1949. decemberben történt lebetegedésével a Kárpátontúli Egyetemes Református Egyház főesperesi tisztségét az Egyházügyi Hivatal felhatalmazásával Gencsy Béla szürtei lelkész 1950. január 1-jével vette át, mely tisztséget 1978-ig viselt. 1949. december 23-án kiadta első körlevelét, melyben bejelentette az egyházkerület élén történt személyi változásokat és az 1949 végéig fennálló egyházmegyék megszűnését Illés István volt beregi esperes és Lajos Sándor volt máramaros-ugocsbai esperesek igazoló aláírásával. Az új „területi esperesség” központi címe: Ungvár, Lenin tér. 5., az éves kerületi járulék összege fejenként 1 rubel.³²³

Gencsy Béla 1950. június 2-án küldte ki első körlevelét a béke védelmében, melyben a „Kárpátontúli ref. egyház vezetője, a református papság és hívők nevében a legnagyobb készséggel kinyilatkoztatja, hogy csatlakozik a Béke Hívei Világkongresszus állandó bizottsága stockholmi ülészakának határozatához, mely kimondja az atomfegyver betiltását és ama kormány háborús bűnössé nyilvánítását, amely elsőnek alkalmazza az atomfegyvert, bármely ország ellen. A Kárpátontúli reformátusság felemeli a szavát a béke védelmében és minden erejével a béke megőrzése és fennmaradása érdekében munkálkodik.”³²⁴ Gencsy körlevelét kötelező volt minden szószékről felolvasni, mely eseménnyel a KRE életében beköszöntött a békekorszak.”

Az Ukrán SZSZK Állambiztonsági Hivatala 1950-ben Vass József, Tárczy Dániel és Szutor Jenő lelkészeket tartóztatta le és ítélte el koncepció perben.

Vass József, sz.: 1910. december 31., Magyarkelecsény (SLO). Letartóztatva 1950. január 7-én Técsőn, 40 éves korában. Büntetése: 25 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r., 54.§.4.c., 54.§.10.c., az USZSZK BTK 54.§.2.c., az USZSZK BT 29.§. a., b., c. alapján. Rehabilitálva 1992-ben.³²⁵

³²² UÁHUA, F. P. 2258., op. 1., od. zb. 2272, gyelo 2542. – Zsurki József peranyaga.

³²³ Kárpátaljai Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban: KREKL), 10.c., 1949. december 23. – Gencsy Béla 1949. december 23-án kelt első főesperesi körlevele, 1–2.

³²⁴ KREKL, 10.c., 1950. június 18. – Gencsy Béla 1950. június 2-án kelt 68/1950 sorszámu körlevele.

³²⁵ UÁHUA, F. P. 2258., op. 1., od. zb. 456, gyelo 2582. – Vass József peranyaga.

Tárczy Dániel, sz.: 1901. november 22., Homok. Letartóztatva 1950. október 16-án Kisdobronyban, 49 éves korában. Büntetése: 25 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r., 54.§.10.c., az USZSZK BTK 54.§.13.c., az USZSZK BTK 29.§. a., b., c. alapján. Rehabilitálva 1992-ben.³²⁶

Szutor Jenő, sz.: 1890. március 18., Kölcse (H). Letartóztatva 1950. december 8-án Beregszászon, 60 éves korában. Büntetése: 25 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r., 54.§.10.c., az USZSZK BTK 54.§.4.c., az USZSZK BTK 29.§. a., b., c. alapján. 1951. augusztus 29-én az OZERLAG egyikében meghalt. Rehabilitálva 1972. augusztus 24-én.³²⁷

Az utolsó letartóztatás 1951-ben

Az Ukrán SZSZK Állambiztonsági Hivatala 1951-ben Forgon Pál lelkeszt tartóztatta le és ítélte el koncepciós perben.

Forgon Pál sz.: 1913. február 7., Szernye. Letartóztatva 1951. december 13-án Viskén, 38 éves korában. Büntetése: 25 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.4.c. és az USZSZK BTK 54.§.10. alapján. Rehabilitálva 1989-ben.³²⁸

Forgon Pál vádpontjai között szerepelt egy levél templomi istentiszteleten való felolvasása, melyet Viskről a donbászi munkaszolgálatra 1947-ben elhurcolt református férfiak Donbászról³²⁹ írtak haza. Befejezőképpen közlöm ezt az imádságba zárt szomorú levelet, amely hűen mutat rá a szovjet terrorgépezet szorítása alatt sínylődő kárpátaljai magyar reformátusság hitből táplálkozó erőforrására!

„Gondviselő Istenünk!

Tehozzád fohászkodunk otthoni gyülekezetünkért, lelkipásztorunkért. Tedd kegyelmedből áldottá, lélek gazdagítóvá közöttünk az ige hirdetését és hallgatását, hogy teremhessenek sok lelki gyümölcsöt nagy neved dicsőségére. A távollévő ifjak felől nyugtasd meg az aggódó szülőket, testvérek és szeretteik szívét és őrizd meg őket a boldog viszont látásig. Testben ugyan távol vagyunk tőlük, de Krisztus által most is egy gyülekezet. Az Ő szeretetétől sem élet, sem halál, sem távolság el nem választ minket. Ámen!

Kedves Tiszteletes Urunk!

1947. november 14. Kurakovka.

³²⁶ UÁHUA, F. P. 2258., op. 1., od. zb. 2401, gyelo 2857. –Tárczy Dániel peranyaga.

³²⁷ UÁHUA, F. P. 2258., op. 1., od. zb. 5636, gyelo 2900. – Szutor Jenő peranyaga.

³²⁸ UÁHUA, F. P. 2258., op. 1., od. zb. 963, gyelo 3144. – Forgon Pál peranyaga.

³²⁹ A levelet Varga Lajos József írt, Sztalinszkaja terület, Szelidovszkij járás, 42-es Sahta, Kurahovka. F.30.191. A levél végén leírta: „Kérem a tiszteletes urat ha lehet olvassa fel a gyülekezet előtt.”

Otthonunktól távol, a messze idegenből ígéretünkhöz híven, felkeressük a tiszteletes urat és tiszteletes úr által az egész gyülekezetet ezzel a pár sorral. Hála Istenünk gondviselő szeretetének, valamennyien szerencsésen és elég jó egészségben érkeztünk meg. Nekünk, akik már kiürítettünk egy keserű poharat, most a másikat kellett a kezünkbe fogni. Istenünkhöz fohászkodva és az ő segedelmében bízva indultunk neki az utunkhoz az újabb megpróbáltatásoknak. Gyengék vagyunk és gyarlók, de fáradni nem akarunk. Erőt a szereteteinktől való elszakításunk elviseléséhez Istentől kérünk. Ő jó és ad, mert aki kér, az kap, a zörgetőnek pedig megnyitják. Naponként Ő hozzá fohászkodva kezdjük és Neki hálát adva fejezzük be.

Úgy élünk itt a messze idegenben, mint magányos hajó a zajló tengerben. De mi mégsem félünk és nem is csüggedünk, mert ha Isten velünk, kicsoda ellenünk! Ha máskor háborgunk és zúgolódunk a sorsunk felett a Gályaraboknak az esetére gondolva megnyugszunk és zúgolódás nélkül viseljük tovább a ránk mérteket. Ez az Istené, de a Császárnak is megadjuk ami az Övé, mert Krisztus Urunk is azt mondta „adjátok meg Istennek ami az Istené, a Császárnak ami a Császáré! És mi adjuk a Császárnak is!

800 méterről bányásszuk a fekete gyémántot. Lent a föld gyomrában, sötét bánya mélyében, hol minden irányból nyújtja felénk csontos kezét a halál. Munkánk nehéz és fárasztó, de mi álljuk. Istenünkhöz fohászkodunk s szívünk vigaszt talál. Ő ad erőt bátorságot, hogy el ne csügedjünk, s Krisztus Urunk példajaként hordozni keresztünk. 29-en vagyunk egy idegen tengerben, de munkánkkal és kitartásunkkal addig is dicséretet és elismerést szereztünk magyar nevünknek. Az Ő segedelmében bízva reméljük, hogy továbbra is ezt fogjuk kapni.

A békeesség jegyében lezajló boldog és kellemes Karácsony ünnepet kívánva tiszteletes úrnak és kedves családjának, valamint református gyülekezetünk minden egyes tagjának.

Maradunk tisztelettel a távolból:

Varga Lajos, Petrics József, Szlávik József, Szabó József, Petrics Sándor, Varga József, Becske Pál, Becske Sándor, Jenei Sándor, Csürti (?) Sándor, Tok (?) Sándor, Becske Lajos, Gódi Endre, Topler Lajos, Botos Imre, Ígyártó János, Farkas Imre, Héder Imre, Csakori (?) Imre, Botos Pál, Ötvös Béla, Elek József.

Légy velünk Istenünk a ránk következő években. Erősíts meg minket, hogy minden ránk váró feladatot a te erődben bízva teljesítsük. Oltalmazd meg hazánkat, otthonunkat, egyházunkat és szereteteinket. Övezd a siker koszorújával munkánkat. Véd meg testünket a veszedelmektől, lelkünket a bűnöktől. Adj csendességet szívünkbe. Adj békeességet lelkünkbe, a Jézus nevében kérünk, hallgass meg bennünket. Ámen.”³³⁰

³³⁰ UÁHUA, F. P. 2258., op. 1., od. zb. 963, gyelo 3144. – Forgon Pál peranyaga

Összegzés

A huszadik század első fele tragédiák sorával köszöntött a kárpátaljai magyar reformátusságra. Ezen események sorába kárpátaljai magyar férfiak ezreinek vérével íródott be a szovjet terrorgépezet kegyetlen hazugsága: a málenkij robot és a szovjet társadalomvédelem nevében elkövetett kegyetlen egyházüldözés, mely az egyetemes reformátusságnak hősokeket és vértanúkat adott.

Az 1944. évről elmondhatjuk, hogy az egyháztörténeti katalizmus éve volt. A vörös terror elől elmenekült az egyházat kormányzó teljes világi elit, a felekezeti iskolák tanári karának nagy része és a százfős lelkészi kar egynegyede. 1944 novemberében elkezdődött a helyi magyar nemzetiségű lakosság deportálása (málenkij robot), mely következtében körülbelül 15 ezer munkaképes református egyháztag került helyi gyűjtőlágerekbe, majd a Szovjetunió Gupvi lágereibe.

1944 és 1954 között a szovjet államhatalom az egyházat minden vagyonától megfosztotta: felekezeti iskoláit, parókiáit, templomait, földvagyonát államosította. Ez idő alatt az Egyházügyi Hivatal felügyelete alatt a Református Egyház több száz éves jogrendjét felváltották a szovjet egyházügyi törvények. Megtörtént az egyházközségek szovjet egyházügyi törvények szerinti „regisztrálása”, mely lépéssel jogilag rendeződött a KRE addig bizonytalan kapcsolata az államhatalommal.

1946 és 1951 között Ukrajna Állambiztonsági Hivatala 19 lelkészt és számtalan református egyháztagot tartóztatott le, koncepciós perekben elítélve őket 4–25 év javító-nevelő munkatáborokban letöltendő szabadságvesztésre és teljes vagyonfosztásra. A letartóztatott lelkészek közül hárman meghaltak a Gulág táborjaiban.

Mártírrá lett lelkészeink példája és áldozata megerősíti az Egyház üzenetét: az Úr Jézusba vetett hit egy olyan drága kiváltság, amelyért nemcsak élni, hanem meghalni is érdemes. Az üldöztetések és Sztálin egyházpusztító szándéka ellenére a mai is élő és szolgáló kárpátaljai református gyülekezetek bizonyosságai a megtartó Isten hatalmának és kegyelmének.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (DREL)
Kimutatás az 1945. januári lelkészi illetmény kiegészítő államsegély kiutalásáról. 85/1945. DREL I.1.b. ügyviteli iratok. 1945. 492.
Szutor István menekült beregszászi segédlelkész jelentkezési lapja az Egyetemes Konventnél. Budapest, 1944. október 30. DREL A/1.b. Püspöki 1644/1945.
Tóth Lajos konventi tanácsos levele P. Tóth Lajos szolyvai menekült missziói lelkész ügyében Győri Elemér dunántúli püspöknek 1944. november 23-án. 6751/1944. DREL I.1.b. ügyviteli iratok. 1944. 490.
- Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL)
Fond No. 1490. Opisz 1/18. Jegyzőkönyv a KRE 1947-es püspökválasztás szavazatbontásáról. 1947. február 12. 4.
- Kárpátaljai Református Egyházkerület Levéltára (KREL)
Gencsy Béla 1949. december 23-án kelt első főesperesi körlevele. KREKL.10.c.1949. 12. 23. 1–2.
Gencsy Béla 1950. június 2-án kelt 68/1950 sorszámú körlevele. KREKL.10.c. 1950. 06. 18.
- Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (TtREL)
A Magyar Királyi Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkárának 3255/1944 sz. 1944. szeptember 11-én kelt, szigorúan bizalmas levele dr. Révész Imre püspöknek a Debreceni Ref. Főiskolai Könyvtár és Levéltár hadműveleti kiürítése ügyében. TtREL I.1.e.90/9
Györke István: Jelentés a beregújfalui református egyházközségből a 4300/1944 sz. püspöki felhívásra. TtREL I.1.c 462. 1.
Jegyzőkönyv a Csonka-beregi egyházmegye megalakulásáról. Tizzaszalka, 1945. 05. 11. TtREL I.1.c.469.
Lajos Sándor esperes jelentése különböző megyei ügyekről. Fancsika, 1945. június 3. TtREL I.1.c.470
Missziós iratok. Belmissziói Bizottság iratai 1941–1943 közötti időszak. TtREL I.1.m 13.
Papp Géza ungtarnóci lelkész kérelme dr. Révész Imre püspökhöz. 1945. július 25. TtREL I.1.c. 470.
Révész Imre püspök válasza Szabó Géza ungtarnóci (Ung megye) lelkész kérelmére. Debrecen. 1945. 07. 26. TtREL I.1.c. 470.
Bazur János márokpapi lelkész a tiszántúli egyházkerületnek 100/1945 sz. 1945. október 25-én kelt jelentése. TtREL I.1.c. 462.
Asszonyi István forgolányi lelkész 1945. 01. 23-án kelt jelentése Tiszántúl püspökének. TtREL I.1.c. 465.

- A Zsinati Tanács Budapesten, 1945. szeptember 5-én kelt, 3773/1945 sorszámu jelentése a menekült, de szolgálati helyükre visszatérni nem tudó lelkészekről Dr. Révész Imre tiszántúli püspöknek. TtREL I.1.c. 424.
- Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSL)
Béczy K. József tisztaásványi lelkész menekültsegély-kérelme az Egyetemes Konventnek. Budapest, 1944. november 1. MREZSL 2a 274–280.
Bőd István tiszapéterfalvai lelkész menekültsegély-kérelme az Egyetemes Konventnek. Budapest, 1944. november 1. MREZSL 2a 528.
Bütösi János munkácsi menekült segédlelkész jelentkezési adatlapja az Egyetemes Konventhez. Budapest, 1944. október 26. MREZSL 2.a. 277.
Harkai Antal beregszászi vallásnár menekültsegély-kérelme az Egyetemes Konventnek. Kacsok, 1944. november 24. MREZSL 2.a. 274–280.
Horkay Lajos salánki lelkész feleségének a jelentkezési adatlapja az Egyetemes Konventhez. Budapest, 1944. november 18. MREZSL 2.a. 274–280.
Kiss István tiszaujlaki lelkész menekültsegély-kérelme az Egyetemes Konventnek. Budapest, 1944. október 21. MREZSL 2a C 324. 49.
Murányi Zoltán mezőegrecsei lelkész menekültsegély-kérelme az Egyetemes Konventnek. Budapest, 1945. szeptember 6. MREZSL 2.a. 274–280.
P. Tóth Lajos szolymai menekült missziói jelentkezési adatlapja és menekültsegély-kérelme az Egyetemes Konventhez. Budapest, 1944. október 23. MREZSL 2.a. 274–280.
Palágyi Árpád munkácsi menekült segédlelkész jelentkezési adatlapja az Egyetemes Konventhez. Budapest, 1944. október 26. MREZSL 2.a. 277.
Párducz Rezső János tiszaujhelyi lelkész menekültsegély-kérelme az Egyetemes Konventnek. Budapest, 1944. november 1. MREZSL 2.a. 1065.
Szaniszló Endre nagybocskói menekült missziói lelkész jelentkezési adatlapja az Egyetemes Konventhez. Budapest, 1944. november 7. MREZSL 2.a. 274–280.
Szutor István beregszászi segédlelkész menekültsegély-kérelme az Egyetemes Konventnek. Budapest, 1944. október 30. MREZSL 2.a. 274–280.
 - Ukrajna Állambiztonsági Hivatalának Ungvári Archívuma (UÁHUA)
F. P. 2258., op. 1., od.zb. 2170. gyelo: 823. Gönczy Pál peranyaga.
F. P. 2258., op. 1., od.zb. 3514. gyelo: 979. Balogh Sándor peranyaga.
F. P. 2258., op. 1., od.zb. 3292. gyelo: 1063. Narancsik Imre peranyaga.
F. P. 2258., op. 1., od.zb. 3292. gyelo: 1063. Csok József peranyaga.
F. P. 2258. op.1., od.zb. 244964. gyelo: 1715. Horkay Barnabás és Zimányi József peranyaga egy dossziében.
F. P. 2258., op. 1., od.zb. 770. gyelo: 1970. Simon Zsigmond és Fekete Gyula peranyaga egy dossziében.

F. P. 2258., op. 1., od.zb. 248. gyelo: 2258. I.II.III. dosszié. Kovács Zoltán, Pázsit József, Asszonyi István, Gulácsy Lajos, Huszti Béla és Györke István Baráti Körös lelkészek pere egy jogi egységként volt kezelve, peranyagaik 3 dossziében találhatóak.

F. P. 2258., op. 1., od.zb. 2272. gyelo: 2542. Zsurki József peranyaga.

F. P. 2258., op. 1., od.zb. 456. gyelo: 2582. Vass József peranyaga.

F. P. 2258., op. 1., od.zb. 2401. gyelo: 2857. Tárczy Dániel peranyaga.

F. P. 2258., op. 1., od.zb. 5636. gyelo: 2900. Szutor Jenő peranyaga.

F. P. 2258., op. 1., od.zb. 963. gyelo: 3144. Forgon Pál peranyaga.

- Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteménye
Faluszemináriumi Közgyűjtemény
KIRÁLY Zoltán: Csap, 1933–1945. Emlékezéseim a csapi református
gyülekezet körében eltöltött szolgálati esztendőkre. I–II. Sárospatak 1956.

PUBLIKÁLT FORRÁSOK

- A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Névtára 1941. A Református Egyetemes Konvent megbízásából kiadta a Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Bp., 1941.
- A Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház 1937-es Névtára, Szepsi, Egyetemes Konvent, 1937.

IRODALOM

- BOTLIK József: Kárpátalja, mint Zakarpatszka-Ukrajna autonóm szovjet tagköztársaság (1944. november 27. – 1946. január 22.) In: *Valóság*. 2003. október XLVI. évfolyam 10. szám.
- FEDINEC Csilla: Az 1944–1945. tanév a kárpátaljai iskolákban. In: *Acta Hungarica IV–V. évfolyam*, 1993–1994. Ungvár, 1997.
- FORGON Pál: *Ott voltam, ahol a legszebb virágok nyílnak*. Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 1992.
- HARGITA Árpád (szerk.): *„Tűzoszlopoddal a jéghegyek között. Zimányi József életútja.”* Budapest, Fundamentum Alapítvány, 1995.
- HORKAY Barna: *A Keleti Baráti Kör. Képek a kárpátaljai ébredésből*. Kom Over En Help Alapítvány, 1998.
- KOSZTYÓ Gyula: Kárpátalja szovjetizálásának hatása a magyar kisebbség identitására (1944–1953). In: FEDINEC Csilla–SZOTÁK Szilvia (szerk.): *Változó Világ – Változó Közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest, Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, 2013.
- OFICINSZKIJ Román: A 4. Ukrán Front és az ellenfelek. In: FEDINEC Csilla–VEHES Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009*. Budapest, Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010.

- ORBÁN Marianna: A Kárpátaljai Református Egyház története 1944–1949 között. In: Történeti Tanulmányok XIV. Debrecen, 2008. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa.
- ROMSICS Ignác: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-, Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998.
- TÁRCZY Lajos: Megemlékezés. In: GORTVAY Erzsébet (szerk.): Jó pásztor volt. Gecse Endre mártír tiszteletes emlékezete. Emlékkönyv. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 2003.

SAJTÓ

- FODOR Gusztáv: A Sztálinnak írt levél naivitás vagy prófétai szó? I–II. *Küldetés*. XXIV. évfolyam. 2016. január/február.
- GULÁCSY Lajos: A Kárpátaljai Református Egyház. *Evangéliumi Hírnök*. Az Ungvári Református Egyház Lapja. 2003. május. 5.

VAGONTÖRTÉNELEM-GONDOLATKÍSÉRLET

CARRIAGE-HISTORY

ÖTVÖS ISTVÁN

RESUME

The aim of the summarised essay is to try to interpret the main reason of the 20th century mass deportations. The 20th century European history was shaped significantly by the fact that people were collectively forced to leave their homes, were subjected to mass deportation and were deported to labour camps. To unravel the source of this phenomenon, it is necessary to look back on the French Revolution. This political event changed the political thinking. The people was expected to identify with the political ambitions. However, this policy was based on an uncertain legitimacy. Totalitarian regimes had even less legitimate basis, as a result, escalating terror was the only way to maintain their authority. The final conclusion of the article is that every regime rested on an uncertain basis resorts to violence.

I.

A rövid XX. századot követő két békés évtizedből visszatekintve, a szemlélő számára úgy tűnhet, e magunk mögött hagyott korszak európai történelmet elárasztotta az erőszak. Alig ötven év telt el az évszázadból, mikorra Európa túljutott két véres és kegyetlen világháborún, jó néhány genocídiumon – köztük a holocaust egyedi jelenségén –, és szinte általános gyakorlattá vált az emberek elhurcolása, ki- és áttelepítése.

Sok oka lehet annak, hogy így látjuk történelmünket, és bizonyára van ennek külsődleges, a történelemtől független oka is. Hiszen a lakosság erőszakos elűzése a háborús szintérré váló országokból, az etnikai, felekezeti üldözés már korábbi évszázadokban sem volt egyedi esemény. Csakhogy másként dokumentáltuk önmagunkat; a fényképek és filmfelvételek másféle realitást közvetítenek felénk. Naturalistább, mint bármely papírszagú leírás, egyértelműbb, mint akármely történeti forrás. De túl a dokumentálás módján, mégis úgy tűnik, hogy az első világháború után minőségi változásnak lehetünk tanúi. A korábbi háborús erőszak, felekezeti, etnikai alapon végrehajtott üldözés mellett és helyett a politika által tudatosan létrehozott, központilag irányított üldözés jelenségének lehetünk tanúi. A politika tudatosan alkalmazta a tömeges erőszakot önnön céljai elérésére.

Túl a „victimológián”

Gondolkodásunkba nem egyformán épültek be a XX. század egyes erőszakos történeti eseményei. Voltak, amelyekről megtörténtük után azonnal beszélni lehetett; de számos esetben sok-sok évvel, évtizeddel később hallathatták hangjukat az áldozatok. Közelítve szűkebb témánkhoz, a szovjet lágerrendszer áldozatai számára nem csupán maga az elhurcolás, a fogság, annak összes gyötrelme, a lelki és testi kínzás okozott mély sebet, de az is, hogy évekig hallgatniuk kellett. Magukba kellett zárni a múltat, nélkülözve a „kibeszélés” segítségét. De nemcsak a táborok „lakói”, hanem a rendszer valamennyi áldozata számára hallgatást parancsolt a politikai rezsím. Ebből kialakult a hallgatás – és az elhallgatás – kultúrája.

Nem csoda, hogy amikor már eljutottunk oda, hogy elkezdhattuk feltárni a közelmúltunkat, az áldozatok emlékei határozták meg a témával kapcsolatos történeti és társadalmi közbeszédet. Az áldozatok története nagyon fontos és elengedhetetlen része a szembenézésnek, hiszen enélkül szinte megközelíthetetlen az átélt tragédia és annak mélysége. Nem kérdőjelezzük meg a szenvedők szenvedését, de tény, hogy az áldozatok története végtelen narratív folyamattá változott. Az újabb és újabb áldozat-csoportok megjelenése egyre újabbakat inspirált arra, hogy feltárják történetüket. Így tovább bővítették az áldozatok palettáját, a szenvedések újabb és újabb bugyrait nyitották meg a kései szemlélő előtt.

Csakhogy az áldozatok története még nem ad magyarázatot a történész számára. Leírhatjuk a jelenséget és bemutatathatjuk a szenvedés-történeteket, de mindez nem ad magyarázatot arra a kérdésre, hogy önmagát civilizáltnak tekintett korunk hogyan is juthatott el idáig. Az a kor, amely a „modernitás” megteremtését tűzi zászlajára, hogyan eshetett ilyen mély morális szakadékba? Miközben a modernitás – többé-kevésbé – megjelenik technikai és társadalmi szinten; de ha az egyén történeteit vesszük számba, a tragédiák tömegét látjuk magunk előtt. Sőt, azok a totális diktatúrák, amelyek előszeretettel tekintették magukat a modernizáció élharcosainak, még hajlamosabbak voltak az erőszak alkalmazására...

Márpedig a történeti szemléletmódnak egyik lényeges eleme, hogy – hangsúlyozottan nem kisebbitve az áldozatok szenvedés-történetének egyediségét – magára a jelenségre mint történeti tárgyra keressen magyarázatot. Ilyen jellegű magyarázatok megalkotására már korábban is történtek kísérletek. Mindenekelőtt szembeötlő volt a totalitárius rezsimnek társadalom ellen elkövetett erőszakos cselekményeinek sokasága. Ebből persze logikusan jutott el a gondolkodás a náciizmus és a kommunizmus bűneinek számbavételéhez és azok ideológiai gyökeréig.

A történeti tények feltárása során azonban két tény szintén szembeötlött. Az egyik, hogy a táborok (munkatáborok, megsemmisítő táborok) nem csupán az

európai kontinensen jelentek meg a XX. század közeledtével.³³¹ Ebből kiindulva a tábor vált ennek a gondolkodásnak a központi elemévé, felismerve, hogy valójában nem csupán a totális államok használták a XX. században az elkülönítés és kényszermunkáltatás ilyen formáját. Másrészt viszont az is feltűnő, hogy Közép-Európa kiemelt jelentőségű helye volt ennek a véres színjátéknak.³³²

Csakhogya a tábor – legalábbis Közép-Európában – nem elég tág fogalom. Bár az „elhurcolás” végállomása általában egy tábor (kényszermunkatábor, megsemmisítő tábor), valójában azonban a történeti jelenség az *elhurcolással*, politikai szándékkal eltervezett *elűzetéssel* veszi kezdetét.

Elhurcolások évszázada?

Bár az Európán kívüli világban már korábban is megjelentek a táborok, ezen a kontinensen a „vagonok története” az első világháború végeztével született. Az első világháború végén jelentek meg az emberekkel telezsúfolt marhavagonok a közép-európai városok rendező pályaudvarain. Nem csak az akkor még egyedüli totális államban – a Szovjetunióban –, hanem a közép-európai térség államaiban is. Ez a tény azonban egy másik értelmezési lehetőséget nyit meg számunkra, hiszen ezek a demokratikusnak csak korlátozottan tekinthető, ám semmiképpen sem totális államok éppúgy alkalmazták a vagonokat az emberek át- és kitelepítésére, mint a diktatúrák.

Ennek a jelenségnek az értelmezése látszólag megint könnyedén azonosítható: a világháború után újjászerveződő Közép-Európában olyan határokat rajzolt újra a történelem, melyek több száz – a Magyar Királyság Kárpátokban húzódó határa esetén egyenesen ezer éve – léteztek. Az új államok politikai vezetői, a korszakban általánosnak tekintett nacionalizmus hatására nemzetállamokat akartak létrehozni, és ezért folyamodtak a lakosság erőszakos elűldözésének eszközéhez. A két említett jelenség együtteséből alakult tehát ki tömeges elűldözés mint a század új jelensége. Ezzel tehát megoldódni látszik a kérdés: a fő probléma a tiszta nemzetállamok megteremtésének célja.

Ha ilyen értelemben kiterjesztjük tehát vizsgálódásunk körét, akkor azt láthatjuk, hogy a ki- és áttelepítés nem függ szorosan össze az általunk ismert totális ideológiákkal. A magukat demokratának gondoló politikusok számára is elfogadhatóvá vált az a politika, amely végeredményben lakóhelyük elhagyására kényszerítette polgáraikat. Csak a kényszerítés még nem (mindig) rendőri erőkkal történt, hanem olyan cinikus jogszabályok megalkotásával és politikai környezet megteremtésével, amelyben az illető – sokszor személyes biztonságának érdekében – „önként” távozott. Olyan válasza van tehát szükségünk, amely

³³¹ KOTÉK, Joël–RIGOULOT, Pierre: A táborok évszázada. Fogva tartás, koncentráció, megsemmisítés. A radikális bűn száz éve. Bp., Nagyvilág é. n.

³³² Vö.: SNYDER, Timothy: Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin. London, Vintage Books, 2011.

valamiféleképpen képes megmagyarázni a jelenség egészét, vagy legalábbis jelentős részét.

A háborús gondolkodás változása

Részben a francia forradalom, de talán még inkább Napóleon megváltoztatta a háborúról alkotott elképzeléseket. A változást éppen egy katona, Carl Clausewitz foglalta össze. Halála után megjelent művében egyértelműen felvázolta a totális háború teóriáját. Egy olyan háborút, amely immár nem kizárólag a harctéren zajlik, hanem a háterszág megsemmisítését is célul tűzi ki, hogy az ellenséget megfossza az ellenállás *képességétől* is. Ahogy ő jellemezte, a modern háború „tág körben dúló párviadal”, amely immár nem korlátozódik a csatatérre.³³³

Ezzel egy időben, a XIX. század elején, jelesül a napóleoni háborúkban tárul elénk az az új jelenség, amelynek lényege, hogy a hadviselő felek valamennyi állampolgárát ellenségként kezelik, nem csupán a reguláris fegyveres erők tagjait. Clausewitz végeredményben semmi egyebet nem tett, csak írásba foglalta kora elképzelését – az akkor éppen – modernnek számító háborúról.

A háborúról alkotott elképzelés megváltozását tovább súlyosbította a francia forradalom másik jelensége: a nemzet és a politikai elképzelés végtelenül szoros azonosítása. Mivel a hadviselő immár nem egyszerűen az állam, hanem a nemzet – ráadásul olyan nemzet, amely egy politikai célért küzd –, valójában az igazi ellenség nem egyszerűen a másik állam polgárainak összessége, hanem a másik nemzet minden egyes tagja.

Csakhogy azzal a ténnyel senki nem számolt, hogy az államok ugyan képesek lesznek a békekötésre egy esetleges konfliktus után, de az ellenségeskedő nemzet minden egyes tagjából nem lehet majd kitörölni az ellenséges indulatokat. A probléma Napóleon bukásával ugyan látszólag megoldódott, de egy évszázad múltán már felerősödve bukkant fel szerte Európában.

A háborús logika alkalmazása a politikára közelebb visz minket a probléma gyökeréhez, hiszen ezzel a politikai játszma valójában háborús játszmává alakul, ahol immár a háború – immár totális logikája – érvényesült. Mindez feltárja ugyan a jelenség cél-okát, azonban nem válaszol arra a kérdésre, miért tartották elfogadhatónak az eszköz alkalmazását a politikusok. Ez utóbbi kérdésre sokkal inkább az ideológiai válasz tűnik alkalmasnak, azonban az – mint fentebb láttuk – más okból nem elégséges.

A politika elbizonytalanodása

Napóleon bukása után az európai politika visszatért, vagy legalábbis megpróbált visszatérni a korábbi békés időkhöz. Majd’ egy évszázad elmúltával azonban újra ezek az elképzelések határozták meg a háborús – és egyre inkább a politikai – gondolkodást is. Talán sokan nem is értették, mi történt igazából,

³³³ CLAUSEWITZ: A háborúról. Bp., Atheneum, 1917. <http://mek.oszk.hu/13200/13240/pdf/>

ahogy a mű magyar fordítója, br. Hazai Samu találóan megfogalmazta: „Clausewitz munkája *A háborúról* magyar fordításban 1892-ben látott napvilágot. Gondolom, hogy csak kevesen olvasták. Kár volt, mert ha foglalkoztak volna vele, a mostani nagy világháború természetét jobban lehetett volna megérteni.”³³⁴

Valóban, és az első világháború csupán megelőlegezte a másodikat. Ahogy az első világháború után, úgy 1944–45 telén újra menekülők tömege lepte el Közép-Európa útjait – csak a számuk növekedett sokszorosára. De a vagonok is üzemeltek. A haláltáborokba „nyugat” felé hurcolták az áldozatok tömegét, közben – a bevonuló Vörös Hadsereg nyomán – megjelentek a keletre induló szerelvények, zsúfolásig telve emberekkel. A jelenség Magyarországon különösen élesen tárul szemünk elé. A halálmenetek még vonulnak nyugatnak, mikor előbb Erdélyben, aztán Északkelet-Magyarországon is elindulnak a menetoszlopok keletnek.

A harcok befejeződése sem hozott megnyugvást. Csupán a célcsoportok változtak meg. A frissen újjászervezett magyar állam a svábok kitelepítésére használta fel a felszabaduló vasúti kapacitást,³³⁵ miközben a szomszédos országok állami politika szintjére emelték a magyarok etnikai alapú üldözését. Az elhurcolás, menekülés mindennapi életélménnyé vált...

II.

A fentebbi okfejtésben amellet próbáltunk érvelni, hogy valahol a XIX. század elején változott meg a politikai gondolkodás lényegi természete. Ez a változás több síkon, részben párhuzamosan, egymással dinamikusan összekapcsolódva következett be.

A forradalom

Látszólag a forradalmi gondolkodás – egészen pontosan az a jelenség, amit *akkor és ott* forradalmi gondolkodáson értettek – még önmagában nem jelentene problémát. Maga a forradalom mint politikai esemény egyszerűen a fennálló hatalom rendjének – akár erőszakos úton történő – megváltoztatásra törekszik. Azonban az „ancient regime” politikai szerveinek félreállítása után általában *már* nem marad olyan politikai szereplő – akár hivatalában maradó személy, akár testület –, amely rendelkezne a kellő jogalkotási felhatalmazással. Hiszen éppen ez volt a forradalom célja. Ugyanakkor a forradalmi politikai cselekvők *még* nem rendelkeznek világos és egyértelmű felhatalmazással. Nem egyértelmű, kinek az akaratát képviselik valójában?

Az így létrejövő legitimitáshiánynak borzasztó következményei lettek. Mivel a forradalmárok hatalma bizonytalan elveken és még bizonytalanabb felhatalmazáson nyugodott, két párhuzamos politikai lépésre kényszerültek.

³³⁴ Uo. 10.

³³⁵ BANK Barbara–ŐZE Sándor: A „német ügy”, 1945–53. A Volksbundtól Tiszalökiig. Bp., MNOÖ, 2005.

Egyrészt – legalábbis a politikai propaganda szintjén – kénytelen voltak egyértelműen egy absztrakt politikai cselekvőre hivatkozni. Ez lehetővé tette, hogy politikai állításaikat soha ne kelljen, de ne is lehessen verifikálni. Politikai-technikai szempontból rendkívül hatékony ez a módszer, hiszen az ellenzőik/ellenzékük politikai állításai is igazolhatatlanná váltak. Ugyanakkor lehetővé teszi, hogy politikai szándékaikat a közösség valamennyi tagjára nézve kötelezően követendő elgondolásként tüntessék fel. Így tehát kiterjesztik elképzeléseiket az állam, vagy legalábbis az általuk felügyelt terület valamennyi lakójára.

Ezzel azonban a politikai aktivitás új minőségét teremtették meg. A forradalomban a tömeg fejezte ki politikai szándékait – legalábbis a forradalmi vezetők véleménye szerint, ez azonban azzal a következménnyel járt, hogy a tömeg politikai nézetei egyre fontosabbá váltak. Mivel azonban a tömeg politikai állásfoglalása változékony, és befolyásolása ugyan lehetséges, de szintén nem megbízható, ezért a forradalom kénytelen az ellenőrzés mechanizmusait létrehozni. Ennek egyik eleme a politikai rendőrség, amely alkalmas arra, hogy az egyén szintjén kiszűrje a politikailag veszélyesnek minősülő gondolatokat. Azonban abban a pillanatban, amikor az elégedetlenség már olyan tömeges méretet ölt, hogy nem lokalizálható személyekre, automatikusan a terror alkalmazása marad az egyetlen járható út a forradalom vezetői számára, hatalmuk fenntartására. Ha azonban ezek az alattvalók nem kívánnak együttműködni, vagy feltételezik róluk az együttműködési szándék hiányát, azonnal fel kell lépni ellenük, tehát megindulhat az elhurcolás, a kényszerlakhely – akár egy tábor – kijelölése; és végül a fizikai megsemmisítés. Ezt a képletet nem csupán a jakobinus diktatúra valósította meg, hanem – szinte közismert az összefüggés – a bolsevik hatalomátvétel utáni rezsim is.

A másik politikai lépés, a háborús logika kiterjesztése a politikára. A korábbi évszázadokban voltaképp a politikai lépések a hatalom birtoklása körüli vitákból eredtek, mint a forradalom idején. Csakhogy ezek a viták – még ha időnként két trónörökös közötti fegyveres konfliktus formájában öltöttek testet – valójában inkább játszmák. Maga politika nem akar mindent maga alá gyűrni, nem totális – ahogy a háború sem az. Az ellenséges politikai szereplőt ellehetetlenítik, az ellenséges hadsereget szétszórják, és ezzel a kérdés már meg is oldódik.

A francia forradalom utáni időszakban azonban – ahogy azt korábban már Clausewitz kapcsán megállapítottuk – gyökeret eresztett az az elgondolás, hogy a háborúnak totálisnak kell lennie. A szemben álló felek minden tagja ellenség és így elpusztítandó tárgy. Ezt a megváltozott háborús gondolkodást – a bizonytalan legitimitású hatalom – kiterjesztette a politikára is.

A probléma a Napóleont követő restauráció során eltűnt. A restaurációt az a politikai elit hajtotta végre, amely még a forradalmat megelőző időszakban szocializálódott, és nem interiorizálta az új jelenséget. Egy évszázadra

prolongálódott a probléma. Csakhogy a XIX. század másféleképpen terjesztette ki a tömegre a politikusok hatalmát. A modern állam szinte észrevétlenül kezdte kiterjeszteni fennhatóságát a társadalmat érintő problémákra. Erre persze már a XVIII. századtól – az abszolutizmustól – megvolt a hajlandósága, csakhogy még nem álltak rendelkezésre a megfelelő eszközei.

Az első világháború ebben az összefüggésben mindenképp határkönek tekinthető. A korábbi évszázadok folyamatai kumulálódtak. A nemzeteket egyre nagyobb és nagyobb erőfeszítésre kellett sarkallni a háború folyamán, egyre határozottabban kellett kommunikálni, hogy az ellenséges nemzet, etnikai csoport, állampolgár irtandó és elpusztítandó. A totális háború megszülte azt a követelményt, hogy az állampolgár totálisan azonosuljon a háborúval, annak céljaival és így a politikusok minden egyes lépésével.

Ez viszont végzetes következménnyel járt, mert a háború végeztével nem lehetett egyszerűen lecsendesíteni a felkorbácsolt kedélyeket. Ha országok, dinasztiák, uralkodók csapnak össze, akkor végül a békét is közöttük kell megteremteni, az alattvalókat valójában mindez hidegen hagyja. Ráadásul a viszonylag kis létszámú hadsereg zömében hivatásos állománya számára végeredményben mindegy, hogy háború van-e, vagy béke. Amikor azonban már nemzetek harcolnak egymással, akkor az egyének képesek egymást akkor is ellenségnek tekinteni egymást, amikor az államok már nem. (Közbevetően meg kell jegyezzük, hogy a magyar történelem már a korábbi évszázadokban is megismerte a totális háborút. A hódoltság korának lezárultával a két nép (értsd a török és a magyar) nem is élt tovább semmilyen közösségben, az Oszmán Birodalommal együtt a török etnikum is hamar asszimilálódott, vagy inkább elmenekült.)

*

A magot tehát az első világháború előtt elvetették, majd az a kontinens „kollektív öngyilkossági kísérletének” tekinthető háború során felnövekedett. Az új hatalmi elit – még akkor is, ha egyenesen tagadták a forradalmat – voltaképp bizonytalan felhatalmazással kezdtek uralkodni. A totális államok mindezt tetézték a maguk forradalmi állameszményével, háborús gondolkodásával. Végül pedig kiterjesztették, mintegy iparszerűvé tette a népirtást.

De nem csak a bolsevikok vagy a nácik hatalma volt bizonytalan, hanem más újjá- és megszülető államok elitje is megfelelő felhatalmazás hiányában kezdett hozzá politikája megvalósításához. Hátuk mögött egy iszonyatos háború traumájával. Végeredményben a politika belső bizonytalansága vezetett oda, hogy ellenséget gyanítson ott is, ahol valójában nem volt, és könnyörtelen leszámolást folytatott mindenki ellen, akiről feltételezte lojalitásának hiányát. Ezen a ponton a fellépés fizikai mikéntje valójában már csak technika és szándék kérdésévé vált.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- KOTEK, Joël–RIGOULOT, Pierre: A táborok évszázada. Fogva tartás, koncentráció, megsemmisítés. A radikális bűn száz éve. Bp., Nagyvilág é. n.
- SNYDER, Timothy: Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin. London, Vintage Books, 2011.
- CLAUSEWITZ: A háborúról. Bp., Atheneum, 1917.
<http://mek.oszk.hu/13200/13240/pdf/>
- BANK Barbara – ŐZE Sándor: A „német ügy”, 1945–53. A Volksbundtól Tiszalökiig. Bp., MNOÖ, 2005.

**ESTERHÁZY JÁNOS FELVIDÉKI MAGYAR POLITIKUS
MUNKÁSSÁGA, ELÍTÉLÉSE ÉS A SZOVJETUNIÓBELI GULÁGON
ELTÖLTÖTT ÉVEI**

**ACTIVITY, CONVICTION AND YEARS ON THE SOVIET GULAG OF
JÁNOS ESTERHÁZY, THE HUNGARIAN POLITICIAN OF UPPER
HUNGARY**

JANEK ISTVÁN

RESUME

The purpose of this study is the introduction of the mediation of János Esterházy in the bilateral relations of Slovakia and Hungary mentioning only a few examples due to limitations in length. In the second part of the study, the activity of Esterházy in the Jewish question is discussed; the reasons behind his voting against the Jewish law. János Esterházy considered it his main goal to forge the Hungarian minority in Slovakia together, and he imagined the life of the community in the form of a great family. The person of Esterházy is interpreted in different ways in the Slovak and Hungarian history writing. As president of the Hungarian Party he regularly visited Hungarian towns and villages and he endeavoured to remedy the grievances of the local people. He also played a key role in the development of bilateral connections and diplomatic negotiations in 1939-1944. Hungarian and Slovak politicians asked for his opinion in every important case, and he also mediated between the two countries. He maintained good connections with the highest Hungarian and Slovakian circles, and he regularly met with foreign diplomats accredited to Bratislava. He would travel to Budapest where he spoke up not only for the Hungarian minority in Slovakia but also for the Slovakian minority in Hungary. Esterházy's policy was determined by his Christian Catholic faith, his minority consciousness and social sensitivity. These three elements formed the fundamentals of his Christian social conception. His Christianity meant charity, social responsibility and the protection of the weak and the persecuted. In order to understand his personality, it must be emphasised that he had solid moral principles. In the third part of the study, is about Esterházy's life from 1945 to 1957. Also in this part treats with his life in Gulág and his legal proceeding in Sovietunion and Czechoslovakia.

Esterházy János gróf 1901. március 14-én született Nyitraújlakon, régi történelmi családban, a galántai Esterházyak cseszneki ágához tartozott. Dédapja báró Jeszenák János nyitrai kormánybiztos volt, aki részt vett az 1848-as magyar szabadságharcban, és akit 1849-ben a császáriak kivégeztek. Apja, Esterházy János korán meghalt, édesanyja Tarnowska Erzsébet lengyel grófnő volt, aki

özvegyként két testvérével együtt nevelte Esterházyt. A család mintegy 5000 holdnyi földterületet tudhatott magáénak, amelynek egy része Magyarországon, de a nagyobbik része Csehszlovákiában volt. 1919-ben a csehszlovák földreform következtében birtokaik egy része elveszett. A fiatal Esterházy Budapesten járt gimnáziumba és ott kereskedelmi akadémiát végzett, ezután a saját birtokán gazdálkodott Nyitraújlakon. 1924-ben feleségül vette Serényi Livia grófnőt, akitől két gyermeke született, János és Alice.

Esterházy János fiatalon csatlakozott az Országos Keresztényszocialista Párthoz, amelynek 1932-ben lett az elnöke, ugyanakkor lett a Csehszlovákiai Magyar Népszövetségi Liga elnöke is. Az 1935-ös választásokon Kassa képviselőjévé bekerült a csehszlovák parlamentbe. Esterházy grófi rangban született, arisztokrata származásához nem ragaszkodott, nem szerette, ha grófnak szólítják. Szívesen vette az egyszerű emberek szíves vendéglátását, s maga is kész volt azonnal a bajbajutottak segítségére sietni, ezt élete során sokszor megtette. Esterházyt 1936-ban a két csehszlovákiai magyar párt, az Országos Keresztényszocialista Párt és a Magyar Nemzeti Párt egyesülésekor létrejött Egyesült Országos Keresztényszocialista és Magyar Nemzeti Párt (EMP), majd 1938-tól Felvidéki Magyar Párt ügyvezető elnökévé választották. 1938-ban, az első bécsi döntés után Kassa képviselőjeként a város átadásakor nagy meglepetésre bejelentette, hogy ő Szlovákiában marad, s inkább az ottmaradt 61.737 magyarral vállal sorsközösséget.³³⁶ Esterházy 1938. november 11-én, Kassa Magyarországhoz való visszacsatolásának alkalmából Horthy Miklós kormányzótól nyilvánosan kérte, hogy tartsák tiszteletben a Magyarországhoz került szlovákok jogait.³³⁷ Célja ezzel az volt, hogy a magyar politika vezetőinek figyelmét felhívja a Magyarország fennhatósága alá kerülő szlovákokkal szemben tanúsítandó méltányos magatartásra. Esterházy azt vallotta, hogy a magyar nemzetiségi politikának a szlovák kisebbség felé nagyvonalú kisebbségi politikát kell adni, mert így a szlovák államvezetés sem fogja gátolni a szlovákiai magyar kisebbség politikai és kulturális jogait. Esterházy mint kisebbségi magyar örült, hogy a szlovákiai magyarok visszakerülhettek anyaországukhoz, de elégedetlen volt a komáromi tárgyalás, majd a bécsi döntés lefolyásával. Esterházy a komáromi tárgyalások kudarcát szerencsétlenségnek tartotta. A magyar kormány szemére vetette, hogy a szlovákokkal szemben Komáromban meglehetősen türelmetlen magatartást tanúsítottak, ami szerinte helytelen volt.³³⁸ Véleménye szerint a bécsi döntést el lehetett volna kerülni, ha kellő türelemmel és tapintattal közelítettek volna a kérdéshez. Esterházy azt javasolta a magyar kormánynak, hogy önként mondjon le mintegy ezer négyzetkilométernyi területről, ami révén a magyarok visszaszerezhetnék a szlovákok jóindulatát, s a két nép is közeledhetne

³³⁶ Molnár Imre: Esterházy János élete és mártírhála. Budapest, Méry Ratio, 2010. 117.

³³⁷ ESTERHÁZY Lujza: Szívek az ár ellen. Budapest, Püski, 1991. 95.

³³⁸ MOLNÁR Imre: „Sem gyűlölettel, sem erőszakkal...” Esterházy János élete és mártírhála. Kecskés László Társaság, Komárom, 2008. 84.

egymáshoz. Esterházy a Surány és Tótmegyer közötti területeket javasolta, amely amúgy is szlovák többségű volt, de ezt a magyar kormány elutasította.³³⁹

1939. március 14-én megalakult az önálló Szlovák Köztársaság. Szlovákiában az ottani magyarok érdekei védelmezésére Esterházy megalakította a szlovákiai Magyar Pártot.³⁴⁰ *Magyar Hírlap* néven új napilapot alapított, miután az *Új Híreket* a szlovák hatóságok betiltották. Pártja nevében a nemzetiszocializmus eszméit és politikáját igyekezett elvetni. A párt tevékenységét ezért egy időre felfüggesztették, tagjait gyakran érték inzultusok, a vezetőket minden vádemelés nélkül hosszabb-rövidebb időre internálták. Esterházy tisztában volt azzal, hogy ezen nehéz helyzetnek a kárvallottai csakis a szlovák és a magyar kisebbségek lehetnek. A két állam viszonyában kialakult a reciprocitás politikája. E nehéz helyzetet orvosolandó Esterházy megbeszéléseket folytatott a magyar és a szlovák kisebbségek jogairól a magyar politikai vezetőkkel és Jozef Tisóval, Szlovákia államelnökével is. A Magyar Párt 1939–45 között az egyedüli legális magyar szervezet maradt, a politizáláson túl a szociális, kulturális, érdekvédelmi szerepe került előtérbe. Esterházy ezt 1941-ben így fogalmazta meg: „Szlovákia minden magyarjának ma pártunkban van a helye! Legyen együtt az egész itteni magyar család.”³⁴¹ Esterházy a Magyar Párt vezetőjeként és a szlovák parlament képviselőjeként a szlovák politikai közélet jelentős személyiségei közé tartozott, aki nem habozott nyíltabban kifejezni nézeteit. Kortársai a szlovák kormány rossz lelkiismeretének tartották időnként, hiszen ő mindent szóvá tett, amit a hatalom birtokosai eltitkolni igyekeztek. Olyan személlyé vált, aki nyugodtan kritizálta a Tiso vezette kormány lépéseit.³⁴² A szlovák parlament munkájában egyetlen magyar képviselőként vett részt. Esterházy szlovákiai tevékenysége során eredményeket ért el a kisebbségi magyarok asszimilációjának megakadályozása terén. Ennek keretében Magyar Házak jöttek létre, ezekben pártiroda, kultúregyleti helyiségek kaptak helyet. Ezek a helyiségek a magyar közösség megmaradását, nemzeti tudatának továbbörökítését szolgálták. A két állam kisebbségi viszonyában elhatalmasodó reciprocitásos politika következtében sorozatos sérelmek érték a magyar és a szlovák kisebbségeket, ennek ellenére kitartóan hirdette a két nemzet egymásrautaltságát. Esterházy fontosnak tartotta, hogy a szlovákiai magyarság anyagi és kulturális életét is támogassa. Az ő közbenjárásának is köszönhető volt, hogy Magyarországon megjelenhetett a *Slovenská Jednota* szlovák nyelvű újság,

³³⁹ SIMON Attila: Magyar idők a Felvidéken 1938–45. Budapest, Jaffa, 2014. 32–33.

³⁴⁰ A Magyar Párt működését a szlovák kormány 1939-ben mintegy két évre felfüggesztette, és hivatalosan csak 1941. november 6-án regisztrálták a politikai pártok jegyzékében. Addig csak olyan megtúrt módon működhetett, tevékenységét a szlovák végrehajtó szervek mindenütt gátolni igyekeztek. HETÉNYI Martin: (Zjednotená) Maďarská strana na slovensku 1939–1945. Nyitra, Univerzita Konštantína, 2011.75.

³⁴¹ *Magyar Hírlap*, 1941. december 17. 1.

³⁴² PODDŰMBIERSKÝ GÁL Ján: Z kalicha utrpenia. Komárno, Pravda, 1947. 192.

ezen felül több száz szlovák nemzetiségű vasutast az ő közbenjárására sikerült megmenteni az elbocsátástól. Emellett tiltakozott a magyar kormánynál, ha a magyarországi szlovákok ellen túlzott szigorral léptek fel.³⁴³ Esterházy János legfőbb feladatának a magyar kisebbség összekovácsolását tekintette, s a közösség életét egy nagy család formájában képzelte el. A Magyar Párt elnökeként rendszeresen végigjárta a magyarlakta városokat és falvakat, és igyekezett orvosolni az ott élők panaszait, ezenfelül a kétoldalú kapcsolatok fejlesztésében és a diplomáciai tárgyalásokban óriási szerepe volt 1939–1944 között. Minden fontos esetben kikérték véleményét a magyar és szlovák politikusok, diplomaták, és közvetítő tárgyalásokat is folytatott a két ország között. Esterházy rendszeresen találkozott a Pozsonyba akkreditált külföldi diplomatákkal is. Hetente találkozott a magyar és a német követség munkatársaival, akiknek beszámolt a szlovákiai magyarság helyzetéről és segítségüket, illetve közbenjárásukat is kérte. Esterházynak úgy kellett vezetnie a pártját, hogy nem csupán a magyar kisebbség érdekeinek kellett megfelelnie, de egyben Pozsonynak, Budapestnek és részben Berlinnek is, ami majdnem lehetetlen feladat volt, de neki mégis sikerült. Esterházynak már 1939-től meg kellett küzdenie a szlovák vezetés reciprocitási politikájával, amely elég nagy gondot okozott neki és pártjának és az egész szlovákiai magyar kisebbségnek. A reciprocitás politikáját hiba volt alkalmazni a két állam viszonyában, hiszen a két kisebbség eltérő nagyságú, szerkezetű, múltú és öntudatú volt Magyarországon és Szlovákiában. Ezenfelül mindkét kisebbségnek eltérő igényei voltak. A szlovák vezetés arra használta fel a reciprocitást, hogy minél több jogot vonhasson meg a magyar kisebbségtől, és ehhez a magyar vezetés is partner volt sok esetben, hiszen sokszor a magyarországi szlovákok asszimilációját elősegítő nemzetiségi politikát folytatott. A magyar kormány kisebbségellenes lépését azonnali szlovák ellenlépés követte. A szlovákiai magyarok elleni sérelmeket Esterházy és pártja összegyűjtötte, és azokat állandóan számon kérte a pozsonyi kormányzaton, néha eredménnyel, de legtöbbször eredmény nélkül. Esterházy rendszeresen járt Budapestre is, ahol a szlovákiai magyarság, de a magyarországi szlovákság érdekében is fellépett. Esterházy szerepe a szlovák–magyar kapcsolatok szempontjából ebben az időszakban megkerülhetetlen volt. Ennek ellenére afféle megtúrt tagja volt a szlovák törvényhozásnak.³⁴⁴

³⁴³ SZALATNAI Rezső: Memorandum Maďari na území ČSR v rokoch 1938–1945. In: MAYER Judit (szerk.): Obžalovaný prehovorí. Dokumenty z dejín Maďarov v Československu. Bratislava, Kalligram, 1994. 168.

³⁴⁴ A szlovák vezetés abból indult ki, ha ők adnak a szlovák parlamentben egy parlamenti képviselői helyet a magyar kisebbség képviselőjének, akkor a magyarok is idővel adnak helyet egy szlováknak a budapesti parlamentben. A magyar vezetés nem adott a szlovák kisebbségnek parlamenti helyet a háború egésze alatt. Ezért Esterházy Szlovákiában fokozatosan csökkenő jogkörrel és befolyással rendelkezett az 1939–1944 közötti időszakban. Emiatt vált idővel megtúrt személyiséggé a szlovák parlamentben, és többször is megpróbálták a parlamenti mentelmi jogát is megszüntetni, különböző kihágásokra hivatkozva. Lásd: MOLNÁR I. 2008. 197–198.

Esterházy többször is fellépett a szlovákiai magyarság érdekében, így például 1939. július 21-én elmondott parlamenti beszédében hiányolta, hogy az alkotmány nem ad biztosítékot arra, hogy a „szlovák nemzet [...] minket, magyarokat bármilyen téren és tekintetben alsóbbrendűnek nem tekinthet, s egyenjogúságunk rovására semmit sem tehet. [...] Aki államot alapít, az előtt annak kell lebegnie, hogy az állam ne legyen konjunkturális alkotás, hanem évszázadokra szóljon”.³⁴⁵ Esterházy János beszédeiben a magyar–szlovák egymásrautaltságot hangoztatta, és a feszültségek feloldását próbálta elérni. Kétoldalú közvetítői szándékát a következő eset kapcsán is nyomom követhetjük. 1939. április elején magyarellenés propaganda-hadjárat indult Szlovákiában. Mind a szlovák vezetők megnyilatkozásaiban, mind pedig a tömegtájékoztatásban nagy hangsúlyt kapott a magyarellenesség, amelynek igen hatékony táptalaja volt az első bécsi döntés előtti országhatárok visszaállítására törekvő szlovák területi követelés. A szlovák revíziós propagandát a magyar hatása nyomán építették ki. A magyar politika által hirdetett Szent István-i állameszmével a Nagy-Szlovákia és a Nagymorva Birodalom elméletét állították szembe.³⁴⁶ Szlovákiában „a szentistváni gondolat így nemzi a pribinai gondolatot, a harmincmillió magyar vágya a hatmillió szlovákét, a történelmi határ és jog elmélete a Nagymorva Birodalomra emlékeztető jogét – a »mindent vissza« és a »nem, nem soha« fogadkozásai pedig szó szerinti fordításukat”.³⁴⁷

Szlovák részről már 1939. április 10-én megkezdődött a közvélemény megdolgozása. Kezdetben csupán a szlovák rádió és sajtó támadta a szlovákiai magyarságot, később beszédekben a politikusok is. „A sajtó a magyarokat gyilkosoknak, a magyar csendőröket vérszomjas bestiáknak nevezte,»³⁴⁸ ami a korábban lezajlott katonai összecsapások (kis háború) miatt sokkolta a szlovák közvéleményt.³⁴⁹ A szlovák kormány azt kifogásolta, hogy Magyarországon a

³⁴⁵ MOLNÁR Imre (szerk.): Esterházy János: A kisebbségi kérdés. Válogatott írások, beszédek, interjúk. Ister, Budapest, 2000. 146–147.

³⁴⁶ Felfogásuk szerint Nagy-Szlovákia területébe az első bécsi döntéssel elcsatolt, valamint a Morvaországban élő szlovákok által lakott területek is beletartoznának. Az így létrejövő területről kitelepítenék a zsidókat, a magyarokat, a cseheket és a cigányokat. Hazahoznák viszont az USA-ban élő szlovákokat, és így egy olyan, számbelileg erős, nemzetileg homogén szlovák terület alakulhatna ki, amely ellen tudna állni mind a cseh, mind a magyar hatalmi törekvéseknek. Az ezeréves múltra hivatkozó és a kultúrfölényt hangoztató magyar propagandára is megszületett a válasz. A szlovák verzió szerint Pribina birodalmában már magas fokú kultúra virágzott, amikor a barbár magyarok még Ázsia pusztáin nyereg alatt puhították a húst. „Mít kérkednek mindig Szent Istvánnal, sokkal nagyobb volt nála Cirill és Metód” – hangoztatta a szlovák propaganda. Egyes hivatalos szlovák politikai személyek Vácot, Esztergomot, Miskolcot követelték.

³⁴⁷ PEÉRY Rezső: Hét sovány esztendő gazdag termése. In: TÓTH László (szerk.): Hontalanok. Pozsony, Kalligram, 2013. 65.

³⁴⁸ Magyar Nemzeti Levéltár (továbbiakban: MNL OL), Külügyminisztérium (továbbiakban: KÜM), K-63, 456. csomó. 51/pol. 1939. sz. (Pozsonyi magyar követség jelentése.)

³⁴⁹ A kis háború eseményeivel kapcsolatosan lásd: JANEK István: Az elfelejtett háború. *Történelmi Szemle*, 2001/3–4. 299–313.

reciprocitásra hivatkozva több szlovák kisebbségi aktivistát inzultáltak a magyar hatóságok. Ezek mintegy reakciók voltak arra, hogy a szlovák hivatalos szervek több vezető magyar értelmiségit letartóztattak. Esterházy a keresztény és humanista értékrendjét igyekezett propagálni és a reciprocitás politikáját és a hatósági túlkapásokat elítélte. „Ha itt, Szlovákia területén egy ultrasoviniszta szlovák úgy véli önálló hazájának érdekeit legjobban szolgálni, hogy egy nyitrai, pozsonyi, eperjesi vagy besztercebányai magyarnak a pártjelvényét leszakítja, vagy őt nemzeti érzésében provokálólág sérti, úgy ez az ultrasoviniszta szlovák éppúgy árt hazájának, mint ahogyan árt az a magyarországi ultrasoviniszta magyar, aki akár szóval, akár tettel igyekszik a magyarországi szlovákok nemzeti fejlődését megakadályozni vagy gátolni.”³⁵⁰ Esterházy 1939. május 12-én felhívta pártja tagjait a pozsonyi pártgyűlésen tartott beszédében, hogy tartózkodjanak a provokációktól, és a budapesti kormány tevékenységét is kritizálta, hogy a magyarországi szlovákok kulturális és egyesületi tevékenységét korlátozza.³⁵¹ Esterházy a két nemzet egymásrautaltságát többször is hirdette, egyik ilyen beszédét 1939. december 21-én mondta el: „Nézetem szerint a Duna-medencében élő kis nemzeteknek, különösen most, ebben a háborús légkörben egymásra kell találniuk, hogy függetlenségüket megőrizve biztosítsák a Duna-medencének, vagy ha úgy tetszik, a Kárpátok medencéjének békés életét. (...) A nemzetiségi kérdésben soha véka alá nem rejtettem felfogásomat, amely szerint minden nemzetnek vagy nemzetiségnek joga van arra, hogy nemzeti életét maradéktalanul kiélje, még abban az esetben is, hogy ha azt nem élheti saját független államának kereteiben. Ennek természetes következményeként vallom azt az elvet, hogy a magyarországi szlovákoknak meg kell kapniuk mindazt, amihez mint nemzetiségnek istenadta joguk van.”³⁵² Esterházy beszéde további részében kifejtette, hogy nem mondhat le a magyar kisebbségi jogokról, amiket a Csehszlovák Köztársaságban kemény harcok árán szereztek meg és amiket a szlovák államba is átvittek.

Esterházy tevékenysége a két állam viszonyában legfőképpen a magyar–szlovák közeledésre irányult, és tevékenysége révén ezt próbálta elérni budapesti és pozsonyi tárgyalásai alkalmával is. Egy ilyen esetről tanúskodik a következő eset is. 1939. július elején Esterházy Jozef Tiso elnöknél tett látogatást. A beszélgetésen többek között kifejtette: a magyar kormány nehezményezi, hogy a szlovák kormány a bécsi döntés óta semmilyen könnyítést sem tett a kisebbségi jogok terén a szlovákiai magyarság számára. Esterházy ennek ellenére nem zárkózott el attól, hogy tárgyalásokat folytasson a két ország kapcsolatainak szorosabbra fűzése érdekében. Esterházy szerint a magyar kormány akkor menne bele ilyen jellegű tárgyalásokba, ha Tiso rajta keresztül előre megüzenné

³⁵⁰ *Esti Újság*, 1939. május 14. 1–2.

³⁵¹ Slovenský Národný Archív (továbbiakban: SNA), Ministerstvo vnútra, 15. doboz, 5499/1939.

³⁵² SNA, Snem Slovenskej republiky, Príloha k tesnopiseckej zpráve o 21. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky v Bratislave 21. decembra 1939. 46.

elvárásait és szándékait azzal kapcsolatban, hogy mit kívánnak tenni az ottani magyarság helyzetének javítása érdekében. Esterházy jelezte Tisonak, hogy Magyarországnak nincsenek területi követelései Szlovákiával szemben.³⁵³ Tiso örömmel nyugtázta a kijelentést, és elmondta, ő személy szerint mindig is őszintén szerette volna, ha a két állam között fejlődhetnének a baráti kapcsolatok. Tiso kifejtette, ha előre tudja, milyen határmódosítás következik be, Komáromban megegyezett volna a magyar kormánnyal az átadandó területek nagyságáról.³⁵⁴ Valószínűsítette, hogy amennyiben így alakult volna a helyzet, 1939 elején már gazdasági, kulturális és politikai megállapodásokat köthettek volna Magyarországgal. „Itt hibáztam el én a dolgot”³⁵⁵ – mondta Tiso. Azt viszont a magyar kormány szemére vetette, hogy a bécsi döntés után a magyarországi szlovákokkal nem úgy bántak, ahogy azt Horthy Miklós kormányzó kassai beszédében megígérte.³⁵⁶ Az 1938. november és 1939. július közötti atrocitások miatt viszont magyarellenes lett a szlovák közvélemény. Ő, Tiso személy szerint ezért nem akarta kezdeményezni a két ország közötti közeledést. Ezzel ugyanis saját lemondását készítette volna elő. Javasolta Esterházynak, hogy a két kormány kezdjen gazdasági tárgyalásokat, melyek keretében titkos megbeszéléseket is folytathatnának, és olyan kulturális és politikai megállapodásokat köthetnének, amelyekről a németeknek nincs tudomásuk. Garanciát vállalt volna továbbá arra, hogy a szlovák kisebbségi követelések nem lesznek túlzóak, valamint azt, hogy csak annyit kérnének a magyarországi szlovákok számára, amennyit a magyar kormány jóakarattal megadhat. Esterházy a beszélgetés végén megígérte Tisonak, hogy minderről beszámol a magyar külügyminiszternek.³⁵⁷

Esterházyt közvetítői tevékenysége miatt is érte támadás szlovák részről, amiről a következő eset tanúskodik: Konstantin Čulen szlovák parlamenti képviselő a szlovák parlamentben támadás alá vette a magyar külpolitika Szlovákiával szembeni politikáját és Esterházyt is. Válaszul 1940. május 7-én Esterházy beszédet mondott a szlovák képviselőházban, amelyben az őt ért támadásra reflektált, miszerint túl sokat járt Budapestre. Elismerte, hogy valóban rendszeresen megfordult Magyarországon, és találkozott a magyar miniszterelnökkel és a külügyminiszterrel is. Mindezt a következőképpen kommentálta: „Akkor járok, amikor úgy érzem, hogy valami bajon segíteni kell. Azt is megmondom, mert nem vagyok nagyképű, hogy az előbb említett urakkal nem nagypolitikai kérdésekről beszélünk és nem tárgyaljuk azt, hogy miképpen

³⁵³ MNL OL, K-64. KÜM, 89. csomó. 1940–65 tétel. Szám nélküli irat. 1939. július 6.

³⁵⁴ A komáromi tárgyalásokhoz lásd: SALLAI Gergely: Az első bécsi döntés. Budapest, Osiris, 2002. 82–103.

³⁵⁵ Uo.

³⁵⁶ Horthy Miklós és kísérete 1938. november 11-én vonult be Kassára, ahol szlovák nyelvű beszédet is mondott horvát kiejtéssel, amelyben üdvözölte a szlovákokat az új hazában. Horthy Miklós beszédét a magyar rádió is közvetítette. A magyarországi szlovákok számára egyenjogúságot ígért a magyarokkal.

³⁵⁷ MNL OL, K-64. KÜM, 89. csomó. 1940–65 tétel. Szám nélküli irat. 1939. július 6.

fog a háború után Európa térképe kialakulni, hanem igenis a nem igazolt szlovák vasutasok és postások érdekében és hasonló ügyekben járok el, és ha akadna valaki, aki szavamat kétségbe meri vonni, írásbeli bizonyítékot fogok bemutatni arról, hogy intervencióm folytán hány szlovák állami tisztviselő nyerte vissza kenyerét.”³⁵⁸ Esterházy elmondta, hogy a politikai pályafutása kezdete óta a szlovákokkal való barátságot vallotta és hirdette.³⁵⁹ „[...] Hinni szeretném, hogy ezek a tünetek csak átmenetiek, és hogy be fog következni itt is a józan belátás politikája, amely az »élni és élni hagyni« alapján nyugszik.”³⁶⁰

1941. július 22-én Esterházy a szlovákiai magyar kisebbség helyzetét a szlovák parlamentben is szóvá tette, mégpedig a propagandahivatal felállításáról folytatott vitában. Régóta nem szólalt már fel, kezdte beszédét. „Azon a véleményen vagyok, hogy amikor ilyen gondterhes időkben élünk, nem való, hogy a kisebbség minden panaszával, sérelmével a nyilvánosság elé menjen. A kívánságainkat, panaszainkat eljuttattuk az illetékes kormánytényezőkhöz, és meg vagyok győződve arról, hogy kéréseinket és panaszainkat jóakaratóan orvosolni fogják, ezért nem akarok elébe vágni a kormány elé terjesztett memorandumok sorsának.” A szlovák kormány által oly fontosnak tekintett propagandaügyek kapcsán értetlenségének adott hangot: „[...] miért kell éppen a magyar emberek rádióit a hivataloknak lepecsételni, illetve úgy beállítani, hogy Budapestet ne hallgathassák?” Esterházy közbekiabálásokkal kísért felszólalásában kicsinyes intézkedésnek nevezte az ilyen eseteket, és megkérdőjelezhetőnek tartotta azt az állítást, hogy a kisebbségek egyenlő elbánásban részesülnek a szlovákokkal: „[...] mi itt a magyar részről eleget teszünk állampolgári kötelességeinknek, de ennek ellenében elvárjuk azt, hogy ezt méltán honorálják is, mert a magunk részéről nem fogjuk hagyni, hogy minden kishivatalnok kénye-kedve szerint bánjon velünk.” Esterházy beszéde további részében bírálta a szlovák propaganda magyar- és Magyarország-ellenes megnyilvánulásait, melyek csak a feszültséget szítják ahelyett, hogy a két ország közötti ellentétek oldásán dolgoznának, „mert nekünk ezen a földrészen egymás mellett kell élnünk, akármit fogunk csinálni”.³⁶¹ Esterházy Jozef Tisóhoz írt levelére és a parlamentben elmondott beszédére 1941. július 31-én kapott választ a szlovák kormány elnökségétől. Ebben Esterházy néhány panaszát elismerték, de a többi elutasítását az alkotmány 95.§-a reciprocitás törvényével indokolták. A szlovákok a memorandumot és a rá adott választ is továbbították a német követségnek.³⁶² Esterházy panaszait a magyar

³⁵⁸ MNL OL, K-63. KÜM, 459. csomó. (Esterházy beszéde a szlovák képviselőházban.) (1940. május 7.)

³⁵⁹ *Új Hírek*, 1940. május 9. 1–2.

³⁶⁰ SNA, Snem Slovenskej republiky, Tesnopisecká zpráva o 34. zasadnutí Slovenského snemu. 1940. május 7., 22–26.

³⁶¹ SNA, Snem Slovenskej republiky Tesnopisecká zpráva o 67. zasadnutí Slovenského snemu, 1941. július 22., 19–20.

³⁶² SNA, Ministerstvo zahraničných vecí, 130. doboz, 555/41. sz.

kormányának is előadta, amely szintén eljuttatta azokat a németeknek. A német külügyminisztérium illetékesei igazat adtak Esterházynak, és közbenjárásukat ígérték. 1941. augusztus 7-én Matuš Černák, Szlovákia berlini követe tájékoztatta a pozsonyi külügyminisztériumot, hogy a német kormány a szlovák sajtóban zajló magyarellenes polémia leállítását kívánja, mert ez a sajtóvita az ellenséges táborban azt a benyomást keltheti, hogy a Németország vezette antibolsevista front nem egységes. A németek intelme azonban csak időlegesen hatott. A szlovákok hamar megtalálták az ellenérvét: arra hivatkoztak, hogy a magyar sajtó is állandóan támadja őket. Szorgalmasan gyűjtögetni kezdték az ellenfél sajtójából kiemelt cikkeket, ezeket azután Berlinben is bemutatták, így kívánva igazolni, hogy a magyarok a „rendbontók”. A fenti eset is jól mutatja, hogy Esterházy közvetítői tevékenysége milyen nehézségekkel járt, és sokszor a német külpolitika mondta ki az utolsó szót.

Esterházy szavazása a zsidótörvény ellen

A szlovák parlamentben egyedül Esterházy János szavazott a zsidótörvény ellen 1942. május 15-én.³⁶³ Esterházy Martin Sokolnak, a szlovák parlament elnökének a szavazás előtt bejelentette, hogy a zsidók kitelepítése ellen fog szavazni. Esterházy ellenszavazatát a következőkkel indokolta Sokolnak és a szlovák kormányának: „[...] Legfiatalabb korom óta zsidóellenes beállítottságú voltam, és az is fogok maradni, ami ellenben nem jelenti azt, hogy szavazatommal hozzájárulok egy olyan törvényhez, mely minden isteni és emberi jogot lábbal tiport. A zsidók kitelepítésénél a szlovákok a zsidókat nem mint felekezetet, hanem mint fajt telepítik ki, és ez egy okkal több, hogy ellenszavazzak a javaslatnak. A magyarság Szlovákiában nemzeti kisebbséget alkot, és ezért teljesen lehetetlen, hogy elfogadjon és magáévá tegyen olyan törvényjavaslatot, mely a többségnek jogot ad arra, hogy egy kisebbséget kitelepítsen. Mi, magyarok bizonyíthatóan több mint ezer éven át Szent István szellemében élünk és cselekedünk, aminek legjobb bizonyítéka az, hogy Magyarország területéről soha senkit sem egyénileg, sem csoportosan ki nem telepítettek.”³⁶⁴ Esterházy bírálói ezt a fenti idézetet hozzák fel, hogy ő zsidóellenes beállítottságú, ehhez át kell éreznünk a kort és az akkori hangulatot, viszonyokat. Hiszen a zsidóüldözés korában, amikor büntetéssel sújtottak mindenkit, aki segíteni próbált rajtuk vagy rokonszenvét nyilvánította, akkor nem írhatta Esterházy, hogy „mindig is a zsidók barátja voltam”. Ez a nyilvánosság előtti kijelentése azonnali elítéléséhez vezetett volna és senkit sem győzött volna meg, hogy káros a törvényjavaslat. A hatalom birtokosai elvárták tőle, hogy nekik tetsző kijelentéseket tegyen. Esterházy

³⁶³ Esterházy szerepét a szlovák és a magyar történetírás általában ellentétesen ítéli meg. A szlovákok kollaboránsként minősítik, a magyar szakirodalomban főként a totalitárius intézkedések bírálójaként szerepel. A magyar történetírás elismeréssel ír róla. Esterházy felszólalásai alapján egyértelmű ellenzékiként minősíthető.

³⁶⁴ MOLNÁR I. 2000. 215–216.

zsidóellenes kijelentéseivel csak félrevezette ellenfeleit, hiszen figyelnie kellett arra, hogy ne vádolják meg a zsidókkal való barátsággal. E taktikai okból tett kijelentése magatartásának értékelése szempontjából azonban irreleváns, hiszen minden veszély ellenére megtette. Esterházy szándéka az volt, hogy a szlovák kormány tudtára adja, ebben az esetben még a zsidóellenesség sem lehet mentő körülmény a törvény megszavazására. A szlovák kormány veszélyes útra tévedt – hangsúlyozta Esterházy –, mert ezzel elismerte annak a jogosságát, hogy a többség a kisebbségeket egyszerűen kidobja orszagából.³⁶⁵ Esterházy mélységesen elítélte a zsidók elleni törvény megszavazását: „Szégyenletes dolog, hogy egy kormány, amelynek elnöke és miniszterelnöke jó katolikusnak vallja magát, zsidó lakosságát Németországba deportálja, a hitleri koncentrációs táborokba. És az is szégyenteljes, hogy ugyanez a kormány Szlovákiában koncentrációs táborokat állít fel, ahol a zsidókat és cseheket minden bírói eljárás nélkül tartják fogságban.”³⁶⁶ Az akkori szlovák Parlamentben kézfeltartással voksoltak, csak akkor rendelték el ellenpróbát, ha egy törvényjavaslat nem kapott látható többséget. A szavazásnál mindenki látta, hogy Esterházy nem tartotta fel a kezét, s mivel ellenszavazati próbát nem rendelték el, Esterházy tiltakozásaként elhagyta a termet. A szlovák parlamentben nem akarták, hogy Esterházy szóban is elmondja indokait a „nem” szavazásnál. Az eseményekhez az is hozzátartozik, hogy a szavazás előtt néhány szlovák képviselő kiment a teremből, állítólag azért, hogy ne kelljen szavazniuk. Ők a büfében és az illemhelyen tartózkodtak, főleg a Pavol Čarnogurský köré csoportosuló képviselők közül néhányan.³⁶⁷ Ezt azonban utólag már nehéz bizonyítani, mivel erről nincsenek írásos bizonyítékok. Esterházy tette az adott körülmények között annak demonstrálása volt, hogy vállalta a nyílt szembehelyezkedést az akkor még győztes náci ideológiával és a hitlerizmussal szemben.

Esterházy másnap a következőket mondta a családjának: „Undorító volt! – mondta.”³⁶⁸ A nemzetgyűlés az itt élő zsidókat deportálásra ítélte. És a szörnyűség teteje az volt, hogy csupa fekete csuhás ült ott.³⁶⁹ Ők is Hitler bosszújától félve mind megszavazták ezt a szörnyű törvényt. Ilyen mélyre tudta süllyeszteni Hitler rémuralma a kis népek felelőseit – még a papokat is –, s mindezt félelemből, nehogy Szlovákia is Lengyelország sorsára jusson.”³⁷⁰ Esterházy Lujza emlékezete szerint voltak olyan Pozsonyban szolgálatot teljesítő Wehrmacht-tisztek, akik csodálták Esterházy fellépését. Szerintük ő volt a „legbátrabb ember

³⁶⁵ Uo.

³⁶⁶ ESTERHÁZY L. 1991. 125.

³⁶⁷ PODOLEC Ondrej: Slovensko–maďarské konflikty a ich odraz na pôde slovenského snemu. In: ŠTEFANSKY Michal – PURDEK Imrich (szerk.) Slovensko vo vojnách a v konfliktoch v 20 storočí. Zborník referátov z vedeckej konferencie v Bratislave 15.–16. októbra 2002. Bratislava, Vojenský historický ústav, 2003. 190.

³⁶⁸ ESTERHÁZY L. 1991. 122.

³⁶⁹ A Szlovák Néppárt képviselői között sok pap is helyet kapott.

³⁷⁰ ESTERHÁZY L. 1991. 122.

Közép-Európában.”³⁷¹ A Gestapo és a szlovák rendőrség vezetői felvetették, hogy Esterházyt letartóztatják ellenszavazata miatt, de ezt népszerűsége miatt nem akarták megkockáztatni. Esterházy zsidókat mentő tevékenysége a későbbiekben a magyar kormány számára is kellemetlenné vált, ezért Bárdossy László magyar miniszterelnök német nyomásra kénytelen volt határozottan megtiltani a grófnak, hogy a zsidók érdekében fellépjen, illetve közbenjárjon.³⁷² Esterházyt titokban tovább folytatta tevékenységét és a gyakorlatban is segítette az üldözött szlovákiai zsidókat. Titokban sikerült elérnie, hogy a magyar belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc engedélyezze, hogy azokat a zsidókat, akiknek sikerül elmenekülniük Szlovákia területéről és Magyarországra kerülnek, ne toloncolják vissza, ne essen bántódásuk, és ha nincs útlevelük, illetve vízumuk, kapjanak menekült státust Magyarországon.³⁷³ Esterházy zsidómentő tevékenysége nemcsak abban nyilvánult meg, hogy nemmel szavazott, de konkrét családokat és személyeket bizonyítható módon is megmentett.

Esterházy 1939–1943 között aktívan fellépett a szlovák parlamentben, utána már ritkán, majd egyáltalán nem. A szlovák politika fokozatos fasizálódásával párhuzamosan a Magyar Párt rendszeridegensége egyre jobban kiütközött, ami Esterházy esetében a zsidók deportálását érintő törvény szavazásakor vált mindenki számára láthatóvá, ezek miatt az ideológiai és politikai különbségek miatt Esterházy egyre inkább kihátrált a szlovák napi politikai küzdelmekből. 1944. március 19-én Magyarországot megszállták a németek, és Szálasi Ferenc vezetésével egy kollaboráns nyilas kormányt neveztek ki. 1944-ben Budapesten a nyilasok letartóztatták Esterházyt, és csak úgy engedték szabadon, ha vállalja, hogy lemond Pozsonyban pártelnöki tisztségéről, aminek ő eleget is tett később.³⁷⁴ Budapesten Esterházy szabadon bocsátását Ján Spišiak budapesti szlovák követ közbenjárásának is köszönhetette, aki amiatt lépett közbe, hogy ő szlovák állampolgár.³⁷⁵ A nyilasok nem szerették Esterházyt, mert náci- és nyilasellenes volt, és ezt többször nyilvánosan kinyilvánította. Például az 1939. május 6-i, a *Pesti Újságban* megjelent cikk szerint „minden nemzetiszocialista magyart árulónak” nevezett Esterházyt.³⁷⁶ A németek is foglalkoztak Esterházy pártjának vezetőségi kérdésével. 1944-ben egy pozsonyi német jelentés szerint a szlovákiai Magyar Párt szétforgácsolódott és nem egységes. A németek szerint a párt tagságának többsége Esterházy mögött áll, aki angolbarát. A párt kisebb része viszont Csáky Mihály alelnököt támogatja, aki németbarát nyilatkozatokat tett

³⁷¹ EDELSHEIM GYULAI Ilona: *Becsület és kötelesség. 1. kötet 1918-1944.* Budapest, Európa, 2000. 108–109.

³⁷² MOLNÁR Imre: Esterházy János (1901–1957). Nap, Dunaszerdahely, 1997. 190.

³⁷³ EDELSHEIM GYULAI I. 2000. 108.

³⁷⁴ Archiv Bezpečnostných Složiek, Praha, Fond 215. Signatura 215-51-81. Esterházy 1945. április 24-i kihallgatási jegyzőkönyve. 129–131.

³⁷⁵ SZENT-IVÁNYI Gábor: *Graf János Esterházy.* Wien, Köln, Weimar, Böhlau Verlag, 1995. 186.

³⁷⁶ PERČAN, Vilém: *Slovenské národné povstanie. Nemci a slovensko 1944.* Dokumenty. Bratislava, EPOCHA, 1971. 612.

többször is.³⁷⁷ A német és a nyilas kormányok mesterkedései ellenére a korábbi hosszas taktikai huzavona után a párttagság 1945. február 3-án ismét Esterházyt választotta meg pártelnökké.³⁷⁸ Esterházy és párttársai a Magyar Párt vezetéséből azt remélték, hogy pártjuk és ők is a háború befejezése után is folytathatják munkájukat, és továbbra is a szlovákiai magyarság érdekében léphetnek fel. A nyilasok még azt is felvetették a németeknél, ha az oroszok megközelítik Pozsonyt, a Gestapo tartóztassa le Esterházyt, nehogy ő felvegye a kapcsolatot velük.³⁷⁹

Esterházy elfogása és a Gulágra kerülése

Esterházy János újlaki kastélyát 1945. március 31-én érték el az orosz csapatok, így ő és családja is menekülni kényszerült a harcok elől. Esterházy János már korábban Pozsonyban bujkált a Gestapo elől. Pozsony kiürítése alkalmával elhagyhatta volna Szlovákiát, de ő nem akart távozni. A barátai arra akarták rávenni, hogy még a front megérkezése előtt távozzon nyugatra, ő ezt nem tette meg. Otthon akart maradni. Esterházy ezzel kapcsolatos álláspontját testvére, Esterházy Lujza idézi emlékiratiban: „Ami engem illet, én nem hagyom el az országot. Nem akarok a nácikkal egy húron pendülni. Nem akarom Hitlerék segítségével menteni a bőrömet. És ahogy ezt már neked megmondtam, túlságos mély gyökereim vannak szülőföldemhez ahhoz, hogy el bírnám hagyni.”³⁸⁰ Az emigrációba vonulással kapcsolatosan a következőket mondta: „Gyökereim olyan mélyen kötnek ide, hogy nem tudnék idegenben élni. Ott felfalna a honvágy és elveszteném erkölcsi egyensúlyomat, annyira, hogy már nem tudnám szolgálni magyarjainkat. Csakis úgy tudok hasznukra lenni, ha itt maradok.”³⁸¹ A szlovákiai magyarságot nem akarta elhagyni az oroszok jövetelére sem, ezzel kapcsolatosan egy bizalmas beszélgetés alkalmával a következőket mondta, amit testvére memoárjából tudunk: „Az elkövetkezendő kemény napokban osztozni akarok sorsukban. És főleg védelmezni akarom őket, közbenjárni érdekükben. Képviselőjük vagyok. Ez hát az én feladatom.”³⁸² Esterházy kiállását arisztokrata neveltetéséből és katolikus hitéből vezethetjük le, hogy vállalja elveit és tetteinek következményeit is, és kiáll az elveiért.

Pozsonyt a szovjetek 1945. április 4-én elfoglalták. A bevonulással a Csehszlovák Köztársaság hatalmi szervei is visszajöttek. A Szlovák Nemzeti Tanács az 1944-es szeptember 1-jei rendeletével, visszamenőleg más pártokkal

³⁷⁷ SIMON Attila (szerk.): Esterházy János és a szlovenszkói Magyar Párt. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2014. 252–255.

³⁷⁸ Uo. 277.

³⁷⁹ Archiv Bezpečnostných Složiek, Praha, Fond 215. Signatura 215-51-81. Esterházy 1945. április 24-i kihallgatási jegyzőkönyve. 131.

³⁸⁰ ESTERHÁZY L. 1991. 150.

³⁸¹ Uo. 139.

³⁸² Uo. 138.

együtt az Esterházy János által vezetett Magyar Pártot is fasisztának nyilvánította, fölsozlatta, vagyonát pedig elkobzásra ítélte, e rendeletről Esterházyék és pártjának vezetői valószínűleg nem is tudták, hiszen akkor el kellett volna menekülniük. A beneši dekrétumok kihirdetése után április 5-én vált csak egyértelművé a helyzetük. A kassai kormányprogram kihirdetése után³⁸³ a Magyar Párt vezetői előbb levelet, majd egy emlékiratot nyújtottak be a csehszlovák kormányhoz és a Szlovák Nemzeti Tanácshoz is, ebben kérték a magyarellenos intézkedések megszüntetését és a korábbi alkotmányban lefektetett jogaikat. Ezen felül azt is kérték, „(...) hogy igazságosan bánjanak velünk, s a szlovák kormány által elkövetett sérelmeket orvosolják mind az egyének, mind a közösségek tekintetében”.³⁸⁴ Esterházy nem volt az emlékiratot aláírók között, valószínűleg mert társai már nem tudták elérni. 1945. április 6-án Esterházyt Pozsonyban egy szovjet járőr letartóztatta az utcán, romeltakarítási munkákra fogták be. Letartóztatása véletlenszerű lehetett, mivel április 18-án szabadon engedték őt az oroszok. Két nappal később, április 20-án Gustáv Husák belügyi megbízotthoz ment a Szlovák Nemzeti Tanács pozsonyi épületébe. Esterházy kihallgatási jegyzőkönyvében erről a következőket mondta: „(...) bejelentettem, hogy állok rendelkezésére, nehogy azt gondolja rólam, hogy valahol rejtőzködöm. Ő azt mondta nekem, hogy jó, hogy jelentkeztem, de neki most engem le kell tartóztatnia.”³⁸⁵ Innen először a pozsonyi rendőr-igazgatóságra, majd a kerületi bíróság, majd újból a rendőr-igazgatóság börtönébe szállították, ahol egészen 1945. június 27-ig tartózkodott. Esterházyt itt meglátogatta testvére, Esterházy Lujza 1945. június 22-én, akivel az esetleges későbbi kirakatperéről beszélgettek, s a következőket mondta ezzel kapcsolatosan: „Tudom, hogy az ügyész a fejemet akarja! Kész vagyok meghalni, ha kell. De védekezni fogok minden erőmből. Bizalommal várom a peremet. Valaha a csehszlovák bíróságok előtt mindig szabadon védekezhett az ember.”³⁸⁶ Esterházy azzal is tisztában volt, hogy kivégezhetik, testvérének ezzel kapcsolatosan ezt mondta: „Ha engem elítélnék és meg kell hálnom, akkor bizonyos vagyok benne, mindig lesznek szerető szívek, akik segíteni fognak benneteket én helyettem.”³⁸⁷ A perének tétje az volt, hogy ha Esterházyt halálra ítélik a bíróságon, akkor a csehszlovák kormány el tudja hitetni a világ közvéleményével, hogy a magyar kisebbség tönkretétele és kiűzése is teljesen jogosan történt. Esterházy ügyét Jozef Hostrič komisszárra bízták, aki megindította a nyomozást ellene.³⁸⁸ Hostrič Esterházy kihallgatásánál az 1938

³⁸³ A kassai kormányprogramhoz lásd: POPÉLY Árpád: Fél évszázad kisebbségben. Fórum, Somorja, 2014. 13–17.

³⁸⁴ Az emlékirat szövegét ismerteti SIMON A. 2014. 283–284.

³⁸⁵ TÓTH László–MOLNÁR Imre: „Az örökség”. *Új Forrás*, 1990/4. Mellékletek. 16.

³⁸⁶ ESTERHÁZY L. 1991. 163.

³⁸⁷ Uo.

³⁸⁸ Archiv Bezpečnostných Složiek, Praha, Fond 215. Signatura 215-51-81. 1946. május 8-i feljegyzés. 21–23.

előtti és utáni tevékenységére volt kíváncsi. Az 1938 előtt időszakra vonatkozóan azt akarta kimutatni, hogy Esterházy összejátszott a németekkel, a lengyelekkel és a magyarokkal is. Hostrič azt is leírta, hogy Esterházy saját maga vallotta meg neki, hogy a lengyel követségen és a csehszlovákiai német kisebbség vezetőitől szerzett információkat azonnal megosztotta a magyar kormánnyal.³⁸⁹ És ezt a tevékenységét később is folytatta. Szemére vette, hogy a komáromi és a bécsi döntés alkalmával is a helyszínen volt, és nem tartotta hihetőnek Esterházy azon bevallását, hogy azokon mint megfigyelő vett részt és nem mint a tárgyalóbizottság tagja. Hostrič véleménye szerint, amit a jelentésébe is beleírt, ezek nem felelnek meg a valóságnak, hiszen Esterházy állandó kapcsolatban volt a magyar kormány megbízottaival. Esterházy szemére vetette, hogy havonta pénzt fogadott el a magyar kormánytól a pozsonyi követségen keresztül. Esterházy ezt a pénzt a szlovákiai magyarság érdekében és a pártjának kiadásaira használta fel bevallása szerint. Hostrič viszont ezt beismerésként kezelte, és úgy értelmezte, hogy Esterházy a pénzt kémkedésre és a csehszlovák állam szétverésére használta fel.³⁹⁰ Esterházy vallomásában kinyilvánította, hogy mindazt, amit Csehszlovákiában vagy a Szlovák Állam idején mint politikus csinált, azt nem pénzért vagy érdekből tette, hanem magyarszeretetéből és idealizmusából. Mindig is a magyarság politikai és anyagi jóléte és segítése lebegett a szeme előtt Csehszlovákia vagy a Szlovák Állam idején is. Esterházy vallomása végén hozzátette: reméli, hogy az új Csehszlovákiában is a magyar kisebbség érdekében lesz lehetősége dolgozni.³⁹¹ Esterházy nem volt tisztában ügyének súlyosságával az új politikai vezetés részéről, és abban reménykedett, hogy meg tudja majd védeni magát a bíróságon – ez derült ki Esterházy első kihallgatási jegyzőkönyvéből.

Ján Gukas szovjet alhadnagy 1945. június 27-én írásbeli kérelmet nyújtott be Gustáv Husák belügyi megbízottnak, amelyben kérte Esterházy és társai átadását és a vád anyagait is elkérte.³⁹² Esterházy dossziéja, amit az oroszoknak átadtak, a 2123/1945 számot viselte.³⁹³ Husák csak 10 napra egyezett ebbe bele, de a szovjetek ezt nem tartották be.³⁹⁴ Így kerültek Esterházy és társai a szovjetek kezébe. A pozsonyi rendőr-igazgatóság börtönéből 1945. június 27-én átszállították a pozsonyi orosz katonai parancsnokságra, ahol kihallgatták, majd 1945. június 29-én Esterházyt pártjának tíz másik tagjával együtt Magyarországon

³⁸⁹ Uo. 22.

³⁹⁰ Archív Bezpečnostných Složiek, Praha, Fond 215. Signatura 215-51-81. 1946. Esterházy János 1945. április 24-i kihallgatási jegyzőkönyve. 123–124.

³⁹¹ Uo. 133.

³⁹² SNA Bratislava, f. Národný súd. Tnľud 19/47, mikrofilm II. A. 951. János Esterházy 1945. június 27.

³⁹³ Archív Bezpečnostných Složiek, Praha, Fond 215. Signatura 215-51-81. 1945. június 27-irat. 35.

³⁹⁴ Archív Bezpečnostných Složiek, Praha, Fond 215. Signatura 215-51-81. 1945. május 8. 31., és SNA Bratislava. fond Národný súd. Tnľud 19/47, mikrofilm II. A 951. 1945. június 27.

és Románián keresztül vonattal Moszkvába vitték. Az oroszok által 1945. június 28-án kiállított letartóztatási parancs a következő vádak tartalmazta: „Nevezett 1932–36-ig a Magyar Párt fasiszta magyar pártközponti bizottságának főtitkára volt, és aktív harcot folytatott a Szovjetunió és a kommunista párt ellen. (...) elősegítette és népszerűsítette a Szovjetunió elleni harcot. Esterházy János a Magyar Párt újságjain keresztül rendszeresen, az utolsó csepp véréig való harcra buzdította a magyarokat a Szovjetunió és a Vörös Hadsereg ellen. A Magyar Párt központi bizottsága teljes egészében fasiszta párt, amely Magyarország megszálló pártja volt, az 5. hadosztály Csehszlovákia területén, politikai és diplomáciai hírszerzéssel foglalkozott Magyarország és Németország javára, amit Esterházy 1945. június 28-i vallomása is alátámaszt.”³⁹⁵ A Szovjetunióba való szállításukkor Esterházynek és a vele utazó magyaroknak sikerült két üzenetet is kijuttatni.³⁹⁶ Az egyik üzenet a segítségkérésen túl arról tudósított, hogy „ártatlanok vagyunk, sosem voltunk fasiszták”. A másik így szólt: „Esterházy Jánost és társait a régi csehszlovákiai Magyar Pártból Moszkvába deportálják. Magyarok, mentsetek meg bennünket.”³⁹⁷

Ma már tudjuk, az, hogy Husák 1945. június 25-én átadta őt az oroszoknak, politikai döntés volt, mivel így könnyebben megszabadultak tőle. Ha akkor pert rendeznek, az nagyon felkorbácsolhatta volna a csehszlovákiai magyarok kedélyeit és a nemzetközi helyzetet is, ami az akkor már életbe lépett beneši dekrétumok következményei miatt amúgy is nagyon kielezett volt. Valószínűleg ekkor még nem akarták vállalni egy per megrendezését, hiszen Esterházy zsidómentő és embermentő tevékenységéről ők is tudtak, így a mellette felsorakozó zsidók miatt nem lett volna egyszerű bebizonyítani az ellene felhozott vádak. Köztudomású volt, hogy Rudolf Viest, a Szlovák Nemzeti Felkelés egyik vezető tábornokának is segített, hogy még 1939 márciusában külföldre jusson, és erre tanúk is voltak. A tanúk meghallgatása Esterházy ügyében akár tisztázhatta volna az ellene felhozott vádak alól, és emiatt az általa vezetett népcsoportot sem lehetett volna a fasiszmus vádjával kollektíve elítélni, ezért volt fontos a hatalomnak az ő személyének a közéletből való kiiktatása. Így az oroszoknak való kiadatás jó politikai lépésnek bizonyult, hiszen távollétét kihasználhatják majd, amit meg is tettek a hatalom képviselői. A csehszlovák politikusok ismerték az orosz börtönök és a Gulág nehéz körülményeit, így okkal számoltak azzal, hogy ha Esterházy ott meghalna, azért az oroszok viselnék a felelősséget. A csehszlovák vezetés azzal is tisztában volt, hogy az oroszok őket támogatják a csehszlovákiai magyar kisebbségi kérdés megoldása ügyében. Esterházy veszélyesnek bizonyult a közép-európai szovjet politika számára is, hiszen olyan

³⁹⁵ MOLNÁR I. 2008. 226.

³⁹⁶ A tíz magyar a következő volt: Csáky Mihály, Jabloniczky János, Neumann Tibor, Párkány Lajos, Lászlóffy Ferenc, Virsik Károly, Szüllő Sándor, Böjtös József, Birnbaum Frigyes és Teszár Béla. MOLNÁR Imre: Kegyelem életfogytig. Budapest, Metem, 2011. 133.

³⁹⁷ MOLNÁR I. 2008. 226.

közismert politikus volt, aki a szlovák, a német és a magyar kormányzattal szemben is kritikus álláspontot képviselt. Esterházy érdekes volt a szovjet hírszerzés számára is, hiszen sokrétű és gazdag kapcsolatrendszerrel rendelkezett, ezenkívül arisztokrata, keresztény és kommunistaellenes személy volt, így veszélyes a számukra.

Esterházy és fogolytársai 1945. augusztus 20-án eltetvesedve érkeztek Moszkvába, a ljubjankai börtönbe.³⁹⁸ A tetveket azért szedték össze, mert a vagonokban korábban teheneket szállítottak. Az oroszok célja az volt, hogy megtörjék és vallomásra kényszerítsék Esterházyt és a többieket, ennek érdekében a testi-lelki kínzásokat és zsarolásokat is bevetették. Az 1945 szeptemberétől 1946 februárjáig tartó vizsgálati fogsága alatt Esterházy vallatása összesen 684 órán át tartott.³⁹⁹ Esterházy maga vall az ottani megpróbáltatásairól. „A kihallgatások éjjel voltak. Eleinte jóindulatú formában.” Később már kínozni kezdték. Fálnak fordulva, kitárt karokkal kellett állnia, a legcsekélyebb mozdulatnál összeverték. Éhezettették, szomjazztatták és a legszörnyűbb kínzás az volt, hogy egy cellában több száz gyertya erejű villanykörtebe kellett néznie, szemhunyorítás nélkül, ha pislantott, megverték.⁴⁰⁰ Esterházyt a hamis vádak beismerésére végül azzal a zsarolással tudták rábírní, hogy elpusztítják a családját. Az elhurcolt magyarok összevont koncepció s pere a 7976-os számú vizsgálati ügyiratszámba került, és azt Moszkvában, a Butirszkaja börtönben folytatták le. A per végén kimondták, hogy Esterházy „meggyőződéses fasiszta, a szovjethatalom kibékíthetetlen ellensége, aki hosszú ideig aktív harcot folytatott a szovjet állam ellen. Igyekezett szítani és meggyorsítani a Szovjetunió elleni háborút. Miután Németország megtámadta a Szovjetuniót, Németország, Magyarország és Szlovákia fasiszta kormányainak utasításai alapján propagandát és agitációt folytatott, s tevékenyen segítette Németországot a Szovjetunió elleni háborúban. Németország vereségét követően a fasiszta pártfő (azaz Esterházy) kádereit illegalitásba helyezve ellátta őket pénzzel, a szovjetellenes agitációhoz szükséges nyomdai berendezéssel, rádiókapcsolattal és fegyverrel. Csehszlovákia németektől felszabadított területén tovább folytatta a Vörös Hadsereg elleni harcot.”⁴⁰¹ Ezeken túlmenően együttműködött az angolokkal, ezt is felrótták neki.⁴⁰² A börtönben Esterházy kegyelmi kérvényt írt a katonai ügyésznek, melyben bűneit őszintén megbánva, a sok kínzás hatására enyhe bírálatot kért saját részére 1946. április 17-én. Végül az 1946. június 10-én kelt, 21. sz. határozat értelmében, Esterházy Jánost a magyar fasiszta párthoz való tartozásért 10 évre javító munkatáborra ítélték. Pénzét és értékeit elkobozták. A börtönben a világhírű Alekszandr Szolzsenyicin Nobel-díjas íróval is találkozott, aki őt oroszra tanította, és aki Esterházynak

³⁹⁸ MOLNÁR I. 2011. 133.

³⁹⁹ Uo. 45.

⁴⁰⁰ Uo.

⁴⁰¹ MOLNÁR I. 2008. 228.

⁴⁰² MOLNÁR I. 2011. 45.

születésnapjára három, kenyérből csinált gombot ajándékozott.⁴⁰³ Az ítélet kihirdetése után a Komi Köztársaság területén fekvő Knyazs-Pogoszt melletti gyűjtőtáborba vitték, ahová 1946. július 27-én érkezett meg. A vonatszerelvényben, ahol csupa köztörvényessel utazott együtt, mindenét elrabolták, és csak egy ócska katonakabátot hagytak neki. Mikor testvére megkérdezte, hogy ezt miért hagyta, csak annyit felelt: „Csak nem bolondultam meg, hogy agyonüttessem magam miatta.”⁴⁰⁴ Innen 1946. augusztus 15-én tovább szállították a Rakpaszt-i munkatáborba, ahol kubikosként dolgozott. Innen egy bányába, majd egy porcelángyárba került, ahol ólommérgezést kapott. 1948. március 7-én súlyos tüdőbajjal szállították a szangorodok-protokai kórházi táborba, ahol egészen 1949. február 15-ig tartózkodott.⁴⁰⁵ Itt találkozott Hetényi József Vas megyei fiatalemberrel, aki elmondta, csont és bőr volt Esterházy, de „türelemmel viselte szenvedéseit és súlyos tüdőbetegsége ellenére is sugárzott belőle a lelkierő”. Saját helyzetével teljesen tisztában lévén, „szenvedéseit népéért való vezeklésként viselte”. Tőle tudjuk azt is, hogy Esterházy sarkkörön túli börtönét „jéghideg pokolként” emlegette, és csak vallásos hitének köszönhetette, hogy túlélte.⁴⁰⁶ Esterházy az egyik kórházban összebarátkozott egy grodnói lengyel professzorral, aki szívbetegségben szenvedett, s akit a haláláig ápolt. A professzor csomagokat kapott a feleségétől, azok tartalmát megosztotta Esterházyval. A professzor özvegy férje halála után Esterházynak tovább küldte ezeket a csomagokat, amelyek életben tartották őt.⁴⁰⁷ Esterházy később mesélt a cseh börtönben az egyik fogolytársának, Palo Bohusnak a Gulágon szerzett szenvedéseiről, akiknek a következőket mondta: Együtt kellett élnünk a köztörvényesekkel, „ha nem találta fel magát az ember, ha nem fogadták be a politikaiak, és nem védték meg, megtörténhetett, hogy eltűnt egy-egy ruhadarabja, akármilyen értéktelen, szakadozott volt is. S ez, mivel tél volt, könnyen lehetett az utolsó vesztesége. A bűnözőkre viszont nem szabtak ki halálos ítéletet. Bármikor megölhettek bennünket, akár egy apróságért is.”⁴⁰⁸ 1948. márciusában a sangradok-protokai tábor kórházában kezelték mint tüdőbajost, ahol a szerencse és a lélekjelenléte melléje állt. Egy fűtetlen barakkban, csupasz deszkaprccsen, patkányokkal körülvéve, lázasan, éhesen, orvosság nélkül feküdt. Egy nap a szomszéd szobából német nyelvű beszélgetést hallott, amely szerint a beszélgetők egyike egy német futballcsapat tagjaként Budapesten járt, és a Gellért Szállóban Esterházy Pál herceg (az Esterházy család feje) bankettet adott a tiszteletükre. Esterházy szerencséjére! Mikor később felismerte a hangot, ami az ottani főorvosé volt, Esterházy elkezdte mondani: „Doktor úr, hát itt kell találkoznunk?(...) Hát

⁴⁰³ SZOLZSENYICIN, Alekszandr: A pokol tornáca. Budapest, 1990. 224.

⁴⁰⁴ MOLNÁR I. 2011. 45.

⁴⁰⁵ Uo. 46.

⁴⁰⁶ Uo. 158.

⁴⁰⁷ Uo. 46.

⁴⁰⁸ MOLNÁR I. 2008. 230.

nem emlékszik, ekkor és ekkor Pesten a Gellért Szállóban a bankettre?” – majd elmesélte a korábban hallottakat. Az orvos azt híve, hogy ő az az Esterházy, aki őt vendégül látta, azonnal átvitette a legjobb barakkba, jobb ellátást és kezelést adatott neki.⁴⁰⁹

Esterházy megmentésére és védelmére tett kísérletek

Esterházy megmentésére több kísérlet is történt, az első már 1945. június 9-én. Dálnoki Miklós Béla kormánya a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál is szót emelt Esterházy letartóztatása miatt. Dálnoki utasította a magyar külügyminisztert, hogy próbálja elérni Esterházy szabadon bocsátását.⁴¹⁰ Gyöngyösi János magyar külügyminiszterrel referensei azt közölték, ha Esterházyval kapcsolatosan bírósági tárgyalásra kerülne sor, akkor Szlovákiában első számú háborús bűnösként akarják a szlovákság elé prédául dobni, majd elítélni. A referensek kiemelték, hogy az ő nevét Szlovákiában ki sem szabad ejteni, és attól is tartanak, hogy Esterházyt akár fel is akaszthatják.⁴¹¹ Gyöngyösi Esterházyt németellenes politikusnak tartotta, amit bizonyítani is akart, és ezért azt gondolta, hogy az oroszok e magatartásáért majd nem engedik a kivégzését. Gyöngyösi abban is bízott, hogy amerikai politikai közbelépéssel sikerül a csehszlovákok magyarellenes politikáját megváltoztatni, és ennek következtében Esterházyval szemben is elnézőbbek lesznek. A magyar miniszterelnöki hivatal több próbálkozást is tett Esterházy megmentése érdekében, és ezért egy mentőanyagot készítettek, amelyet a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz is eljuttattak azzal a céllal, hogy azt a perében felhasználhassa majd védelméül. Ebben Esterházy politikai magatartását foglalták össze 1938 előtt és után.⁴¹² Gyöngyösi még az angolszász missziókat, valamint a Vatikán közbenjárását akarta megpróbálni, de végső lehetőségként felvetődött, hogy Esterházy kiszabadulása érdekében a magyar hivatalos szervek fogolycsere-egyezményt ajánlanak fel Csehszlovákiának.⁴¹³ Ezeket azonban megghiúsította az a tény, hogy Esterházyt és társait a Szovjetunióba vitték. A magyar diplomácia és a külügy a kommunista fordulatot követően ezután már teljes érdektelenséget tanúsított az arisztokrata politikus sorsa iránt és azt csehszlovák belügynek nyilvánították. A pozsonyi magyar főkonzul 1949-ben utasította a konzulátus munkatársait, hogy Esterházy ügyében minden beavatkozástól tartózkodjanak, de sorsát továbbra is figyelemmel kísérték.⁴¹⁴

⁴⁰⁹ MOLNÁR I. 2011. 46–47.

⁴¹⁰ MNL OL, KÜM, Csehszlovákia, 28. doboz. 298/pol-1945.

⁴¹¹ MOLNÁR I. 2008. 232.

⁴¹² MNL OL, XIX-A-1-n-539/Z. II. betétív.

⁴¹³ Uo. I. betétív.

⁴¹⁴ MNL OL, KÜM, Csehszlovákia, 83. doboz, 54/1949.

Esterházy bírósági tárgyalásai

A Szlovák Nemzeti Bíróság vádhatósága 1947. május 5-én döntötte el, hogy távollétében is ítélezni fog Esterházy János felett. Ügyét Karol Bedrna bírónak utalták ki. A vádat Arnost Barát, a Nemzeti Bíróság ügyésze 1947. május 21-én nyújtotta be. Ezután a periratokban úgy szerepel, mint aki ismeretlen helyen, tehát feltehetően szökésben van, ezt azért csinálták, hogy az ellene megindított bírósági eljárást ne kelljen leállítani. 1947. július 10-én a Szlovák Nemzeti Bíróság elfogatóparancsot adott ki ellene. Az ellene felhozott vádpontok a következők voltak: 1. Szerepe volt Csehszlovákia szétbomlásztásában. 2. Támogatta a náci Németországot és a Horthy-Magyarországot, valamint megkárosította a Szovjetuniót. 3. Részes volt a Szovjetunió elleni hadüzenetnek. 4. Kiszolgálta a fasiszta rendszert, ezért kollaboránsnak tekinthető. Tevékenységével és a törvénykezési normák kialakításával azonosult a német politikai orientációval, támogatta, védte és elfogadta a fasiszták tevékenységét. A vádló Esterházy tevékenységét a szlovák Nemzetgyűlés 33/1945 Tt. 2. paragrafusa alapján hazaárulásnak minősítette, amiért halálbüntetés járt.⁴¹⁵ A vádirat szerint, mivel a vádlott feltehetően külföldön tartózkodik, az ügyész javasolta a perének a vádlott távollétében való lefolytatását. 1947. augusztus 14-én a Belügyi Megbízotti Hivatal kérte Vlado Clementis csehszlovák külügyi államtitkárt, hogy kérje ki Esterházyt az orosz hatóságoktól diplomáciai úton. Ezt a Nemzeti Bíróság figyelmen kívül hagyta és kijelölte a bírói testületet. A család egy cseh ügyvédet fogadott, de azt elutasították, azzal, hogy a család nem rendelhet ügyvédet. Végül védőként hivatalból kirendelték dr. Maria Cikvanová-Starát, akit 1947. szeptember 6-án értesítettek az ügymenetről, de a vádiratot csupán öt nappal a tárgyalás előtt kapta kézhez. Az ügyvédő kérte az ügy leállítását arra hivatkozva, hogy a vádlottat, mielőtt elítélnék, ki kell hallgatni, tanúkat is behívni javasolt, és azt, hogy derítsék ki Esterházy tartózkodási helyét. Beadványát elutasították. 1947. szeptember 10-én a Nemzeti Bírósághoz szigorúan bizalmas irat érkezett a Belügyi Megbízotti Hivaltól, amely megállapította, hogy Esterházy János a Szovjetunióban tartózkodik. Ennek ellenére a bíró ragaszkodott az ügy gyors lezárásához.⁴¹⁶ 1947. szeptember 16-án megtartották a tárgyalást. A bírói tanács összetétele a következő volt: Karol Bedrna elnök, Milan Oravec, Ladislav Berec, Ján Demian, Andrej Bagar, Vojtech Petráš, Ľudovít Černo tagok. A védő meghallgatása után a bírók 15 percnyi tanácskozást követően, egyetlen ellenszavazat és ellenvetés nélkül mondták ki a halálos ítéletet. Egyértelmű volt, hogy ezzel az ítélettel precedenst akartak teremteni, és ennek megfelelő ítélethozatal volt a céljuk. Az ítélet egyhangú volt: kötélt általi halál mint főbüntetés, a polgári jogok megvonása és vagyonbüntetés mint mellékbüntetés.

⁴¹⁵ SNA Bratislava, fond Národný súd, Tn'ud 19/47, mikrofilm II. A 951. Dok č. Tn'ud 19/47/10. 1947. július 10.

⁴¹⁶ SNA Bratislava, fond Národný súd, Tn'ud 19/47, mikrofilm II. A 951. Dok č. Tn'ud 19/47/27. 1947. szeptember 16.

Egyszerűbb volt a halálos ítélet meghozni az ő távollétében. Az volt a bírói testület célja, hogy példát statuáljanak Esterházy ítéletével a magyarság számára, ezt a szlovákiai magyar kisebbség megbüntetésére szánták. Másrésztől az is a céljuk volt, hogy a Szlovák Állam alatt működő politikai pártok vezetőit is megbüntessék, hiszen Franz Karmasint, a Német Párt vezetőjét és Jozef Tisót is halálra ítélték. Esterházy védője kegyelmi kérvényt nyújtott be a Nemzeti Bírósághoz, amelyet három indokkal támasztott alá. Az első az volt, hogy Esterházy védte a zsidókat, a második, hogy közreműködött az üldözöttek megmentésében, a harmadik, hogy segített a magyarországi szlovákoknak. A védőügyvéd még hozzátette, hogy Esterházy távollétében folytatták le a pert, úgy ítélték el, hogy ki sem hallgatták, és nem tették lehetővé a védelem által felvonultatott bizonyítékok bemutatását. „A halálos ítélet túl kemény ítélet a vádlott tevékenységével szemben” – írta beadványában az ügyvéd.⁴¹⁷

A kegyelmi kérvényt Karol Bedrna bíró 1947. október 20-i határozatában elutasította, s annak a köztársasági elnökhöz való továbbítását megtagadta. Az eljárás folyamán a bíróság több törvényteleniséget és eljárási hibát is elkövetett. Arra a kérdésre, miért siettek az ítélettel, Vladimír Clementis csehszlovák külügyminisztertől kaphatjuk meg a választ, abból, amit Esterházy Lujzának Párizsban mondott: „Azért lett volna államérdek visszakapnunk Esterházyt, mert az ő pere bizonyítékot nyújtott volna arra, hogy a magyar kisebbség bűnös Csehszlovákia tönkretételében.”⁴¹⁸ Ne felejtjük el, hogy a lakosságcseré is ebben az időben zajlik. Fábry Zoltán szlovákiai magyar író a következőket mondta: „Megrendülten, tehetetlenül és szívűtötten állunk az ítélet előtt. Az igazság újra csatát vesztett Szlovákiában.(...) A fasiszmus szlovákiai egyetlenegy ellenlábasát fejvesztésre ítéli. Ez tiszta gyilkosság, de a bírák ugyanakkor nem tudják, hogy öngyilkosság is, a szlovák nemzet, a szlovák antifasiszmus ezzel az ítélettel kimondta önmaga felett az erkölcsi halálos ítéletet.(...) az áldozatok újra a szlovákiai magyarok, mert Esterházy személyében az egész szlovákiai magyarság nyakára dobtak kötelet.”⁴¹⁹

A csehszlovák kormány kiadatási kérelmére a Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériuma úgy döntött, hogy kiadják őt, ezt Esterházy 1948. szeptember 18-án tudta meg a börtönkórházban. A hazahozatala nehézségekbe ütközött, mivel nagyon legyengült állapotban volt, így több hónapi jobb táplálás után végül 1949. február 15-én rakták fel a vonatra és Ungvárra szállították, ahol kórházba került, mivel a fűtetlen vagonban és az éhezés miatt egészségügyi állapota ismét válságosra fordult. Végül 1949. április 20-án Csap állomáson adták át a Csehszlovák Köztársaság belügyminisztériumi megbízottjainak.⁴²⁰ Innen Kassára, majd Pozsonyba szállították. Csehszlovákiában azonnal meg is tették az

⁴¹⁷ Uo.

⁴¹⁸ MOLNÁR I. 2008. 238.

⁴¹⁹ *Magyar Nemzet*, 1947. október 8. 3.

⁴²⁰ Archiv Bezpečnostných Složiek, Praha, Fond 215. Signatura 215-51-81.1946. április 21. 26.

előkészületeket az 1947-ben hozott halálos ítélet végrehajtására. Miután megtudták, hogy Esterházy Pozsonyban van, családja és ismerősei pozsonyi zsidó körök közreműködésével a legkülönbözőbb helyeken tiltakoztak az ítélet végrehajtásának elhalasztása és a perújrafelvétel érdekében. Prisdner Emil, az Esterházy család barátja Vavro Šrobárhoz és Fábry Zoltánhoz is eljutott, akik Viliam Sirokynál és Klement Gottwaldnál is közbenjártak érdekében.⁴²¹ Šrobárnak Gottwald elnök kijelentette, hogy nincs kifogása a kegyelemadás ellen, ha azt kormánya minden szlovák minisztere támogatni fogja.⁴²² 1949. június 2-án a pozsonyi Népbíróság elnöke értesítést kapott, hogy az Esterházy elleni ítélet el lett halasztva. Végül a halálos ítélet végrehajtását felfüggesztették, és perének újrafelvételét rendelték el. Esterházy kegyelmi kérvényt nyújtott be, amelyben a következőket írta: „Igaz, hogy az I. Csehszlovák Köztársasághoz negatívan viszonyultam, de erre az álláspontra nem a cseh és a szlovák nép miatt, hanem kizárólag a kisebbségi politika nehéz körülményei miatt helyezkedtem (...) de még ha a legnagyobb mértékben vétettem volna is az I. CSR ellen, ezt későbbi tevékenységemmel nemcsak, hogy jóvátettem, hanem a büntetést is leróttam érte. Négy évet dolgoztam a Szovjetunió egy egészen északon fekvő gyárában, ahol ólmot kellett kevernem. Ennek következtében szinte minden fogam kiesett, s úgy megbetegedtem, hogy tudóm mindkét oldalán nyitott sebek vannak. Egészségi állapotom gyógyíthatatlannak bizonyult, s napjaim meg vannak számlálva. Tisztelettel kérem: szíveskedjék büntetésemet megváltoztatni, hogy utolsó néhány napomat a börtön falain kívül tölthessem, s hogy ne kelljen úgy meghalnom, mint egy javíthatatlan bűnözőnek.”⁴²³

Az újrafelvételi eljárás során a Pozsonyi Járásbíróság a halálos ítélet tízévi börtönbüntetésre változtatását javasolta, miután azonban ezt a fellebbviteli bíróság elutasította, az ügy ismét Klement Gottwald köztársasági elnök elé került, aki 1950. április 7-én a halálos ítéletet kegyelemből életfogytiglani börtönbüntetésre változtatta. A csehszlovák vezetés döntését az motiválhatta, hogy a lakosságcsere lezajlása után nem állt érdekükben, hogy a baráti szocialista Magyarországgal emiatt konfrontálódjanak. A másik ok, hogy a Csehszlovákiában élő magyarság helyzete stabilizálódott, nem akarták azt egy kivégzéssel felkorbácsolni. Valamint azt is el akarták kerülni, hogy a magyar kisebbség a kivégzett Esterházyban a magyarellenes csehszlovák politika mártírját lássa. Esterházy 1957-ben bekövetkezett haláláig Csehszlovákia majdnem összes börtönét megjárta végül, Mirovban, a börtönkórházba halt meg.

Esterházy személye és politikai tevékenysége egyértelmű bizonyítékot mutatott arra, hogy tevékenységével a szlovák és a magyar népesség közeledését akarta elérni, és a kisebbségi szlovákok érdekei és kultúrájuk megértésére is

⁴²¹ MOLNÁR I. 2011. 29–35.

⁴²² SZENT-IVÁNYI G. 1995. 197.

⁴²³ SNA Bratislava, Fond Poverníctvo spravodlivosti. Tajné, karton číslo 4. Dok. č. 116/50-III/1. 1950. április 12.

törekedett. Ezzel példaértékű és időtálló erkölcsi értéket vitt be a politika világába. Helytállásának jutalma az lett, hogy 1945-ben letartóztatták a csehszlovák, majd a szovjet hatóságok. A Gulágon eltöltött évek megtörték életerejét, és a későbbi csehszlovákiai börtönök is csak súlyosbítottak egészségügyi állapotán. 1957-ben a Gulágon szerzett betegségébe halt bele. A visszaemlékezések alapján tudjuk, hogy a Gulág nehéz körülményei sem tudták megtörni Esterházy hitét és meggyőződését, a túlélésben a keresztény hite segítette. Esterházy történelmi szerepének megítélése magyar oldalról nem, de szlovák részről még mindig vitás. Esterházy érdeme, hogy tetteivel példát mutatott mind kortársainak, mind az utókornak.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár (MNL OL)
Külügyminisztérium (KÜM) 456. csomó. 51/pol. 1939. sz.
KÜM, 89. csomó. 1940–65 tétel.
KÜM, 459. csomó.
KÜM, Csehszlovákia, 28. doboz. 298/pol-1945.
KÜM, Csehszlovákia, 83. doboz, 54/1949.
XIX-A-1-n-539/Z. II. betétív
- Slovenský Národný Archív (SNA)
Ministerstvo vnútra, 15. doboz, 5499/1939.
Snem Slovenskej republiky, Príloha k tesnopiseckej zpráve o 21. zasadnutí
Snemu Slovenskej republiky v Bratislave 21. decembra 1939.
Snem Slovenskej republiky, Tesnopisecká zpráva o 34. zasadnutí
Slovenského snemu.
Snem Slovenskej republiky, Tesnopisecká zpráva o 67. zasadnutí
Slovenského snemu.
Fond Národný súd, Tnľud 19/47, mikrofilm II. A 951. Dok č. Tnľud
19/47/10.
Fond Národný súd, Tnľud 19/47, mikrofilm II. A 951. Dok č. Tnľud
19/47/27.
Fond Poverníctvo spravodlivosti. Tajné, karton číslo 4. Dok. č. 116/50-III/1.
Ministerstvo zahraničných vecí, 130. doboz, 555/41. sz.
- Archív Bezpečnostných Složíek (ABS)
Fond 215. Signatura 215-51-81.

IRODALOM

- EDELSHEIM GYULAI Ilona: Becsület és kötelesség. 1. kötet 1918–1944. Budapest, Európa, 2000.
- ESTERHÁZY Lujza: Szívek az ár ellen. Budapest, Püski, 1991.
- JANEK István: Az elfelejtett háború. Történelmi Szemle, 2001/3–4. 299–313.
- PODĎUMBIERSKÝ Gál Ján: Z kalicha utrpenia. Komárno, Pravda, 1947.
- HETÉNYI Martin: (Zjednotená) Maďarská strana na slovensku 1939–1945. Nyitra, Univerzita Konštantína, 2011.
- MOLNÁR Imre: Esterházy János élete és mártírhalála. Budapest, Méry Ratio, 2010.
- MOLNÁR Imre: „Sem gyűlölettel, sem erőszakkal...” Esterházy János élete és mártírhalála. Kecskés László Társaság, Komárom, 2008.
- MOLNÁR Imre (ed.): Esterházy János: A kisebbségi kérdés. Válogatott írások, beszédek, interjúk. Ister, Budapest, 2000.
- MOLNÁR Imre: Esterházy János (1901–1957). Nap, Dunaszerdahely, 1997.
- MOLNÁR Imre: Kegyelem életfogytig. Budapest, Metem, 2011.
- PODOLEC Ondrej: Slovensko–maďarské konflikty a ich odraz na pôde slovenského snemu. In: ŠTEFANSKÝ Michal–PURDEK Imrich (szerk.) Slovensko vo vojnách a v konfliktoch v 20 storočí. Zborník referátov z vedeckej konferencie v Bratislave 15.–16. októbra 2002. Bratislava, Vojenský historický ústav, 2003.
- PEÉRY Rezső: Hét sovány esztendő gazdag termése. In: TÓTH László (szerk.): Hontalanok. Pozsony, Kalligram, 2013.
- PERČAN, Vilém: Slovenské národné povstanie. Nemci a slovensko 1944. Dokumenty. Bratislava, Epoque, 1971.
- POPÉLY Árpád: Fél évszázad kisebbségben. Fórum, Somorja, 2014.
- SALLAI Gergely: Az első bécsi döntés. Budapest, Osiris, 2002
- SALATNAI Rezső: Memorandum Maďari na území ČSR v rokoch 1938–1945. In: MAYER Judit (szerk.): Obžalovaný prehovorí. Dokumenty z dejín Maďarov v Československu. Bratislava, Kalligram, 1994. 168.
- SIMON Attila (szerk.): Esterházy János és a szlovenszkói Magyar Párt. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2014.
- SIMON Attila: Magyar idők a Felvidéken 1938–45. Budapest, Jaffa, 2014.
- SZENT-IVÁNYI Gábor: Graf János Esterházy. Wien, Köln, Weimar, Böhlau Verlag, 1995.
- SZOLZSENYICIN, Alekszandr: A pokol tornáca. Budapest, 1990.
- TÓTH László–MOLNÁR Imre: „Az örökség”. Új Forrás, 1990/4. Mellékletek. 16.

Sajtó

- Esti Újság, 1939. május 14.

- Magyar Hírlap, 1941. december 17.
- Magyar Nemzet, 1947. október 8.
- Új Hírek, 1940. május 9.

A MÁLENKIJ ROBOT EMLÉKEZETE A SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYEI TELEPÜLÉSEKEN FELÁLLÍTOTT EMLÉKJELEK TÜKRÉBEN

THE REMEMBRANCE OF *MÁLENKIJ ROBOT* IN THE LIGHT OF THE MONUMENTS ERECTED AT THE SETTLEMENTS OF SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG COUNTY

ILYÉS GÁBOR⁴²⁴

RESUME

The deportation of civilians to do *málenkij robot*, which took place in three waves, affected numerous settlements in the area known today as Szabolcs-Szatmár-Bereg County. At the end of October 1944 and the beginning of November in the same year, people were dragged from the Southern Nyíreség area of the county and from the county seat, Nyíregyháza. The military failures of the Soviets suffered in the course of the tank battle of the Plains were cited as the reason for the deportations, which were aimed at replenishing the number of prisoners of war with civilians. The second wave affected the settlements in the Csonka-Bereg County area, where, between the middle of November through the beginning of December 1944, civilians were gathered mostly to carry out ethnic cleansing. Finally, in January 1945, based on Order No. 0060, the census and deportation of people of German origin were commanded. That impacted primarily the settlements of the county populated by Swabians (Gávavencsellő and its vicinity, the Szatmár Swabians e.g. Mérk and Vállaj).

Until the change of the political system in 1989, people had had to keep quiet about the subject and it had not possible to hold commemorations. Only after this event did it become possible to unravel the crimes committed in the shade of the Red Star and to erect monuments in public areas where people could recollect and remember these sad events, and where the relatives could pay tribute to their lost loved ones.

Concentrating on the present borders and area of the county, the study presents the monuments that were erected by the settlements to commemorate those who had been deported, calling attention to the fact that the memory of the masses forcefully taken to do *málenkij robot* must never be forgotten, but rather it must be cultivated and protected.

⁴²⁴ A tanulmány az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő által „Elhallgatott történelem” címmel kiírt pályázat keretében elnyert támogatás segítségével valósult meg. Pályázati azonosító: GUL-15-A-P-0001.

Magyarország kormánya a 2015. évet a *Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékévé* nyilvánította.⁴²⁵ Később az emlékévé 2017. február 25-ig történő meghosszabbításáról döntöttek. A kiírt pályázatoknak is köszönhetően az emlékévé folyamán több olyan programot szerveztek országszerte, amelyek során sikerült az emberek figyelmét e szomorú évforduló felé fordítani. E tanulmánynak is a figyelemfelhívás az egyik célja: a málenkij robotra elhurcoltak emlékét nem szabad feledni, azt ápolni, őrizni kell. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyének is több települését érintette a polgári lakosok málenkij robotra való elhurcolása. Dolgozatomban a megye mai határait és területét koncentrálni azokat az emlékjeleket szeretném bemutatni, amelyeket az elhurcoltak emlékére állítottak. Röviden utalok az elhurcolások körülményeire is, de a fő célom nem ez, hanem az emlékjelek lajstromba vétele.

A második világháború végén a szovjet hadsereg katonái új hódítóként megszállták hazánkat és asszisztáltak a kommunista hatalomátvételhez. Véget ért a szép reményekre jogosító demokráciánk rövid időszaka, és átadta helyét a Moszkvára figyelő pártállami rendszernek. A közterületeken felállított emlékjeleket is a hazugság szolgálatába állították. Utcáink, tereink és épületeink szennyeződtek be az átkereszteléseknek, a felállított szobroknak, az ünnepnapokon kihelyezett vörös zászlóknak és a hétköznapiak is mindent ellepő vörös csillagoknak köszönhetően. Sorra emelték az ország településein a szovjet „felszabadító” katonákat dicsőítő hősi emlékműveket, amelyeket aztán a kijelölt napokon (március 21., április 4., november 7.) vörös zászlókkal vettek körül és koszorúkkal halmoztak el. A megemlékezéseken természetesen (többségében kivezényelt) tömegek hallgatták a szónokokat, akik nagy lelkesültséggel hirdették a hazugságot. Nem volt más választásuk, ezt kellett tenniük egészen a rendszerváltozás évéig.

Nyíregyházán 1989 tavaszán még tudományos emlékülést rendeztek a Tanácsköztársaság kikiáltásának 70. évfordulóján, de Sára Sándor filmrendező a megyében már leforgatta a *Csonka Bereg* című tényfeltáró dokumentumfilmjét a beregi elhurcoltak visszaemlékezéseiből, és Gyarmathy Zsigmond a *Szabolcs-Szatmári Szemle* egyik tanulmányában már feltehetette a kérdést: „Mi történt azokkal és következetesen elsősorban többségében a Csonka-Bereg megyei községekből elhurcolt szolgyvai táborba begyűjtött polgári lakosokkal, akiket katonai munkára szedtek össze?”⁴²⁶ A Fidesz nyíregyházi csoportja pedig emléktáblát avatott a volt megyei ÁVH épületénél (Sóstói út 4.) „az 1948 után ártatlanul meghurcolt emberek emlékére”.⁴²⁷

A rendszerváltozással lehetőség nyílt az 1948-ban derékba tört demokrácia kiteljesítésére és a vörös csillag árnyékában elkövetett bűnök feltárására. A

⁴²⁵ http://beszedesmult.hu/sites/default/files/1009_2015_korm.rend_.pdf (Letöltve: 2016. november 27.)

⁴²⁶ GYARMATHY Zsigmond: Jóvátétel? *Szabolcs-Szatmári Szemle* 1989/2. 136.

⁴²⁷ ILYÉS Gábor: „Beszél a márvány” Nyíregyháza szobrai és emléktáblái. Nyíregyháza, 2008. 137.

szovjet csapatok kivonulásával párhuzamosan megtisztították az utcákat, a tereket és a középületeket a pártállami rendszer jelképeitől. Lehulltak a vörös csillagok, lebontották (több helyen ledöntötték, összetörték) és szoborparkokba, különböző telephelyekre vagy a múzeumok raktáraiba száműzték a Lenin-szobrokat és mindazokat az emlékjeleket, amelyek a kommunizmus éveire emlékeztettek. Végre nyíltan lehetett beszélni, emlékezni és emlékeztetni az elmúlt időszakban hallgatásra ítélt eseményekről. Brandt Patrícia egyik tanulmányában Tzvetan Todorovot idézte, aki szerint „különösen fontos, hogy az utókor visszaemlékezzen az egyén vagy csoport által megélt tragikus eseményekre”.⁴²⁸ Az ilyen elhallgatott és kibeszéletlen témák esetében „a megemlékezés joga kötelezettséggé válik”.⁴²⁹ Ennek az igényét azok a visszaemlékezők is megfogalmazták, akik Sára Sándor *Csonka Bereg* című dokumentumfilmjében az általuk átélt borzalmakat idézték fel a kamera előtt. Egy idős asszony felháborodva nyilatkozta: „Mindenkire viszik a nagy koszorút, dicsőítik, és azokra meg, hogy egy követ odatennének, hogy itt fekszenek a sok magyarok, oszt egy koszorút löknének rá..., na ilyen nincs!”⁴³⁰ Egy másik férfi pedig azért aggódott, hogy „Húsz év múlva, harminc év múlva mintha ezek az emberek meg se születtek volna, úgy eltűnnek. Legalább egy emléktáblát megérdemelnének!”⁴³¹ Az emlékjelállítást hiányolja Szebeni Ilona is: „[...] testvér a testvérnek nem állíthatott emléket a magyar temetőben”.⁴³² 1989-et követően ezeket a nagy mulasztásokat kellett tehát pótolni: feltárni az elhallgatott múltat, hagyni, hogy az emberek kibeszélhessék magukból az őket ért sérelmeket, és a közterületeken a különböző emlékjelek felállításával megteremteni azokat a helyeket, ahol a múltidéző megemlékezés és a kegyelet lerovása méltó keretek között biztosítható. Jelentős kegyeleti szerepe is van ezeknek az emlékhelyeknek, így nem véletlen, hogy az 1989. november 25-én Beregszászban *A sztálinizmus kárpátaljai áldozatai* címmel megtartott első emlékkonferencia határozatába felvették, hogy „tartsanak gyászhetet, melynek folyamán avassanak fel emlékműveket, emléktáblákat [...]”.⁴³³ Ennek nyomán Kárpátalja számos településén állítottak fel olyan emlékjeleket, amelyek a málenkij robotra elhurcoltaknak az emlékét idézik.

Az első világháború után a Magyar Országgyűlés az 1924. évi XIV. törvénycikk elfogadásával „az 1914/1918. évi világháború hősi halottai

⁴²⁸ http://regikonyvtarportal.elte.hu/sites/default/files/brandt_patricia_0.pdf (Letöltve: 2016. november 27.)

⁴²⁹ http://regikonyvtarportal.elte.hu/sites/default/files/brandt_patricia_0.pdf (Letöltve: 2016. november 27.)

⁴³⁰ Csonka Bereg. Magyar dokumentumfilm, 1989. Rendező: Sára Sándor.

⁴³¹ Uo.

⁴³² SZEKENI Ilona: Merre van a magyar hazám?... Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 1991. 5.

⁴³³ http://regikonyvtarportal.elte.hu/sites/default/files/brandt_patricia_0.pdf (Letöltve: 2016. november 27.)

emlékének megünnepléséről” rendelkezett.⁴³⁴ Ezt követően szerte az országban megindult az emlékhelyek kialakítása, a hősi halottak emlékét idéző szobrok állítása, amelyekre szinte mindenhol a település első világháborúban elhunyt személyeinek a névsora is felkerült. Kialakítottak egy olyan közösségi teret, ahol május utolsó vasárnapján, a Hősök emlékünnepén az elhunytak hozzátartozói és a tisztelettel emlékezők leróhatták kegyeletüket. Fontos szerepe volt ezeknek a helyeknek, hiszen egy gyertya gyújtásával, vagy egy koszorú elhelyezésével emlékezhettek a sokszor idegen földben, ismeretlen helyen nyugvó hozzátartozókra. Azzal, hogy az elhunyt neve felkerült az emlékjelre, amely előtt imát lehetett rebegni, illetve egy mécses meggyújtani, a hozzátartozó lelke is megnyugodhatott. Az elveszített után érzett fájdalom megmaradt ugyan, de annak terhe az emlékezés lehetőségével mérséklődhetett. A második világháború után ez elmaradt. Szó sem lehetett olyan kegyeleti helyek kialakításáról, ahol a lelki megnyugvás lehetősége biztosított lett volna. Sőt a magyar honvédeket sokszor mint háborús bűnösöket emlegették. A dél-nyírségi Encsencsen is „a gyászoló családok örökös fájdalma volt, hogy elvesztett hozzátartozóik részére emlékmű nem épült a községben, ahol ismeretlen sírjuk helyett egy koszorút vagy virágcsokrot fájdalmuk enyhítésére alkalmanként elhelyezhessenek”.⁴³⁵ Így nem véletlen, hogy a rendszerváltozást követően leghamarabb világháborús emlékműveket állítottak a települések. Olyan emlékjeleket, amelyekre a második világháború hőseinek a nevei is felkerülhettek. Mert most már hősöknek lehetett nevezni a szovjetek ellen harcoló magyar katonákat is.

Az első világháborús emlékművek a legtöbb helyen a kommunista hatalomátvétel után is a helyükön maradhettek. Így 1989-től több település azt a megoldást választotta, hogy felújították az első világháborús szobrukat és annak talapzatát bővítették a második világháborús nevekkel (pl. Kótaj, Újfehértó). Első világháborús emlékjelekkel nem rendelkező települések viszont teljesen új emlékműveket állítottak, amelyeken aztán külön-külön feltüntették az első és a második világháború áldozatainak névsorát. Ezen emlékjelek többsége sírkőfaragó mesterek munkája, így azok (minden jó szándék ellenére) művészi értéket nem képviselnek. Viszont több helyen, ahol az anyagi forrásokat is elő tudták teremteni, ügyeltek arra, hogy az emlékműnek művészi értéke is legyen, így azok terveit a Képzőművészeti Lektorátussal véleményeztették és szobrászművészekkel készítették el (pl. Gulács, Nagyhalász, Ópályi). Ezek a települések így nemcsak egy emlékhellyel, hanem egy képzőművészeti értékkel is gazdagodtak, ahol méltó teret tudnak biztosítani a megemlékezésekhez.

A világháborús emlékművek felállítása során nyílt elsőként lehetőség arra, hogy a málenkij robotra elhurcolt polgári személyek nevei is nyilvánosságra kerüljenek, illetve az emlékjeleken megörökíttessenek. Azonban a megye legtöbb

⁴³⁴ <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7597> (Letöltve: 2016. november 27.)

⁴³⁵ MAKRAI Sándor: Szülőfaluam a második világháború viharában. Debrecen, 1991. 49.

települése nem élt ezzel a lehetőséggel, hiszen az emlékjeleken mindössze az első és a második világháború hősi halottait, áldozatait különböztették meg, néhol még kiegészítve az elhurcolt zsidókkal. Így nem derül ki, hogy a második világháborús áldozatok között kik azok, akik a frontokon, és kik azok, akik a málenkij robotra elhurcolásoknak következtében hunytak el. Ennek egyik oka lehet, hogy az emlékművet állító településeknek nem volt olyan lelkes helytörténész, aki a tények feltárásával adatokat szolgáltatathatott volna, így ők a legegyszerűbb megoldást választották: a neveket betűrendbe sorolva tüntették fel az emlékjeleken. Pedig példamutató lehetett volna az encsencsiak 1989. október 28-án felállított emlékműve, amelyen külön feliratok alatt szerepelnek a világháborúk hősi halottai, a mártír zsidók és a polgári áldozatok nevei. A település református lelkesze által kezdeményezett emlékmű, amelyre Makrai Sándor kutatásai nyomán kerültek fel a nevek, volt az első a megyében, amellyel a polgári elhurcoltaknak is emléket állítottak.⁴³⁶

Encsencsről 1944. október 31-én 90 személyt gyűjtöttek össze, kik közül 83-an soha nem tértek haza, a moldovai Bălți⁴³⁷ városában hunytak el. Az encsencsi településvezetés azzal is kitűnik a polgári áldozatok emlékének ápolásában, hogy Bălți-ban, a moldovai védelmi minisztérium közreműködésével 2001. október 11-én emlékművet állítottak fel a következő felirattal: „Itt magyar katonai és polgári áldozatok nyugszanak. A II. világháború áldozatai.” Az egyszerűbb emlékoszlopot 2012. június 6-án egy monumentálisabb fekete márványkeresztre cserélték⁴³⁸, az emlékoszlopot pedig hazaszállították és felállították a világháborús emlékjel közelében. Az önkormányzat képviselő-testületének kis küldöttsége minden évben kiutazik Moldovába, hogy a város régi temetőjében felállított emlékműnél elhelyezze a kegyelet koszorúját. Most Nagy László jegyző vezetésével azon fáradoznak, hogy egy olyan emlékművet állítsanak a moldovai Bălți-ban, amelyen az ott elhunyt áldozatok nevei is olvashatók lesznek.⁴³⁹

Nyírmada településének vezetése egy olyan emlékművet állított fel, amelyen egy felirattal összegezte a második világháború borzalmainak következtében elhunytak emlékeztét: „Tisztelet és kegyelet minden hős, mártír, áldozat emlékének, akiket a második világháborúban Nyírmadáról ismeretlen helyre – frontra, fogolytáborba, gázkamrába, munkaszolgálatra – hurcolt meghalni az embertelenség.” A hősök, áldozatok és mártírok nevesítése azonban az emlékművön nem történt meg. Hasonló technikához folyamodtak a gelénesi emlékművön is, amelyet a református templom előtt állítottak fel 1995-ben. Az

⁴³⁶ MAKRAI S. 1991. 49.

⁴³⁷ A település Moldova fővárosától, Chişinăutól 100 km-re található északra. Itt működött a 103-as számú szovjet munkatábor.

⁴³⁸ http://www.hadisir.hu/hadisir/?bejegyzesek=temeto&temeto_azon=11 (Letöltve: 2016. december 4.)

⁴³⁹ Nagy László szóbeli közlése.

emlékmű felirata: „A II. világháborúban elesett hősök, a szovjet megszálló csapatok által elhurcolt és a légerekben meghalt polgári személyek, valamint az 1956-os forradalomban elesett hősök emlékére”. Itt egy új elemmel, az ’56-os forradalom hőseire való emlékezéssel bővült a tematika, azonban nagy hátrány, hogy a betűrendbe sorolt nevekből itt sem derül ki, hogy ki minek a hőse, áldozata.

Legegyértelműbben a Nyírmihálydiban felállított emlékművön fogalmaztak, hiszen a Szabó András által kezdeményezett emlékoszlopra a II. világháború hősi halottainak névsorától teljesen elkülönítve a következő feliratot vették: „Az oroszok által a II. világháborúban elhurcolt és meggyilkolt áldozatok névsora”. Nyírmihálydi községnek 1944. október 28-a lett a gyásznapja, amikor 246 személyt hajtottak gyalogmenetben a debreceni gyűjtőtáborba. A témával foglalkozó Szabó András szerint „a falu vezetői nem tettek semmit a falu népének megmentéséért”, sőt „az orosz katonáknak a falu elöljárósága és a mellékük beosztott emberek mutatták meg azokat a lakásokat, ahol a férfinép volt.”⁴⁴⁰ A gyűjtőtáborból még ketten hazatértek, de az elhurcoltak közül 99-en már soha nem láthatták szülőföldjüket. Az ő emlékükre állították a község temetőjében 1990-ben az emlékművet. Később az emlékművön olvasható neveket savval leöntötték, de felújították. A rongálást Szabó András azzal magyarázta, hogy ezzel akarták a kárpótlásra jogosultak körét elfeledtetni. Szerinte ugyanezért állítottak 1998-ban a település központjában egy díszesebb emlékművet „az I. világháborúban elhunytak” és „a II. világháború katonai és polgári áldozatainak” emlékére, melyen a nevek felsorolásánál már nem tettek különbséget a katonai és a polgári áldozatok között!

Szabó András 1998-ban állíttatott egy másik emlékművet a temető bejárata mellé. Abban bízott, hogy a 471-es főút mellett „járó emberek felfigyelnek egy akácfából készült dőlt keresztre, rajta egy ártatlan fiatal nőt ábrázoló alakkal”.⁴⁴¹ A nőalak azokra a nőkre hívja fel a figyelmet, akiket a háború szörnyűségeiben meggyaláztak. A talapzatán pedig ez áll: „1944?” A kérdőjel az elhurcolt emberek elmaradt kárpótlására hívja fel a figyelmet. Az emlékművet 2011-ben a nyírmihálydi Magtár Múzeum udvarára helyezték át.

A megye székhelyén, Nyíregyházán két emlékmű hivatott a megyéből elhurcoltak emlékének ápolására. „A Vörös Hadsereg által 1944 novemberében málenkij robotra elhurcolt több ezer Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei lakos emlékére” 1994. november 2-án bronztáblát helyeztek el az elhurcoltak kőből készült emlékművén. 2006-ig az emlékkő az Országzászló téren állt, ekkor a város tereinek általános rendezése keretében több emlékművel együtt áthelyezték a Sóstói Múzeumfalú látogatókat fogadó bejárata előtt kialakított parkba. Az áthelyezéssel ez az egyszerű emlékjel kikerült a köztudatból, már nem szolgálja

⁴⁴⁰ SZABÓ András: Mi történt 1944. október 28-án? Nyírmihálydi, 2012. 3.

⁴⁴¹ SZABÓ A. 2012. 11.

eredeti szerepét, az emlékeztetést. Ezért is volt szükség arra, hogy 2004. október 30-án egy olyan emlékművet adjanak át az Északi temetőben, amelynek gránittábláin a megyéből elhurcoltak nevei olvashatók. A László Zoltán építész tervei alapján kialakított emlékhelynél minden év novemberében megemlékezéseket szervez a város, amelynek végén az évről évre fogyatkozó létszámú hozzátartozók helyezhetik el az emlékezés virágait, gyűjthetik meg mécseseiket. A temetőbeli emlékhely 2006-ban egy síremléssel bővült. Ugyanis a második világháború idején kényszermunkára Moldáviába hurcolt és ott elhunyt vasutas édesapja, valamint sorstársai emléke előtt tisztelegve Kővári Ádám nyíregyházi lakos kérelmezte egy ismeretlen magyar áldozat földi maradványainak exhumálását, hazaszállítását és katonai tiszteletadással történő újratemetését, ami 2006. november 17-én meg is történt. A sír fölé emelt gránitlapon Zelk Zoltán *Parancs* című versének sorai olvashatók.

E központinak is nevezhető, megyei emlékmű mellett a városban még több emlékjel található, amely csak a város polgári elhurcoltjaira emlékeztet. A Nyíregyháza birtoklásáért folytatott küzdelem jelentős szerepet foglalt el az alföldi páncéloscsatában. Amikor 1944. október 21-én az oroszok elfoglalták a várost, akkor már csak a 60 km-re lévő Csapig kellett volna eljutniuk, és ezzel elérték volna tervüket, a német–magyar csapatok bekerítését. Ennek megakadályozására azonban a német–magyar egységek ellentámadásba mentek át és október 26-án visszafoglalták Nyíregyházát. Így a 2. Ukrán Front nem tudta megakadályozni a német és magyar csapatok visszavonulását, akik a Tisza nyugati partján védelmi állásokba rendeződtek. Ezt követően, október 31-én a német csapatok kiűritették Nyíregyházát, amelyet immár második alkalommal szálltak meg az orosz katonák. Ennek pár nappal később súlyos következményei lettek, hiszen „a hadműveletek sikertelenségét és komoly veszteségeit a szovjet fél az ellenséges erők valóságosnál nagyobb létszámával magyarázta, amit később a hadifoglyok számával is alá kellett támasztani”.⁴⁴² Október 31-én Nyíregyháza ideiglenes városi tanácsa röplapokon felhívást intézett az itthon maradt lakossághoz az élet újraindítása érdekében. A kiáltványban azt is közhírré tették, hogy „a győzedelmes szovjet hadsereg városparancsnoka megnyugtató ígéretet tett arra, hogy saját életünk és biztonságunk mikénti rendezésébe beavatkozni nem kíván”.⁴⁴³ Bizonytalanná csak azok a pár nappal ezelőtti barbár történések tették a városlakókat, amit az orosz katonák a város első elfoglalása után a civil lakosság körében elkövettek.

Az élni akarás vágya azonban erősebb volt a félelemnél, a lakosok visszatértek otthonaikba, az iparosok munkához láttak, a vasutasok elkezdték a lebombázott nagyállomáson és a kisvasútnál a helyreállítási munkálatokat. A bizakodás azonban nem tartott sokáig, november 2-án már megkezdték a

⁴⁴² http://www.hermuz.hu/hom/images/latogatoinknak/history-journal/pdf/1_2014_2/SIMON.pdf (Letöltve: 2016. december 4.)

⁴⁴³ CSERVENYÁK László – MEZŐ András (szerk.): Nyíregyháza története. Nyíregyháza, 1987. 208.

munkaképes férfiak összegyűjtését. „Semmi előzmény vagy jelzés. Egyszerre minden családhoz bementek katonák vagy civil egyének és felszólították a férfiakat, hogy sorakozzanak az utcán. Ott sorba állították őket, megszámozták, és útnak indították. Közölték a hozzátartozókkal, hogy munkára viszik őket, estére hazajönnek.”⁴⁴⁴ Azzal hitegették őket, hogy újjá kell építeni a németek által felrobbantott hidat Tokajnál, illetve fát kell kitermelni a Sóstói-erdőből. Voltak, akik önként jelentkeztek, de a legtöbbeket az utcáról utcára és házról házra járó szovjet katonák fogtak el és tereltek a nap végén a megyei bíróság börtönébe, hogy másnap gyalogmenetben hajtsák őket a debreceni Pavilon laktanyába. November 19-én pedig bevagonírozták őket és útnak indították a Szovjetunió felé. A romániai Foksány (Focșani) érintésével 1944. december 6-án érkezett meg a szállítmány a moldovai Bălți városban felállított táborba. Többen már útközben meghaltak, míg az életben maradtakat 1945–1946-tól a Szovjetunió különböző területein felállított táborokba szállították tovább.

A Nyíregyházáról elhurcoltak között volt mintegy 250–300 vasutas, valamint 24 postás is, akiket a helyreállítási munkálatok közben fogtak el. „[...] a hadifogolyhiánnyal küszködő szovjet katonai vezetésnek jól jöttek ezek az egyenruhások a civil foglyok tömege közt, s könnyen rájuk süthették, hogy valamilyen ellenük harcoló fegyveres testületnek a tagjai”.⁴⁴⁵ Az elhurcolt vasutasok emlékére 1995. november 2-án emléktáblát lepleztek le az állomás épületén, míg a postások neveit egy bronztablán örökítették meg 2001-ben.⁴⁴⁶ Azóta minden évben ennél a táblánál idézik fel ama szörnyű nap emlékét, hiszen az elhurcolt 24 postásból csak egynek sikerült hazatérnie. A Nyíregyházáról elhurcoltak között volt Soltész István (1900–1945) evangélikus tanító is, aki tolmácsként önként vállalkozott a fogolycsapat elkísérésére. Emlékét 2000-től tábla őrzi egykori munkahelyén, a salamonbokori régi evangélikus elemi iskola falán, míg 2009-ben utcát neveztek el róla.⁴⁴⁷ Az elhurcolt evangélikusok emlékére 2014 novemberében egy emléktáblát állítottak az evangélikus nagytemplom falán.⁴⁴⁸

Természetesen Nyíregyháza mellett a megyében vannak még olyan települések, amelyek teljesen önálló emlékjelet állítottak a málenkij robotra elhurcoltaknak.

Záhonyban 2010. szeptember 26-án, Kosztyu István kezdeményezésére és támogatásával, akinek édesapját is elhurcolták, állítottak emléket a református

⁴⁴⁴ ILYÉS Gábor (szerk.): Málenkij robot. A nyíregyházi elhurcoltak. Nyíregyháza, 2010. 69–70.

⁴⁴⁵ BOGNÁR Zalán: Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra. In: BOGNÁR Zalán (szerk.): „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini légerekbe 1944/45–1955. Pécs, 2009. 20.

⁴⁴⁶ ILYÉS G. 2008. 18. és 32.

⁴⁴⁷ ILYÉS G. 2008. 127.

⁴⁴⁸ <http://emlekjelek.hu/index.php/nyiregyhaza/avatasok/2014> (Letöltve: 2016. november 27.)

templom kertjében. Az emléktábla felirata egyértelműen összefoglalja az eseményeket: „Záhonyból 1944. december 6-án a megszálló szovjet csapatok által kényszermunkára, málenkij robotra elhurcolt, fagytól, éhségtől, fertőző betegségektől meghaltak névsora”. Ezt követően 32 záhonyi, valamint 6 Győröcskéből elhurcolt személy neve olvasható.⁴⁴⁹

A beregsurányi római katolikus templom közelében egy egyszerűen faragott emlékoszlop figyelmeztet az elhurcoltakra. Felirata: „Az 1944. november 18-án történt elhurcolás nyolcvannégy beregsurányi áldozatának emlékére”. A település akkoriban ahhoz a Csonka-Bereg megyéhez tartozott, amelynek sorsa az elhurcolások szempontjából összefonódott Kárpátaljáéval, ugyanis ezeket a területeket Szovjet-Ukrajnához akarták csatolni, így az elhurcolásoknak itt etnikai tisztogatás volt a célja, hogy a tervezett elcsatolás zökkenőmentes legyen. A Kárpátalját megszálló 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa 1944. november 12-i ülésén hozott 0036. számú szigorúan titkos parancsában elrendelték a „18–50 éves korú német és magyar nemzetiségű hadköteles személyek” összeírását, valamint „a felszabadított Kárpátontúli Ukrajna területén élő német és magyar nemzetiségű hadköteles személyeket külön osztagokban, listák szerint, konvoj alatt hadifogolygyűjtőhelyekre kell irányítani”.⁴⁵⁰ E parancs értelmében a megnevezett korú és nemzetiségű férfiak kötelesek voltak jelentkezni a városparancsnokságokon november 16-ig. E rendelkezés vonatkozott Csonka-Bereg megye településének lakóira is: „1944. november 20-án a beregi falvakból dobszó útján három napi közmunkára berendelt 18–50 év közötti férfiakat Beregszászba vitték, onnan Szolyvára vezényelték.”⁴⁵¹

A térségből elhurcoltak emlékének ápolására a 60. évforduló alkalmából, 2004-ben monumentális emlékművet állítottak Vásárosnaményban, a Kraszna-híd melletti parkban, a folyó jobb oldalán. Bíró Lajos szobrászművész mészkőbe faragott alakjai az elhurcoltakat és szeretteiket idézik. A 2015-ben meghirdetett emlékévként alkalmából és pályázati lehetőségeiből az emlékmű környékén 2016-ban emlékparkot alakították ki, ahol 2016. november 25-én egy emléktáblát is állítottak a településről elhurcolt embereknek.⁴⁵² Az emléktábla felirata szerint 1944-ben Vásárosnaményból 15, Gergelyugornyából 164, míg Vitkáról 8 lakost hurcoltak el.⁴⁵³ Szintén az emlékévkhez kötődően a vásárosnaményi polgárőrök

⁴⁴⁹ <http://www.szon.hu/zahony/zhonyi-emlkmu-a-mlenkij-robot-ldozatainak/news-20100920-06403112> (Letöltve: 2016. november 27.)

⁴⁵⁰ BOGNÁR Z. 28.

⁴⁵¹ GYARMATHY Zs. 136.

⁴⁵² <http://beregihirek.hu/gulag-emleke-vmlekepark-es-emlektbla-avatas-vasarosnamenyban/Kiss.Barnabas.html> (Letöltve: 2016. december 10.)

⁴⁵³ Vásárosnaményhoz 1969-ben csatolták a korábban önálló településeket, Gergelyugornyát és Vitkát.

kezdemenyezésére, 2016. december 2-án emléktáblát lepleztek le a Beregi Múzeum egyik épületén.⁴⁵⁴

Tiszakerecsenyben 2008-ban egy emléktáblát helyeztek el a református parókia falán a következő felirattal: „Tiszakerecsenyből és Csonka-Beregből malenkij robotra elhurcolt, sokat szenvedett atyáinknak a szülőföldjükhöz és magyarságukhoz való példamutató ragaszkodásuk emlékére”. A település világháborús emlékművén pedig ezek a sorok olvashatók: „Életünk olyan volt, mint nyíló virág, / Melyet elhervasztott Oroszország. / Lägerben fejeztük be életünket, / Kis falunk temetője, őrizd emlékünket, / Mert mi lélekben mindig haza járunk, / Szüleink sírjánál megállunk.” E felirat alatt pedig az áldozatok nevei vannak feltüntetve.

A málenkij robot kifejezés olvasható a tákosi emlékművön is: „A világháborúban és a »malenkij robotban« elhunytak emlékére”. Sajnos a nevek szintén csak betűrendben olvashatók, nincs különbségtétel a háborús és a polgári áldozatok között.

Csarodáról az elhurcolt férfiak közül 29 soha nem tért haza.⁴⁵⁵ Az ő emléküket is őrzi az a Sebestyén Sándor szobrászművész által készített II. világháborús emlékmű, amelyet 1992-ben állítottak. Szintén a településen található a „Csonka-Bereg” emlékmű, amely az állítatók akarata alapján „A beregi emberek történelmi és természeti sorscsapások elleni hősie küzdelmének és áldozatainak emlékére” figyelmeztet, így a málenkij robotra elhurcoltakra is. Az oszlop elé állított anglyalt ábrázoló mementó Bíró Lajos szobrászművész alkotása, 2003-ban leplezték le.

Az emlékévhöz kötődően a térségben a vásárosnaményi emléktáblák mellett még Barabáson és Jándon állítottak új emlékjeleket. A barabási emléktábla állítását a Reformátusok Szatmárért Közhasznú Egyesület és Barabás Község Önkormányzata kezdeményezte, azt 2016. november 25-én leplezték le. „Fontosnak tartjuk, hogy mindenki megismerje a hiteles múltat, az embertelen és félelmetes kommunista terrort. A rémisztő, hallgatásokkal teli történelem feltárása, talán ha nem is megnyugvást, de elégtételt adhat a hozzátartozóknak. A megemlékezés során mély tisztelettel adóztunk a kor áldozatainak, azoknak az embereknek, akiktől egy dolgot nem vehettek el soha, a reményt”– állt az eseményről szóló tudósításban a megyei napilap hasábjain.⁴⁵⁶ A jándi református templom falán a „Megóvunk” Többcélú Alapítvány kezdeményezésére, 2016. november 26-án leplezték le a településről elhurcoltak emlékét őrző táblát.⁴⁵⁷ Az

⁴⁵⁴ <http://beregihirek.hu/beregbol-malenkij-robotra-elhurcoltakra-emlekeztek-vasarosnamenyban/Kiss.Barnabas.html> (Letöltve: 2016. december 10.)

⁴⁵⁵ Dr. NAGY Ferenc (szerk.): Csaroda. (Tanulmányok Csaroda történetéről.). Csaroda, 2000. 119.

⁴⁵⁶ A Barabásról elhurcoltakra emlékeztek. *Kelet-Magyarország*, 2016. december 5. 4.

⁴⁵⁷ http://www.tilkiattila.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=624:szolyvaba-elhurcoltakra-emlekeztuenk-jandon&catid=5:helyi-hirek&Itemid=17 (Letöltve: 2016. december 19.)

alapítvány a Gulág Emlékbizottság támogatásával egy emlékutat is szervezett, mely során a jándi leszármazottak Beregszászba és Szolyvára látogattak el, ahol az emléktábláknál koszorúkat helyeztek el.

Az elhurcolások harmadik megyebeli hulláma a német származású lakosságot érintette. Ennek alapjául a Malinovszkij és Tolbuhin marsallok által, 1944. december 22-én kiadott 0060. számú szovjet hadiparancs szolgált, melyben elrendelték, hogy „minden német származású munkaképes személy mozgósítandó és jelentkezni tartozik: férfiak 17-től 45, nők 18-tól 30 éves korig”.⁴⁵⁸ Ez a megyének két részét érintette, ahová a 18. században a népesség pótlására sváb származású lakosokat telepítettek: Rakamaz és Gávavencsellő, valamint a szatmári falvak, elsősorban Mérk és Vállaj.

Tircsi Richárd az emlékévké alkalmából kiadott kötetében a mérki egyházközség *Historia Domus*ából idéz, mely szerint „az 1945. év január 3-a legfájdalmasabb napja községünknek”.⁴⁵⁹ Ekkor gyűjtötték össze azokat, akiket majd január 6-án gyalogmenetben indítottak Csanáloson keresztül Nagykárolyra, a volt megyeháza udvarára. Az elhurcoltak számára vonatkozóan szintén a *Historia Domus* számadatait fogadja el, eszerint Mérkről 264 személyt (159 férfit és 105 nőt), Vállajról pedig 214 főt (136 férfit és 78 nőt).⁴⁶⁰ Január 9-én bevagonírozták őket, és 18 napi vonatozás után érkeztek meg egy elosztó állomásra, ahol szétválogatás történt: „a mérki férfiakat a vállaji nőkkel Nyikitovkára, a vállaji férfiakat a mérki nőkkel Konstantinovkára” szállították tovább.⁴⁶¹ Ezek a települések a mai Ukrajna területén található Donyec-medencében vannak, egy Donbasz nevű területen. Ezt a területet maga Sztálin jelölte ki az elhurcolt németek munkaterületéül. „A Mérkről és Vállajról elhurcoltak egynegyede meghalt a deportálás következtében”.⁴⁶² Az ő emléküket hivatottak szolgálni azok az emlékhelyek, amelyeket a két településen alakítottak ki.

A megyében egyedülálló az a vállaji emlékmű, amelyet 1950-ben állítottak, ugyanis a talapzatára a hősi halottak nevei mellé felkerültek a málenkij robotra elhurcoltak nevei is, persze ez a feliratból nem derült ki: „Az 1938–1944. évi világháborúban elhalt hősi halottak emlékére”. (Mintha a téves dátum is a félrevezetést szolgálta volna?) De a településen mindenki tudta, hogy hol vesztek oda, mint ahogy azt is, hogy Szent Vendel ünnepén miért adtak hálát és miért könyörögtek a templomban: „1947 októberében egy nagyobb létszámú csoport tért vissza a Szovjetunióból. Hazaérkezésük után az első egyházi ünnep a templomuk úgynevezett kis búcsúja, Szent Vendel ünnepe következett, október

⁴⁵⁸ TIRCSI Richárd: A pokolnak páratlan birodalmában. Adalékok a vállaji és a mérki németek málenkij robotra hurcolásának történetéhez. Budapest, Croatica Kiadó, 2016. 12.

⁴⁵⁹ U.o. 16.

⁴⁶⁰ U.o. 17.

⁴⁶¹ U.o. 19.

⁴⁶² U.o. 29.

20-án. Ezen határozták el, hogy minden évben ezen az ünnepen adnak hálát a hazaérkezésükért és emlékeznek meg a kinn maradt sorstársaikról. Ezek a megemlékezések a kommunista rendszerben nem néven nevezetten zajlottak, és csak a rendszerváltás után kaphatták vissza hivatalos tartalmukat”.⁴⁶³ A vállaji római katolikus templomban 1994-ben Radetzky Nagy István és Farkas Ferenc egy egyszerű emléktáblát helyezett el a „Málenkij robotra elhurcoltak emlékére, Isten dicsőségére, aki védte, óvta és hazasegítette őket”. 2006-ban jött el az idő, hogy egy méltó emléket állítsanak. A római katolikus templom közelében kialakított parkban helyezték el azt a különleges szobrászati alkotást, amelynek talapzatán az elhurcoltak nevei olvashatók, az obeliszk tetején pedig egy modern Szentháromság-ábrázolás látható, Sebestyén Sándor szobrászművész alkotása. Az emlékműnél minden évben megemlékezést szerveznek.

Mérken az egykori kis iskola falán, a jelenlegi könyvtár épületén 2010. szeptember 12-én állítottak egy nagyméretű emléktáblát, amelyen az elhurcoltak nevei olvashatók. Azóta minden évben megkoszorúzzák e tragikus emlékeket idéző táblát. A 2015-ben meghirdetett emlékévhöz kapcsolódóan a mérki önkormányzat is elhelyezett egy új emléktáblát, amelyet 2016. szeptember 23-án, a római katolikus templom előtti emlékparkban lepleztek le.

Zajta is azon szatmári falvak közé tartozik, amelyet érintett a málenkij robot. Az ő sorsukat idézi fel visszaemlékezéseiben az egyik túlélő, Ludvig Jánosné (szül. Holeiter Erzsébet).⁴⁶⁴ A Megyei Könyvtárban, kéziratban fellelhető írásából kiderül, hogy Zajtáról 1945. január 12-én hurcolták el a német származású embereket. Előbb Szatmárra, majd hosszú út után Dnyepropetrovzszkba érkezett meg sorstársaival, ahol közölték velük, hogy „minket azért hoztak ide, mert a mi apáink, testvéreink lerombolták az országot. Ezt nekünk saját vérünkön kell felépíteni”.⁴⁶⁵ Zajta község Német Nemzetiségi Önkormányzata 2012. március 24-én emlékhelyet szentelt a második világháború hőseinek és a málenkij robotra elhurcoltak emlékének ápolására. A köztemetőben kialakított emlékhelyen a harangláb alatt, egy gránittáblán olvasható annak a 29 személynek a neve, akiket 1945 januárjában gyűjtöttek össze, hogy idegen földön embertelen körülmények között dolgoztassanak.

A deportálások 70. évfordulója alkalmából, 2015. január 9–10-én nemzetközi emlékkonferenciát és emlékünnepséget szerveztek Nagykárolyban, ahová annak idején a szatmári falvak legtöbb elhurcoltját összegyűjtötték, majd vonatra pakolták. A konferencián megemlékeztek arról a mintegy hatezer emberről, akiket az akkori Szatmár vármegye területéről hurcoltak el, és akik

⁴⁶³ TIRCSI R. 2016. 43.

⁴⁶⁴ LUDVIG Jánosné (született Holeiter Erzsébet) visszaemlékezései. Kézirat. Zajta, 2006. május 3.

⁴⁶⁵ LUDVIG J. 2006. 7.

közül kb. ezren nem térhettek haza. Ebből az alkalomból az egykori nagykarolyi vármegyeháza épületén egy háromnyelvű emléktáblát lepleztek le.⁴⁶⁶

1945 januárjának végén a Dadai felső járás települései sem kerülhették el sorsukat. A járás főszolgabírája január 23-án kelt levelében tudatta Eröss János főispánnal, hogy az orosz katonai parancsnok elrendelte a német nevűek összeírását. A főispán válaszában közölte, hogy az egész ország területén zajlanak az összeírások, „segíteni csupán abban és annyit lehet, hogy az előjáróságoknak ügyelni kell arra, hogy magyar ember, még ha németes hangzású neve is lenne, bele ne kerüljön az elviendők kimutatásába”.⁴⁶⁷ Persze a gyakorlatban kiderült, hogy mindez csak ürügy volt, és pár nappal később összeszedtek minden munkaképes embert, amíg a kijelölt létszámot el nem érték. Így vittek el Ibrányból 27, Bujról 31, Tiszabercelről 48, Gáváról 62, Tímárról 66, Kenézlőről 41, Rakamazról 246, Vencsellőről pedig 410 embert.⁴⁶⁸

Az érintett települések közül mindössze Rakamazon és Gávavencsellőn⁴⁶⁹ őrzik és ápolják a leghűségesebben a málenkij robotra elhurcoltak emlékét. Mindkét településen nagy szerepe van ebben a Német Nemzetiségi Önkormányzatoknak. Gávavencsellő vencsellői lakosai 1990-ben kezdeményezték, hogy a községben emlékmű készüljön a világháborúk áldozatai és a málenkij robotra elhurcoltak emlékére. 1991 őszén át is adták az emlékművet, amely Balogh Géza szobrászművész tervei alapján készült. Erre az alkalomra egy füzetet is megjelentettek, amelyben közzétették az áldozatok neveit és a túlélők visszaemlékezéseit.⁴⁷⁰ Az emlékhelyen egy-egy sziklatömbre helyezték el azokat az emléktáblákat, amelyeken „Az I. és II. világháború hősi halottainak, a hadifogságban elhunytainak és az elhurcolt polgári lakosoknak” a nevei olvashatók, külön feltüntetve a katonáké és külön az elhurcoltaké. Az emlékhelyet a még élő hazatértek egy kereszt felállításával bővítették 1997. szeptember 6-án. 2010-ben emléktáblával jelölték meg azt a Kápolna utcai helyet is, ahol az elhurcoltak gyülekezőhelye volt. 2015-ben mindkét településrész római katolikus templomában emléktáblákat helyeztek el, amelyeken az elhurcoltak nevei olvashatók. Ezeket az emléktáblákat 2016-ban, az emlékévhöz kötődően a templomokból áthelyezték. A gávai településrész emléktábláját a Hősök terén, a II. világháborús emlékmű közelében, ahhoz igazodva egy sötétszürke kövön helyezték el egy évfordulós emléktábla kíséretében. A vencsellői emléktáblákat, amelyeken az elhurcolt, „de Isten kegyelméből hazatért” honfitársaiknak a nevei

⁴⁶⁶ <http://nemzetisegek.hu/2015/01/26/emlekkonferencia-es-emlekunnepe-seg-nagykarolyban/> (Letöltve: 2016. november 27.)

⁴⁶⁷ KONCZNÉ NAGY Zsuzsanna: A polgári lakosság elhurcolása a Dadai felső járásból 1945 januárjában. Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv XII. Nyíregyháza, 1997. 312.

⁴⁶⁸ KONCZNÉ NAGY Zs. 1997. 313.

⁴⁶⁹ Gávát és Vencsellőt 1971-ben egyesítették Gávavencsellő néven.

⁴⁷⁰ Visszatekintés. Tények a II. világháború vencsellői áldozatairól. Kiadja: a Vencsellői Hősi Emlékmű Kuratóriuma. 1991. szeptember.

olvashatók, szintén a településrész világháborús emlékművének közelében állították fel. Ekker Róbert szobrászművész tervei alapján egy börtönfalat stilizáló építményt emeltek, erre helyezték el az emléktáblákat, valamint a pályázatban előírt Gulág emléktáblát. A fal mellett egy fehér márványkereszt is magasodik.

Rakamaz Város Önkormányzata 2007-től minden év januárjában megemlékezést tart a településről málenkij robotra elhurcolt lakosok tiszteletére. A megemlékezés egyik helyszíne a Kálvária templom közelében található Hősi emlékmű, amelyet közadakozásból állítottak 1991-ben. Felirata: „Hősi halottaink és elhurcoltaink”. Perényi Károly kutatásaiból tudjuk, hogy 242 személyt (157 férfit és 85 nőt) hurcoltak el a településről, akik közül harmincan soha nem tértek haza.⁴⁷¹

A térségből összegyűjtötteket Szerencsre hajtották gyalogmenetben, s onnan szállították aztán tovább őket messzi idegenbe, a donyecki szénmedencébe. 2014. november 25-én, a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emléknapiján egy emlékművet lepleztek le a szerencsi vasútállomással szemben. Az Ekker Róbert szobrászművész által készített emlékmű talapzatán a következő felirat olvasható: „1945 januárjában a térségből mintegy négyezer magyar civilt – köztük nagy számban nőket, tizenéves fiatalokat – hurcoltak el sváb származásuk, vagy annak indoka alapján több évi kényszermunkára a Szovjetunióba. Az elhurcolásban érintett térségi települések sorában ott olvashatjuk a megyebeli falvakét is: „Tiszabercel, Ibrány, Buj, Gáva, Vencsellő, Szabolcs, Tímár, Rakamaz”. Az emlékműavatás fővédnöki tisztét Áder János köztársasági elnök vállalta.

Az első málenkij robotos emlékmű felállításától, 1989-től kezdve az e témájú emlékjelek száma szépen gyarapodott, s az emlékévhöz kötődően még talán bővíthet ezek sora. Azonban az emlékjelek számánál sokkal fontosabb, hogy tudnak-e telítődni tartalommal? Lesznek-e olyanok, akik a megemlékezéseket megszervezik, és lesznek-e megemlékezők? Hiszen minden emlékjel akkor ér valamit, ha a szürke hétköznapiakat fel tudják váltani olyan ünnepnapok, amikor „az emlékmű kiemelkedik a megszokottságból: a tömeg nem megy el mellette, hanem köréje gyűlik; nemcsak megszokottan rápillantanak, hanem megnézik, miközben a politikusok szónoklatait hallgatják, s koszorúk virágainak és szalagjainak színei törlik meg a márvány és a bronz egyhangúságát”.⁴⁷² Akik még valamilyen módon érintettek, azok számára van szerepe és üzenete az emlékjeleknek: emlékezésre hívnak és emlékeztetnek. De fontos, hogy az emlékezet ne váljon teherre, hogy „a jövő generációkra ne az események erőszakos jellegét ruházzuk át”.⁴⁷³ Kiemelkedő szerep jut tehát a megbocsátásnak, amely „egyfajta aktív felejtés, azaz olyan felejtés, amely nem az

⁴⁷¹ http://rakamaz.freesevers.com/custom3_1.html (Letöltve: 2016. november 27.)

⁴⁷² <http://www.epa.oszk.hu/00000/00003/00025/poto.html> (Letöltve: 2016. december 20.)

⁴⁷³ http://regikonyvtarportal.elte.hu/sites/default/files/brandt_patricia_0.pdf (Letöltve: 2016. november 27.)

eseményre vonatkozik, annak a nyomait inkább gondosan őriznie kell, hanem a bűnre, amelynek súlya alatt megbénul az ember és vele együtt a jövőre irányuló kreatív képessége”.⁴⁷⁴ Segíthetnek ebben a málenkij robotra szintén elhurcolt Gulácsy Lajos református püspöknek a szolyvai emlékmű avatóünnepségekor, 1990. november 27-én elmondott gondolatai: „Az ítéletet bízzuk az Istenre. Nem tudnánk igazán ítéletet tenni. Higgyétek el, azok, akik az ártatlanul elítéltek ezreit megölték, megkínózták, gyötörték, felelni fognak Isten előtt. Nem a mi feladatunk ítéletet mondani. A mi feladatunk imádkozni azért, hogy ezek az emberek, akik a gonoszt tudták művelni, találjanak kegyelmet, találjanak bocsánatot. Az ítéletet bízzuk az Istenre. És ha ezt elfogadjuk, akkor megbékélünk, elcsendesedünk, megvigasztalódunk...”⁴⁷⁵

⁴⁷⁴ PAUL Ricoeur: Emlékezet – felejtés – történelem. In: N. KOVÁCS Tímea (vál.) – THOMKA Beáta (szerk.): Narratívák 3. A kultúra narratívái. Budapest, Kijárat Kiadó 1999. 66.

⁴⁷⁵ DUPKA György közreadásában: „Élő történelem”. Válogatás a meghurcolt magyarok visszaemlékezéseiből (1944–1992). Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 1993. 115.

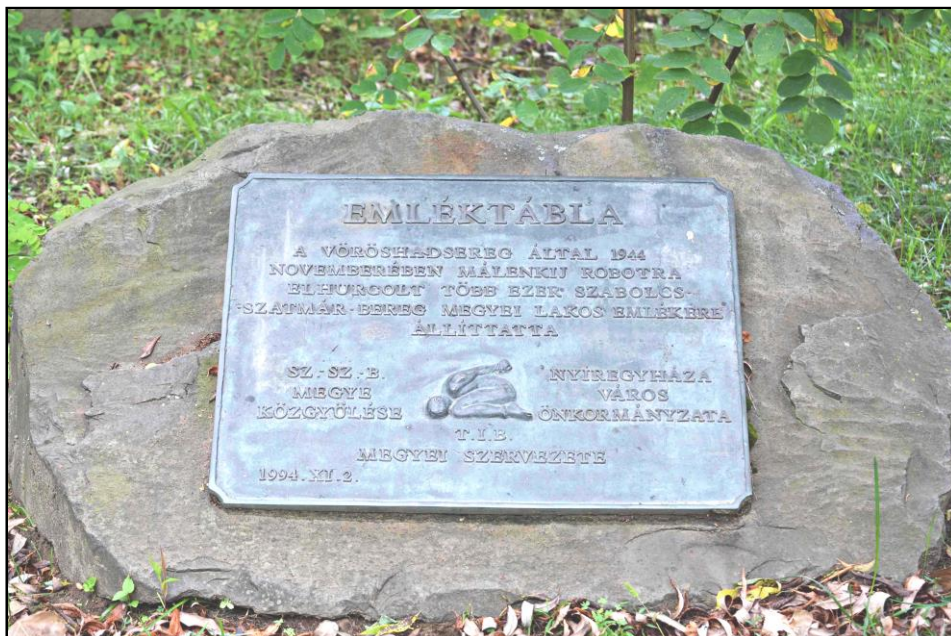
VÁLOGATÁS A MÁLENKIJ ROBOT SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYEI EMLÉKJELEIBŐL

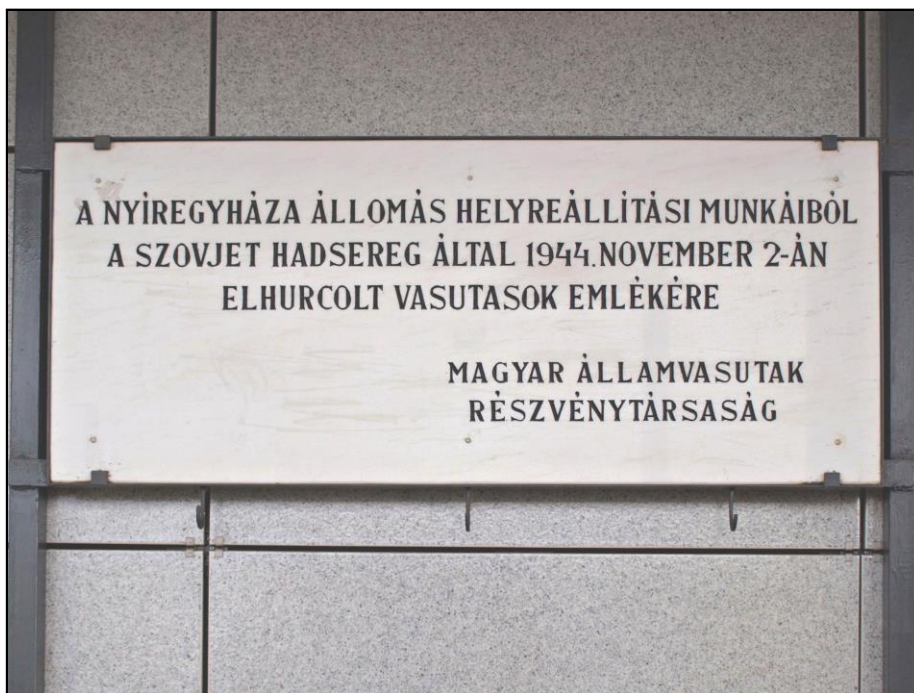
1. Emlékmű a nyírmihálydi temetőben (1990)

2. Az emlékmű felirata

3. A málenkij robotra elhurcoltak emléktáblája (Nyíregyháza, 1994)

4. Az elhurcolt vasutasok emléktáblája (Nyíregyháza, 1995)

5. Nagy Lajos Imre: Az elhurcolt postások emléktáblája (Nyíregyháza, 2001)

6. László Zoltán: Elhurcoltak emlékműve (Nyíregyháza, 2004)

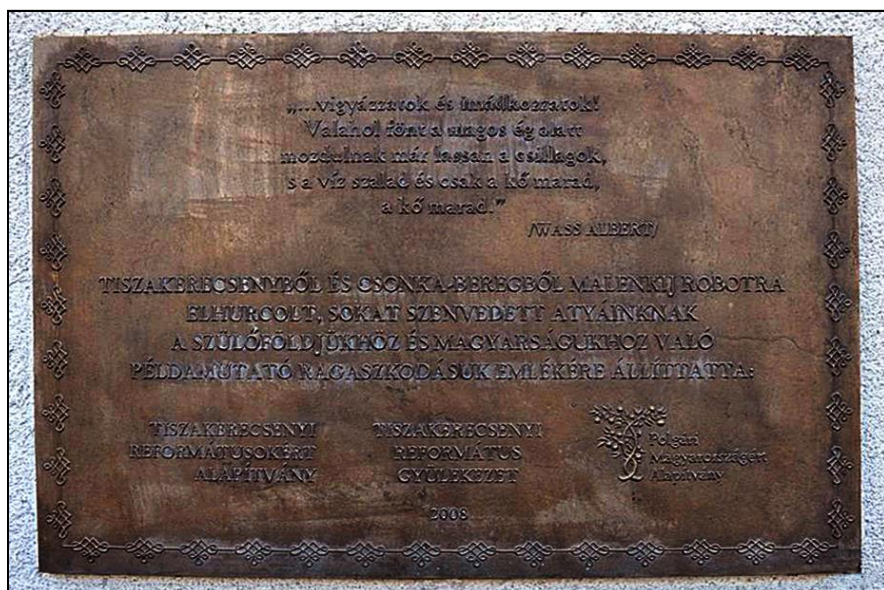
7. A beregsurányi emlékoszlop felirata

8. Bíró Lajos: Csonka-Bereg (Csaroda, 2003)

9. A tákosi emlékmű

10. Emléktábla a református parókia falán (Tiszakeresztény, 2008)

11. Bíró Lajos: A málenkij robotra elhurcoltak emlékére (Vásárosnamény, 2004)

12. Sebestyén Sándor: Elhurcoltak emlékműve (Vállaj, 2006)

13. Emléktábla a volt megyeháza falán (Nagykároly, 2015)

14. Balogh Géza: Világháborús emlékmű (Gávavencsellő, 1991)

**A MÁLENKIJ ROBOT EMLÉKEZETE A SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYEI TELEPÜLÉSEKEN
FELÁLLÍTOTT EMLÉKJELEK TÜKRÉBEN**

15. Az elhurcoltak névsora

16. Elhurcoltak emlékfala (Gávavencsellő, 2016)

17. Ekker Róbert: Elhurcoltak emlékműve (Szerencs, 2014)

18. Az emlékmű domborműve

19. Az emlékmű egyik felirata az elhurcolásban érintett térségi települések felsorolásával

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM:

IRODALOM

- BOGNÁR Zalán: Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra. In: BOGNÁR Zalán (szerk.): „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini lágerekbe 1944/45–1955. Pécs, 2009.
- CSERVENYÁK László–MEZŐ András (szerk.): Nyíregyháza története. Nyíregyháza, 1987.
- Dr. NAGY Ferenc (szerk.): Csaroda. (Tanulmányok Csaroda történetéről.). Csaroda, 2000.
- DUPKA György közreadásában: „Élő történelem”. Válogatás a meghurcolt magyarok visszaemlékezéseiből (1944–1992). Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 1993.
- GYARMATHY Zsigmond: Jóvátétel? *Szabolcs-Szatmári Szemle* 1989/2. 135–138.
- ILYÉS Gábor (szerk.): Malenkij robot. A nyíregyházi elhurcoltak. Nyíregyháza, 2010.
- ILYÉS Gábor: „Beszél a márvány” Nyíregyháza szobrai és emléktáblái. Nyíregyháza, 2008.
- KONCZNÉ Nagy Zsuzsanna: A polgári lakosság elhurcolása a Dadai felső járásból 1945 januárjában. Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv XII. Nyíregyháza, 1997. 311–314.
- LUDVIG Jánosné (született Holeiter Erzsébet) visszaemlékezései. Kézirat. Zajta, 2006.
- MAKRAI Sándor: Szülőfalum a második világháború viharában. Debrecen, 1991.
- PAUL Ricoeur: Emlékezet – felejtés – történelem. In: N. KOVÁCS Tímea (vál.) – THOMKA Beáta (szerk.): Narratívák 3. A kultúra narratívái. Budapest, Kijárat Kiadó 1999.
- SZABÓ András: Mi történt 1944. október 28-án? Nyírmihálydi, 2012.
- SZEKENI Ilona: Merre van a magyar hazám?... Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 1991.
- TIRCSI Richárd: A pokolnak páratlan birodalmában. Adalékok a vállalji és a mérki németek malenkij robotra hurcolásának történetéhez. Croatica Kiadó, Budapest, 2016.
- Visszatekintés. Tények a II. világháború vencesellői áldozatairól. Kiadja: a Vencesellői Hősi Emlékmű Kuratóriuma. 1991. szeptember.

INTERNETES FORRÁSOK

- 1009/2015. (I. 20.) Korm. határozat a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékéve meghirdetéséről.
http://beszedesmult.hu/sites/default/files/1009_2015_korm.rend_.pdf
- 1924. évi XIV. törvénycikk az 1914/1918. évi világháború hősi halottai emlékének megünnepléséről. <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7597>
- BRANDT Patrícia: A málenkij robot a személyes emlékezetben.
http://regikönyvtarportal.elte.hu/sites/default/files/brandt_patricia_0.pdf
- Emlékkonferencia és emlékünnepe Nagykárolyban.
<http://nemzetisegek.hu/2015/01/26/emlekkonferencia-es-emlekunnepe-nagykárolyban/>
- HÁDA Zoltán: Záhonyi emlékmű a málenkij robot áldozatainak.
<http://www.szon.hu/zahony/zhonyi-emlkmu-a-mlenkij-robot-ldozatainak/news-20100920-06403112>
- Hadisírok – hősi emlékművek: Magyar hadifogoly-emlékmű Baltiban (Bölc)
http://www.hadisir.hu/hadisir/?bejegyzesek=temeto&temeto_azon=11
- KISS Barnabás: Gulág Emlékév: Emlékpark és emléktábla avatása Vásárosnaményban. <http://beregihirek.hu/gulag-emlekev-emlekpark-es-emlektábla-avatas-vasarosnamenyban/Kiss.Barnabas.html>
- KISS Barnabás: A Beregből Málenkij robotra elhurcoltakra emlékeztek Vásárosnaményban. <http://beregihirek.hu/beregbol-malenkij-robotra-elhurcoltakra-emlekeztek-vasarosnamenyban/Kiss.Barnabas.html>
- PERÉNYI Károly: Népirtás. http://rakamaz.freervers.com/custom3_1.html
- PÓTÓ János: Rendszerváltások és emlékművek.
<http://www.epa.oszk.hu/00000/00003/00025/poto.html>
- SIMON Gábor: Nyíregyházi civilek szovjet fogságban – A polgári lakosság 1944. november 2-i elhurcolása.
http://www.hermuz.hu/hom/images/latogatoinknak/history-journal/pdf/1_2014_2/SIMON.pdf
- <http://emlekjelek.hu/index.php/nyiregyhaza/avatasok/2014>
- Szolyvára elhurcoltakra emlékeztünk Jándon.
http://www.tilkiattila.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=624:szolyvaba-elhurcoltakra-emlekeztuenk-jandon&catid=5:helyi-hirek&Itemid=17

MÁLENKIJ ROBOT A JELENLEGI SZLOVÁKIA TERÜLETÉN A SZLOVÁKIAI MAGYARSÁG SORSA 1944–53

MALENKY ROBOT ON THE TERRITORY OF PRESENT-DAY SLOVAKIA. FATE OF SLOVAKIAN HUNGARIANS 1944–1953

KÖTELES LÁSZLÓ

RESUME

The purpose of this paper is to study the malenkij robot on the territory of present-day Slovakia and the fate of Slovakian Hungarians between 1944–1953. The paper shows the consequences of the World War II for the Hungarian population of Upper Hungary and how they were punished by the Doctrine of Collective Guilt. The study also reveals the main aspects of Czechoslovakian ethnic policy.

A második világháború végén a határon túli magyarság történelmileg legtovább egybefüggő területét, Kárpátalját és Felvidéket ugyanaz a sors éri. Jogos a feltételezés, miszerint a felvidéki, tehát a jelenlegi Szlovákia területét lakó magyar és német nemzetiségű lakosság 1944 novemberétől 1945 márciusáig zajló deportálása is a szovjet terminológia szerinti ún. Kárpáton-túli terület Szovjetunióhoz történő csatolása tervének folytatása lehetett. Az illetékes szovjet parancsnokságok sem rendelkeztek részletes információkkal, hogy hol is fog húzódni a végleges határ a háború utáni Szovjetunió és Csehszlovákia között. Így a kárpátaljai magyar férfiak deportálása minden fennakadás nélkül folytatódott a már Csehszlovákiához tartozó területeken is.

Az elhurcolások első célja egyértelműen a német polgári lakosság és a magyar férfiak eltávolítása, és a lakhelyén maradt lakosság megfélemlítése volt. Szlovákia területén a tömeges deportálások jellemzően egyértelműen követték a szlovák–magyar etnikai határt, és a nagyobb számban történő elhurcolások csak a magyar jellegű községeket érintették. Csak a deportálások második szakaszában érezhető, hogy a deportáltakat, mintegy a háborús károk ellentételezéseként, már munkaerőként veszik számba.

A civil lakosság deportálásáról szóló döntésekben az illető település és lakosság politikai, nemzeti hozzáállása semmilyen szerepet nem játszott. Például a mindig is antifasiszta érzelmű Bódva-völgyi német Mecenžef kisváros „mánta”, tehát német lakosságát brutálisabban deportálták, mint a környező magyar települések férfijait. Sőt ebből a kisvárosból a magyar jellegű községekkel ellentétben még a nőket, lányokat és fiatakorúakat is elhurcoltak az NKVD egységei. Jellemzően, a községről 1946-ban készült repatriálási /hazatérési/ kérelmi listán több mint 100 név mellé csehül odaírva a megjegyzés „Návrat je

nežádoucí!”, magyarul a „Visszatérése nem kívánatos!” Tehát az illető személyt nemcsak a szovjet szervek, hanem a cseh és szlovák szervek is halálra ítélték.

Lássuk, hogy a deportálások tükrében mit is mondhatunk el az 1944-től napjainkig terjedő időszakról. Ebben az időszakban a szlovákiai magyarság, de a velünk ezer éve élő nemzetek sorsát is a szovjet deportálások tükrében hat jól elkülöníthető korszakra oszthatjuk fel:

1. 1944 novemberétől 1945 februárjáig, a tömeges deportálások gyakorlati végrehajtása a jelenlegi Szlovákiához tartozó Bodrogházban, Ung-vidéken és Kassa városában, a Kassán túli abaúj-tornai s egyes esetekben a gömöri és kishonti régiókban is.
2. A deportálások személyre szabott formája 1945 áprilisáig folytatódott. A megbízhatatlan, esetleg feljelentett személyeket 1945 április–májusáig még a szovjet speciális szervek vették át, például a magyarság vértanúját, gr. Esterházy Jánost és társait, s az esetek többségében a Szovjetunióba deportálták őket.
3. 1945 februárjától 1945 júniusáig, deportáltak átszállítása gyűjtőtáborokból a végleges munkatáborokba, a megszálló hatalom és a berendezkedő csehszlovák hatalom magyar és németellenes intézkedései.
4. 1945 júliusától 1949-ig, a munkatáborok berendezkedése és a deportáltak meghatározó részének hazatérése.
5. 1949-től 1953 decemberéig, Sztálin halála után a deportáltak utolsó csoportjainak a hazatérése, a berendezkedett csehszlovák hatalom intézkedései a kollektív felejtésre.
6. 1990-től napjainkig – a deportálások emlékeinek felelevenítése, s az első szlovák és magyar kárpótlási törvények megszületése.

1944 márciusában Magyarország megszállása újabb megpróbáltatásokat jelentett a világháború harmadik esztendeje minden nyomorúságát megelő hátszágának. Az addig nem ismert embertelenségeket, melyek kezdetét az alapvetően magyar érzelmű zsidóság deportálása jelentette. Arányaira jellemző, hogy a legmagyarabb felvidéki városunk, Dunaszerdahely lakosságának 44%-át veszti el, de még Kassa is a 15%-át. Az emberi jellemek ekkor kezdnek kikristályozódni. Le kell szögeznünk, hogy pontos összesítése eme kor mártírjainak a mai napig nem történt meg.

Az 1944-et követező időszak, melyet egyesek egy új, szebb kor eljövételének vártak, újabb sorstragédiák eljövetelét jelentette. Nem hiába használjuk mifelénk a tatárdúlás, törökdúlás és a felszabadulás szinonimáit együtt. A korra jellemző embertelen módszerek megmaradtak, sőt gyakran ugyanazon egyének ugyanazokat a létesítményeket használják fel.

A deportálások megvalósítása

Miután a Vörös Hadsereg kötelékében harcoló IV. Ukrán Front katonái súlyos harcok árán megszállták Kárpátalját, 1944. november 24-én léptek a jelenlegi Szlovákia területére.

Annak ellenére, hogy a IV. Ukrán Front haditanácsának kiadott parancsa ezen a területen csupán a német és magyar nemzetiségű hadköteles személyek nyilvántartásba vételéről rendelkezik, a zempléni és ungi terület pacifikálását célul kitűző operatív program már a térségben maradt német és magyar katonák felkutatását és összegyűjtését is célul tűzte ki.

A deportálás első hullámába sorolt települések gondos és tudatos kiválasztása, nem rögtönzésre, hanem már előre átgondolt tervezésre enged következtetni. A Kárpátaljával határos és a jelenlegi Szlovákiához tartozó keleti /zempléni és ungi/ területeken 1944 decemberének első napjaiban végrehajtott nemzetiségi tisztogatások valószínűsíthető célja az ún. „megbízhatatlan magyar lakosság” eltávolításával az addig Csehszlovákiához tartozó nagyon fontos vasúti csomópont, Csap és környékéről.⁴⁷⁶

A Felső-Bodroghöz és az Ung-vidéken az NKVD-s egységek 1944. december 1-től az év karácsonyáig a Kárpátalján bevált kíméletlen szervezettséggel és módszerekkel hajtották végre a magyar hadköteles férfilakosság deportálását.

A deportálások első hullámának tisztogató és megfélemlítő jellege az első pillanattól kezdve egyértelmű volt. A dobszóval kihirdetett 3 napos munkára való gyülekező után azonnal kezdetét vette a férfiak összegyűjtése. Mozikba, iskolákba, nagyobb pincékbe zárták a gyanútlan jelentkezőket, majd néhány óras várakozás után erőltetett menetben a legközelebbi gyűjtőtábor felé hajtották el a csoportokat. A menet során a foglyokkal úti céljukat nem közölték, enni sehol sem adtak nekik. Éjszakánként istállóknak, gazdasági épületekben, padlásokon zsúfolták össze az elhurcoltak. A kelet-szlovákiai, kelet-magyarországi és a kárpátaljai deportáltak csoportjait a szolvai tábor érintése után a Vereckei-szoroson keresztül hajtották át a Kárpátokon, majd a turkai táboron keresztül érkezettek a hírhedt szambori gyűjtőtáborba. A fegyveres kíséret szigorúságát az a tény jellemzi leginkább, hogy a megkérdezettek közül senki sem emlékezett sikeres szökésre. A december 6-ig tartó első deportálási hullámban fogságba esett, végletekig elcsigázott, beteg embereket Szamborban azonnal marhavagonokba zárták és a hátszágban lévő Gulág-táborok felé irányították.

A zempléni és ungi magyar katonaköteles férfiak deportálásának második hullámára 1944. december 6-a után került sor. A deportálások két hulláma közötti

⁴⁷⁶ Csap városa és a környező 12 község a Csehszlovákia által 1919-ben kitűzött belső, adminisztratív határok szerint Szlovákiához tartoztak. Szovjet-Ukrajnához, pontosabban a Szovjetunióhoz csak a Beneš köztársasági elnök 1945. szeptember 1-jén kelt alkotmányos dekrétuma alapján lettek csatolva, melyet a csehszlovák parlament csak két hónappal később 1945. november 22-én szavazott meg.

időbeli eltérés nagy valószínűség szerint szervezési okokra vezethető vissza. Elképzelhető ugyanis, hogy az előző transzportokkal (Kárpátalja, Kelet-Magyarország s a bodrogközi első hullám) és a frontokon fogságba esett hadifoglyok tízezreivel túlszűfolt elosztólágerek, valamint a foglyok számához képest vélhetően kevésnek bizonyuló vasúti kapacitás fékezte december 6-a után az elhurcolások ütemét. A szervezési nehézségeken kívül aligha indokolta volna egyéb, hogy több bodrogközi falu lakosát már december 10-e körül nyilvántartásba vették a királyhelmeci parancsnokságon, ám utána hazaengedték a jelentkezőket, s elhurcolásukra csupán december 23-án került sor. Úgyszintén a feltételezhető kapacitás-gondokra vezethető vissza, hogy a második hullámban elhurcoltak közül a Szinnán /szlov. Snina/ megejtett orvosi vizsgálat után hazaengedték a betegek és az öregek egy részét, ami a december 6-a előtt elhurcoltak esetében elképzelhetetlen lett volna. Valószínűleg ugyanezen okokból sikerült néhány magát szlováknak mondó és a szlovák nyelvet bíró magyar civil fogolynak is elérnie a szabadon bocsátásukat.

A deportálások harmadik hulláma

A deportálások harmadik hulláma Kassát, illetve a Kassán túli területeket érintette. Míg a tömeges elhurcolás Szlovákia területén a Rozsnyótól nem messze található, a történelmi Gömört és Tornát elválasztó Szoroskőig terjedt ki, addig a nyugatabbra elterülő Gömör-Kishont területén csak Abafala, Nagybalog és Királyi községekből történt tömeges deportálás. A német polgári lakosság és a magyar férfiak deportálása 1945 februárjában, tehát a frontharcok után közel egy hónappal később kezdődött meg. A magyar falvakban dobszóval hirdették ki, hogy minden férfi 18-tól 45 éves korig köteles jelentkezni háromnapos munkára. A nem jelentkezőket és szökevényeket a családjuk internálásával fenyegették. Ekkor már nem közvetlenül a falvakban történt az emberek őrizetbe vétele, hanem kijelölt településeken volt a gyülekező, ahová a felszólítás után még kíséret nélkül (esetleg a falubeli komisszárók kíséretével) mentek a férfiak. A gyűjtőhelyen való hiánytalan megjelenésért is a komisszárók vállalták a felelősséget. Ezekről a gyűjtőhelyekről még lehetségesek voltak a szökések. Sőt még az is előfordult, hogy a családjukat fenyegető repressziók miatt egyes megszökött egyének még vissza is tértek.⁴⁷⁷

A deportálást szervező NKVD-s tisztek nem bíztak az ellenséges környezetben, sem az elenyésző számú kommunista érzelmű helyi egyéneken. Viszont gyakran komisszárként őket bízták meg a településeken tartózkodó civil férfilakosság ún. „háromnapos munkára való” összpontosításának a megszervezésével. Önálló döntésjoguk nem lévén csak a kapott parancsok végrehajtásánál segédkezhettek. Gyakran fenyegetések súlya alatt (ami nem zárja

⁴⁷⁷ Kőteles Péter (1926–1985, Tornaújfalú) hazaszökött 18 éves fiút az anyja azzal küldte vissza, hogy ha nem jelentkezik ismét, akkor az apját vinnék el helyette.

ki, hogy egyes esetekben a bosszúszomjuknak megfelelően) tevékenykedtek. A komisszárok szerepe is magyarázhatja a gyakori, akár szomszédos településekről deportáltak száma közötti nagy aránytalanságokat. Az érintettek emlékezete szerint, néhány falu kivételével szinte semmilyen erőfeszítést sem tettek a rájuk bízott lakosság megmentése érdekében. Az Ung-vidéki Deregyő, illetve a tornai Szádelő esetében a falu előljárójának a saját szabadságát kockáztatva sikerült megvesztegetni vagy meggyőzni az illetékes szovjet tisztet az elhurcolások leállításáról. A deportálások elkerülése valószínűleg annak is volt köszönhető, hogy ekkorra a magyar falvak férfilakosságának elhurcolását már mindenütt végrehajtották, sőt egyes komisszárok szolgálattelkűséggel végrehajtott eseteiben túl is teljesítették.

A málenkij robot Felvidéken, tehát Szlovákia jelenlegi területén időben és térben két szakaszra osztható. Az első szakaszban a zempléni és ungi területről, tehát Kárpátalja és Szlovákia határ menti területeiről csak néhány nap alatt tisztogatási és megfélemlítési célokból minden válogatás nélkül deportáltak a magyar hadköteles férfiakat. A deportáltakat, minden vizsgálat és ellenőrzés, tranzitárbortól fogva tartás nélkül hurcolták el a donbászi munkatáborokig. A magyar férfiak tömeges deportálásának második szakasza már a kassai területet is felölelte. A deportálások módszereiben az elsőhöz hasonlóan könyörtelenek és kíméletlenek voltak. Az elhurcolás folyamatában, mivel a súlyos betegeket egyes esetekben már hazaengedték, a tranzitlágerekben a várakozások gyakoribbak és hosszabb ideig tartottak, ezért arányokban kevesebb áldozatot követeltek.

A deportáltaknak a szolvai, turkai és a szambori gyűjtőtáborban nyílt először lehetőségük a menekülésre. Mint volt csehszlovák állampolgárok jelentkeztek harcolni az I. Csehszlovák Hadtestbe. A szovjet és cseh szervek igyekeztek kiszűrni a jelentkezők közül a magyarokat és németeket. Csak szláv (ruszin, ukrán, szlovák, cseh) és zsidó nemzetiségű jelentkezőket fogadtak el. Ráadásul a felvétel csehül vagy szlovákul zajlott. Előfordult, hogy a szlovák nyelvet bírókat a „*Miatyánk*” imádság szlovák nyelven való elmondásával is ellenőrizték. Így a szláv nyelveket nem bíró magyarok közül az ilyen úton megmenekültek száma elenyésző volt. Csupán a szlovák nyelvet jól bírók közül menekültek meg néhányan a munkatáborokba való továbbszállítás elől.

A korabeli iratok alapján míg a legtöbb magyar deportált a Királyhalmeci, Nagykaposi, Szepsi és Kassai járásokból származott, addig a németek meghatározó részét a Szepsi, Késmárki, Iglói, Poprádi és Eperjesi járásokból deportálták. A közép- és nyugat-szlovákiai német lakosságot a német hadsereg elmenekítette nyugatra a szovjet hadsereg várható bosszúja elől.

Az eltávozó NKVD-egységek tevékenysége után, az illetékes szervek körülbelül még 1945 áprilisáig folytatták a bujkáló katonaköteles magyar férfiak utáni hajtóvadászatot, akiket Nagykaposon és Királyhalmecen, illetve Rimaszombatban, Lőcsén, Pozsonyban gyűjtöttek össze. Az így elfogott, begyűjtött, gyakran csak rosszindulatból feljelentett személyek esetében, a szovjet

hatóságok már igyekeztek megteremteni a jövőbeli deportálásuk jogi indoklását. Hosszú kihallgatásokkal, verésekkel igyekeztek foglyaikat beismerő vallomásra kényszeríteni. Az így szerzett beismerések alapján már a háborús bűnösökre vonatkozó szovjet törvények alapján ítélték el őket: „január 23-án ... átmertünk a fronton és hazafelé indultunk. Szepsi előtt megelőzött bennünket egy orosz katonai teherautó „szamopálos” katonákkal és felszállni kényszerítettek bennünket és Szepsibe vittek, de nem engedtek haza hanem kihallgatni kezdtek, és győzőgetni, fizikai erőszakkal hogy mi nem szöktünk meg, hanem diverzáns és kém célokkal küldtek amit mi nem ismertünk be mert nem volt igaz és akkor megvertek és kényszerítettek,.. harmadik nap teherautóval a rimaszombati megyei börtönbe vittek ahol kihallgattak és természetesen vertek ha nem úgy beszéltünk ahogy akarták. Harmadik nap gyalog a losonci járási börtönbe vittek és minden folytatódott tovább. Március 19-én orosz katonai bíróság elé állítottak. Azelőtt hogy 13-an bementünk volna a bíróság helyiségébe mindenkinek egy kb. 20x30 cm tiszta papírt adtak és kényszerítettek bennünket hogy a jobb alsó sarokba írjuk alá. Utána az 58/6,8,9,11 paragrafussal ítélték bennünket négyet halálra, kettőt 25 évre a többi 20 évre. Én 25 évet kaptam...”⁴⁷⁸

Le kell szögezni, hogy a tömegesen elhurcolt személyek esetében a bűnösségük megállapítására csak a legkritikább esetekben valósult meg konkrét vizsgálat. A magyarság és a németek elleni kollektív megtorlás szellemében a deportáltakat automatikusan és tömegesen nyilvánították háborús bűnösökké. „Éjszakai kihallgatásra vittek, ahol körülbelül 10 percig kérdezték oroszul, amiből egy szót sem értettem. Utólag, a kísérő őr súgta meg, hogy szovjetellenes diverzánsként 10 év kényszermunkára ítélték.”⁴⁷⁹

A deportáltak elszállítása az elosztó- és gyűjtőtáborokba

A fogvatartottak a gyakran csak felületesen őrzött gyülekezőhelyekről már szovjet fegyveres kísérettel érkeztek gyűjtőtáborokba, vidékünkéről Kassára. Az átvételnél az egyetlen kritérium a létszám volt. Így előfordult, hogy a transzportból megszököttek helyett az út menti bámészkodók közül emeltek ki férfit, vagy a velük tartó fogathajtókat sorolták be a menetoszlopokba. A gyűjtőtáboroktól eltérően a kassai Szedria épületében (megyei törvényszék) összpontosított deportáltakat több napi tétlenséget követően többször kihallgatták. Elsősorban arra voltak kíváncsiak, hogy ki milyen pártnak volt a tagja, s mennyi földje van. A kihallgatások után a foglyok egy részét gyalogosan terelték, de voltak olyanok is, akiket negyvenesével tehergépkocsikra préseltek fel, s a Duklai-hágón a Sanoki lágerbe lettek átszállítva. Itt néhány napi várakozás alatt a fogva tartók már felmérték a foglyok egészségi állapotát, s egyes esetekben a már

⁴⁷⁸ Bendsuch István (1924–1996, Szepsi) szlovák nyelven írt visszaemlékezésének fordítása eredeti helyesírással.

⁴⁷⁹ Szilágyi József (1900–1986, Tornaújfalú) elbeszélése.

munkára alkalmatlan betegeket hazabocsájtották. Ebből a tranzitlágerből már marhavagonokban folytatták útjukat.

Út a munkatáborokba

Az elhurcoltak számára a gyűjtő- és elosztótáborokban átélt megpróbáltatások után a deportálásuk következő szakasza, a célállomásokig történő vasúti szállítás volt a rettenetesebb. A közlekedési eszközök szinte minden esetben a minden berendezés (fekvőhelyek, illemhely, ivóvíz) nélküli, berácsozott, s a szállítás alatt lelakatolt marhavagonok voltak. Az örök általában 50-80, de előfordult, hogy 100 embert is bezsúfoltak a vasúti kocsikba. A szállítás embertelen körülmények között zajlott. A foglyoknak naponta csak egyszer adnak inni és ennivalót, de a nagy túlekedésben előfordult, hogy egyeseknek már nem jutott. A szállítás alatt szükségüket csak egy betett vödörbe, vagy a vagon aljába fűrt lyukon keresztül végezheték. Így az akár több hétig is eltartó szállítás alatt a már legyengült és beteg foglyok közül sokan elsősorban az ivóvíz- és élelmiszerhiány miatt haltak meg. A megállások alatt az örök mindig megszámlálták őket. A szállítás ideje alatt elhunytakat gyakran egyszerűen csak kidobták a vagonokból, vagy a vasút melletti gyorsan kiásott sírokba hantolták el. Míg az ungi és zempléni deportáltak célja szinte minden esetben a Dombászi-medence területén található Stalinovo, illetve az ehhez a lágerparancsnoksághoz tartozó egyéb munkatábor volt, addig a Kassán túlról deportáltakat a kaukázusbeli Alagír vasútállomásra szállították, s onnan a harmincöt kilométerre lévő Nuzal lágerbe már gyalog hajtották el őket.

A deportálások történései sorozatában külön fejezetként kell tárgyalnunk a munkatáborokba való deportálást és az ott eltöltött első hónapok eseményeit. Az elhurcoltak legnagyobb szenvedései, s halálos veszteségei meghatározóan erre, az 1944 decemberétől 1945 júniusáig terjedő időszakra esnek. A saját polgárai felé is kíméletlen szovjet hatóságok a szűkös háborús körülmények között szinte semmit sem tettek a deportáltak szenvedései enyhítésére. Legembertelenebb körülmények a szolvyai gyűjtőtáborra voltak jellemzőek. A téli évszak ellenére a foglyokat fűtetlen helyiségekben helyezték el. A rossz ételmezés, a tisztálkodási lehetőségek és az orvosi ellátás teljes hiánya voltak jellemzőek a tábor körülményeire. A fertőzött ivóvíz következtében kiütéses tífusz- és vérhasjárvány ütött ki. Körülbelül száz-százhusz fogoly lett naponta a járvány áldozata, akiket megjelöletlen tömegsírokba hantoltak el. A fogvatartottak több mint 10 százaléka, tehát több mint 2000 fő ekkor halálozott el. A vesztegár kihirdetésén kívül sem az illetékes parancsnokság, sem az örök nem tettek lépéseket az embertelen körülmények enyhítésére.

Az első hónapok

Itt a vasúti szállításuk alatt legyengült foglyokat a végső munkahelyük meghatározásáig zsúfolt és fertőzött barakkokban szállásolták el. Mind a foglyok

egészségi állapota, mind az elégtelen ellátás, s a mindenfajta higiéniai kritériumot nélkülöző elszállásolási körülmények váltották ki a foglyok tömeges elhalálózását.⁴⁸⁰ Változást csak a tavaszi és a nyári hónapok megérkezése hozott. Akár, a szabadon szedhető vadsóska, vagy a csalánból készült leves is életmentő lehetett. Ráadásul a harci cselekmények befejezésével a szovjet vezetés már nagyobb figyelmet kezdett fordítani a táborokban fogva tartottakra, mint lehetséges munkaerőre a háborús károk rendbehozatalánál.

A deportálások első hónapjaiban a járványok és tömeges elhalálózások magas számát egyértelműen meghatározta, hogy a szovjet hatóságok nem voltak felkészülve az ilyen nagy számú hadifogoly és deportált polgári lakosság befogadására, ellátására. Annak ellenére, hogy a háborús károk jóvátételeként, mint munkaerővel számítottak velük, a kezdetekben szinte semmilyen körülményt nem alakítottak ki munkába állításukhoz. Ráadásul az elhurcolt civileket mint háborús bűnösöket kezelték. Az első hónapokban a gyűjtő- és munkatáborokra jellemző volt, hogy a táborok parancsnokságai szinte semmilyen érzékelhető lépéseket nem tettek a fogvatartottak megmentése, illetve életkörülményeik enyhítése érdekében.

A magyar katonaköteles férfiak és német civil lakosság elhurcolásának és a fogva tartásának körülményeit ismerve jogos a feltételezés, hogy a szlovákiai „málenkij robot” elsődleges célja nem a Szovjetunió háborús pusztítások dúlta területein hiányzó munkaerő pótlása volt, hanem egyes területek „némettelenítése” és „magyartalanítása”, egyben kollektív megtorlás. A munkatáborokban uralkodó állapotok és a meghaltak magas aránya azonban kétségtől a második megállapítás érvényességét igazolja.

A deportáltak munkába állítása csak 1945 nyarától kezdődött meg. A mesterségbeli tudásuk és fizikai állapotuk alapján a foglyokat több kategóriába sorolták. Elsősorban bányamunkákat végeztek velük, de dolgoztak gyárakban, a városok újjáépítésénél, fakitermelésnél s a szerencsésebbek a mezőgazdaságban. A visszaemlékezők többsége megjegyzi, hogy munkába állításukkor szinte minden csoporthoz besorolnak legalább egy szlovákot, esetenként ruszint tolmácsnak.

Az hazatérők első csoportjai

A szovjet egészségügyi szervek először ebben az időszakban értékelik alaposabban foglyaik fizikai és egészségügyi állapotát. A hadifoglyok egészségügyi kivizsgálásának meghatározó szempontja a hadifoglyok kényszermunkájának rentábilisabbá tétele volt.

A fogva tartóik számára azok már csak terhet jelentettek, akikkel nem számolhattak munkába állítással. Ezért a munkára tartósan alkalmatlanok

⁴⁸⁰ <http://www.szcpv.org/sno06/usmrteni.html> – a hivatalosan dokumentált halálesetek közel 40 százalékát a nuzali láger veszteségei teszik ki 1945 februárja és júniusa között.

(munkaképtelenek), betegek és sérültek jelentős részét kiválogatták, s 1945 nyarán és őszén az ő csoportjaikat küldték haza az első transzportokkal. Ha a vagonok kapacitása megengedte, hozzájuk csatolták azoknak a civil magyar foglyoknak egy részét is, akik az első kihallgatások alatt csehszlovák állampolgárnak és cseh, szlovák nemzetiségűeknek vallották magukat.

Az idő múltával a deportáltak fogva tartásának körülményei, a velük szemben tanúsított eljárások attól függetlenül, hogy milyen nemzetiségű foglyokról, illetve hadifogolyról vagy elhurcoltról van szó, hasonlóan alakulnak. Az első időkben a magyar nyelvű csoportokhoz gyakran szlovák vagy szlovákul is értő felvidéki magyart is besorolnak a nyelvi nehézségek legyőzésére. Idővel a tábori körülmények elrendezésével, a járványok megfékezése után minden foglyot elsősorban a hazatérésének a lehetőségei érdekelték. A „repatriálást”, tehát a hazatérést a foglyok egészségi állapotán kívül (csak súlyos betegségek és tartós munkaképtelen állapot jöhetett csak szóba) egyértelműen az határozta meg, hogy illető fogoly lakhelye a nagyhatalmak háború utáni döntései révén melyik ország területévé vált. Az érintett országok aktuálpolitikai érdekei, illetve a Szovjetunióval kapcsolatos viszonyai is meggyorsíthatták, illetve lassíthatták a hazatéréseket.

Az aktuálpolitikai történések sajátosan a málenkij robot megpróbáltatásai által leginkább sújtott magyar közösségnek, tehát a kárpátaljai magyaroknak kedveztek. A kárpátaljai illetőségű elhurcoltak többsége szabadult a legkorábban. Az első világháborút lezáró 1920-as Párizs környéki békeszerződések által Csehszlovákiának ítélt Kárpátalját a Szovjetunió 1945-ben annektálja. Közben hivatkozik a kárpátaljai tanácsok kongresszusának 1944. november 26-án, Munkácson hozott döntésére, mely a Szovjet-Ukrajnával való egyesülést kéri.

A döntést az ideiglenes Csehszlovák Nemzetgyűlés, tehát a csehszlovák parlament csak két hónappal később, 1945. november 22-én erősíti meg. Tehát a kárpátaljai deportáltak többsége már mint szovjet állampolgár hazatérhetett.

Magyarország igyekezete a foglyok hazatérése érdekében

A hadifoglyok és deportáltak hazahozatala a vesztes háború utáni Magyarországnak az egyik legégetőbb közéleti szükségként jelentkezett. A minden politikai párt által támogatott, s propagandájukban ki is hangsúlyozott igyekezet a szövetséges hatalmak, közülük is elsősorban a Szovjetunió felé irányult.

Míg magyar hivatalos szerveknek a Magyarország területéről származó foglyok sorsával szembeni kiállása akár példamutatónak is mondható, addig ez az igyekezet már nem volt ilyen egyértelmű a magyar deportáltak, esetleg más ún. trianoni határon túli területekről származó magyar foglyok sorsával szemben. Ugyanis ekkor jelenik meg az egyik, a felvidékiek számára legérzékenyebb probléma: Magyarország hivatalos álláspontjának kérdése, pontosabban hiánya a határain kívülre került magyar nemzetiségű hadifoglyok sorsa esetében. Az ekkor

kialakult vitákban élesen megmutatkoztak a kormánykoalícióban részt vevő pártok politikai felfogása közti különbségek. A kommunista párt vezette tárcák képviselői amellett álltak ki, hogy a Szovjetunióval kötendő hadifogolyegyezménybe csak a békeszerződésben megállapított – vagyis lényegében a trianoni – Magyarország területéről származó magyar állampolgárokat vegyék be. Kijelentették azt is, hogy „el kellene zárkózni a svábok átvétele elől is”. Ezzel szemben a kisgazdapárti tárcák képviselői szerint – a „magyar kormány nem helyezkedhetik olyan álláspontra, hogy Szovjet-Oroszországban hagyja kint azokat a magyar fegyveres erőkhöz tartozott személyeket, akiket más államok átvenni nem hajlandók”. Ekkor születik a megegyezés, hogy ha a szomszéd államok nem fogadnák be a magyar nemzetiségű állampolgáraikat, akkor a magyar kormány átveheti őket.

A szlovákiai foglyok hazatérése 1949-ig

Míg a Magyarország területéről származó elhurcoltak gyors hazatérésével kapcsolatban egyértelmű volt a társadalmi egyetértés, addig a háború utáni tiszta szláv nemzetállamot építő Csehszlovákia ezt a területéről származó nem szláv foglyok esetében elutasította. Az 1945. április 5-én elfogadott Kassai Kormányprogram VII. fejezete kimondta, hogy csak azok a német és magyar személyek kaphatnak állampolgárságot, akik aktív antifasiszta múltat tudna igazolni. A többi német és magyar személytől megvonják az állampolgárságot és az abból származó jogokat. Tehát ez a csehszlovákiai magyar, illetve német foglyok hazatérését is igyekezett lezárni, mivel a Csehszlovákia területére való visszafogadásukat kategorikusan megtiltotta.

A felvidéki magyar foglyok hazatérése viszont minden akadály és tiltás ellenére elindult. 1945 elején elsősorban a lengyelországi gyűjtőtáborokból bocsájtottak haza néhány szerencsés elhurcoltat. A foglyok hazatérése nagyobb számban először 1945 nyarán és kora őszén valósult meg. A munkaképtelen betegek és sérültek jelentős részét a szovjet hatóságok az első transzportokkal hazaküldték. Sok volt fogoly számára ez a döntés már nem jelentett menekülést. Gyakran egész életükre rokkantak maradtak, vagy a fogságuk ideje alatt szerzett betegségeik következtében röviddel hazatérésük után elhaláloztak. Szabadon bocsájtásuk a szovjet fél részéről csupán racionális döntés volt, mivel így akart megszabadulni a munkaképtelen foglyok számára már értéktelen tömegeitől. Így az elbocsájtásukat csak legkritkább esetben befolyásolta állampolgárságuk, lakhelyük, avagy nemzetiségük.

A felvidékiek egy része szabadulásának következő lehetősége sajátosan Kárpátalja jogi helyzetének az alakulásával függött össze. 1945/46 fordulóján a Kárpátalját annektáló Szovjetunió lehetővé tette, hogy a kárpátaljai deportáltak többsége már mint szovjet állampolgár hazatérhessen. A korabeli fejtelenség, s a nehézkes szovjet bürokrácia lehetővé tette, hogy magukat kárpátaljainak valló

felvidékiek is szabaduljanak. Az ezen a jogcímen szabadon bocsájtott deportáltak többsége az általa jól ismert hazai tájakra érve rögtön átszökött az akkor még csak gyéren őrzött államhatáron csehszlovák területre. Sokkal kevesebben kockáztatták meg, hogy Ungváron jelentkezzenek, s a helyi szovjet hivatalos szervek által kiállított engedéllyel térjenek haza. Ekkor tér haza az Ung-vidéki deportáltak 52%-a és a bodrogeköziek 28%-a.

A csehszlovák területéről deportáltak – esetleg mint magyar katonaként szovjet fogságba esett volt csehszlovákiai állampolgárok – helyzetét nehezítette, esetenként lehetetlenné tette a csehszlovák hivatalos szervek következetes magyarellenes hozzáállása. A lakosság közel negyedének, a három és fél millió csehszlovákiai németnek az elűzése után a háromnegyed millió magyar kitelepítése volt a cél. A nagyhatalmak azonban csak a német kisebbség esetében fogadták el eltávolításuk igényét. A hivatalos hozzáállás továbbra is csak a szláv (szlovák, ruszin, lengyel) hazatérők igényét ismerte el. A prágai külügyminisztérium 1947 márciusában kelt jegyzéke csupán a nemzetiségi és politikai szempontból megbízható volt csehszlovák állampolgárok honosítását engedélyezi, miközben a megbízhatóság megállapítását a területileg illetékes belügyi szervek hatáskörébe utalja.

A szlovákiai magyarok hazatérése ezen időszak alatt tehát inkább a hivatalos szervek ellenében valósult meg. A Csehszlovák Külügyminisztérium utólag keserűen állapítja meg, hogy még a szovjet foglyokat hazaszállító transzportokról sem voltak pontos információik.⁴⁸¹

Az első valóban tömeges repatriációt (hazatérést) sajátosan a csehszlovákiai politikai hatalomváltás, a Gottwald-féle kommunista párt hatalomhoz jutása tette lehetővé. Az akkor már kettéosztott világban ugyanis már nem lehetett tovább ugyanolyan sovinszta magyarellenes politikát folytatni az ugyanabba a politikai tömbbe tartozó Magyarországgal szemben. Ezért megpróbálták óvatosan enyhíteni s feloldani az addigi magyarellenes jogfosztó intézkedéseket.

A szlovákiai magyar hadifoglyok és deportáltak hazatéréséhez hozzájárult a szovjet igyekezet is, mivel a nemzetközi kapcsolatok szempontjából kényessé vált egy szövetséges állam polgárainak fogva tartása. A Szovjetunóban maradt többi deportált fogvatartásának körülményei is enyhültek. Munkatáborok helyett gyakran már csak kényszerlakhelyet és munkahelyet jelöltek ki számukra. A szovjet szervek a felszabadult lágerkapacitásokat gyakran saját, immár szovjet foglyokkal töltötték ki.

⁴⁸¹ Szlovák Nemzeti Levéltár, Ministerstvo zahraničných věcí (Csehszlovák Külügyminisztérium) K.č. 28.844/V–3A/49, kelt 1949. II. 9-én: „Összesen hazatért 9800 személy, 8156 fogoly és 1644 civil internált. Közülük nemzetiségük alapján szlovák 2699, reszlovakizált 2318, magyar 4517, német 204, ruszin 59, egyéb 4.”

Hazatérések körülményei

A szovjet és a csehszlovák hatóságok egyeztetései után 1948-ban indult meg a csehszlovákiai illetőségű volt deportáltak és hadifoglyok hazatérése. A hazatérő foglyok transzportjai a máramarosszigeti, egy volt magyar laktanyában található Szovjetunió Táborparancsnokságának Hadifogoly Elosztó Gyűjtőtáborába érkeztek. Az orosz és román katonák által őrzött táborban a foglyok általában csak néhány napig tartózkodtak. Néhány nap múlva újból bevagonírozták őket, s a legközelebbi úti cél a szovjet–csehszlovák, vagy a szovjet–magyar határállomás volt.

A táborba érkezés azonban nem jelentette automatikusan a szabadulás útját. A Csehszlovákiába igyekvő volt foglyok közül igyekeztek kiszűrni a szlovákiai magyarokat. Őket csak hosszú, több hetes várankoztatás, aprólékos kihallgatási procedúra után indították el a Csap–Tiszacsernyő szovjet–csehszlovák határállomás felé. A csehszlovák belügyi megbízottak módszereit leginkább az jellemzi, hogy a megalázott foglyok szabadulásuk meggyorsítása érdekében több esetben is az éhségstrájk fegyveréhez nyúltak. Az újabb transzportokkal érkezők, látván az elkülönítettek helyzetét, sokan magyar állampolgárnak vallották magukat, s Magyarországon keresztül próbáltak hazajutni.

A Csehszlovákiába hazatérteket a malackai, kassai és tőketerebesi ún. repatriációs (áttelepítési) állomásokon megalázó megbízhatósági ellenőrzésnek vetették alá. Az ellenőrzés eredményétől függetlenül, a hivatalos szervek továbbra is bizalmatlanul és gyanakodva viszonyultak hozzájuk. A gyanúsítgatásokkal keveredő rosszindulat elsősorban az 1950 után hazatértekkel szemben volt általános, akiket gyakran háborús bűnösökként kezeltek, „mert a szovjet elvtársak biztosan okkal tartották őket ilyen hosszú ideig fogságban”!

A csehszlovák hatóságok közvetítésével 1948-ban indult meg, s 1949 kora tavaszáig tartott a volt deportáltak és csehszlovákiai illetőségű hadifoglyok utolsó tömeges hazatérése. A cseh és szlovák illetékes szervek (külügy, belügy, belbiztonsági szervek és az Áttelepítési Bizottság) oldaláról ez volt az utolsó hivatalos igyekezet a Szovjetunióban fogva tartottak hazatérésének bebiztosítására. A következő időben a hivatalosan meg nem fogalmazott, de a gyakorlatban görcsösen betartott álláspont, a „Csehszlovákiának nincsenek hadifoglyai a Szovjetunióban” érvényesült. Az szabadulók utolsó kis csoportját a hivatalosan elítéltek és a Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága által rehabilitáltak (részben a híres-hírhedt Berija-amnesztia) alkotják, akik az 1953. december 18-i 97984 sz. transzporttal tértek haza. A legkésőbb szabadon bocsájtottak, a belügyi jelentés szerint, már egyénileg vagy kisebb csoportokban érkeztek haza: „...az általános amnesztia után, a büntető táborokból további 65 személyt, kis csoportokban, a Belügyminisztérium Repatrációs Osztályának tisztje, legkésőbb az 1955–1956-os években átadta a mi szerveinknek, vagy egyénileg egészen a hozzátartozók kezébe”.

Hazatérés Magyarországon keresztül

A szabadulás útja a jelenlegi Szlovákia területéről származó magyar deportáltak egy részének már 1947-ben is Magyarországon keresztül vezetett. Sokan közülük, élve a lehetőséggel, s bízva a szovjet belügyi szervek bürokráciájának pontatlanságában, magukat magyarországi illetőségűnek vallották. Így őket is besorolták a Magyarországra irányuló hadifogolytranszportokba.

A hazatérőket a máramaroszigeti gyűjtőtáborban összpontosították s innét irányították Debrecenbe vagy a Nyíregyházi Sóstó-fürdőbe. A volt foglyok többsége nem várta meg a magyar hivatalos szervek intézkedéseit s rögtön hazaindult. Miután a hivatalos határátkelőhelyekről visszautasították őket, elsősorban a határ menti területekről származók minden engedély nélkül átkeltek az általuk jól ismert zöldhatáron. Az ilyen úton hazatérőket a csehszlovák szervek viszont gyakran visszatoloncolták Magyarországra.

Hazatérésük nem volt egyszerűbb azoknak a volt deportáltaknak sem, akik a hivatalos utat választva a budapesti Csehszlovák Nagykövetségen kértek hazatérésre jogosító okmányt. Itt is át kellett esniük a megalázó megbízhatósági vizsgálatokon, kiegészítve a gyanúsítgatásokkal, hogy milyen okból térnek haza Magyarországon keresztül. Ennek ellenére 1946–48 között a szovjet kényszermunkára deportált felvidéki magyarok közel ötöde szabadult ezen az módon.

1950-től kezdve Csehszlovákia, ritka kivételektől eltekintve már nem fogadta be a volt szovjetunióbeli foglyokat. Ezért a deportáltak és hadifoglyok hazatérésnek útja ekkor már csak más országon keresztül volt lehetséges. Míg a magyarok csak Magyarországon keresztül térhettek haza, addig a németek a nyugati megszállási övezetek (trizóna) közigazgatási központján, Frankfurton keresztül próbáltak visszajutni szülőföldjükre.

A volt foglyok ezután ismételten politikai szűrésen estek át. A Csehszlovákiába és Romániába való magyar nemzetiségű foglyokat ölükbe helyezték, számmal ellátott táblával három oldalról lefényképezték, és ujjlenyomatot vettek tőlük. Ezt a csoportot rendőri felügyelet alá helyezéssel, bizonytalan időre különböző magyarországi vállalatokhoz munkára irányították.

A foglyok vonatjeggyel ellátva, kíséret nélkül utazhattak a kijelölt munkahelyre. Egy részük ehelyett a fővárosi nagykövetségeket ostromolta hazautazásának engedélyezése ügyében. Más részük pedig illegálisan átlépte az államhatárt, hogy mielőbb hazamehessen családjához. Gyakran előfordult, viszont, hogy visszatoloncolták őket. Előfordult az is, hogy a hazatérő volt deportáltak csoportját letartóztatták. Ekkor a városbeli rokonok és ismerősök az őket fogva tartó rendőrörsöt megostromolták, s így érték el a foglyok szabadon

bocsájtását.⁴⁸² A hazatérteket ennek ellenére újabb és újabb tortúra várta a hivatalos szervek oldaláról, amíg helyzetüket legalizálták.

A volt deportáltak helyzete szabadulásuk után

Egyértelmű, hogy bármely időpontban is érkeztek haza a szovjet munkatáborok túlélői, újabb és újabb megpróbáltatások vártak rájuk. Elsősorban a hontalansági évek kisebbségi, jogfosztott magyarjaként. A szlovák hivatalos szervek a volt magyar katonákat, s főleg a civilként deportáltakat potenciálisan megbízhatatlanként kezelték. Szabadon bocsájtásuk előtt, figyelmeztették őket (gyakran alá is írták), hogy büntetés terhe alatt nem beszélhetnek a deportálásuk és a fogva tartásuk körülményeiről. „Emellett rejtély, hogy a szabadultak fokozott ellenőrzésének szándéka, vagy egyéb okok miatt csaknem mindegyik hazatértet felszólították nem ritkán fenyegető hangnemben a kommunista pártba való jelentkezésre.” A Szovjetunió folyamatos dicsérete mellett lehetetlen volt a háború árnyoldalairól is beszélni. Így nem meglepő, hogy a volt elhurcoltak a nyugdíjkérelmükben a fogságban töltött időszakot szinte egyöntetűen mint hadifogságot tüntetették fel. A történelmi hűség kedvéért viszont hozzá kell tenni, hogy az elhurcoltak többsége a megélt szenvedéseik ellenére sem neheztelt az orosz, illetve az ukrán népre. Őszerintük is, s főleg 1946 után megélhetésük körülményei néhol még vetekedett is a nyomorúságos viszonyok között élő helyi lakosságával.

A szlovákiai málenkij robot összefoglalása

A szovjet fogságba elhurcolt felvidéki magyarok és németek száma a mai napig pontatlan, s manapság már nem is lehet pontosan megállapítani. A deportálások első időszakaiban még nem vezettek pontos feljegyzéseket az elhurcoltakról. Gyakran nem is volt egyértelmű, hogy az elhurcoltat civilként, katonaként, esetleg katonakötelesként vagy levontaként deportálták. Ehhez az állapothoz hozzájárul az utólag hirtelen szemérmessé váló csehszlovák közigazgatás is, mely 1947-től már csak hadifoglyokról hajlandó beszélni. Sőt 1948 decemberében hivatalosan kijelenti, hogy Csehszlovákiának már nincsenek hadifoglyai Szovjetunióban. Ezen időpont után (hozzátennem előtte sem) így már nem vezettek pontos feljegyzéseket a más országokon keresztül hazatérőkről sem. Hasonlóan pontatlanok a városokból elhurcoltak számai is, akiket a falvakkal ellentétben nem tartott számon egy közösség. Hasonló a helyzet a kitelepített, elűzött, akár deportált magyar és német szórványtelepülések lakosságával is.

A deportált polgári lakosok összlétszámát a szlovákiai, a diktatúrák időszakával foglalkozó Nemzet Emlékezete Hivatala 7419-re teszi, a „jogtalanul elhurcoltak” kárpótlásával foglalkozó Igazságügyi Minisztérium 6973 deportált és 524 a deportálás ideje alatt elhalálozott számában határozza meg. Az elhurcoltak

⁴⁸² Bendsuch István (1924–1996, Szepsi) szlovák nyelven írt visszaemlékezése.

érdekvédelmével foglalkozó SZČPV (Svetové združenie bývalých československých politických väzňov – Volt Csehszlovák Politikai Foglyok Világszövetsége) adatai: 6982 deportált polgári személy a jelenlegi Szlovákia területéről, ebből 210 nő, fogságban meghalt 532, kivégezve 17 személy. Dr. Dárus Rusnák a Moszkvai NKVD-levéltárakban tett kutatásai után az 1944–1945-ben a Szovjetunióba elhurcolt szlovákiai lakosok számát 69 000-re becsüli. Vladimír Bystrov a *Csehszlovák polgárok Szovjetunióba elhurcolása* című kiadványában 60 000-től 120 000-ig becsüli számukat (volt cári oroszországi emigránsok). Mértékadó becslések a deportált magyar és német nemzetiségű, illetve kisebb számban szlovák és ruszin civil lakosok számát 13–15000 közé teszik, akik közül meghatározó rész soha sem tért haza.

Prológus

A tömeges deportálások által érintett magyar községekben, az emberi életekben mért veszteség szinte mindenütt meghaladta a háborús katonai veszteségeket. Ennek ellenére, szinte minden községben még most is megtalálható egy jól látható köztéren elhelyezett, a „dicsőséges, felszabadító Szovjet Hadsereg” emlékét megőrkítő emléktábla, míg az áldozataik emléke sok helyen csak az özvegyek és árvák szívében él.

„Átadás”. Kárpátaljai Rusz átengedése a Szovjetuniónak a korabeli sajtóban.
 Forrás: GOLOSKARPAT.INFO

Meggyőződésem, hogy a közösségünk fontos társadalmi feladata, hogy emlékezzen és emlékeztessen azokra az eseményekre, amelyek meghatározó módon befolyásolták létét.

„A múlt ismeretét át kell adnunk a következő generációnak.”
Visszatekintve ezért is fontos, hogy tabuk nélkül tárjuk fel múltunk történéseit, mert ezek az események máig hatnak és befolyásolják a gondolkodásunkat, tudatunkat és mindennapjainkat. De nemcsak a mi gondolkodásunkat, hanem a velünk élő népekét is. Ezért is fontos, hogy minél pontosabban, előítéletektől és mítoszoktól mentesen ismerjük meg közös történelmünket. Közös tragédiánk, hogy nem egyéni megtorpanások, gyengeségek, hanem minden esetben a legális hatalom törvényei értelmében történtek a borzalmak s embertelenségek.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

SZLOVÁK NEMZETI LEVÉLTÁR

- Ministerstvo zahraničných věcí (Csehszlovák Külügyminisztérium) K.č. 28.844/V–3A/49

VISSZAEMLEKEZÉSEK

- Bendsuch István (1924–1996, Szepsi) szlovák nyelven írt visszaemlékezése.
- Szilágyi József (1900–1986, Tornaújfalu) elbeszélése.

INTERNETES FORRÁS

- <http://www.szcpv.org/sno06/usmrteni.html>

FELSŐ-BODROGKÖZ CIVIL FÉRFILAKOSSÁGÁNAK LEGNAGYOBB ÁLDOZATI VESZTESÉGE A 20. SZÁZADBAN

THE BIGGEST CASUALTY LOSS OF CIVILIAN MEN POPULATION IN UPPER-BODROGKÖZ IN THE 20TH CENTURY

LUKÁČ GÁBOR

RESUME

Upper-Bodrogbköz is a historical region in Eastern-Slovakia that has been separated from Hungary by the Trianon peace treaty. In the 20th century the area experienced six national- and system changes and not even one of them had caused a trauma as big as the event of the málenkij robot. The casualty loss of civilian men population who had been deported at the end of 1944 and at the beginning of 1945 exceeded the casualties of the 1th and 2nd world wars. There are various factors that are aggravating the research of this deportation that was clearly based on national identity: until 1989 people weren't allowed to talk about the issue, in the 90s only a few historical researches had been made, moreover only a few people are alive who could be able to help in transmitting data through record for the research. Today we know that the deportation happened in many stages and the first suffering villages were those that were approximately 4 km's away from the Kassa-Munkács main railroad. This could be fully traced back to logistical bases. Regrettably from Bodrogbköz approximately 1800 civilian men were taken away during the málenkij robot, from which 700 died during the deportation or in GUPVI camps. The village that suffered the most from this was Kisgéres where the death rate of men aged between 18 and 50 exceeded 60%. The theme awaits to be elaborated till present days however we can say that there had been a step forward because after 60 years it has newly become a part of people's memory. The evidence for this is the central monument in Kisgéres initiated in November 2016.

Felső-Bodrogbköz, a Bodrogbköz történelmi tájegységéhez tartozó terület a mai Kelet-Szlovákiában fekszik. A területi tájegységet a Latorca, a Bodrog és a Tisza fogja közre. A térséget a magyarországi Alsó-Bodrogbköztől mesterséges határ választja el, melyet az 1920. évi trianoni békeszerződés szelt ketté. Az azóta a történelmi tájegységtől elválasztott régió a 20. században több sorsfordulónak is részese volt. Felső-Bodrogbköz és többek között az egész Felvidék magyarsága öt különböző nemzetállamban élt a 20. század folyamán. Részese volt az Osztrák–Magyar Monarchiának, az I.

Csehszlovák Köztársaságnak, az I. bécsi döntés után újból Magyarország része lett, a II. világháború után úkra Csehszlovákiához csatolták, majd 1993. január 1-jén a ma is létező Szlovák Köztársaság része lett. A hatalomváltások mindig valamilyen következménnyel jártak és valamilyen traumával sújtották a helyi lakosságot. Trianon sokkhatása, a II. világháború és az azt követő párizsi békeszerződés a felső-bodroglközzi magyar lakosság életének meghatározó eseménye volt, viszont egyik sem mérhető ahhoz a málenkij robot néven emlegetett eseménysorozathoz, mely megtizedelte az itt élő civil férfileakosságot, és ennek következményeképp több évtizeden keresztül meghatározta az áldozatok és az egész környék életét, melynek hatása a mai napig is érezhető.

A bekezdésben említett történelmi események, mint a trianoni vagy a párizsi békeszerződés és pl. a bécsi döntés makrotörténelmi szempontból feldolgozott témák, a felső-bodroglközzi, valamint a felvidéki málenkij robot történelmi feldolgozása azonban a mai napig nem történt meg. Ennek több oka is van, melyek több tényezőre is visszavezethetők. A málenkij robot témaköre a téma kutathatását követő években (1989 után) elkerülte a felvidéki történelmszek figyelmét. Viszont kiválóan feldogozták a málenkij robot mellett a sokat emlegetett hontalanság éveit (melyek szintén nagyon fontosak a felvidéki magyarság emlékezetében). Janics Kálmán sokat emlegetett könyve mellett több érdemleges összefüggő munka és szöveggyűjtemény született olyan kiváló felvidéki történelmszek tollából, mint pl. Vadkerti Katalin és Popély Árpád.⁴⁸³ Sajnos a málenkij robot témaköréről viszont egy teljes értékű monográfia vagy forráskötet még várat magára. Tanulmányok viszont születtek ebben a témában. Ebben is kiemelkedik Dobos Ferenc szociológus tanulmánya⁴⁸⁴, melynek alapja rengeteg kutatómunka és orálistory-gyűjtés, melyet a 90-es évek elején végzett Bodroglköz, az Ung-vidék, a Bódva völgye és Rozsnyó környékén.

A málenkij robot kutatását több tényező is gátolja. Elsősorban kevés az elő adatközlő, Bodroglközben és Ung-vidéken is már csak 1-2 olyan személy él, akit az a szerencsétlenség ért, hogy elhurcolták 1944 végén. Sajnos ezek a személyek már nem szívesen beszélnek a történekről, több esetben a leszármazott rokonok beszélnek le az átélőket az interjúról. Viszont vannak bodroglközzi elhurcoltakkal felvett interjúk, melyeket a 90-es évek elején készített Dobos Ferenc, azonban sajnálatos módon a kutatók számára nem

⁴⁸³ Ld.: JANICS Kálmán: Hontalanság évei. Budapest, Hunnia, 1989.; VADKERTI Katalin: A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Pozsony, Kalligram, 2007.; POPÉLY Árpád: Iratok a csehszlovákiai magyarság 1948–1956 közötti történetéhez I. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2008.

⁴⁸⁴ DOBOS Ferenc: Magyarok a történelem senkiföldjén. „Málenkij robot” a kelet-szlovákiai Bodroglközben és Ung-vidéken. Regio, 3 (1992), 4. sz.

elérhetők, mivel egy magyarországi intézmény tulajdonában vannak és nem kutathatók.⁴⁸⁵

A kutatást gátló tényezők közé lehet sorolni az 1989 utáni társadalmi passzivitást. Ide nemcsak a történeti munkák hiányát sorolnám, hanem azt az ösztársadalmi passzivitást, mely jellemezte a bodrogi közzi hozzáállást a témához 1989 után. Míg Kárpátalján rögtön a rendszerváltás után nekifogtak a téma kutatásának és az áldozatok neveinek a szolvyai emlékparkban kiállított gyűjtéséhez, ez Bodrogi közben legfeljebb csak falusi szinten történt meg. Bár a kárpótlási törvények miatt születtek névjegyzékek, de ezek a nevek egy-két községtől eltekintve, ahol emlékművet vagy táblát állítottak, csupán a krónika irataiban, magánkézben vagy a községi hivatal levéltári anyagiban maradtak fenn. Történeti szempontból feldolgozva nem voltak és a szolvyai központi emlékparkban sem őrzik nevüket egy emléktábla.

Sajnos kijelenthető, hogy jelenleg a málenkij robothoz fűződő csehszlovákiai levéltári anyagok is feldolgozásra várnak. A témához fűződő levéltári anyagok a prágai Csehszlovák Külügyminisztérium iratai között találhatóak, melyek leginkább a névjegyzékek pontosításában és az elhurcoltak sorsáról szóló diplomáciai levelezések elemzésében segíthetnek.⁴⁸⁶ A levéltári anyagok kutatását az is nehezíti, hogy regionális szinten semmilyen irat nem található az 1945 utáni csehszlovák iratanyagokban. Ugyanis tudjuk, hogy 1945–46 után már térnek vissza elhurcoltak, 1947 után pedig már tömegesen, viszont falusi szinten a Helyi Nemzeti Bizottság iratai között nem nagyon találni olyan iratot, hogy most a községbe visszatért volna a falu egyik elhurcoltja. Ez arra vezethető vissza, hogy falusi szinten ez nem volt vállalható téma, a jelentések egyenesen felsőbb szintre kerültek.

A kutatás egyik legnagyobb gátló tényezője viszont az, hogy a málenkij robotról 1989-ig, a szocialista rendszer bukásáig nem lehetett beszélni, még családi körben sem. A szerencsés visszatértek azt az utasítást kapták, hogy a szovjet földön történt rabságról beszélni nem lehet, mert ennek kárát valamelyik családtag szenved. Ennek több módszere is volt, munkahelyen való lefokozás vagy hozzátartozó tanulmányi előre haladásának gátlása. Ugyanebben a megfélemlítésben részesültek azok a hozzátartozók is, akiknek rokona soha nem tért vissza. Annak, hogy 1989-ig a témáról nem lehetett beszélni, kiváló bizonyíték az 1990. január 5-én a kistárkányi Helyi Nemzeti Bizottság és a Nyilvánosság az Erőszak Ellen (Verejnost' proti násiliu) közös gyűlésén készült jegyzőkönyv, melyben Bálint István helyi lakos először említi nyilvánosan azt a tényt, hogy a községből 1944-ben és 1945-ben akarattal ellenére civil férfiakat hurcoltak el, és ezért kárpótlás jár. Az ülés végén határozat is született, mely szerint kérvényezni fogják a Járási Nemzeti

⁴⁸⁵ Ld.: SIMON Attila: A málenkij robot és a felvidéki magyarok. 2016. 12. 12. Online: <http://ujjszo.com/online/panorama/2016/11/27/a-malenkij-robot-es-a-felvideki-magyarok>

⁴⁸⁶ Uo.

Bizottságtól, hogy 30.000 csehszlovák koronát áldozzon egy emlékműre, mely az I. és II. világháború áldozatainak állítana emléket.⁴⁸⁷

A málenkij robot kapcsán három fő okot és politikai hátteret említ a szakirodalom. Az első ok, amiért civil férfiak elhurcolására került sor az az, hogy a Szovjetuniónak óriási hadi veszteségei voltak, és ezen férfiak munkaerőhiányát pótolni kellett. A második ok a Kárpátalja régiójának a Szovjetunióhoz való csatlakozásának elősegítése volt. 1943. december 13-án sor került az Edvard Beneš és Sztálin közötti találkozóra, melynek során megegyezett a szovjet csapatok átvonulása utáni hatalomrendezésről.⁴⁸⁸ Ezen találkozón valószínűleg szóba került Kárpátalja kérdése is. Viszont a két szóban forgó térséget (Bodrogköz és Kárpátalja) természetes határok nem választják el, ezért nagy valószínűséggel ugyanazon 0036 sz. parancs alapján szerint gyűjtötték be a civil férfi lakosságot az NKVD katonái, mint Kárpátalján.⁴⁸⁹

Az utolsó ok, melyet emleget a szakirodalom, az a kollektív megtorlás alapján való elhurcolás, mely szerint az összegyűjtött civil férfiak nemzetiségük szerinti osztályozása alapján kerültek szovjet lágerekbe. Ugyanis visszaemlékezések alapján tudjuk, hogy a foglyokat nemzetiségük alapján rendszerezték. A szlovák, cseh és cigány nemzetiségű hadifoglyokat az első összeírásnál hazaengedték.⁴⁹⁰ Azt, hogy a magyar és a német nemzetiségű személyek nemkívánatosak sem a hadviselt, sem az azt következő hónapokban „újraéledő Csehszlovákiában”, mi sem bizonyíthatná jobban, mint a kassai kormányprogram, melynek VIII. pontja kimondja a magyar és német nemzetiségűek kollektív bűnösségét és állampolgárságuktól való megfosztását.⁴⁹¹

A Szovjetunió számára Magyarország harcoló, közvetlen katonai ellenfél volt. Mivel Bodrogköz (Ung-vidék és Kárpátalja) magyar lakosságát a magyar nép részének tekintették, ezért a kollektív bűnösség elvére hivatkozva, a férfi polgári lakosság egy részét hadifogolytáborokba, onnan pedig szibériai munkatáborokba szállították. Ez a nagyméretű akció a hágai egyezmény megszegését jelentette, amely szerint polgári lakosság nem

⁴⁸⁷ ŠA v Košiciach – pobočka Trebišov, Fond Miestny národný výbor v Malých Trakanoch, Zápisnica z rady MNV 1976–90. 1990. I. 05. (Állami Levéltár, Kassa – tőketerebesi kirendeltség, A kistárkányi Helyi Nemzeti Bizottság fondja, jegyzőkönyv a HNV tanácsának üléséről 1976–90, 1990. I. 05.)

⁴⁸⁸ Vö.: DOBOS F.1992.

⁴⁸⁹ DUPKA György: „Keressétek föl a sírom”. Ungvár–Budapest, Intermix, 2004. 23.

⁴⁹⁰ KOVÁCS Tibor: Fogságom története, málenkij robot. Kézirat. Kistárkány, 2001. 2.

⁴⁹¹ <http://www.selyetori.sk/download/a-kassai-kormanyprogram-szovege/> (Letöltve: 13.12.2016.)

vonható felelősségre országa hadi cselekményeiért.⁴⁹² Dobos Ferenc szerint azonban „a magyarlakta területeken végrehajtott kollektív megtorlás nyilvánvalóan politikai döntés eredménye volt.”⁴⁹³ Továbbá úgy véli, hogy miután a Vörös Hadsereg megszállta Bodroglakot és Ungvidéket, a térségben maradt magyar és német katonák felkutatása mellett a magyar nemzetiségű férfi lakosság deportálását is parancsba adták.⁴⁹⁴ Ugyanis 1944. november 13-án a 4. Ukrán Front törzse parancsot adott ki arról, hogy a Kárpátalján élő német és magyar nemzetiségű, 18 és 50 év közötti férfiaknak három napon belül jelentkezniük kell a legközelebbi szovjet katonai parancsnokságon.⁴⁹⁵ Minthogy a szovjetek számára a világháború előtti belső közigazgatási határok semmilyen tekintetben sem jelentettek akadályt, valószínűleg ugyanez a parancs vonatkozott Bodroglak és Ungvidék lakosságára is: „... egész sor településen német és magyar nemzetiségű hadköteles személyek élnek, akiket ugyanúgy, mint az ellenség katonáit, le kell tartóztatni és hadifogolytáborba kell irányítani...”

b) A német és magyar nemzetiségű hadköteles személyeket, akik Kárpátontúli Ukrajna felszabadított területén élnek, külön csapatokban, listák szerint, konvoj alatt hadifogolytáborba kell irányítani.”⁴⁹⁶ A parancsot minden településen kidobolták, az embereket pedig újjáépítési munkálatokra hívták, ami viszont a parancsban nem szerepelt. A lakosság úgy tudta, hogy csak pár napos újjáépítő munkáról lenne szó, ami egyes személyeknél több évbe is beletelt. Innen ered a szó jelentése: „málenkij robot” – egy kis munka. A málenkij robot okait aszerint lehetne meghatározni, hogy melyik területen történt. Kárpátalján az egyik kiváltó ok a terület mihamarabbi Szovjetunióhoz való csatolásának elősegítése volt.⁴⁹⁷ Bodroglakban és Ungvidéken a kollektív bűnösségre hivatkoztak. Ehhez a szerencsétlenségsorozathoz sorolják továbbá magyarországi svábok és a budapesti lakosság táborokba való internálását is, aminek a fő oka a háború utáni hadifogolylétszám kiegészítése volt.⁴⁹⁸

Bodroglakban az akció 1944. december 1-től december 23-ig tartott. A bujkáló magyar férfiak utáni keresés 1945 februárjáig folytatódott. Őket a

⁴⁹² GEREBEN Ágnes: Idegen állampolgárok deportálása a Szovjetunióban, intézményi és ideológiai előzmények. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola málenkij robottal foglalkozó honlapja. http://www.kmf.uz.ua/mr/5_gereben.html (Letöltve: 13.12. 2016.)

⁴⁹³ DOBOS F. 1992.

⁴⁹⁴ Uo.

⁴⁹⁵ A 4. Ukrán Front 1944. november 13-i 0036. sz. határozata.

⁴⁹⁶ Ld.: a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola málenkij robottal foglalkozó honlapja. http://www.kmf.uz.ua/mr/1_korszak_bemutatas.html

⁴⁹⁷ BOGNÁR Zsolt: A polgári lakosság tömeges, szovjet fogságba hurcolásának okai és módszerei Magyarországon 1944/45-ben. http://www.kmf.uz.ua/mr/5_bognar.html Letöltve: 2016.12.13.

⁴⁹⁸ A témáról bővebben: uo.

háborús bűnösökre vonatkozó szovjet törvények alapján ítélték el, főleg amiatt, hogy nem jelentkeztek önként a nyilvántartásba vételre. A tömegesen elhurcoltak ellen vizsgálat nem indult, csakis a magyarságukból fakadó kollektív bűnösség alapján lettek háborús bűnösök.⁴⁹⁹

Míg a tömeges deportálások dec. 1-jén kezdődtek, voltak olyan elhurcolások, melyek már hamarabb is megtörténtek. Jó példa erre Tolvaj Sándor (nagyvárkányi születésű, kistárkányi lakos) esete, akit már november 28-án elhurcoltak. Visszaemlékezése szerint egy pár szovjet katona jött érte egy kistárkányi civil lakos kíséretében, aki jól tudott oroszul. Őt még aznap elvitték és menetben hajtották több bodrogi társával együtt több napon keresztül egészen Szamborig (Szolyván nem is járt), ahol vagonra tették és a boriszovi lágérbe vitték. A tény, hogy őt már az első nagyobb bodrogi transzportok előtt elvitték, arra következtet, hogy a Kárpátaljáról elhurcoltak egy része meghalt, és hirtelen utánpótlás szükségeltetett a létszám megtartásához.⁵⁰⁰

A deportálás két hullámban történt. Az első december 1-től 6-ig tartott, amelyben (főleg az először megszállt) tizenhét község volt érintett.⁵⁰¹ Az embereket a községekben gyűjtötték össze, onnan Kárpátaljára, majd kétheti ott-tartózkodás után valamelyik szovjet munkatáborba vitték. Meg kell jegyezni, hogy az első érintett községek (Kistárkány, Nagytárkány, Ágcsernyő, Bély, Dobra, Kisgérés, Nagygerés, Királyhelmece, Lelesz, Bodrogszerdahely) mind a vasútvonal 3 km-es légtávjában terülnék el vagy központi jelentőségű településekről van szó. Logisztikailag sokkal könnyebb volt a vasút melletti és természetesen a központi vonzáskörzettel rendelkező községekből (Királyhelmece, Lelesz, Bodrogszerdahely) vagonra terelni a férfilekosságot, mint a távolabbra eső településekről. Kisgerésben pl. 1944. december 3-án dobolták ki először a felhívást az „egy kis munkára”. A civil férfilekosság engedelmessékedett a felhívásnak, mivel nem tudták, hogy mi vár rájuk. Másodsorban pedig statárium volt kihirdetve. Azt a személyt, aki nem engedelmessékedik a parancsnak vagy bujkál, lelövök. Berti Jánosné visszaemlékező szerint a testvérek egymást nógatták, hiszen ha valamelyikük nem akart a felhívásnak eleget tenni, a családnak tesz rosszat.⁵⁰²

Az összegyűjtés több helyen zajlott le. Ez az időponttól is függött. Az első időpontokban (1944. december első fele) egyenesen Szolyva felé terelték a férfi lakosságot. De pl. Tolvaj Sándort több megálló után (Munkács, Latorca-átkelés) egyenesen Szamborba vitték. A kisgerési férfiakat először

⁴⁹⁹ Uo.

⁵⁰⁰ Tolvaj Sándor (1913) visszaemlékezése. Az interjú készítésének időpontja: 2013. 03. 06. Magángyűjtemény – Lukács Gábor.

⁵⁰¹ DOBOS F. 1992.

⁵⁰² Berti Jánosné (1927) visszaemlékezése. Az interjú készítésének időpontja: 2014. 01. 24. Magángyűjtemény – Lukács Gábor.

Királyhelmeceen tartották, majd a mostani Kárpátaljára, Dobronyba vitték. Onnan pedig Szolyvára. A kistárkányi férfiak nagy része gyalogos menetben Csap-Munkács-Szolyva-Turka vonalon jutott Szamborba, ahol végül vagonba kerültek és valamelyik szovjetuniói lágerbe szállították őket.

1944. december 6-a után került sor a többi bodrogi községe, december 12-től pedig az Ung-vidéki magyarok lakosainak deportálására. Ekkor már nem közvetlenül a falvakban történt az emberek őrizetbe vétele, hanem kijelölt településeken (Királyhelmece, Kisbári, Deregyő, Vaján, Pálóc), ahová a felszólítás után néhány nappal még kíséret nélkül (esetleg a falubeli milicisták kíséretével) mentek a férfiak.⁵⁰³ Egyes férfiakat az összegyűjtés után Kelet-Szlovákiában tartották, előbb Garanyban, majd Szinnán. Onnan vitték őket Kárpátaljára, majd a szabori gyűjtőlágerbe, ahonnan kb. két hét várakozás után a Szovjetunióba szállították őket.⁵⁰⁴ Feltehetően azért történt két etapban a lakosság elhurcolása, mivel a hadifoglyoktól túlszűfolt elosztólágerek nem voltak képesek több embert befogadni és a marhavagonok száma is kevésnek bizonyult.

Amint már feljebb is említettem a megszálló („felszabadító”) szovjet hadsereg 1944. november 24-én lépett Bodrogköz területére. Mivel a legtöbb információ a bodrogi elhurcolatról a kistárkányi interjúalanyok beszámolóiból származik, ezért szeretném részben ezen beszámolók alapján felvázolni, hogy miként is ment végbe a bodrogi civil férfi lakosság elhurcolása (vagy annak első hulláma). A legtöbb faluban a megszállás után egy héttel (valahol pár nappal korábban, mint Kistárkányban⁵⁰⁵) adták ki a parancsot közhasznú munkára. Ezt vagy a falu komisszára és annak orosz nyelvvel bíró megbízottja, vagy a falu kisbírója hirdette ki. A meghirdetett munka 3 napra szólt, valamilyen újjáépítési munkára. Két esetet tudunk megkülönböztetni. Az egyik, hogy a munka meghirdetése után már nem tértek vissza szülőfalujukba és már egyenesen vezényelték a férfiakat a gyűjtőlágerbe. A második eset, hogy a Csap közeli férfilekosságot (Bély, Kistárkány, Ágcsernyő, Bacska) még az első napi munka után hazaengedték. Nekik főleg a záhonyi vasúti híd újjáépítésén kellett dolgozniuk. Otthon azzal a hírrel várták őket, hogy kétheti élelemmel jelentkezniük kell a Hangya szövetkezet udvarán, mert új munkára osztják be őket. A kistárkányiak viszont a csapi munkát választották. Főleg azért, mert biztonságosabbnak érezték az eddigi munkát, és mert naponta fogja őket vonat szállítani a közeli Ágcsernyőből Csapra és vissza. A munkára összesen 94 ember kapott felhívást, a magyarokon kívül más nemzetiségűek is.⁵⁰⁶ A felhívást a kisbíró

⁵⁰³ DOBOS F. 1992.

⁵⁰⁴ Uo.

⁵⁰⁵ Tolvaj Sándor (1913) visszaemlékezése.

⁵⁰⁶ KOVÁCS T. 2001. 3.

dobolta ki. Összegyűjtésükkor nem alkalmaztak velük szemben semmilyen erőszakot. December 4-én eleget tettek a parancsnak és vonatra szálltak, ami Csapra vitte őket. Ebből következően Kistárkány férfi lakosainak deportálása még a december 6-ig történő első hullámban megtörtént.

Csapon a vonat megállt, ahonnan fegyveres őrizet mellett egy országúton folytatták menetelésüket. A visszaemlékezők szerint nem közölték velük, hogy hova tartanak, és ezt a végállomásig nem is tudatták velük. Kovács Tibor visszaemlékezése alapján még Csapon megtörtént a nemzetiség szerinti összeírás. „A csűrben egy asztal mellett írnok volt, aki magyarul is beszélt. Mindenkit feljegyzett és a nemzetiségét kérdezte. Magyarok külön egy másik épületbe, a szlovákok, románok és a cigányok elmehettek haza. Községünkbe is így tértek haza többen. Mondhattuk volna magunkat mi is szlováknak, mivel mindannyian a Felvidékről voltunk. Nem mondtuk azért, mert az a hír terjedt, hogy a szlovákokat viszik katonának, a magyarokat pedig munkára. – Elegünk volt a katonáskodásból – mondták az idősebbek.”⁵⁰⁷ A menet gyalog indult el Csapról Bátyúba, ahol az éjszakát töltötték. A memoár szerint a létszám kb. kétszáz fő lehetett, többnyire a környék falvaiból: Ágcsernyő, Battyány, Bély, Kistárkány és Nagytárkán.⁵⁰⁸ Bátyúban vonatra szálltak, ahonnan Beregszászba vitték őket. Ennivalót nem kaptak, csak egy evőkanál kristálycukrot, amit valamivel felvegyítettek. Innen újból gyalog folytatták az útjukat Munkácsra. Az útvonal elég érdekesnek mondható, mivel úgy járták meg Munkács városát, hogy Csap–Bátyú vonalon jutottak Beregszászba. Ennek két oka lehet. A vasútvonal a Csap–Bátyú–Beregszász vonalon szabad volt, és ezért inkább Beregszászból vezették őket gyalog tovább Munkács felé. A másik lehetséges ok a gyűjtőhelyek túlszűfolttsága. Minden bizonnyal a munkácsi gyűjtőhely nem volt képes több ember befogadására, ezért egy kitérővel kerültek Munkácsra, ahonnan valószínűleg egy másik menetet már elindítottak a szolyvai gyűjtőláger felé.

Az úton minden foglyot ért megaláztatás. A kísérő katonák kicserélték az elhurcoltakkal elhasznált lábbelijüket, elvették az órákat, késeket, személyes tárgyakat és a féltve őrzött fényképeket. Munkácson a helyi lakosság és főleg a ruszin ismerősök, akik már látták a kárpátaljai magyarság elhurcolását, ételt adtak nekik. „... odajött a sor mellé. Rögtön megismert. Sírni kezdett, majd megszólalt: – Oni Tibi, magukat viszik megölni! Mondta, hogy megszöktet. [...] Megvolt a lehetőségem a szabadulásomra, de nem hagytam a többieket. Ancsa egy barna tálkában 4 darab fasírozottat hozott, és közölte velem, hogy Károly bácsit is így vitték el, s már meg is halt.”⁵⁰⁹ Az éjszakát Podheringben töltötték, ahonnan útjuk Szolyva felé vezetett. A

⁵⁰⁷ Uo. 4.

⁵⁰⁸ Uo.

⁵⁰⁹ Uo. 7.

menet december 6-án érkezett meg a szolyvai gyűjtőtáborba. Fejüket leborotválták, amit magyarul beszélő civil emberek végeztek. A nyírás után a zuhanyzás következett. A zuhanyzóban egyszerre tíz ember fért el, és volt úgy, hogy nemhogy meleg víz, hanem semmilyen víz nem jött a csöveken. Itt több embernek (főleg azoknak, akik itt szolgáltak a háború alatt) sikerült megszöknie a szennyvízlevezető csatornán keresztül. Akiket viszont elfogtak, azokat összeverve vitték vissza a lágerbe. Szolyván főleg a láger takarítása volt a dolguk. Kovács Tibor a lágerben levő étkezésre így emlékezett vissza: „Bablevest adtak, itt úgy készítették, hogy nagy benzines hordókban vizet főztek egy kevés babbal. Mikor felfőtt a víz, akkor kezdték osztani. Itt történt meg a baj. Az embereknek nem volt edényük, nem tudták mibe kivenni a reggelit. Konzerves dobozokat keresgéltek az udvaron, találtak is, amit már az előttük levők használtak. Rozsdások és piszkosak voltak. Kicsit kimosták és ebbe vették ki a levest.⁵¹⁰ A reggeli alatt a kistárkányi férfiak tudomására jutott, hogy a láger bejáratánál kistárkányi asszonyok várakoznak. Csak egy páran találkozhattak velük. Volt, aki ekkor látta utoljára feleségét, és volt olyan, aki ekkor láthatta volna utoljára, de az örök nem engedték. Szintén ugyanerről beszélt interjújában Berti Jánosné is.⁵¹¹ Szolyván megtörtént az emberek osztályozása, a nagyon fiatalokat és a betegeket hazaengedték.

Szolyvát elhagyva Verecke felé vezették őket. A menetet katonai őrizet biztosította. Az útra sem enni-, sem innivalót nem vittek, ezért a legtöbben az utak melletti szennyezett vízből ittak, amitől később sokan vérhast kaptak. Sőt, amikor a vízeről híres Polena községhez értek, nem ihattak a gyógyforrásból. A decemberi zord időben történő menetben a még közel két héttel azelőtti erős férfiak teljesen legyengültek. Kovács Tibor visszaemlékező részletesen leírja egyes férfiak megtörését, bemutatva ezzel személyes sorsukat: „Lassulni kezdett a menetelés, amikor a mellettem álló Mátyás Imre bácsi letérdelt és zokogva sírni kezdett. Egy magyar zászló darabját vette észre az út szélén, jeges sárba fagyva. A zászlóból nagyon szépen látszott a három szín: piros, fehér, zöld. Kivenni nem tudta, de megcsókolta, mint anya a gyermekét. Aztán felállt, megölelt és azt mondta: – Láttad? Hazánkból kimegyünk, többet élve vissza nem kerülünk, családunkat nem látjuk. – Nagyon el volt keseredve. Két árva gyermeket hagyott otthon a nagyszülők gondjára. Felesége fiatalon, két éve halt meg. [...] Soha többé nem tért haza a családjához.”⁵¹²

A hágót elhagyva több településen is megálltak, ahol a lengyelek mély együttérzéssel meleg étellel és kenyérrel kínálták őket. Az útjuk ezután tovább folytatódott, érintve Turka községet, a Sztrij és a Dnyeper folyó partját. A menet közben ha valakik megszöktek, akkor a katonák, hogy a

⁵¹⁰ Uo. 8.

⁵¹¹ Berti Jánosné (1927) visszaemlékezése.

⁵¹² KOVÁCS T. 2001. 11.

létszám teljes legyen, mindig kerítették a helyükbe másokat. A visszaemlékezők szerint a menet létszáma ekkor négyszáz és ötszáz körül mozgott. Mielőtt elérték volna végállomásukat, egy éjszakát töltöttek Novij Szambor régi iskolaépületében, ahol az emberi piszoktól csúszós padlóból rájöttek, hogy már mások is jártak előttük. A menet végállomása Starij Szambor volt, ahol a csehszlovák zászlót vélték felfedezni. Ekkor remény csillant fel bennük. Itt újra a nemzetiségükre kérdeztek rá, ahol lehetőség adódott szlovák nyelvtudással a Csehszlovák Légióba való belépésre. A szlovák nyelvismeretet viszont a *Miatyánk* ima szlovák nyelvű változatával kellett bizonyítani. Hiába ismerték és beszélték többen a szlovák nyelvet, a *Miatyánkot* szlovákul csak egypáran tudták. Őket Szamborban kivették a menetből, de mivel a hosszú és viszontagságos úton annyira lebetegedtek, hogy a Légióba már nem kerültek be, Premysl városába vitték őket, ahonnan a felépülés után hazamehettek.⁵¹³

A szambori gyűjtőtáborból vonattal indultak tovább. Egy kis vagonban kb. 50-60, egy nagy vagonban kb. 100 ember volt túlzsúfolva. Minden vagonba egy veder vizet adtak, továbbá napi fejadagként 20 dkg kenyeret kaptak az elhurcoltak. A vasúti kocsikban hiába volt kályha, tüzelőfát nem kaptak bele. Az első napok után megmutatkoztak a kimerültség jelei és többen elhaláloztak. Őket az első megállónál egyszerűen csak kidobták, elhantolásuk módját nem is ismerjük. A szökési kísérleteket kegyetlenül megtorolták. Így volt ez, bár alaptalanul, K. B. esetében is. „Az állomásokon volt úgy, hogy napokig várakoztunk. Egyszer, amikor így várakoztunk, K. B. bácsi az elrejtett zsebkésével a vagon oldalán egy lyukat próbált megnagyobbítani, amit az örök észrevettek. Rögtön meg is torolták. Kinyitották a két vagon ajtaját és sorra vertek bennünket. B. bácsit, aki a tettét bevallotta, teljesen a földre verték. Elájult. Nem kaptunk se kenyeret, se vizet. Azt állították, hogy el akartunk szökni. Na de nem volt értelme magyarázkodni, hogy egy ilyen kis lyukon nem lehet megszökni.”⁵¹⁴ Ezek után szomjúságukat hóval enyhítették, amelyet a kiszedett kályhacső lyukán szedtek. Szükségleteiket a vagonban végezték egy az arra kialakított résen.

A legtöbb kistárányi elhurcoltnak a végállomás a többi Gupvi-láger mellett Boriszov volt. Az út 10-12 napig tartott. Mire megérkeztek, az erős férfiak annyira legyengültek, hogy egymást vitték be a barakkokba. A szálláshelyük így nézett ki: „Hosszú deszkabarakk, keskeny folyosó, két oldalt háromemeletes fekvőhelyek. Két dobkályha volt a barakkban, de tüzelő itt sem volt.[...] A barakkon pici ablakok voltak, erősen beszögezve. A barakkban a tárányiakon kívül Beregszászból és környékéről voltak. Lehattunk olyan 500-600-an.”⁵¹⁵ Szabó Barnabás szerint kistárányiak 63-an

⁵¹³ Uo. 17–18.

⁵¹⁴ Szabó Barnabás szavait idézi: uo. 21.

⁵¹⁵ Uo.

voltak a táborban. A lágerben németekkel voltak összekeverve. „De azok katonafoglyok voltak. Hogy lehet a civileket azokhoz keverni? Más helyütt fogták össze őket, minket meg elhurcoltak itthonról a családtól.”⁵¹⁶

A foglyokat Boriszovban is egészségügyi állapotuk alapján osztályozták. A betegek a barakkokban maradtak, a többieknek dolgozniuk kellett. Eleinte kétfajta munkát végeztek velük: újrabeépítési munkákat, valamint a szerencsésebbek fát vágtak a közeli erdőben. Tavasszal egyeseket a közeli mezőgazdasági kolhozba vitték, ahol nyers zöldségekkel (cukorrépával, sárgarépával, burgonyával) csillapították éhségüket. Aki viszont nem jól végezte a munkáját vagy nem teljesítette a napi normát, aznap nem kapott vacsorát.

Napi fejadagjuk kb. 20-60 dkg kenyér volt, egy evőkanál cukor, hozzá kása vagy valamilyen leves, általában korpából, babból vagy répából, ami éppen arra volt elég, hogy ne haljanak éhen. A tisztálkodásra és fertőtlenítésre csak minden második héten egyszer került sor. A ruhák fertőtlenítése után, amíg azok meg nem száradtak, meztelenül álltak a betonteremben. A tetvek elszaporodása ellen mindenütt szőrtelenítették őket. A betegeken nem segítettek, aki tudott, az a maga erejéből gyógyult meg. A lágerben volt egy német orvos, aki viszont megfelelő felszerelés és gyógyszerek hiányában gyógyítani nem tudott. A lágerben a verések és megaláztatások mindennaposak voltak. Az otthoniakkal való kapcsolattartás nem volt lehetséges, levelet haza nem írhattak.

1945. január végére az emberek egymás után haltak meg. Legelőször G. L. A visszaemlékezőnek (Sz. B.) K. B. társával a halottakat kellett eltemetniük. „A halottakat le kellett öltöztetni meztelenre. Kihordani a szánkóra, amelyre 20 halott fért rá egyszerre. A megpakolt szánkót az erdő szélére kellett húzni és ott megástuk a sírokat és beletemettük a halottakat. Nagyon nehéz munka volt, mivel rokonokat, ismerősöket, barátokat, falubelieket kellett így eltemetni. A sírás fogott el bennünket...”⁵¹⁷ Tavaszra a tárkányiak közül már csak 20-an maradtak, főleg az alultápláltság, a kimerültség és a vérhas következtében, amit a hosszú menet alatt kaptak el.

Az első fogoly Kistárkányból 1945. november 8-án került haza. Őt Boriszovból Moglietkába helyezték át. Mikor hazaérkezett, a hozzátartozók kérdéseire általában egy választ adott: meghalt. A falubeliek reményét végleg eloszlatta a visszaemlékező Szabó Barnabás, aki Boriszovból a szmolenszki erdőn keresztül szökött haza 1945. december 23-án. Megerősítette az igazságot a halottakról, hiszen ő temette el őket.

Két héttel az első után egy újabb transzport indult, amelyben szintén voltak tárkányiak, de jóval kevesebben, mint az elsőben. Az ő menetükben

⁵¹⁶ Szabó Barnabás (1917) visszaemlékezése. Az interjú készítésének helye és ideje: Kistárkány, 2010. január 27.

⁵¹⁷ Uo.

1500-1800-an lehettek. Az elhurcolt emberek kevesen voltak velük, inkább német, magyar és román hadifoglyok. Őket különböző táborokban helyezték el: Boriszov, Minszk, Makijevka, Kramatorszk (koks- és kerozinüzem), Sztálinov (tégla- és cementgyár), Jenakijeva (vas- és csőgyár).⁵¹⁸ Az utolsó kistárkányi férfi 1949. szeptember 22-én, öt évvel az elhurcolás után ért haza.

Bodrogköz és Ung-vidék lakosainak elhurcolásakor érték a magyarságot a legnagyobb veszteségek. Míg az Ung-vidéken 15, addig a Bodrogközben 36 magyarlakta települést érintett a málenkij robot.⁵¹⁹ A halálos áldozatok nagy része még a munkatábor előtt elhunyt, főleg az éhség, a hideg, a kimerültség és a vérhas következtében. A tényleges emberi életeteket követelő veszteség aránya 36%. Az összes elhurcolt felét kitevő, december 6-a előtt fogságba esett deportáltak esetében azonban a málenkij robot megpróbáltatásai során csaknem minden második ember elpusztult (43%). A bodrogközi települések veszteségei (38,5%) ennek megfelelően jelentősebbek az Ung-vidéki elhalálozási arányokhoz képest, de a meghaltak aránya az utóbbiak esetében is azt mutatja, hogy minden három elhurcolt közül csupán ketten láthatták viszont szülőföldjüket. A statisztikai adatok abból a szempontból tekinthetők hátborzongatónak, hogy nagyságrendekkel meghaladják a bodrogközi és Ung-vidéki települések lakosságát ért háborús frontokon, katonaként elszenvedett veszteségeket.⁵²⁰

A feldolgozott adatok a munkatáborokban eltöltött idő szempontjából is hasonló arányokat mutatnak. Míg az Ung-vidékről elhurcoltak 52%-ának az ismertett módon 1946 végéig sikerült hazajutnia, a bodrogköziek esetében ez az arány mindössze 28%. Az elhurcolt, aktív korú férfiak kb. 28%-a (a meghaltakkal együtt 64%) 1947 végéig még nem ért vissza szülőföldjére. A december 6-a előtt deportáltaknál a bodrogközi falvak esetében ez az arány még a 70%-ot is meghaladja. Az előbbiekből következik, hogy a legkésőbb 1947/1949-ben, ill. 1949 után hazatértek aránya a bodrogközi települések esetében nagyobb (33%).⁵²¹ Bodrogközből és Ung-vidékről összesen 2444 férfit hurcoltak el, ebből 876-an életüket veszítették. A hazatértek száma 1543.⁵²² Hozzá kell fűzni azonban azt a tényt, hogy ezek a számok nem pontosak. A tanulmány, mely alapjául szolgál ezen statisztikai adatoknak, 24 éve készült. Azóta több faluban is került elő névjegyzék, melyek összevetésével pontosabb számokat kaphatunk.

Sajnos ezek feldolgozottsága még jelenleg is folyamatban van. A számadatok pontatlanságára jó példa Kistárkány, ahol ugyanis több adat is a rendelkezésünkre áll, melyek konkrét névjegyzékkel is el vannak látva.

⁵¹⁸ Szabó Barnabás szavait idézi: KOVÁCS T. 2001. 21–23.

⁵¹⁹ Uo.

⁵²⁰ Uo.

⁵²¹ DOBOS F. 1992.

⁵²² Uo.

Dobos Ferenc összeírása alapján a faluból 102 civil férfi hurcoltak el, melyből 46 veszítették életüket.⁵²³ Az elhurcoltak aránya 33%, a meghaltak aránya pedig 45%. A többször idézett Kovács Tibor segített az elhurcoltaknak és azok családjainak a kárpótlás megigénylésében. Összeírása alapján a községből 64 személyt hurcoltak el, melyből elhunyt 37 személy. Az elhurcoltak aránya 20,5%, az elhunytaké pedig 58%.⁵²⁴ Rendelkezésünkre áll továbbá még a Kistárkány krónikájában feljegyzett névjegyzék, mely szerint elhurcoltak 55 személyt, ebből elhunyt 32, az elhurcoltak aránya 17,5%, a meghaltak aránya 58%.⁵²⁵ Mivel mindkét forrás névjegyzékkel is szolgál, végeztem a nevek alapján egy összeírást, és a következő számokat kaptam. Az elhurcoltak száma 77, az elhunytak száma pedig 46. Ebből következően az elhurcoltak aránya 24,6%, az elhurcolás során vagy a lágerekben meghaltak aránya pedig majdnem eléri a 60%-ot.⁵²⁶ Több oka is lehet, hogy a számok ennyire eltérőek. Nem biztos, hogy mindenki jelentkezett kártérítésre, a krónika adatai pedig még a kártérítés igénylése előtt lettek lejegyezve. Dobos Ferenc számai valószínűleg azért magasabbak, mert több, a szomszédos nagytárkányi községben született lakos is Kistárkányban lakott 1944 végén.

1. táblázat: A kistárkányi elhurcoltak számadatai

Forrás	1941 évi népszámlálás	Elhurcoltak	Meghaltak	Hazajöttek	Elh. aránya	Megh. aránya
Dobos F.	313	102	46	51	32,59%	45,10%
Kovács T.	313	64	37	27	20,44%	57,81%
Falukrónika	313	55	32	23	17,57%	58,18%
Lukáč G.	313	77	46	31	24,60%	59,74%

A károkat, melyeket a málenkij robot szörnyű eseménye okozott, a mai napig nem lehet felbecsülni. Csak a Bodroghozban a civil férfi lakosság elhalálozási aránya az elhurcoltak között több mint 30%. Ami azt jelenti, hogy három elhurcolt férfi közül egy nem tért vissza. Ez a tényező nagyban megpecsételte Bodroghoz mindennapi életét. A leginkább mezőgazdaságra berendezkedett Bodroghozban nem volt életerős férfi, aki a gazdaságot, beleértve a növénytermesztést és az állatok gondozását elvégezte volna. A háború utáni években nagy volt a szegénység. Mivel gazda nem volt a

⁵²³ Uo.

⁵²⁴ KOVÁCS T. 2001. 23.

⁵²⁵ Kistárkány falukrónikája. 192–193.

⁵²⁶ Ld. 1. táblázat a kistárkányi elhurcoltak számadatairól.

családban, a nők pedig a munkát a gazdaság körül nem győzték, ezért valószínűsíthető, hogy több faluban is emiatt alakult meg elsők között Bodrogek falvaiban az Egységes Földműves Szövetkezet (EFSZ). Kistárkányban (mely elsők között volt az EFSZ megalakulásakor) pl. talán ezen oknál fogva is ment végbe erőszakmentesen a szövetkezet megalakulása és a háztáji jószág, föld és szerszám beadása. A téma csak feltételezés, kutatást érdemel, ugyanúgy, ahogy a málenkij robot és a nők II. világháború utáni helyzete. Sajnos azt kell mondani, hogy a szerencsés hazatértek sorsa nem volt könnyű itthon sem. Beszélni a témáról nem lehetett, a családtagok reszlovakizálásra voltak felszólítva, hogy a visszatért hozzátartozójuk állampolgársághoz juthasson, valamint a visszatértek (nagy részben fiatalok) annyira megtörttek, hogy a lágerben történt traumát sosem heverték ki.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- ŠA v Košiciach – pobočka Trebišov, Fond Miestny národný výbor v Malých Trakanoch, Zápisnica z rady MNV 1976–90. 1990. I. 05. (Állami Levéltár, Kassa – tóketerebesi kirendeltség, A kistárkányi Helyi Nemzeti Bizottság fondja, jegyzőkönyv a HNB tanácsának üléséről 1976–90, 1990. I. 05.)

VISSZAEMLEKEZÉSEK

- Berti Jánosné (1927). Az interjú készítésének helye és ideje: Kisgéres, 2014. 01. 24. Magángyűjtemény – Lukáč Gábor.
- Szabó Barnabás (1917) visszaemlékezése. Az interjú készítésének helye és ideje: Kistárkány, 2010. január 27. Magángyűjtemény – Lukáč Gábor
- Tolvaj Sándor (1913), felvétel 2013. 03. 06-án, Nagytárkányban. Magángyűjtemény – Lukáč Gábor

IRODALOM

- DUPKA György: „Keressétek föl a sírom”. Ungvár–Budapest, Intermix, 2004.
- JANICS Kálmán: Hontalanság évei. Budapest, Hunnia, 1989.
- KOVÁCS Tibor: Fogságom története, málenkij robot. Kézirat. Kistárkány, 2001.
- POPÉLY Árpád: Iratok a csehszlovákiai magyarság 1948–1956 közötti történetéhez I. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2008.
- VADKERTI Katalin: A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Pozsony, Kalligram, 2007.

INTERNETES FORRÁSOK

- A Selye János Egyetem Történelem Tanszékének honlapja.
<http://www.selyetori.sk/download/a-kassai-kormanyprogram-szovege/>
(Letöltve: 2016. 12. 13.)
- BOGNÁR Zolán: A polgári lakosság tömeges, szovjet fogságba hurcolásának okai és módszerei Magyarországon 1944/45-ben.
http://www.kmf.uz.ua/mr/5_bognar.html (Letöltve: 2016. 12. 13.)
- DOBOS Ferenc: Magyarok a történelem senkiföldjén. *Régió – Kisebbségi Szemle*, 1992. évf. 4. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00012/pdf/07.pdf>
(Letöltve: 2016. 12. 13.)
- GEREBEN Ágnes: Idegen állampolgárok deportálása a Szovjetunióban, intézményi és ideológiai előzmények.
http://www.kmf.uz.ua/mr/5_gereben.html (Letöltve: 2016. 12. 13.)
- A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola málenkij robottal foglalkozó honlapja:
http://www.kmf.uz.ua/mr/1_korszak_bemutatas.html (Letöltve: 2016. 12. 13.)
- SIMON Attila: A málenkij robot és a felvidéki magyarok. (Letöltve 2016. 12. 12.) <http://uj szo.com/online/panorama/2016/11/27/a-malenkij-robot-es-a-felvideki-magyarok>

**A GUPVI–GULÁG TÁBOROKBA ELHURCOLT MAGYAR FOGLYOK
NYOMÁBAN AZ OROSZORSZÁGI BASKÍRIÁBAN, TATÁRFÖLDÖN
ÉS A KAUKÁZUS ORSZÁGAIBAN A LEVÉLTÁRI IRATOK,
VISSZAEMLÉKEZÉSEK ÉS A HELYSZÍNI VIZSGÁLATOK
TÜKRÉBEN**

**TRACING THE HISTORY OF HUNGARIAN PRISONERS WHO
WERE CARRIED OFF TO GUPVI–GULAG CAMPS IN RUSSIAN
BASHKIRIA, TARTARLAND AND IN THE COUNTRIES OF THE
CAUCASUS IN THE LIGHT OF ARCHIVAL DOCUMENTS, VERBAL
MEMORIES AND ON-THE-SPOT INVESTIGATIONS**

DUPKA GYÖRGY

RESUME

Tracing the Hungarian prisoners deported to Gupvi–Gulag camps, as reflected in memoirs, local investigations, and archival documents from the Caucasian republics and Russian republics of Bashkortostan and Tatarstan. This study traces the process of violent sovietization and ethnic repression by the Stalinist communist dictatorship in Transcarpathia and neighboring countries. One of the catalysts was the notorious decision number 0036 of the Fourth Ukrainian Front Military Council, dated November 13, 1944. Some thirty thousand people ended up in the GUPVI camps. After the Transcarpathian "dress rehearsal," Germans in Central European countries were deported for *malenky robot* ("temporary work"). About seventy percent of the survivors could return home between 1948 and 1950. Between 2009 and 2016, the German Circle of Pécs in Hungary organized various research trips to trace the Hungarian and German prisoners who had been deported to camps. Historians were also invited to these trips to such places as the Donets Basin, Urals region, Russian republics of Bashkortostan and Tatarstan, city of Grozny in Chechnya, and further to Azerbaijan and Georgia in the Caucasus. The collected materials - for professionals and general public alike - provide rich material for published articles, documentary films, and for our books of remembrance.

**1. A kommunista katonai diktatúra Kárpátaljára mért „népirtási”
akciói**

A Kárpátalját is elfoglaló, lakosságát erőszakosan megosztó 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa⁵²⁷ 1944. november 12-én döntést hozott a kollektív büntetés

⁵²⁷ A Sztálin által vezetett főhadiszállás 1944. augusztus 5-én I. J. Petrov vezérezredest nevezte ki a front parancsnokává, F. K. Korzsenyevics altábornagyot pedig a törzskar főnökévé. A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsának tagja lett a kegyetlenségéről hírhedt L. Z. Mehliusz vezérezredest, a

elvénék alkalmazásáról a magyarokkal és németekkel szemben. A döntéshozók feltételezése szerint a katonaköteles férfiak megakadályozták volna a térség szovjetizálását.

Az 1944. november 13-án keltezett *0036. számú határozatban*⁵²⁸ nem találjuk a málenkij robot kifejezést. A civilek esetében a letartóztatás, izolálás, tisztogatási akció, az internálás, internáltak stb. kifejezést használták. Az 1944. december 17-én kelt 5032P sz. NKVD jelentés szerint a Kárpátalja térségében „folyó év november 18-tól december 16-ig az NKVD-osztagok összesen 22 971 főt tartóztattak le és irányítottak hadifogoly-gyűjtőhelyekre”. Fagyeejev vezérőrnagy, a 4. Ukrán Fronthoz tartozó NKVD-csapatok parancsnoka jelezte feletteseinek azt is, hogy „a hadtápterület megtisztítására indított akció folytatódik”.⁵²⁹

Összességében a kommunista diktatúra kárpátaljai magyarságra népiirtási szándékkal „hét csapást” mért. Ide soroljuk az első „megtorlás”-ként 1944. október–november heteiben végrehajtott hadifogolyszerző akciót. Csak Kárpátalján és hegyvidékén a 4. Ukrán Front egységei több mint 19 984 magyar és német katonát⁵³⁰ ejtettek foglyul, köztük ruszin honvédek és zsidó nemzetiségű munkaszolgálatosok is a szovjet katonalágerbe kerültek.

Ezt követte a fentebb említett második „megtorlásként”: a magyarok és németek internálásának elrendelése.

A magyar lakossághoz való hozzáállással kapcsolatban érdemes idézni a 4. Ukrán Front politikai csoportfőnöke, Pronyin⁵³¹ altábornagy voltaképpen kényszerű beismerését: „A politikai helyzet ebben az időben (a Kárpátalja Ukrajnával való újraegyesítéséről szóló kiáltvány aláírása után) jelentősen súlyosbodott. A kongresszusig még a magyarok is, ha nem is örömmel, de mindenesetre nem ellenségesen fogadták a Vörös Hadsereg Kárpát-Ukrajnába

SZMERS és az NKVD egyik felettese is, aki hozzálátott a „kárpáti támadó hadművelet” gondos előkészítéséhez, végrehajtásához.

⁵²⁸ Lásd a 0036-os sz. határozat oroszból magyarra fordított változatát: DUPKA György: A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben, a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa határozatainak végrehajtása az NKVD-jelentések tükrében, 1944–1946. Doktori (PhD) értekezés. Budapest, 2014. 367–368., orosz nyelvű dokumentum: 385–387.old. Elérhető: <http://docplayer.hu/605052-Doktori-phd-ertekezes-dupka-gyorgy.html> (A továbbiakban: Dupka Gy. 2014a.)

⁵²⁹ DUPKA Gy. 2014a. 372–374, 395–397. Elérhető: <http://docplayer.hu/605052-Doktori-phd-ertekezes-dupka-gyorgy.html>

⁵³⁰ A Kárpátokban harcoló 1. Magyar Hadsereg felbomlásáról és a katonák sorsáról Burcev vezérőrnagy, a 4. Ukrán Front 7. főosztályának parancsnoka és Nyikityin kapitány, a 7. főosztály 3. részlegének vezetőhelyettese készített összefoglaló feljegyzést. Forrás: A 272. sz. ügyszer (TSU/457–459.), eredeti forráshelye: Центральный Архив Министерства Обороны Русской Федерации ЦАМО РФ. Ф. 244. Оп. 2980. Д. 156. Л. 268–270. A továbbiakban: ЦАМО РФ.

⁵³¹ Pronyin Mihajlo Mihajlovics altábornagy, a 4. Ukrán Front Politikai Főosztályának parancsnoka, a Zakarpatszka Ukrajna Kommunista Pártszervezet első konferenciájának, a munkási népbizottságok I. kongresszusának, a Manifesztum elfogadásának, Kárpátalja szovjetizálásának szervezője, levelezője.

való bevonulását. Most pedig, miután az állambiztonsági szervek elkülönítettek közel 30 ezer magyar katonaköteles személyt, a magyar lakosság nagyobb része és a magyarbarát ukránok egy része is így vagy úgy elégedetlenségének adott hangot és negatívan kezdett viszonyulni az oroszokhoz. Ez elsősorban a Kiáltvány elleni agitációban jutott kifejezésre.⁵³²

Mint ismeretes, ezek az események jóval Kárpátalja szovjet területté válása előtt következtek be. Ezzel kapcsolatos az a történet is, amikor az 1944. november 13-án keltezett 0036. számú határozat végrehajtását a szovjet hadvezetés (Petrov és Mehliusz táboronok) és a kárpátaljai kommunista vezérek (Ivan Turjanica, a Kárpát-Ukrainai Néptanács elnöke) kiterjesztették a Kárpátaljával szomszédos magyarországi, romániai és csehszlovákiai területek egy részére is. „*Területszerző célzattal*” elrendelték a határ menti térségben élő, azonban „kollektív bűnösnek bélyegzett” katonaköteles magyar férfiak ezreinek a letartóztatását és az NKVD gyűjtőtáboraiiba történő elhurcolását.

Először a 4. Ukrán Front által megszállt Csonka-Beregben indították el a tisztogatási akciót. 1944. november 20-án az itteni településeken a kisbírókkal kidoboltatták, hogy a katonaköteles férfiaknak háromnapos munkára kell jelentkezniük. A beregi községekből elhurcolt emberek száma megközelítőleg 1200-2000 főre tehető, néhány szatmári községből (Tiszabecs, Uszka, Liget, Kispalád, Botpalád stb.) sok ember esett áldozatul ennek az eseménynek. Az elhurcolást kiterjesztették Nyíregyházára, sőt a Dunántúlra is. Dr. Fazekas Árpád könyv alakban⁵³³ is megjelent felmérése szerint 1944. október 21. után Nyíregyházáról 2 ezernél több férfit, polgári személyt hurcoltak el a szovjet katonák jóvátételi munkára. Azóta a túlélők vallomásait sorra megjelentették, dokumentumfilmen is feldolgozták.⁵³⁴

Az internálásokat követően Csonka-Bereget is Kárpát-Ukrajnához akarták csatolni. 1945. augusztus 16-án az ukrán katonai egységek behatoltak Csonka-Bereg községeibe. Elfoglalták Vásárosnaményt, Tiszaszalkát, Lónyát és más településeket. A települések lakosainak jogait a „kifelé bárki, befelé senki” elv alapján korlátozták. Ennek az állapotnak kormány szintű intézkedések vetettek véget, amikor is érvénybe lépett a jaltai egyezményben megállapított 1937. decemberi határállapot.⁵³⁵

Másodszor a Kelet-Szlovákia térségében, különösen a Bodroghözben és az Ung-vidéken élő magyar lakosságot a csehszlovák hatóságok – mint „háborús bűnösöket” – szintén jogfosztással sújtották. A 4. Ukrán Front NKVD-osztagai itt is „háromnapos munkára” mozgósították a magyar férfiakat. A Bodroghözben és

⁵³² 390. sz. ügyirat (TSU/ 619–665.), eredeti forráshelye: ЦАМО РФ, Ф. 244. Оп. 2980. Д. 97. Л. 291–363.

⁵³³ Dr. FAZEKAS Árpád: Elhurcoltak. Nyíregyháza, 1944–1948. Nyíregyháza, Határ-szél Kft, 1989. (A gyűjtemény anyagát a Határ-szél című lap először sorozatban közölte.)

⁵³⁴ Lásd: SÁRA Sándor: Csonka-Bereg. Dokumentumfilm (1988).

⁵³⁵ Dr. GYARMATHY Zsigmond előadása. In: DUPKA György: Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Ungvár–Budapest, Patent–Intermix, 1993. 211.

az Ung-vidéken 1944. december 1–23. közt bonyolították le a megtorló akciót. Az eddig ismert adatok szerint 2494, más adatok szerint mintegy 3 ezer férfit hajtottak gyalogosan Szolyvára, majd innét Perecseny–Vereckei-szoros–Turka útvonalon a Sztarij Szamborban létesített gyűjtőtáborba. Abaúj, Torna, Borsod és Gömör megyékből az internáltakat Bartók Csaba Gulág-kutató szerint a Kassa–Eperjes vonalon a Duklai-hágón át a lengyelországi Sanokban (Kárpátaljai vajdaság) és az ukrainai Szamborban létesített elosztó táborokba kísérték.⁵³⁶ A Szovjetunióba hurcoltak számát mintegy 20 ezerre becsülik.

Említésre méltó az „Eperjesi Ukrajnával” kapcsolatos esemény is. Ivan Turjanica agitátorainak kezdeményezésére 1944 őszén az eperjesi oroszok/ruszinok és ukránok ideiglenes népbizottságot hoztak létre, és egyik ülésükön kinyilvánították Kelet-Szlovákiából való kiválásukat. November 29-én felhívást⁵³⁷ intéztek Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsához, miszerint a Vörös Hadsereg által felszabadított „Eperjesi Ukrajnát” a galíciai lemkók lakta területtel együtt csatolják Kárpátontúli Ukrajnához. Kérésüket többek között azzal indokolták, hogy az 1918-ban ígért autonómiát a szlovákoktól nem kapták meg, azóta tervszerű elszlovákosítás folyik a ruszin falvakban is. A kárpátaljai ukrán kommunisták kezdetben támogatták az eperjesiek törekvését, a szovjet katonai adminisztráció azonban Moszkva utasítására ezt a kérdést törölte a napirendről.

Harmadszor a Romániához tartozó Máramarosszigeten és a térségéhez tartozó településeken a felső-Tisza-vidéki ruszin/ukrán kommunisták szintén népbizottságokat hoztak létre azzal a céllal, hogy ezt a területet „Máramarosi Ukrajna” néven Kárpátontúli Ukrajnával, illetve Szovjet-Ukrajnával egyesítsék. A máramarosszigeti népgyűlés 1945. január 19-i keltezésű, Ivan Odovicsuk elnök által aláírt, Kárpátontúli Ukrajna Népbizottságához küldött jegyzőkönyvében⁵³⁸ a máramarosszigeti körzet Kárpátaljához történő csatolását sürgették. A katonaköteles magyar, német férfiakat és nőket ebből a térségből is a szolyvai gyűjtőtáborba hurcolták, összesen több mint 2 000 főt; akadtak köztük román nemzetiségűek is. A magyar hadifoglyok nagy részét a foksányi gyűjtő- és elosztólágerbe vitték.

A Hruscsov-memoárban⁵³⁹ részletes ismertetést olvashatunk arról a nemzetközivé dagadt konfliktusról, amelyet Ivan Turjanica területszerző politikája okozott. Hruscsov itt úgy jellemzi támogatottját, Turjanicát, mint aki az „évés közben jön meg az étvágy” elv alapján, a Kreml vezetőinek tudta és beleegyezése nélkül foglalta el az általa szervezett népi milíciával, munkásörökkel a Román

⁵³⁶ BARTÓK Csaba előadása a 2010. november 18-i beregszászi emlékkonferencián. *Trianoni Szemle*, 3. évf., 2011. január–március, 33.

⁵³⁷ 279. sz. ügyirat (TSU/471–473), eredeti forráshelye: Державний Архів Закарпатської Области, ДАЗО, Ф. 4. Оп. 1. спр. 11. арк. 1–3. A továbbiakban: ДАЗО.

⁵³⁸ 340. sz. ügyirat (TSU/553–554.), eredeti forráshelye: A Máramarosi Népbizottság jegyzőkönyve. ДАЗО, Ф. 4. Оп. 1. спр. 112. арк. 1.

⁵³⁹ 413. sz. (TSU/ 695–698.) ügyirat, eredeti forráshelye: Из мемуаров НИКИТЫ СЕРГЕЕВИЧА ХРУЩОВА. In: Вопросы истории, Москва, 1991. № 7–8., стр. 75, 88–89.

Királyság egyes járásait, a Magyarországhoz tartozó Csonka-Bereget. Sztálin személyesen hívta fel telefonon Hruscsovot, és utasította: bírja rá Turjanicát, hogy katonáit rendelve vissza az 1938 előtti határvonal mögé. Ezt a kérést Turjanica csak nagy rábeszélés árán fogadta el. Hruscsov a csehszlovák–szovjet konfliktus elkerülése végett nem támogatta „Eperjesi Ukrajna” Kárpátaljához csatolását sem, amely mögött szintén Turjanica területbővítő ambíciói álltak.

Csak érdekességként említem, hogy 1944. november 18-án a kárpátaljai pravoszláv főpapok (Szabov Igumen Feofan, a Munkács-Eperjesi Pravoszláv Püspökség püspökének helyettese, adminisztrátora és más főpapok, a ruszofilek képviseletében Petro Lintur professzor) által is aláírt levelet juttattak el Sztálinhoz, amelyben többek között a vezért arra kérték, hogy a Karpatszkaja Ruszt vegyék fel a Szovjetunó kötelékébe és a szovjet haderők közreműködésével a térségben valósuljon meg a Karpatoruszi Szovjet Köztársaság Jaszinyától/Körösmezőtől a Poprádig és az Uzsoktól Dobrocsinig (Debrecenig).⁵⁴⁰

A harmadik „megtorlási akció”: az Állami Honvédelmi Bizottság 7161. számú, Sztálin aláírásával 1944. december 16-án kiadott határozata előírta a munkaképes német lakosság mobilizálását a Szovjetunióba – Kárpátalját is beleértve – jóvátételi munkavégzésre. Szigorúan kimondja a határidőt is, hogy „a munkahelyre érkezésnek 1945. február 15-ig meg kell történni”. Első hullámban közel 300 sváb/német fiút és lányt vagoníroztak be a volóci vasútállomáson.

A szovjet hatóság negyedik „megtorlási akciója”: a rögtönítélő különleges bíróságok létrehozása. Az NKVD kezdeményezésére a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa 1944. december 18-i 22. sz. dekrétuma alapján létrehozott rendkívüli bírósága „lefejezte” a magyar, ruszin, német, ukrán értelmiség, a történelmi egyházak jeles képviselőit. Például 1945 áprilisa–1946 május–júniusa között a Horhy-korszakkal való kollaborálás, szovjetellenesség vádjával ez a bíróság halálra ítélte a magyar parlament 5 képviselőjét (Demjanovich Péter Pál, Bródy András, Demkó Mihály, Kricsfalussy-Harbar Endre, Fenczik István) és Gulág-rabságra ítelt további hét képviselőt (Bencze Györgyöt, Zsegora Ödönt, Ilniczky Sándort, Ortutay Jenőt, Riskó Bélát, Földesi Gyulát, Spák Ivánt), akik soha nem tértek haza.

Az NKVD ötödik „megtorlási akciója”: a szovjetellenes elemek letartóztatása, begyűjtése az SZSZKSZ NKVD № 0016. 1945. január 11-én kelt rendelete értelmében 1945 januárja–februárja során. Kárpátalján és a vele határos szlovákiai, magyarországi, romániai, lengyelországi térségekben 215 540 főt tartóztattak le. Sokakat agyonlőttek. Ide sorolhatók magyar közhivatalnokok, levétek, települési bírók, jegyzők, képviselők, a történelmi egyházak vezető papjai stb., valamint a szovjetunióbeli Gupvi-lágerekből kiszúrt hadifoglyok, akiket a Donyec-medencei Jenakijevóba lévő Gulág-táborba összpontosítottak.

Az NKVD hatodik „megtorlási akciója” a „megbélyegzett” német és magyar családok kitelepítése az SZSZKSZ Belügyminisztériumának 1946. január 15-i,

⁵⁴⁰ 221. sz. ügyirat (KU/ 357–359), első megjelenési helye: Novinyi Zakarpatyja. 1995. jan. 14.

№1034., illetve 1946. február 24-én kelt № 1-2749. belső rendelete alapján. Összesen több mint 3 000 németet deportáltak Szibériába és Kazahsztánba, ahol embertelen körülmények közepette dolgoztak és közülük sokan elpusztultak. 1974-ben végül megadták nekik a visszatérési és letelepedési hivatalos engedélyt, létszámuk erősen megfogyatkozott.

Az NKVD–KGB hetedik „megtorlási akciója”: politikai represszió, a gondolatrendőrség áldozatai (1945–1953). Eddigi források szerint például a Sztálin-korszakban 25 éves szabadságvesztésre több mint 12 ezer kárpátaljai ítélték el. A szovjet presszió utolsó áldozatának tekinthető a szovjetellenességgel megvádolt és letartóztatott Gecse Endre⁵⁴¹ huszti református lelkész, aki 1959. január 4-én vallatás közben belehalt sérüléseibe.

A továbbiakban, a szovjet időszak első évtizedét koncepciós, politikai és kulákpercek, valamint sorozatos vallásüldözések jellemezték.⁵⁴²

2. A közép-európai országok német lakosságának etnikai alapú repressziója

A munkaképes németek internálása Kárpátaljáról, illetve Jugoszlávia, Magyarország, Románia, Csehszlovákia, Bulgária területéről párhuzamosan, hasonló módszerekkel folyt. Az eddig felkutatott moszkvai levéltári anyagok⁵⁴³ is igazolják, hogy a sztálini vezetés által jóváhagyott határozatok alapján a Berija⁵⁴⁴ által irányított NKVD egységei miképpen valósították meg. (A december folyamán keletkezett és magyarra lefordított iratokat mellékeljük.) Például a több országra kiterjedő begyűjtési akció első szakaszáról Berija belügyi népbiztos jelentést⁵⁴⁵ (Szigorúan titkos, 1945. I. 20.) küldött Sztálinnak és Molotovnak. A Berija-jelentés az 1945. január 19-i állapotot tükrözi, ezek szerint a „balkáni országokból” 67 930 internált németet indítottak el a Szovjetunióba, ebből 35 350 férfi (helyesen: 35 354), 32 580 (helyesen: 32 576) nő. A kijelölt helyre már megérkezett 7193 fő, ebből 6193 főt a szénbányászatban, 1000 főt a kohászatban fogtak munkára. A továbbiakban a németek számbavétele, munkatáborokba való szállítása, elhelyezése folyamatos volt.

⁵⁴¹ GORTVAY Erzsébet (szerk.): Jó pásztor volt. Gecse Endre kárpátaljai mártír tiszteletes emlékére. Emlékkönyv. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2003.

⁵⁴² Lásd bővebben: DUPKA György: A szovjet hatóság megtorló tevékenysége Kárpátalján (1944–1991). A kárpátaljai magyarságot ért atrocitások, sérelmek vázlatos története levéltári források, egyéb dokumentumok alapján. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 2014. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/13300/13350/13350.pdf>

⁵⁴³ Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–1945 рр. Архівні документи і матеріали. Упорядник О. М. КОРСУН. Редакційна колегія: З. М. КІЗМАН, Ю. Ю. ДУПКО, А. М. ФУКС. Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», Ужгород, 2012.

⁵⁴⁴ Berija, Lavrentij Pavlovics (1899–1953): szovjet politikus. 1938 és 1953 között a szovjet titkosszolgálat (az NKVD, 1953-tól a KGB) rettegett főnöke, az SZSZKSZ belügyi, állambiztonsági népbiztosa, a sztálini koncepciós perek egyik legfőbb felelőse. 1953 decemberében kivégezték.

⁵⁴⁵ 342. sz. (TSU/ 555.) ügyirat, eredeti forráshelye: ГАРФ, Ф. 9401. Оп. 2. Д. 92. Л. 152.

Az NKVD kirendelt tisztjei 1944. december folyamán a következő országokban végezték el a munkaképes németek kötelező regisztrációját. Jugoszláviában 73 572, Magyarországon 50 292, Csehszlovákiában 4 250, Romániában 421 844, Bulgáriában 1 089 főt vettek nyilvántartásba. A német lakta településeken összesen 551 047 internáltról készítettek nevesített listát, ebből 240 436 férfi, 310 613 nő. 1945 januárjában jóvátételi munkára 112 480 főt (ebből férfi 61 375, nő 51 105) kényszerítettek. A jelzett hónap folyamán internáltak összesen Jugoszláviából 10 935 (férfi: 3692, nő: 7243), Magyarországról 31 923 (férfi: 20 989, nő: 10 934), Csehszlovákiából 215 (férfi: 49, nő: 166), Romániából 69 332 (férfi: 36 590, nő: 32 742), Bulgáriából 75 (férfi: 55, nő: 20) főt.

A fenti adatokkal kapcsolatosan elmondható, hogy a felsorolt országokból sokkalta több férfit és nőt vittek el. Pl. Magyarországon a jelentésben szereplő 50 292 fő helyett közel 70 ezer, Romániából a mintegy 70 ezer helyett több mint százezer németet indítottak útnak a Szovjetunió munkatáboraiiba. Egy másik NKVD jelentés az 5 országból nem 112 480, hanem 271 672 civil internáltról tesz említést.

Ezek a szovjet levéltári források vitatottak, kritikusan kell kezelni, mivel számos okiratban egymásnak ellentmondó adatokat is találunk. Az elhurcolt németek közé sok száz magyar nemzetiségű civil embert is besoroltak. Világossá vált, hogy a szovjetunióbeli Gupvi-táborokban uralkodó helyi körülmények (egyesekben a túlélési lehetőségek igen súlyosak, míg más táborokban kibírhatóak voltak) nem mindenütt voltak egyformák. Ahol embertelen és borzasztó ellátásban (hiányos étkeztetés, orvosi ellátás, télidőben meleg ruházat nélkülözése stb.) részesültek, ott ezekben a légerekben a halálozási arány szokatlanul magas, 20-30% között volt. Okozója: különböző járványos betegségek, így a flekktyfusz, malária, éh- és fagyhalál, végkimerülés stb. A túlélők mintegy 70%-a 1948–1950 között térhetett haza. Először a Máramarosszigeten létesített táborba kerültek, ahol a hazatérőket újra tüzetesen átvizsgálták. Akinek nem volt rendben a papírja vagy elírták a nevét, illetve terhelő bizonyítékkal rukkoltak elő, ezeket a személyeket visszaküldték eredeti lágerhelyükre. Például a korabeli visszaemlékezésekből tudjuk, hogy az illető állam fogadóbizottsága a csehszlovákiai és a jugoszláviai német nemzetiségű internáltak és a magyar hadifoglyok hazautazását nem engedélyezte, nem akarta kiváltani őket. A Szovjetunióknak nem voltak hajlandók kifizetni a lágerbeli ellátás egy főre eső költségét. A tanácstalan, elkeseredett délvidékiek, illetve a bácskai sváb németek és felvidékiek közül sokan – a jelen lévő magyar kormánybiztosok sugallatára – Magyarországot választották, hogy a Gupvi-táborokba vissza ne toloncolják őket.

3. Kutatócsoportban, terepgyakorlaton

Az eddigi kutatásokból ismeretes, a Kárpát-medencéből, a történelmi Magyarország területéről a Szovjetunióban mintegy 800 ezren raboskodtak, ebből

mintegy 200 ezren civilek voltak. A becslt adatok szerint mintegy 300 ezer magyar állampolgár nem tért haza, idegen földben nyugszanak.⁵⁴⁶

A Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre szervezésében 2008-tól veszek részt a magyarországi, erdélyi, felvidéki, vajdasági, Lemberg környéki gyűjtőtáborok egykori helyszíneit felkereső és adatgyűjtő kutatócsoportban. Először 2009. június 26.–július 4. között a Donyec-medencét (népi nyelven Donbászt) tanulmányoztuk. Donyeck és Luganszk megyékben több mint ezer kilométernyi utat megtéve, a következő helységeket kerestük fel: Donyeck (Sztalino), Makejevka, Ilovajszk-Sirokoje (Szpartak); Zugresz; Sahtyorszk (Katik), Kantarna; Gorlovka; Luganszk (Vorosilovgrád), Sztahanov (Kagyijevka), Lutugino; Uszpenka; Perevalszk (Parkamona), Krasznij Lucs; Novij Donbasz. A helyi szemtanúk bevonásával azonosítottuk és dokumentáltuk⁵⁴⁷ az említett településeken egykor működtetett munkatáborokat, fogolytemetőket. A donbászi zárandokútról a TV-ben is bemutatott dokumentum-film, fotóalbum stb. is készült.⁵⁴⁸

A másik emlékezetes utunk az uráli térségbe vezetett. A 2012. június 27. – július 15. közötti 20 fős uráli kutatócsoportunk a kiindulási ponttól oda-vissza számítva, Moszkva, Perm, Nyizsnij Tagil, Jekatyerinburg (Szverdlovszk), Cseljabinszk és Ufa érintésével több mint 10 000 kilométer távolságot tett meg repülőgéppel, vonattal, autóbusszal és gyalogosan. Csoportunk bejárta az Urál-környéki Perm, Szverdlovszk és Cseljabinszk megyéket, eljutottunk a Baskír Autonóm Köztársaságba. Ezeken a helyszíneken 35 egykori, második világháborús kényszermunkatábor és hadifogoly-temetőt azonosítottunk, dokumentáltunk. Találkoztunk egykori hadifoglyok, internált civilek, erőszakosan kitelepített családok leszármazottaival, helyi orosz polgárokkal. Láttunk megsemmisített, beépített magyar hadifogoly-temetőket. Eredményesnek mondható munkánkról a magyar közmédia munkatársai több dokumentum- és riportfilmet forgattak, ezen kívül elemző cikkek, tanulmányok készültek.⁵⁴⁹

⁵⁴⁶ Lásd bővebben: STARK Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban. Budapest, Kisebbségkutatás Könyvek. 2006., BOGNÁR Zalán: Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945. Budapest, Kairosz Kiadó, 2012.

⁵⁴⁷ BAKURA Sándor–DUPKA György–KOVÁCS Elemér–KOVÁCS Erzsébet–MOLNÁR D. Erzsébet–TÓTH Zsuzsanna: „Otthon a könny is édes”. 1944–1945. Kényszermunkára hurcolt kárpátaljai magyarok és németek nyomában a Donyec-medencében. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 2009. 104. Elérhető: http://www.kmmi.org.ua/books?menu_id=9&submenu_id=26&book_id=212 (2009.december 1.). Elérhető továbbá: <http://mek.oszk.hu/11000/11023/11023.pdf> (2009.december 1.).

⁵⁴⁸ Elérhető: <http://www.haboruskeresoszolgalat.hu/#id=&t=103&page=2> (2009. október 1.).

⁵⁴⁹ DUPKA György: „Hova tűnt a sok virág...” Időutazás az Urálba magyar és német rabok (1941–1955) nyomában. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 2013. 224. Elérhető: http://www.kmmi.org.ua/books?menu_id=9&submenu_id=26&book_id=409, Elérhető továbbá: <http://mek.oszk.hu/11300/11392/> (2012)

Az oroszországi Baskíriában és Tatárföldön. 2016. június 24–július 2. között 12 fős csoporttal⁵⁵⁰ újra felkerestük az Oroszországi Föderációhoz tartozó Baskíriát és a Tatárföldet.⁵⁵¹ Csoportunk bejárta a baskírföldi, illetve Oktyabrszkij várost és a vonzáskörzetébe tartozó településeket (Sztarije Tujmazi, Oktyabrszkij-Narijszevo, Moszkovka, Mullin-1, Mullin-2., Alekszandrovka, Bugulma, Pervomajszkoje stb.), eljutottunk a tatárföldi Urusszu, Jelebuga és más helységekre. Ezeken a helyszíneken több egykori, második világháborús kényszermunkatábor, hadifogoly-temetőt azonosítottunk, dokumentáltunk. Találkoztunk Magyarországról, illetve a Kárpát-medencéből (Erdély, Délvidék, Felvidék, Kárpátalja) „malenkij robotra” elhurcolt civilek, hadifoglyok, kitelepített német és magyar családok leszármazottaival, a helyi lakosság vendégszerető baskír, tatár, udmurt, csuvas, mari és orosz képviselőivel, akik segítettek a megsemmisített, beépített magyar–német fogolytemetők (1852., 1701., ORB munkatábor, 9001, 97., lágerek, OMZ és SZU–1 NKVD általi zárt táborok stb.) felkutatásában, emlékhelyek kijelölésében és létesítésében., ezenkívül a túlélők leszármazottaitól különböző tényfeltáró dokumentumokat, visszaemlékezéseket kaptunk.

Emlékjelet állítottunk többek között az Oktyabrszkij város egyik polgári temetőjében – az akciónkat támogató helyi értelmiség képviselőinek közreműködésével –, az itt nyugvó magyar honpolgárok névtelen sírjára. Az emlékmű felállításával kapcsolatos engedély megadását a helyi hatóság megtagadta.

A kaukázusi térségben a magyar rabok nyomában. 2016. augusztus 15–27. között a csecsenföldi Groznij városába is eljutott az új összetételű kutatócsoport.⁵⁵² Majd Azerbajdzsán és Grúzia területén – helyi szakértők segítő

⁵⁵⁰ A kutatócsoport szakmai tanácsadójaként vettem részt az emlékúton.

⁵⁵¹ DUPKA György: Baskírföldön és Tatárföldön a magyar rabok nyomában. Elérhető: <http://beszedesmult.hu/hirek/20160706/baskirfoldon-es-tatarfoldon-a-magyar-rabok-nyomaban>

⁵⁵² A csoport tagjai voltak: dr. Szilágyi Péter Ferenc a Miniszterelnökség helyettes államtitkára, Szári Norbert Gergely, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala kutatója, Csornay Boldizsár László, a pécsi Janus Pannonius Múzeum igazgatója és Walterné Müller Judit igazgatóhelyettes, Dr. Bognár Zsolt történész (Károli Gáspár Református Egyetem docense) és felesége, Dr. Bognár Zsolt pedagógus, dr. Dupka György Gulág–Gupvi-kutató kutató, Varga László, a balmazújvárosi Veres Péter Kulturális Központ művelődésszervezője, Csehily József, a pécsi Ruszin Önkormányzat elnöke, Magasi Ágnes és Yazhyan Tereziya, a Pécsi Magyar–Orosz Társaság tolmácsai, Gaskó Gábor, a Magyar Azeri Társaság (Hunaz Kft.) képviselője, a pécsi Német Kör képviseletében Matkovits-Kretz Eleonóra elnök, Schmidt Antal alelnök, Szorrené Matkovits Nóra Vanda, Dmitrienko Anna, Rozsnyai Ilona, Schmidt Norbert, Bán Ilona, Németh György Éva dokumentumfilm-forgató, Kampfli József budapesti szobrászművész (az apja a kutaizi munkatáborban robotolt), valamint a nagykozári dr. Horváth Katalin ügyvéd, a dabasi Molnár József, a motoros emléktúrák szervezője. Utunkat a Magyar Televízió stábjába képviseletében Noll Katalin szerkesztőriporter és Szűcs Tamás Ádám MTVA-szakértő örökítette meg.

útbaigazításával –vettük számba a hadifogoly-temetőket és egykori munkatáborokat.⁵⁵³

Az első állomáshelyünkön a csecsenföldi Groznijban és a város külterületén lévő Sztaropromiszlovszki kerületben (az egykori, ma már nem működő konzervgyár területén) terepszemlét tartottunk – a grozniji polgármesteri hivatal által kirendelt Larszanov Hamzat helytörténész, újságíró kalauzolásával – az egykori 1701, 1702 (r/b-rabocsij batalion) civil-munkatáborok lehetséges helyein, majd felkerestük az Andrejevski völgyet, ahol a hírhedt 237-es hadifogoly-főtábor lágerrészlegei voltak. Sajnálattal vettük tudomásul, hogy a lágertemetőkkel együtt az őslakosok, a csecsenek polgári temetői is megsemmisültek 1945–1950 között. Csupán az Andrejevski völgyben lévő városhoz csatolt, azonos nevű településen maradtak meg az egykori téglából épült barakkok, a lágérközponthoz és részlegeihez tartozó gazdasági és adminisztrációs épületek (jelentős részét átépítették, lakóházakká átalakították), amelyeket a helyi lakosok emlékezete szerint magyar és német hadifoglyok, Magyarország térségeiből ide internált sváb, magyar férfiak és nők építettek fel. Mindkét lágérhelyhez közeli, de megszüntetett temetők helyén megemlékeztünk arról a 136 magyar hadifoglyról és internáltról, akik a csecsen földben nyugszanak.

Következő állomáshelyünkön az azeri Bakuban, Rzazade Vusala idegenvezető, a bakui egyetem doktori iskolájának PhD hallgatója volt a kísérem. Bakutól 30 km-re az Absheron-félszigeten elterülő Sumqayit városban lévő, a német kormány és német civilszervezetek által felújított német hadifogoly-temetőt kerestük fel, ahol Midzsidov Malek asszony, a temetőgondozó fogadott minket. Az idevonatkozó NKVD-levéltári adatokban az itt elhunyt német hadifoglyok vesztésglistáján igen sok magyar rab nevét is feljegyezték. Azerbajdzsán területén létrehozott 4 főtáborban (Hanlari 223 sz., Kirovobadi 223 sz., Szumgaiti 228 sz., Daskeszani 429. sz. főtáborokhoz tartozó számos lágerrészlegében) sok ezer magyar raboskodott, akik közül több mint 400-an haltak meg végegyengülésben, járványos betegségekben.

A másik gondozott német katonai temetőt visszafelé jövet Baku leszegényedett külterületén, a Zaur Karimov út 1. száma alatti zárt területen találtuk meg, amelyet a német hadisírgondozóknak köszönhetően 1993 körül újítottak fel. Gondozója az azeri Guszejn Guszeynov és családja. Itt az eltemetett 80 főből kb. 13 magyar talált örök nyugalomra – tudtuk meg az információs táblán feltüntetett névsor alapján. Mindkét temetőben megemlékezést tartottunk.

Gandzsában a Magyar–Azeri Baráti Társaság aktivistái voltak segítségünkre. Másnap az ő szervezésükben, Abbasov Ehtibar nyugalmazott alezredes, HUNAZ-tag és Nadzsir gandzsai pedagógus vezetésével a Hanlari körzetben, Gandzsától 14 km-re meglátogattuk az egykori lágerek sírhelyeit. Ebben a körzetben – a Sarkana település közelében – két rendezett temetőben

⁵⁵³ DUPKA György: A magyar rabok nyomában Kaukázus térségében. Elérhető: http://www.kmmi.org.ua/news?menu_id=2&ar_id=1058

tartottunk gyászszertartást. Az első az 1552. hadifogolykórházhoz tartozott, a második a Magyarországról civilként ideinternáltak 498. sz. munkásszáza, illetve a 223. sz. hadifogolytábor sírkertje. Az előbbiben 371, az utóbbiban 323 halott van eltemetve. Goygol németek által alapított településen kutatómunkánkat a nyolcvanéves Fikrat Izmajlov, a város nyugalmazott építésze, helytörténésze segítette. Neki köszönhetően a németek által rendbe hozott sírkertbe látogattunk el, ahol 9 náció (német, magyar, román, olasz stb.) fiai, mintegy 900 fő van eltemetve. Megtudtuk, hogy 1945–1947-ben a helyi németek római katolikus templomában állították fel a hadifoglyok kórházát, és az itt elhunytak kerültek az előbb említett temetőbe. A városka másik végében egy kisebb, szintén jól gondozott haditemetőt is felkerestünk, amely az egykor itt élt német lakosság polgári temetőjének szomszédságában terül el. Az itteni 51 halottból 37 osztrák, a többi német és magyar nemzetiségű.

Tbilisziben Georgia fővárosában segítő partnerünk volt David Jishkarini történész (SOVLAB), a Tbiliszi egyik főiskolai docense is. Jártunk a Szaburtalo kerületben, ahol az 1563. hadifogolykórház állott, megnéztük a birtokunkban lévő visszaemlékezések alapján azokat a városrészeket is, ahol a Kárpát-medencéből idehurcolt magyarokat, sváb-németeket dolgoztatták. A Georgiában eltemetettek száma több mint 500 fő, illetve magyar hadifogoly és internált. Valamennyien 26 főtábor és számos lágerrészleg foglyai voltak. Az itt dolgoztatott foglyok, internáltak száma több ezerre tehető. Megszemléltük a hadifoglyok által épített objektumokat is. Leverten vettük tudomásul, hogy mindenütt felszámolták az egykori lágerrhelyeket, a feltételezett temetőket. Ezeken a területeken nemrég épült lakóházak állnak. Tbilisziben már félig beépítésre került az állami egyetem épülete mögötti hadifogoly-temető. Fejet hajtottunk és imádkoztunk halottaink lelki üdvéért a „Zeemka”, a Rustavi, a Gardabai hadifogoly-temetőkben.

Kutaiszi felé menet *Gorijban* megálltunk és megtekintettük a Sztálin-múzeumot. Rosszkedvűen állapítottuk meg, hogy a „kaukázusi vad hóhért”, akinek hatalmát mások mellett sok százezer ártatlan magyar is megszenvedte, csakis pozitív oldaláról, dicsőségteljesen mutatják be a kétszintes épületben kiállított dokumentumok és tárgyak. Gorijban csupán annyi változás történt, hogy nemrég eltávolították a város főteréről a Sztálin-szobrot.

Kis kitéréssel eljutottunk *Tkibuli* bányavárosba is, hogy megszemléltük a németek által rendbe hozott hadifogoly-temetőt. Itt volt felállítva a hírhedt 518. sz. bányaláger 1. és 2. részlegtábor, ahol magyar rabok is szemet bányásztak, házakat, utakat, vízi erőművet építettek.

Kutaisziben is felszámolták a lágertemetőket, pedig sok ezer fogoly dolgozott és halt meg ebben a városban is. Különösen a Kolhida autógyár építésénél, amely most felszámolás, átalakítás alatt van.

Eljutottunk Magnetiti-Urekibe, ahol David Robakidze, Guria régió kormányzósa egyik helyi képviselője és Sota Tavberidze nyugdíjas idegenvezető úr közreműködésével felkerestük a Fekete-tenger melléki egykori lágerek, munkatáborok helyeit is. A fekete-tenger-parti Ureki-Magnetiti unikális

strand, amelynek homokburkolata természetes vassal, illetve vasérc-szemcsékkel van vegyítve, 1945–1947-ben a magyar hadifoglyok és internáltak mágnesdarabok segítségével kézi erővel gyűjtötték össze a vasszemcséket, amelyet magas minőségi tartama miatt a kőolajiparban hasznosították. A norma szerint naponta több kiló vasércport gyűjtöttek össze, legnehezebb időszak a nyári hónapok voltak, 35-40 fokos melegben is dolgoztatták a rabokat, akik közül sokan kidőltek, őket a közeli polgári temető melletti külön parcellában hantolták el.

Összességében elmondhatjuk, hogy a kitűzött feladatainkat maradéktalanul megvalósítottuk. Ezeken a helyszíneken több egykori, második világháborús kényszermunkatábor, hadifogoly-temetőt azonosítottunk, dokumentáltunk, amelyek Magyarországról, illetve a Kárpát-medencéből (Erdély, Délvidék, Felvidék, Kárpátalja) málenkij robotra elhurcolt civilek, hadifoglyok itteni sors történetével, illetve egyéni sorsok tragédiájával kapcsolatosak. A kutatóútunk során összegyűjtött és részletesen is elemzett anyag méltó helyet kap készülő tanulmányokban, emlékkönyvünkben.

A kutatóútak tanulsága, hogy a náciizmus áldozatairól sokat, a kommunizmus áldozatairól, elsősorban a sztálinisták által ártatlanul elhurcolt magyar állampolgárok, nők és férfiak tragikus sorsáról viszont még mindig keveset tudunk. Célunk volt, marad és lesz, hogy a sztálinizmus és a kommunizmus magyar és német áldozataira, az elfelejtett hadifogoly-temetőkre, megsemmisített sírkertekre felhívjuk a magyar közvélemény figyelmét.

4. Az áldozatok emlékének megőrzése

A rendszerváltás idején, 27 éve elindult az emlékpark építése, amelynek már terjedelmes története, irodalma van. Mérőföldkönek számít az 1989. november 18-ai nap, amikor Beregszászban történelmi jelentőségű, nemzetközi konferenciát tartottunk a málenkij robotra elhurcoltak emlékére. Az elfogadott határozat indította el a közel 100 magyar lakta településen az emlékjelek állításának mozgalmát és a gyűjtést az egykori szlovákiai tábor helyén létesítendő emlékpark finanszírozására. Az alapkövetéltre 1990. november 24-én került sor. A park területéhez tartozott az első világháborús katonatemető és emlékoszlop is.

1994. november 27-én megtörtént a népnyelv által Siratófalnak elnevezett objektum felavatása.

2004. november 20-án felavattuk a 126 magyar lakta település emléktábláit. Ezeken több mint 5500 áldozat neve olvasható. Emlékükre felépítettük a haranglábként is funkcionáló Mártírok kápolnáját, ahol a málenkij robot fontosabb dokumentumaiból összeállított emlékkiállítás került elhelyezésére. A málenkij robot témakörből, ehhez kapcsolódó kutatási, levéltári és konferenciaanyagokból eddig közel száz könyvet jelentettünk meg, egy részük tárolt változata az interneten is elérhető, letölthető. Pl. a nagy népszerűségnek örvendő, fejben írt

lágerverseket, imákat, könyörgéseket tartalmazó gyűjteményt már háromszor is kiadtuk.⁵⁵⁴

2010-től a Bethlen Gábor Alap a Szolyvai Emlékparkot a Nemzeti Jelentőségű Intézmények közé sorolta.

A Gulág-Gupvi emlékében a 377 kárpátaljai településről származó mintegy 4 ezer áldozat nevét (magyarok, németek, ruszinok, zsidók) a Szolyvai Emlékpark márványtábláin is megörökítettük.⁵⁵⁵ A parkban eddig a második világháború és a sztálini megtorlás mint egy 10 ezer áldozatának a neve vált ismertté. A központi Emlékfal hátsó oldalán az internálás és a gyűjtőtábor történetét pannókon jelenítettük meg. Az egész emlékkomplexumot, benne a magyar parlamenti képviselők nevesített emlékkeresztjét, a tömegsírt jelző kopjafát stb. történeti tanösvény köti össze.

A Szolyvai Emlékpark ma Közép-Kelet-Európa egyik legnagyobb emlékparkja, a Kárpát-medencei magyarság zarándokhelye, a megnyugvás és kiengesztelés emlékeztető helyszíne.

⁵⁵⁴ DUPKA György közreadásában: „Uram... segíts haza minket..!” Lágerírások: versek, fohászok, levelek, naplórészletek a sztálini korszakból (1944–1959) a malenykij robot 70. évfordulójára. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 2014. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/13800/13830/13830.pdf>

⁵⁵⁵ DUPKA György: Halottaink 1944–1959. A kárpátaljai szovjet népiirtás eddig ismert áldozatainak névsora. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 2014. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/13900/13956/13956.pdf>

A kutatóútról készült felvételek

1. sz. melléklet. Eljutottunk a tatárföldi Urusszu, Jelabuga és más helységekbe. Ezeken a helyszíneken több egykori, második világháborús kényszermunkatábort, hadifogoly-temetőt azonosítottunk, dokumentáltunk. Főhajtás a tatárföldi Jelabuga város (Káma folyó völgyében) magyar-német hadifogolytemetőben, ahol 623 magyar és német fogolykatona alussza örök álmát a tömegsírokban, valamennyien a hírhedt 97. sz. szigorított NKVD-lágerben raboskodtak, amelyet az NKVD a helyi, még 1920-ban elkobzott (Jelabuzsszkij Kazanszka-Bogorodickij zsenszkij monasztir) női kolostorban alakított ki, több ezer foglyot őriztek és dolgoztattak. Saját készítésű kép (2016), a szerző archívumából.

2. sz. melléklet. Baskírföld, Oktyabrszkij város temetőjében a 1701-es tábor 18 elhunyt rabja nyugszik, sírhelyüket eltüntették. A Lapsin Jurij, alias Arnold György által készített emlékjelet Konsztantin atya szentelte fel. Emlékbeszédet tartott: dr. Szilágyi Péter Ferenc, a Miniszterelnökség helyettes államtitkára, Matkovits Kretz Eleonóra, a Pécsi Német Kör elnöke, Voldomár Greb, az oktyabrszkiji Német Kör elnöke, Jurij Lapsin képzőművész, valamint e sorok írója. Saját készítésű kép, 2016. június, a szerző archívumából.

3. sz. melléklet. Megemlékezés a Groznijhoz tartozó Andrejevszki-völgy ledózerolt lágertemetőjében. Saját készítésű kép, 2016. augusztus, a szerző archívumából.

4. sz. melléklet. Azerbajdzsán, Gandza környékén, megemlékezés a Hanlari körzeti 1552. hadikórháznál és a 498. ORB, valamint a 223. hadifogolytemetőknél. Saját készítésű kép, 2016. augusztus, a szerző archívumából.

5. sz. melléklet. Megemlékezés a Tkibuli lágertemetőben. Saját készítésű kép, 2016. augusztus, a szerző archívumából.

6. sz. melléklet. A 2016-ban részlegesen felújított Szolymai Emlékpark látképe. Saját készítésű kép, 2016. augusztus, a szerző archívumából.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- Bakura Sándor–Dupka György–Kovács Elemér–Kovács Erzsébet– Molnár D. Erzsébet–Tóth Zsuzsanna: „Otthon a könny is édes”. 1944–1945. Kényszermunkára hurcolt kárpátaljai magyarok és németek nyomában a Donyec-medencében. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 2009. Elérhető: http://www.kmmi.org.ua/books?menu_id=9&submenu_id=26&book_id=212 (2009. december 1.) Elérhető továbbá: <http://mek.oszk.hu/11000/11023/11023.pdf> (2009. december 1.)
- Bognár Zalán: Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945. Budapest, Kairosz Kiadó, 2012.
- Dr. Fazekas Árpád: Elhurcoltak. Nyíregyháza, 1944–1948. Nyíregyháza, Határ-szél Kft. 1989. (A gyűjtemény anyagát a Határ-szél című lap először sorozatban közölte.)
- Dupka György (2014). A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben, a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa határozatainak végrehajtása az NKVD-jelentések tükrében, 1944–1946. Doktori (PhD) értekezés, 2014.
- Dupka György közreadásában: „Uram... segíts haza minket...!” Lägerírások: versek, fohászok, levelek, naplórészletek a sztálini korszakból (1944–1959) a malenykij robot 70. évfordulójára. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 2014. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/13800/13830/13830.pdf>
- Dupka György: „Hova tűnt a sok virág...” Időutazás az Urálba magyar és német rabok (1941–1955) nyomában. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 2013. 224. Tárolt változat http://www.kmmi.org.ua/books?menu_id=9&submenu_id=26&book_id=409 20129, Tárolt változat: <http://mek.oszk.hu/11300/11392/>
- Dupka György: A szovjet hatóság megtorló tevékenysége Kárpátalján (1944–1991). A kárpátaljai magyarságot ért atrocitások, sérelmek vázlatos története levéltári források, egyéb dokumentumok alapján. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 2014. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/13300/13350/13350.pdf>
- Dupka György: Halottaink 1944–1959. A kárpátaljai szovjet népirtás eddig ismert áldozatainak névsora. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 2014. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/13900/13956/13956.pdf>
- <http://docplayer.hu/605052-Doktori-phd-ertekezes-dupka-gyorgy.html>
- Gortvay Erzsébet (szerk.): Jó pásztor volt. Gecse Ender kárpátaljai mártír tiszteletes emlékére. Emlékkönyv. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 2003.
- Sára Sándor: Csonka-Bereg. Dokumentumfilm. 1988.
- Stark Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban. Kisebbségkutatás Könyvek. Budapest. 2006.
- Венгреские военнопленные в СССР. Документы 1941–1953 годов. Составители: Борисов, Д. И., – Варга, Е. М. – Воронцов, В. Л. – Коротаев,

- В. И. – Пылова, Л. А. – Тархова Н. С. Российская политическая энциклопедия, Москва. 2005.
- Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944-1945 рр. Архівні документи і матеріали. Упорядник . О. М. Корсун. Редакційна колегія: З.М. Кірман – Ю.Ю. Дупко – А.М. Фукс. Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», Ужгород, 2011. Видавництво Закарпаття, Ужгород. 2012.
 - Крізь пекло гулагів. Документи, спогади, нариси. Закарпатська обласна державна адміністрація. Редакційна колегія: Приходько, В. О. – Довганич, О. Д. – Делеган, М. В. – Хланта, О. В. – Чорі, Ю. С. ВАТ «Патент», Ужгород. 2006.
 - Павленко, Г. В.: Нове про депортацію німців Закарпаття в 1944–1946 рр. // Матеріали науково-практичної конференції „Державне регулювання міжетнічних відносини в Закарпатті”. Ужгород. 1997.
 - Репресії в Україні (1917–1990 рр.). Науково-допоміжний бібліографічний показник. Автори-упорядники: Бабич, Є. К. – Патока. В. В. Смолоскип, Київ. 2007.

**KONCEPCIÓS PEREK, POLITIKAI ELÍTÉLTEK, EGYSZERŰ
EMBEREK
SZOVJET BELBIZTONSÁGI TISZTOGATÁSOK NAGYBEREGEN
(1945–51)**

**SHAM TRIALS, POLITICAL PRISONERS AND ORDINARY
PEOPLE
PURGES OF SOVIET HOMELAND SECURITY IN NAGYBEREG
(1945–51)**

SZAMBOROVSKYKÉ NAGY IBOLYA

RESUME

Revealing the crimes of Communism is still a task left not only for historians but also for micro-historical researchers. It is absolutely commonplace and therefore, it is true that as long as we do not know our past, we can be manipulated. This statement also applies to the Transcarpathian Hungarian community, which has been experiencing the third minority existence over a century.

Soviet power dominated our region for 47 years and its violent communist ideology launched social, morality destructive processes. However, they have not passed by the disappearance of the system, unfortunately they are actually present in our daily lives. What has been formulated by the Foundation for Investigation of the Communist Crimes, is true not only of today's Hungarian society, but also of the Hungarian community of Transcarpathia (both the current working age population and the young) namely, as a result of a systematic Communist misleading policy it is very difficult for them to be oriented in social, political, and moral issues. A link is missing that could be established by knowledge of the past.

Sham trials are most often encountered in school history curriculum, and we tend to think that they happened/could have happened to strangers and / or important people far away from us. However after the Soviet invasion of 1944 there was probably not a Hungarian town in our region, in which a dozen or dozens of people had not been arrested and then convicted on fabricated charges in closed court proceedings. In the present study just a purge case is presented that happened back then in the current Transcarpathian village of Nagyberég. Widespread purges went on in almost all Transcarpathian villages though with different names and stories.

I. Bevezetés

A kommunizmus bűneinek feltárása még egy jó időre ellátja munkával nemcsak a hivatásból ezzel foglalkozó történészeket, hanem a mikrotörténeti

kutatókat is. Közhelynek számít, épp ezért sok igazságot hordoz a kijelentés, amíg nem ismerjük a múltunk, addig manipulálhatók vagyunk. Többszörösen igaz ez a megállapítás a kárpátaljai magyar közösségre, amely egy évszázad alatt immár harmadik kisebbségi létét éli meg.

Vidékünket 47 évig uralta a szovjet hatalom, amelynek erőszakos kommunista ideológiája erkölcsromboló társadalmi folyamatokat indított el. Ezek nem múltak el a rendszer eltűntével, sajnos kézzel foghatóan jelen vannak mindennapjainkban. Amit a Kommunizmus Bűnei Alapítvány megfogalmazott, az nem csak a mai magyarországi társadalomra, hanem a kárpátaljai magyar közösségre is igaz (a jelenleg aktív korúakra éppúgy, mint a fiatalságra): a szisztematikus kommunista félrevezetés eredménye képen csak nagyon nehezen tudnak tájékozódni a társadalmi, politikai, és erkölcsi kérdésekben. Hiányzik a biztos fogódzó, amelyet a múlt ismerete meg tudna adni.

A koncepciós perekkel leggyakrabban az iskolai történelem tananyagban találkozunk, s hajlamosak vagyunk azt hinni, ez csak tőlünk messze, idegen és/vagy fontos emberekkel történt/történhetett meg. Pedig a szovjet csapatok 1944-es bevonulása után vidékünkön valószínűleg nem volt olyan magyar település, ahol ne tartóztattak volna le tucatnyi, vagy több tucatnyi embert, akiket aztán zárt bírósági tárgyalás során, koholt vádak alapján ítélték el. Tanulmányomban e mai napig csak tisztogatott képből szeretnék egy újabb darabkát megmutatni, amely a jelenlegi Kárpátalja Nagybereg községében történt anno, de szinte mindegyik kárpátaljai magyar faluban lejátszódott, csak más nevekkkel és történetekkel.

I.1 A koncepciós perek fogalma és a felhasznált törvényi szakaszok

Hogy tudjuk, mivel van dolgunk, elengedhetetlen a koncepciós pernek, mint fogalomnak a pontos meghatározása. Mivel jómagam nem vagyok jurista, ezért inkább kölcsönvettem a jogász tömör és precíz mondatait a fogalom definiálására: „Koncepciós pernek nevezik azokat a büntetőeljárásokat, amelyekben a politikai cél elérése érdekében jogsértő módon, megalapozatlanul, bűnösség nélkül hoznak elmarasztaló ítéletet. A [...] tényállás vagy egy fikcióra épül, vagy konstruált, manipulálják a bizonyítékokat, anyagi jogi és eljárásjogi szabályok megsértésével, vagy amorális jogszabályok segítségével bonyolítják le a pert. A végső cél: a vélt vagy valós ellenfelekkel való leszámolás és a társadalom folyamatos fegyelmezése, megfélemlítése. [...] A politikai rendőrség az elvárásoknak megfelelően elkészítette az ún. nyomozati tervet, ami aztán egészen az ítélet kiszabásáig meghatározta az egész büntetőeljárást. A nyomozati terv alapján véglegesítették, hogy kik lesznek a vádlottak, kik pedig a tanúk. A tanúk a legtöbb esetben megbízható káderek, vagy megzsarolt, megfélemlített emberek, akik egy másik perben szintén vádlottak lettek. [...] Ezután kitaláltak egy olyan tényállást, amely alapján az ügyész vádat emelhetett, és a bíróság meghozhatta az ítéletét. Ilyenkor a konstruált ügyet a büntető törvénykönyv valamelyik szakaszához

rendelték hozzá. [...] A vádlottak védekezését meg sem hallgatták, az esetleges mentő tanúkat be sem idézték.”⁵⁵⁶

A koncepciós pernek minden fent idézett eleme megtalálható az alábbiakban feltárt periratanyagokban. Az általam megvizsgált és alább megnevezett személyek ítéletei négy kivételével az USZSZK büntető törvénykönyvének különös része első fejezetébe sorolt államellenes bűncselekmények 54. paragrafusa alapján születtek. Vagyis a büntetőjogot eszközként használva számoltak le az állampárt vélt vagy valós ellenfeleivel.⁵⁵⁷ Ez a hírhedtté vált paragrafus az ellenforradalmi bűncselekményeket és az értük kiróható büntetéseket tartalmazta. Az egykori nagybereg-i lakosokra kirótt ítéletek a paragrafus három: a 4. és 13., illetve 10. cikkely első szakasza alapján lettek kimérve. A 4. cikkelyben a következő bűncselekményi leírás és büntetési tétel szerepelt: „A nemzetközi burzsoáziának adott segítség bármely formája, amely nem ismeri el a kommunista rendszert mint a kapitalista rendszer leváltóját, előbbi megdöntésére törekszik, annak valamely burzsoá társadalmi csoportja vagy szervezetének befolyása alatt áll és amely a Szovjetunióval szemben ellenségesen lép fel – minimum három éves szabadságvesztést von maga után, részleges vagy teljes vagyonelkobzással, s amelynek legszigorúbb mértéke akár a golyó általi halál vagy a nép ellenségének történő nyilvánítás is lehet, illetve az állampolgári jog megvonása vagy a Szovjetunióból történő kitoloncolás teljes vagyonelkobzás mellett.”⁵⁵⁸

A másik leggyakrabban felhasznált törvénycikk a 10. volt, annak is az első szakasza, amelynek szövegezése így szólt: „Olyan propaganda vagy agitáció folytatása, amely a szovjet hatalom gyengítésére, aláásására vagy megdöntésére irányul vagy erre a cselekedetre vagy más ellenforradalmi bűncselekmény elkövetésére tesz felhívást, amelybe beletartozik a fenti tartalmakat hordozó irodalom terjesztése vagy készítése, vagy őrzése – nem kevesebb, mint hat havi szabadságvesztéssel büntetendő.”⁵⁵⁹ És végül az 1940–50-es években már meghaladott bűncselekményeket leíró, de ettől függetlenül felhasznált 13. cikkely szövege: „A munkásosztály és a forradalmi munkásmozgalom elleni aktív tevékenység vagy harc folytatása, amely a cári hatalomnál vagy ellenforradalmi

⁵⁵⁶ HORVÁTH Attila: Kommunista jogalkotás 1945–1949, forrás: <http://www.kommunizmusbunei.hu/publikaciok/kommunista-jogalkotas-1945-1949> (utolsó letöltés: 2016-11-14)

⁵⁵⁷ HORVÁTH Attila: Koncepciós perek Magyarországon. *Bonum publicum*. 53. o. 2015. november. Elérhető: http://uni-nke.hu/uploads/media_items/15bonumpublikum11-10.original.pdf (utolsó letöltés: 2016-12-12)

⁵⁵⁸ *Статья 54 Уголовного Кодекса УССР*. Az 54.§ teljes szövege elérhető: <http://veprin.jimdo.com/документы/статья-54-ук-усср> (utolsó letöltés: 2016-12-12)

⁵⁵⁹ Uo.

kormányokban felelős vagy titkos beosztásban lett elkövetve a polgárháború idején az 54.§ 2. cikkelyével büntetendő.”⁵⁶⁰

I.2 Az írott források felhasználásáról

Magukról a koncepciós perekről valójában a településen nem vagy alig tudtak valamit akkoriban az emberek. Persze az, hogy egyik-másik falubelijüket letartóztatták, elítélték és *lágerbe* vitték, köztudott volt, de hogy valójában miért történt a letartóztatás, vagy mivel vádolták őket, szinte senki nem tudta pontosan. Még a legközelebb hozzátartozók is csak akkor tudták meg hol vannak és milyen büntetést kaptak családtagjaik, ha az elítéltek, megérkezvén büntetésük helyszínére, levelet írhattak haza. Hiszen a koncepciós perek menetrendje szerint a konstruált bírósági eljárások zárt ajtók mögött zajlottak, ahová még a családtagokat sem engedték be.⁵⁶¹ A település jelenlegi köztudatában, vagyis inkább a kései leszármazottakéban a mai napig az él, hogy egykori felmenőik kulákság vádja miatt lettek *lágerbe* zárva.

A Nagyberég település lakosait érintő, s e témában keletkezett írásos források csak bő egy éve kerültek elő az egykori szovjet belügyi szervek (NKVD),⁵⁶² majd a KGB⁵⁶³ által lefolytatott nyomozati anyagok, kihallgatási jegyzőkönyvek és bírósági periratok formájában. Ezeket az ügyiratokat jelenleg Ukrajna Biztonsági Szolgálat Kárpátaljai Hivatalának Levéltárában, Ungváron őrzik.⁵⁶⁴

Ezek a periratanyagok terjedelmüket tekintve igen változók, ám a legkisebb is több mint 120–150 oldalt tesz ki. Az akták zöme tintával és kézzel írt kihallgatási, szembesítési és bírósági jegyzőkönyveket, határozatokat, nyomozati dokumentumokat tartalmaz, ám szép számmal akadt köztük olyan is, ahol fényképeket, tárgyi bizonyítékokat, különböző iratok másolatait is csatoltak

⁵⁶⁰ A fentiekben használt USZSZK Büntető törvénykönyvét 1927-ben fogadták el, ezért szerepelt benne a 13. cikkely szövege. A büntetési tételként megjelölt 54.§ 2. cikkelye minimum három év szabadságvesztést, teljes vagy részleges vagyonelkobzást, esetenként golyó általi halált írt elő. Forrás: <http://veprin.jimdo.com/документы/статья-54-ук-уССР> (utolsó letöltés: 2016-12-12)

⁵⁶¹ Erről minden hozzátartozó megemlékezett, akivel interjú készült.

⁵⁶² NKVD a Belügyi Népbiztosság orosz megnevezésének rövidítése. Oroszul: *НКВД – Народный комиссариат внутренних дел*, magyar átírásban *Narodnőj Komisszariat Vnutrennyih Gyel*, az államigazgatás belügyi ágának legfőbb szerve volt a Szovjetunióban 1934 és 1946 között.

⁵⁶³ KGB az Állambiztonsági Bizottság orosz megnevezésének rövidítése. Oroszul: *КГБ – Комитет государственной безопасности*, magyar átírásban *Komityet goszudarsztvennoj bezopasznosztyi*.

⁵⁶⁴ Az e tematikában megjelent előző tanulmányomban részletesen írtam a biztonsági szervek levéltárának kutathatóságáról. Lásd: SZAMBOROVSKYNÉ NAGY Ibolya: „Amiről sokáig beszélni sem volt szabad.” Lapok Nagyberég meg nem írt történelméből. In: MOLNÁR D. Erzsébet – MOLNÁR D. István (szerk.): A kommunizmus áldozatai, rehabilitációs alternatívák Kelet-Közép Európában. Nemzetközi tudományos konferencia anyagai Beregszász, 2015. november 20–21. Beregszász, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2016. 131. (a továbbiakban: SZAMBOROVSKYNÉ NAGY I. 2016.)

hozzájuk. Ahogyan a fent már említett tanulmányunkban részletesen kifejtettük, ezek az iratok nagyon sok tényinformációt tartalmaznak az elítéltekről, a beidézett tanúkról, a nagyközség társadalmi viszonyairól, emberek egykori és akkori pozícióiról, a faluban történt eseményekről. Ám a periratok forrásértéküket tekintve egyszerre effektívek és potenciálisak, így ebből kiindulva minden esetben külön és egyéni mérlegelést igényelt az azokban szereplő információk tényként történő felhasználása. Sokat segítettek az események megrajzolásában, a történeti képek kontúrjai tisztításában az egykori elítéltek leszármazottjaival készített interjúk, a családi hagyatékokból előkerült írások, fotók, iratok, dokumentumok, amit ezúton is köszönök minden érintett családnak.

I.3 Az új hatalom berendezkedése a községben

Nagybereg akkori mezővárost a szovjet hadsereg csapatai 1944. október 26-án érték el Munkács és Beregszász felőli átkaroló hadművelettel. A faluban a két világháború között is jelentős volt a kommunisták száma, így nem okozott különösebb gondot a szovjetek által követelt komitét⁵⁶⁵ felállítása. Nagyon gyorsan megszervezték az új hatalmat, mert pár nappal a szovjet hadsereg megjelenése után összeült a faluházán a komitét, amelynek tagjai voltak: Vokány József, id. Kun Gábor, Mester Zsigmond, Petrik Elek, Luka János, Varga Károly, Lengyel József, Weisz Miksa, Bodnár Bertalan és Zsupán László.⁵⁶⁶ A rövid tanácskozás után a Községi Népbiztosság bírójává (elnökévé) egy Vokány József nevű ruszin embert,⁵⁶⁷ jegyzőjévé (titkárává) Weisz Miksa német koncentrációs táborból visszatért izraelitát,⁵⁶⁸ milicista parancsnokká Varga Károlyt, helyettesévé pedig Marinka Bertalan⁵⁶⁹ ugyancsak ruszin embert nevezték ki. A falu egykori lakosa által 1944–45-ben vezetett naplóban ezt így fogalmazta meg az akkor 22 éves hajadon, Nagy Margit: „Hát Uram teremtem, mit látok azon a községházán, ahol még nem is olyan régen, tisztos távolságban kellett megállni az asztaltól, most azon az asztalon ül a zsupán, a község gazdája a lábát lógatja, mint akinek jó rendes a szénája. És a többi – a többi. Ott van zsidó, cigány, csordás, bekerült oroszok. Ezek igazgatják a községet, ezek bitorolják a község házát.”⁵⁷⁰

⁵⁶⁵ A komitét elnevezés az egykori visszaemlékező leírásában szerepelt, a hatalom ezt a szervet később Községi Népbiztosságnak nevezte.

⁵⁶⁶ Füzesi Elemér (1918–2001) egykori nagyberegi lakos feljegyzése alapján. A kéziratot a leszármazottai bocsátották rendelkezésemre, amit ezúton is köszönök a családnak.

⁵⁶⁷ Lásd: *История городов и сёл Украинской ССР. Закарпатская область*. Институт истории Академии наук УССР, Киев, 1982. с. 139.

⁵⁶⁸ Архів Управління Служби Безпеки України в Закарпатській області / Ukrajna Biztonsági Szolgálat Kárpátaljai Hivatalának Levéltára (a továbbiakban: UBSZKHL) 7. fond, C–54. ügyirat, 11. lap

⁵⁶⁹ Uo.

⁵⁷⁰ UBSZKHL 7. fond, C–54. ügyirat „Az ügyszóhoz kapcsolódó tárgyi bizonyíték csomagja” felirátú borítékban található napló 42. írott oldala

Még egy hónap sem telt el az új gazdák kinevezése után, amikor a november 13-i 0036. számú titkos rendelet alapján november 18–19-én a település férfi lakosai közül „308-at adtak át a hadifogolygyűjtő pontnak”.⁵⁷¹ Közülük 120-an ténylegesen a magyar hadseregben szolgáltak, ám 184-en civilek voltak, akik csak hadköteles (18–50 év közötti) korban jártak, valamint még 4 csendőr. Az 1945. július 4-én, felsőbb utasításra, a Nagyberegi Községi Népbiztosság által összeállított és a levéltárban fennmaradt lista szerint már csak 326 „beregi polgár tartózkodott hadifogolylágérben”.⁵⁷² E lista szerint 116 fő volt közülük a magyar hadseregbe behívottak száma és 210 fő (1894–1927-es születési évvel), akik civilként lettek elhurcolva.⁵⁷³

Közben gőzerővel zajlott a falu szovjetesítése, ami elsősorban a földbirtokviszonyok átalakítását jelentette. Ám mivel Nagybereg a Schönborn-Buchheim uradalomhoz tartozott, ezért nagybirtokosokat nem találtak, bár olyanokat igen, akiknek több földjük volt, mint amennyit a földosztásról szóló, 1944. november 29-én megjelent rendelet kiosztani engedélyezett,⁵⁷⁴ vagyis 10 hold. Ez lett az alapja annak, hogy akiknek helyi viszonylatban a legtöbb földjük volt (de legalábbis 10 holdnál több), azokat kikiáltották antiszociális elemnek (később kuláknak) és vagy az egész földjüket, vagy a fölöst, a még 1944 őszén az államtól kapott földek tulajdonosaiból a létrehozott, úgynevezett földműves egyesület művelése alá adták. Ez a földműves egyesületet azt jelentette, hogy a föld hivatalosan a falusi gazdák tulajdonában volt, de azt közösen művelték meg, vagyis nem volt felosztva portákra. Aztán ennek az egyesületnek a használatába került minden olyan föld is, amelyet a koncepciós perekben elítélt emberektől a teljes vagyonekhozás következtében elvett az állam. Ez lett a kollektív gazdálkodáshoz vezető út első lépcsőfoka.⁵⁷⁵ Majd 1947. március 15-én „163 nincstelen és szegényparaszt”⁵⁷⁶ bevonásával létrehozták Nagyberegen a

⁵⁷¹ Итоги направления с пунктов регистрации военных комендатур на пункты военнопленных на участке 88 пограничного карпатского полка войск НКВД 4 Украинского фронта за период с 18 по 19. 11. 44 г. // *Реабілітовані історією. Закарпатська область. Книга друга*. ВАР Видавництво «Закарпаття», Ужгород, 2004. с. 40.

⁵⁷² Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (a továbbiakban KTÁL), P–14. fond, 1. opisz, 220. ügyirat, 34–35. lapok

⁵⁷³ 1989–93-ban Baran Zoltán és Kovács István a falubeli túlélők egy csoportjával, portabejárással egy úgynevezett „lágérlistát” állítottak össze, amelyre 221 elhurcolt neve került fel, akik közül 33-an nem tértek haza. Ezt lásd: DUPKA György: *Halottaink 1944–1959. A kárpátaljai szovjet népiirtás eddig ismert áldozatainak névsora*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 2014. 82–83.

⁵⁷⁴ KTÁL P–14. fond, 1. opisz, 1. „a”. ügyirat, 5. lap. Közli: MOLNÁR D. Erzsébet: *Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió hadifogoly- és munkatáboráiban (1944–1953)*. PhD értekezés, kéziratban. Debreceni Egyetem, BTK, 2015. 66. Elérhető: https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/217124/dolgozat_Molnar_D._E.pdf (utolsó letöltés: 2016-12-15) (a továbbiakban: MOLNÁR D. E. 2015.)

⁵⁷⁵ MOLNÁR D. E. 2015. 67.

⁵⁷⁶ *Füzesi Elemér* visszaemlékező feljegyzése alapján.

Beregszászi járás (akkor körzetnek hívták) első mezőgazdasági artelet (szövetkezetét). Ez lett a Lenin Kolhoz.

II. A koncepciós perek áldozatai a faluban

Az 1944 őszén lezajlott deportálásokkal, a *háromnapos munkára* történő begyűjtéssel nem ért véget az új hatalom tisztogatása a faluban. A KGB egykori levéltárában⁵⁷⁷ eddig megtalált és feltárt periratanyagok alapján a községben már 1945 tavaszán elkezdődtek a kreált vádak alapján történt letartóztatások.

A kutatás jelenlegi állása szerint az alábbi tizenhat egykori nagybereg-i lakosnak találtam meg a periratanyagát:

I. táblázat. Koncepciós perben elítélt egykori nagybereg-i lakosok

s/sz	Családi-, keresztnev, születési év	Letartóztatás ideje	Az ítélet törvényi hivatkozása (USZSZK Btk.*)	A büntetés mértéke
1.	Nagy Margit (1922)	1945. május 24.	KTUNT** 1944. 12. 18-án kelt 22. számú rendelet 6.§	3 év szabadságvesztés JMT*** +2 év jogfosztás
2.	Fancsik Ida (1914)	1945. szeptember 22.	KTUNT 1944. 12. 18-án kelt 22. számú rendelet 6.§	2 év szabadságvesztés JMT +2 év jogfosztás
3.	Füzesi Károly (1898)	1945. szeptember 23.	KTUNT 1944. 12. 18. kelt 22. sz. rendelete 6.§	3 év szabadságvesztés JMT +2 év jogfosztás és személyes vagyonának elkobzása
4.	Fancsik Tihamér (1909)	1946. január 14.	54.§ 13. cikkelye	7 év szabadságvesztés JMT +3 év jogfosztás és teljes vagyonelkobzás
5.	Fancsik Elemér (1905)	1947. január 27.	54.§ 4. cikkelye és 80.§	7 év szabadságvesztés JMT +5 év jogfosztás és személyes vagyonának elkobzása
6.	Nagy József (1898)	1948. április 20.	54.§ 10. cikkely 1. szakasz	10 év szabadságvesztés JMT +5 év jogfosztás
7.	Cselle Sándor (1919)	1948. április 20.	54.§ 10. cikkely 1. szakasz	10 év szabadságvesztés JMT +5 év jogfosztás
8.	Kovács Gusztáv (1902)	1948. május 9.	54.§ 10. cikkely 1. szakasz	10 év szabadságvesztés JMT +5 év jogfosztás
9.	Kovács Dezső (1893)	1949. február 23.	54.§ 10. cikkely 1. szakasz	10 év szabadságvesztés JMT +5 év jogfosztás
10.	Kovács József (1888)	1949. február 23.	54.§ 10. cikkely 1. szakasz	10 év szabadságvesztés JMT +5 év jogfosztás
11.	Valkóc Bálint	1949. március	54.§ 4. cikkelye	25 év szabadságvesztés

⁵⁷⁷ Az egykori KGB épületében jelenleg Ukrajna Biztonsági Szolgálat Kárpátaljai Hivatala található, amely az egykori szovjet állambiztonsági hivatal összes ügyiratát átvette és kezeli a mai napig. Ennek a hivatalnak a levéltárában találhatók a szovjet időszakban a KGB által lefolytatott bírósági eljárások periratanyagai.

	(1902)	2.	+ 10.cikkely 1. szakasz	JMT +5 év jogfosztás
12.	Nagy Béla (1903)	1949. március 29.	54.§ 4. cikkelye + 10.cikkely 1. szakasz	10 év szabadságvesztés JMT +5 év jogfosztás
13.	P. Füzesi Béla (1897)	1949. március 29.	54.§ 4. cikkelye + 10.cikkely 1. szakasz	10 év szabadságvesztés JMT +5 év jogfosztás és teljes vagyonelkobzás
14.	Bálint András (1905)	1950. július 8.	54.§ 13. cikkelye + 10.cikkely 1. szakasz	25 év szabadságvesztés + 5 év jogvesztés és teljes vagyonelkobzás
15.	Nagy Gedeon (1899)	1951. október 18.	54.§ 4. cikkelye + 10.cikkely 1. szakasz	10 év szabadságvesztés +5 év jogfosztás és személyes vagyonának elkobzása
16.	Mester Bálint (1887)	1951. október 18.	54.§ 4. cikkelye + 10.cikkely 1. szakasz	10 év szabadságvesztés +5 év jogfosztás és személyes vagyonának elkobzása

(Forrás: saját szerkesztés az UBSZKHL 7. fondjának különböző ügyiratai alapján)

*Btk.= büntetőtörvénykönyve

** KTUNT= Kárpátontúli Ukrajna Népbiztosainak Tanácsa

***JMT= javító-munkatábor (ami valójában kényszermunkát jelentett)

Még egy személyről, Cselle Rozáliáról van tudomásom, akit a Beregszászi Körzeti Népbíróság ítél el, s akinek a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnöksége 1950. augusztus 26-i rendelete eltörölte a büntetését. Ő azért nem került a fenti táblázatba, mert periratanyaga nem található meg a biztonsági szolgálat levéltárában, annak ellenére, hogy bírósági végzéssel ítélték el.⁵⁷⁸ Ez az eset abban is különbözik a fentiektől, hogy őt nem államellenes, hanem gazdasági bűncselekmény vádjával ítélték el, pontosabban munka nélkül szerzett jövedelem birtoklása miatt.⁵⁷⁹

II. táblázat. Konceptiós perben elítélt egykori nagybereg-i lakos (ám a periratanyag nincs meg)

Családi-, keresztnev, születési év	Letartóztatás ideje	Az ítélet törvényi hivatkozása (USZSZK Btk.)*	A büntetés mértéke
Cselle Rozália (1916)	1949. október 2.	127 cikkely	7 év szabadságvesztés +2 év jogfosztás

(Forrás: saját szerkesztés Cselle Rozália családi iratainak 4. lapja alapján)

⁵⁷⁸ A szabadulását igazoló irat a családi hagyatékban található és a leszármazottak bocsátották rendelkezésemre, amit ezúton is köszönök.

⁵⁷⁹ Az eset leírását lásd SZAMBOROVSKYNÉ NAGY I. 2016. 140–141.

II.1 Egy kirívóan szigorú büntetés és a mögöttes történet

Az első történetet azért emeltem ki, mert Bálint András egykori nagybereg-i lakos egyike volt azon két gazdának, akit 25 évnyi javító-munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre, 5 év jogvesztésre és teljes vagyonek kobzásra ítélték. Letartóztatására 1950. július 8-án került sor,⁵⁸⁰ holott a KGB beregszászi járási szerve már előző hónap 13-án kérelmezte a területi ügyésznél azt. Ebből kifolyólag a gyanúsított ellen már 1,5–2 hónappal korábban elkezdődött az anyaggyűjtés, ahogyan az a koncepciós pereknél megszokott eljárás volt a Szovjetunióban.

Bálint András 1905-ben született Nagyberég községben, jómódú földműves családban. Nyolc elemi végzett és szakmát külön nem tanult, hanem apja mellett sajátította el a földművelés és állattartás csínját-bínját, ebből tartotta el családját: feleségét és három gyermekét, illetve letartóztatása idején már idős szüleit is (édesanyját és az akkor 80 éves apját, aki akkor már mindkét szemére vak volt). A szovjetek faluba történt bevonulása után őt is deportálták a 0036. számú titkos szovjet katonai parancs szerint. A fent már említett, 1945. július 4-i dátummal a Nagyberégi Községi Népbiztosság által összeállított 1. számú listán ott található a 176. sorszám alatt Bálint András neve.⁵⁸¹ A kihallgatási jegyzőkönyvben is rögzítették, hogy 1944 novembere és 1946 novembere között munkatáborban volt.⁵⁸² Hazatérte után nem sokkal elkezdtek szervezni a község földműves egyesületének bázisán a Beregszászi körzet első kolhozát. A fennmaradt iratok alapján Bálint András az elsők között volt, aki hattagú családjával együtt belépett a kollektív gazdaságba,⁵⁸³ és akkori pénzben 1319 cservonyec értékben vitt be ingóságot a közösbe.⁵⁸⁴ Ám ennek ellenére 1949 októberében kizárták a kolhozból, pedig ahogyan ő fogalmazott élmunkás volt.⁵⁸⁵ Az ok, amiért kizárták az volt, hogy mielőtt a szovjetek bejöttek volna, gazdaságában bémunkát alkalmazott. A kihallgatási jegyzőkönyvben megdöbbentő volt olvasni a fogvatartott válaszát vallatójának megjegyzésére, „miszerint akkor mégis kulák volt, nem?” Bálint ezt válaszolta: „Akkor, a mostani mérce szerint igen, kulák lehettem volna. De miután beléptem a kolhozba, mindent odaadtam és már semmim nem volt. Tehát kulák sem lehettem. Vagyis a múltbeli cselekedeteimért zártak ki, mert én most sem érzem magam kuláknak, hisz semmim sincs már”.⁵⁸⁶ Miután kizárták a nagybereg-i Lenin kolhozból már csak

⁵⁸⁰ UBSZKHL 7. fond, C–5933. ügyirat, 10. lap

⁵⁸¹ KTÁL, P–14. fond, 1. opisz, 220. ügyirat, 33. lap

⁵⁸² UBSZKHL 7. fond, C–5933. ügyirat, 12. lap

⁵⁸³ *A kolhoztagok nyilvántartási könyve az 1947. évre*, KTÁL P–995. fond, 1. opisz, 10. ügyirat, 1. lap, 11–16. sorszám alatt

⁵⁸⁴ *A kolhoztagok és családjaik nyilvántartási könyve az 1948. évre*, KTÁL P–995. fond, 1. opisz, 31. ügyirat, 3. lap

⁵⁸⁵ UBSZKHL 7. fond, C–5933. ügyirat, 26. lap

⁵⁸⁶ Uo., 27. lap

idénymunkát tudott vállalni a Muzsalyi Szőlőgazdaságban, ahol kapás emberként dolgozott letartóztatásának idején is.

A kihallgatásokra a Belügyminisztérium ungvári 14. számú börtönében került sor és az ún. nyomozati terv szerint összeállított vádirattervezetben az alábbi bűnök elkövetésével vádolták:

- a magyar időszakban a profasiszta Magyar Élet Pártjának tagja volt;
- ugyanekkor pénztárnokként tagja volt a falu előljáróságának;
- 1944 tavaszán a magyar csendőrökkel együtt aktívan részt vett a zsidóknak a faluból történt kitelepítésében;
- a magyar csendőrökkel együtt részt vett a szovjet partizánok elleni razziában.⁵⁸⁷

A nyomozás során hét tanút idéztek be, akiktől terhelő vallomásokat vettek fel.⁵⁸⁸ A tanúk szinte ugyan azt ismételték meg: Bálint András a magyar időben tagja volt a falu előljáróságának mint pénztárnok, részt vett a zsidók kitelepítésében és 1944 nyarán ugyancsak részt vett a magyar csendőrökkel együtt a szovjet partizánok elleni razziában saját puskájával. E három dolog maradt aztán a zárt bírósági tárgyalási előterjesztésben is Bálint ellen a vád. Rendhagyó volt, de a vádlott elutasította a kirendelt ügyvédet, mondván, „azt úgyis csak fizetni kell, védeni meg úgy sem fog”.⁵⁸⁹ A bírósági tárgyalás jegyzőkönyve, amelyet úgy vezettek, mintha teljesen jogszerű rendben zajlott volna az eljárás, tizenhat oldalon keresztül sorolta a vádakát és a terhelő tanúvallomásokat, míg végül abban maradt, hogy a vádiratban megfogalmazottak első két pontját elhagyta, ám helyette szovjetellenes agitációban és kolhozellenes tevékenységben találta még bűnösnek Bálint Andrást. Ennek értelmében az USZSZK büntető törvénykönyvének 54.§ 2. cikkelye, a 10. cikkely első szakasza, illetve a 13. cikkelye szerint 25 évnyi javító-munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre, halmazati büntetésként pedig 5 évnyi jogvesztésre és teljes vagyonelkobzásra ítélték.

És hogy az igazságosság látszatát fenntartsák, az ítélet kézhezvétele utáni öt napon belül megfellebbezhetővé tették a bírósági végzést. Az elítélt pedig élt fellebbezési jogával, s kérvényében részletes és tételeken cáfolta a terhelő tanúk állításait, valamint felrótta a tisztelt bíróságnak, hogy az egyetlen embert sem állított elő abból a harmincból, akik valóban jártak partizán-razzián. Persze ez a kis közjáték nem hozott semmilyen változást az elítélt számára. Ahogyan a magas népbíróság elrendelte, Bálint András a Szovjetunió Belügyminisztériuma Komi Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság Vozsael településén kialakított javító-

⁵⁸⁷ UBSZKHL 7. fond, C–5933. ügyirat, 29. lap

⁵⁸⁸ Tanúk voltak: Bodnár János, Cselle Gusztáv, Kaszonyi Géza, Géczi Elemér, Szakács Pál, Kopor Sándor, Mester Zsigmond. Vallomásaikat lásd: UBSZKHL 7. fond, –. ügyirat, 32–34, 35–43, 44–46, 47–50, 51–55, 56–57, 60–64. lapokat

⁵⁸⁹ Uo., 103. lap

munkatáborába került, ahol építkezésen és fakitermelési utak karbantartásán dolgozott.⁵⁹⁰

Az 1944 és 1946 novembere között a szovjet kényszermunkatáborokban már két évet lehúzott és túlélte, ám ekkor még csak 51 éves embert az újabb hároméves szélsőséges időjárási viszonyok között végzett nehéz fizikai munka igencsak megtörte. Valószínűleg ezért is fordult Bálint András 1954 márciusában (már egy évvel vagyunk Sztálin halála után) kegyelmi kérvénnyel az USZSZK Legfelső Tanácsa Elnökségéhez, melyben újra ártatlanságát, illetve a tanúk rosszhiszeműségét állította, illetve enyhítő körülményként hozta fel, hogy 1947-ben az elsők között lépett be a kolhozba. Hét hónap múlva a Belügyminisztérium Különleges Vizsgálati Osztályának Kárpátaljai Bizottsága felülvizsgálta az ügyét és azt javasolta, hogy az 54.§ 13. cikkelyét nem volt indokolt használnia a bíróságnak, hanem csak a 4. cikkelyt, így a kirótt 25 év túl súlyos büntetési tétel volt, s Kurbatov alezredes az elítélt büntetését 10 évre javasolta csökkenteni.⁵⁹¹ Ám Szavcsuk a KGB, Bojko a Belügyminisztérium és Logojda az Igazságügyi Minisztérium kárpátaljai illetőségű vezetője, valamint Ruszin az akkori területi ügyész, helytállónak ítélte a 25 éves szabadságvesztést, és a kegyelmi kérvényt elutasították.

Ám miután a fent említett kegyelmi kérvényre a kárpátaljai területi elutasító határozat visszaérkezett a Belügyminisztérium Különleges Vizsgálati Osztályára, az ott dolgozó államügyész, egyben igazságügyi tanácsos, Panaszjuk még az év decemberében már az USZSZK⁵⁹² Legfelsőbb Bírósága Elnökségéhez fordult Bálint András ügyében. És ebben az államügyészi óvásban leírta a valóságot (ami a periratanyag olvasatakor ma már evidensnek tartunk) ám akkor ez nem volt egyértelmű. Vagyis az óvásban leírtak szerint azért volt hibás az 54. § 13. cikkelyét használnia az 1950-ben eljáró bíróságnak, mert Bálint (idézet az óvás szövegéből):

- a) „a Szovjetunió és a munkásosztály forradalmi mozgalma ellen, mint magyar állampolgár és egyszerű falusi pénztárnok semmit sem követett el;
- b) a zsidó származású polgárok német koncentrációs táborokba történő deportálásában közvetlenül nem vett részt, hanem a periratanyagban található tanúvallomások szerint is az elhurcoltak portáján maradt ingóságok összeírását végezte, mint pénztárnok;
- c) a tanúk vallomása és saját bevallása szerint is a kolhozba történő belépés ellen azonban többször felszólalt;
- d) ám semmilyen letartóztatásokban, kivégzésekben nem vett részt, s nem árult el semmilyen demokratikus érzelmű egyént sem;

⁵⁹⁰ UBSZKHL 7. fond, C–5933. ügyirat, 118. lap

⁵⁹¹ Uo., 128. lap

⁵⁹² USZSZK = Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság

- e) amikor a fent említett bűncselekményt elkövette, akkor nem volt a Szovjetunió állampolgára és az események nem a Szovjetunió területén történtek, hanem a szomszédos burzsoá országban.⁵⁹³

Ezért tévesnek minősítendő a területi bíróság döntése, s Panaszjuk a büntetés enyhítését, 25 évről 10 évre történő kiigazítását kérte. 1955. március 16-án a fenti javaslatot az USZSZK Legfelsőbb Bírósága Elnöksége jóváhagyta.

Aztán 1956 februárjában lezajlott a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa, s megtörtént az, amit Bálint András csak legtitkosabb álmában remélt: a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének bizottsága eltörölte büntetését és 1956. május 20-án szabadult, illetve büntetlenségét visszaállították.⁵⁹⁴ Így Bálint András hat év és 199 munkanap után hazatérhetett Nagyberegre. 1969. november 28-án halt meg 64 éves korában.

1989. november 30-án a kárpátaljai területi ügyészség egy 1988. június 30-i utasítás szerint felülvizsgálatot rendelt el Bálint András ügyében és előírta az ügy bűncselekmény hiányában történő lezárását, illetve az érintett személy rehabilitálását.⁵⁹⁵

II.2 Egy paptemetésen történtek miatti két letartóztatás *(és ami mögötte volt)*

1951. február 14-én meghalt Bary Gyula nagyberegi református pap.⁵⁹⁶ Temetésére majdnem az egész falu elment, ám mint később kiderült, nem mindenki a végtisztességszolgálat céljából, mert voltak olyanok is, aki az antiszociális elemeket figyelték meg. A fent említett református pap temetése 1951. február 16-án zajlott le, s még aznapi keltezéssel (fel)jelentés érkezett a KGB Beregszászi Járási Ügyosztályára egy Kovács Gedeon nevű nagyberegi lakostól. E becsületes honpolgár azt jelentette, hogy a temetésen „jelen volt az egész kulákság” és ő többedmagával⁵⁹⁷ Mester Bálint és Nagy Gedeon kulákok mögött haladva a temető felé fültanúja volt, ahogyan a két kulák az úton egyfolytában a szovjet hatalmat ócsárolta. Írásos nyoma nem maradt annak, hogy a szovjet belbiztonsági szervek azonnali vizsgálódásba kezdtek volna.

A fent említett Bary halála után Ruszka Bertalan református lelkész járt ki Nagyberegre istentiszteletet tartani, mint helyettesítő. Miért, miért nem, 1951. húsvétjának vasárnapján a Lenin Kolhoz elnöke, Lengyel József (mint később kiderült, önkényesen) parancsba adta az egyházgondnoknak, hogy a faluban ezután csak temetéskor lehet meghúzni a templomi harangokat, istentiszteletre nem. Még azt is mondta a gondnoknak „mondja meg a papjának, hogy ha kedves

⁵⁹³ UBSZKHL 7. fond, C–5933. ügyirat, 132. lap

⁵⁹⁴ Uo., 140. lap

⁵⁹⁵ UBSZKHL 7. fond, C–5933. ügyirat, 145. lap

⁵⁹⁶ Uo., 181. lap

⁵⁹⁷ A jelentésben a következő nevek szerepelnek társként: Bodnár János, Derceni Béla és Géci Béla. Lásd uo., 65. lap

néki szabadsága és a családja, hagyja el Nagybereget...⁵⁹⁸ Ezután a helyettesítő lelkész nem ment Nagyberegre, a hívek lelkész nélkül maradtak egy ideig. Gencsi Béla főesperes hivatalból feljegyzést intézett a kolhozelnök cselekedetéről az ungvári Egyházügyi Hivatalhoz, de nem a saját, hanem Mester Bálint mint gyülekezeti korelnök nevét írta a levél alá. A hivatal pedig az ügy tisztázására berendelte Ungvárra Lengyel József kolhozelnököt. Miután Lengyel visszatért Ungvárról „magából kikelve kiabálta, hogy amiért feljelentettem, meg fogja mutatni, hogy el fogok pusztulni” – emlékezett vissza az esetre 1951 őszén Mester Bálint.

Aztán hirtelen elindultak, majd felgyorsultak az események. 1951 májusában elkezdtek szétszednie Nagy Gedeon csűrjét. Maga a tény azért volt meglepő, mert azt a gazda már 1947 márciusában felajánlotta a kolhoznak, amikor tagja lett a kollektív gazdaságnak,⁵⁹⁹ ám addig nem foglalkoztak vele. Aztán a belbiztonsági szervek július 18-ára berendelték a KGB Beregszászi Járási Ügyosztályára és kihallgatták a fent már említett bejelentőt, Kovács Gedeont.⁶⁰⁰ Ezt követően július 18. és szeptember 14. között még tizenöt tanút hallgattak ki, akiktől terhelő tanúvallomásokot próbáltak begyűjteni a (fel)jelentésben megvádolt két személyre.⁶⁰¹ A beidézetek és kihallgatottak közül azonban nem mindenki vallott Mester és Nagy ellen. Ugyancsak ebben az időszakban kérte ki a nyomozóhatóság a két gyanúsított gazdaságának kulákgazdasággá történt minősítéséről szóló igazolást a Munkásküldöttek Beregszászi Körzeti Tanácsának Végrehajtó Bizottságától.⁶⁰²

A KGB körzeti nyomozati osztálya szeptember közepén úgy vélte, elég terhelő anyagot gyűjtöttek már be a két gazda ellen, így szeptember 22-én Papkin főhadnagy letartóztatási végzést kért ellenük a feletteseitől. Cserneckij ezredes, a KGB területi parancsnokságának vezetője október 10-én, Andrasko területi ügyész pedig öt nappal később írta alá a letartóztatási rendeletet Mester és Nagy ellen,⁶⁰³ akiket aztán október 18-án le is fogtak. A nyomozati tervben Mester Bálintot a Btk. 54.§ 10. cikkely első szakasza és a 13. cikkelye, míg Nagy Gedeont csak az 54.§ 10. cikkely első szakasza alapján vádolták meg, ezért a két letartóztatott ügyét külön vizsgálták.

⁵⁹⁸ UBSZKHL 7. fond, C–5433. ügyirat, 228. lap

⁵⁹⁹ UBSZKHL 7. fond, C–5433. ügyirat, 55. lap

⁶⁰⁰ Uo., 67. lap

⁶⁰¹ A kihallgatott tanúk névsora a kihallgatás időrendjében a következő volt: Kovács Gedeon, Derceni Béla, Márki Pál, Kurmai Pál, Füzesi Sándor, Kun Dezső, Cselle Gusztáv, Horvát Géza, Bodnár János, Géci Béla, Nagy Sándor, Kovács András, Puskás Lajos, Sipos József, Kenéz Gedeon. A kihallgatás szövegét lásd: UBSZKHL 7. fond, C–5433. ügyirat, 67–120. lapok

⁶⁰² Mindkét igazolás kiállításának dátuma 1951. szeptember 7. A kulákgazdasággá történt minősítés dátuma is azonos mindkét gazda esetében – 1950. július 1. Lásd: UBSZKHL 7. fond, C–5433. ügyirat, 170, 172. lapokon

⁶⁰³ UBSZKHL 7. fond, C–5433. ügyirat, 5. lap

A letartóztatás napján mindkét vádlottat a KGB ungvári 1. számú börtönébe szállították. További kihallgatásuk is ott zajlott. Mester Bálint ellen a vádat az alábbiakban fogalmazták meg:

- a magyar időszakban a profasiszta Magyar Élet Pártjának tagja volt;
- ugyanekkor a községi elöljáróság tagja volt;
- ugyanekkor leventeoktató volt;⁶⁰⁴
- 1944 áprilisában a magyar csendőrökkel együtt részt vett a zsidó nemzetiségűek letartóztatásában;
- jelen időben szovjetellenes agitációt folytatott, becsmérelte a szovjet- és a kolhoz rendszert és a burzsoá rend visszaállítását óhajtotta.⁶⁰⁵

A Nagy Gedeon ellen pedig ezeket a vádak hozták fel:

- a magyar időszakban a profasiszta Magyar Élet Pártjának tagja volt;
- jelen időben a Szovjetunióval szemben ellenségesen lépett fel és szovjetellenes agitációt folytatott a faluban, amivel zavarta a településen zajló rendezvényeket;
- becsmérelte a szovjet valóságot és a kolhozrendszert, a burzsoá rendet dicsérte, valamint a szovjet rendszer bukását jósolta Kárpátalján.⁶⁰⁶

Mindkettőjükénél még aznap megejtették a teljes vagyonösszeírást, kezdve a nevükön szereplő lakóházzal és a boroshordókkal, illetve ágytakarókkal befejezve.

Mester Bálint 1887-ben született, vagyis letartóztatásakor 64 éves volt. A szovjet betörés előtt a községi elöljáróság tagja volt és tehetős gazdának számított a faluban 25 hektár szántója ellenére is, mert saját vetőgépe és villamosdinamóval működő cséplőgépe volt, amelyet nem csak Nagyberegre, hanem a környező településekre is kölcsön adott aratás idején. Emellett volt még igavonó- és lábasjószága is, de azok száma még a szovjet hivatal szerint sem volt jelentős. Amikor 1944 novemberében a falu férfijait elhurcolták, Mester már 58 éves volt, tehát nem vitték el a háromnapos munkára. Mikor 1947 tavaszán megalakult az első kolhoz a faluban, s agitálták, lépjen be, akkor ő már betöltötte a 60. életévét, s a szovjet rendszerben az már nyugdíjkorhatárnak számított és nem volt köteles belépni. Ahogyan az egyik helyi ifjúkommunista agitátor megjegyezte – ezt is megúsza. Ám azt nem, hogy ingóságaiból ne kelljen odaadnia az újonnan alakuló második kolhoz vagyonába: ekkor ajánlotta fel a cséplőgépét az áramfejlesztővel együtt, valamint két ökrét a Marx Károly Kolhoznak.⁶⁰⁷ A kommunistáknak azonban a lovak kellettek meg a szekerek, így azokat később egyszerűen

⁶⁰⁴ A kihallgatások és a nyomozás során bizonyítást nyert, hogy nem ő volt a leventeoktató, csak segédi megbízatása volt Jagyutt István oktató mellett.

⁶⁰⁵ UBSZKHL 7. fond, C–5433. ügyirat, 5. lap

⁶⁰⁶ Uo., 14. lap

⁶⁰⁷ A fent említett vagyontárgyak átadásának tényéről 1948. december 15-én jegyzőkönyv is született, amely öt tanú jelenlétében lett felvéve (Kun Elemér, Márki Pál, Kun Ferenc, Kaszonyi Sándor, Turányi András), s amelynek másolatát csatolták a perirathoz. Lásd: UBSZKHL 7. fond, C–5433. ügyirat, 179. lap

lefoglalták hat mázsa terménnyel együtt.⁶⁰⁸ Aztán a következő évben újra vetőmagért jöttek⁶⁰⁹ a kolhozból kiküldött agitátorok, s azt ígérték, majd visszaadják azt vagy kifizetik. Egyiket sem tették.

A másik vádlott Nagy Gedeon, aki 1899-ben született, vagyis letartóztatásakor 51 éves volt. A szovjet idő előtt ő 22 hektár szántóval, egy hektár szőlővel, igás- és haszonjóságokkal bírt. Őt sem hurcolták el a háromnapos munkára, de ő 1947. március 15-én felvételét kérte a Lenin nevét viselő mezőgazdasági artelbe feleségével és három gyermekével együtt,⁶¹⁰ valamint 1360 cservonyec értékben vitt be ingóságot a közösbe.⁶¹¹ Ám Lengyel József kolhozelnök javaslatára a Lenin Kolhoz tagjainak gyűlésén 1948. december 5-én Nagy Gedeont (és még másik öt tagot) kulákság vádja miatt, egyhangú szavazás eredményeképpen, kizárták a kolhozból.⁶¹² Ezután Nagy 1949 decemberétől 1951 októberéig a Beregszászi Szőlőtermelő Állami Gazdaság idény-, majd szeptembertől pincészeti munkása lett. Az Állami Gazdaság vezetője által aláírt jellemrajz szerint becsületes és megbízható munkaerő volt, semmi panasz nem merült fel ellene.⁶¹³

1951. október 18-tól (a két gazda letartóztatásától) november 24-ig az eljárás során újabb tíz nagybereg-i lakost idéztek be tanúkihallgatásra Ungvárra, ám ezek közül csak hárman vallottak a letartóztatottak ellen. Miután végrehajtották a szembesítéseket, a nyomozást vezető Hrolovics őrnagy javasolta felettesének, hogy mivel a két gyanúsított együtt követte el a szovjetellenes tevékenységet és egyszerre letartóztatva is, egyesítsék az ügyüket, és az együtt kerüljön tárgyalásra. A jóváhagyást még aznap megkapta.⁶¹⁴ Két nap múlva befejezték a nyomozati munkát és november 28-án vádat emeltek Nagy Gedeon és Mester Bálint ellen. Valójában semmilyen bizonyíték nem volt a két gazda bűnössége ellen, csak a falu fiatal kommunistáinak elmondása. A vádemelés kilenc tanú terhelő vallomásán alapult.⁶¹⁵ Az előkészítő bírósági ülést⁶¹⁶ december 4-én, a zárt bírósági ülést pedig december 12-én tartották meg. A védelem tanút be

⁶⁰⁸ UBSZKHL 7. fond, C–5433. ügyirat, 38. lap

⁶⁰⁹ Mester Bálint elmondása szerint akkor 1,5 mázsa vetőmagot adott oda (50-50 kg kukoricát, kendert, babot), ezen kívül 50-50 kg búzát, kukoricát és rizst és 220 kg zabot. Lásd: UBSZKHL 7. fond, C–433. ügyirat, 43. lap

⁶¹⁰ Nagy Gedeon kolhozba történt írásos kérelmének másolatát csatolták a periratanyaghoz. Lásd uo., 188. lap

⁶¹¹ *A kolhoztagok nyilvántartási könyve az 1947. évre*, KTÁL P–995. fond, 1. opisz, 10. ügyirat, 5. lap

⁶¹² Pedig hivatalosan csak 1950. július 1-jén nyilvánították Nagy Gedeon gazdaságát kulákgazdasággá.

⁶¹³ UBSZKHL 7. fond, C–5433. ügyirat, 171. lap

⁶¹⁴ Uo., 2. lap

⁶¹⁵ A meghallgatott 22 emberből a következő kilenc vallott a vádlottak ellen: Bodnár János, Derceni Béla, Kovács Gedeon, Géci Béla, Kurmai Pál, Kun Dezső, Kovács János, Hollander Miksa, Hollander Dávid.

⁶¹⁶ Ennek jegyzőkönyve olyan, mint egy főpróbáé.

nem idézett, a vádlottak mellett senki nem tanúskodott. A zárt ülés jegyzőkönyvében 32 oldalon keresztül ismétlődnek a terhelő tanúvallomásokban pontosan ugyanazok a vádak, amelyeket már a nyomozati tervben megfogalmaztak.⁶¹⁷ A még ugyanezen a napon kihirdetett ítélet szerint mindkettőjüket tíz év javító-munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre, halmazati büntetésként öt év jogfosztásra és személyes vagyonuk elkobzására ítélte a bíróság. Ezen felül mindkettejüktől 150–150 rubel behajtását is elrendelte a bíróság ügyvédi tiszteletdíj címén, az ülésen megjelent *védőügyvédjük* számára,⁶¹⁸ de öt napon belül fellebbezési joggal élhettek.

És a két elítélt élt is fellebbezési jogával, melyet 1951. december 16-án „Ungváron a nagy Csurmában”⁶¹⁹ fogalmazott meg és nyújtott be, amelyet aztán ukránra fordítottak és továbbították az USZSZK Legfelsőbb Bíróságához. A magyar nyelven benyújtott fellebbezésben azt állították, hogy letartóztatásuk személyes bosszú műve és az egész eljárás alaptalan vádak tömkelege, amely Lengyel József nagyberegí kolhozelnök műve. És ebből a kéziratból derült ki, hogy a kolhozelnök a falu tejhatalmú uraként és fiatal kommunistaként, túlbuzgóságában valóban be akarta záratni a templomot a faluban. S mikor a helyettesítő pap az üzenete után elmaradt, meg volt győződve róla: legyőzte a régi rend követőit. Ezért vehette oly zokon, hogy berendelték Ungvárra. Amikor pedig tudomást szerzett arról is, ki neve szerepelt az Ungvárra küldött panaszlevél alatt, akkor pecsételődött meg Mester Bálint sorsa. Nagy Gedeonra pedig azért orrolt, mert amikor a közép-ázsiai köztársaságokba gyapotszedő munkásokat kellett küldenie a kolhoznak, akkor a kolhozelnök az ő fiát is kijelölte, ám az nem ment el önként, s ekkor Lengyel bőszen megígérte Nagynak, hogy várjon csak, „majd őt fogja ezért elvitetni”.⁶²⁰ Az is teljesen elképzelhető, hogy a fontosságában megingathatatlanul bízó,⁶²¹ s büszkeségében megsértett kolhozelnök keze is benne volt, hogy a februárban írt (fel)jelentést, mely addig érintetlenül hevert, a KGB nyár közepén mégiscsak elővette. Ezt az is alátámaszthatja, hogy a letartóztatásuk napján a KGB Beregszászi Járási Ügyosztályának képviselői, ahogyan Mester írta a fellebbezésében – a Beregszászi Beszpeka – reggel először a kolhozirodára ment, s csak azután szálltak ki letartóztatni a két gazdát.

⁶¹⁷ Ennél az esetről félelmetesen végig lehet követni a koncepciós per aprólékos konstruált felépítését, ha az ügyiratban nem időrendbe szedett iratokat kronológia szerint olvassuk végig. Hogy hiányos az ügyirat, vagyis nem minden, az eljárás során született jegyzőkönyv került befűzésre, az a teljes anyag átolvasása után derült csak ki. Meg az is, hogy a tanúk vallomásai oly mértékben megegyeznek, mintha betanult szöveget mondtak volna fel.

⁶¹⁸ UBSZKHL 7. fond, C–5433. ügyirat, 224. lap

⁶¹⁹ Így szerepel a kézzel írt fellebbezés alján. Lásd: *uo.*, 230. lap

⁶²⁰ UBSZKHL 7. fond, C–5433. ügyirat, 230. lap

⁶²¹ Lengyel József 1920-ban született a szomszédos Kígyóson, majd 1944-ben a szovjet csapatokkal érkezett a faluba, s 1946-ban, 26 évesen már a Nagyberegí Községi Népbiztosság, majd ezután kolhozának elnöke lett.

A tényfeltáró és terjedelmes fellebbezés nem hatotta meg a fellebbviteli bíróságot és 1952. január 10-én az USZSZK Legfelsőbb Bírósága elutasította kérelmüket.⁶²² 1952. február 6-án pedig az összeírt vagyon lefoglalását is végrehajtották: a nevükön szereplő földeket megkapta a helyi kolhoz, a vagyontárgyaikat pedig elárverezték az állam javára. Nagy Gedeon 1952. március 26-án a Rivnei területen található egyik javító-munkatáborba került.⁶²³

Nagy Gedeon 1954-ben felülvizsgálati kérelemmel fordul az USZSZK főügyéséhez az 1951-ben kimondott ítélete eltörlése ügyében. Még az év május 31-i keltezéssel ellátott határozat szerint Nagy ellen hibásan használták a Btk. 54.§ 4. cikkelyét, ezért hét évre csökkentették az eredetileg tíz éves szabadságvesztésének időtartalmát. El azonban nem engedték.⁶²⁴ A Mester Bálint ügyében 1951-ben meghozott döntést azonban továbbra is helyénvalónak ítélték, ő még enyhítést sem kapott. Aztán Nagy Gedeont a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének 1955. szeptember 3-án kelt rendelete értelmében 1955. október 14-én szabadon engedték.⁶²⁵

Aztán már csak 1989-ben foglalkozott a KGB az ügyükkel, mikor rehabilitációjuk időszerűvé vált. Ekkor már egyikük sem élt, s csak 1990-ben, egykori gyermekeiknek küldték ki a rehabilitációról kiállított igazolást. Azonban Mester Bálint lánya 1991 nyarán írásos kérvénnyel fordult a Beregszászi járási Népküldöttek Tanácsa mellett működő, a rehabilitáltak jogai visszaállításának kérdésével foglalkozó bizottsághoz, hogy szolgáltatassanak anyagi kárpótlást az apja elkobzott javaiért.⁶²⁶ Az ügyirat azonban itt véget ért. Azt már csak a leszármazottaktól tudom, ezt az anyagi kárpótlási igényt az állam soha nem elégítette ki, hanem különböző kifogásokkal élve elodázta, majd elutasította. De ez utóbbi már egy másik történet.

Összegezve a fentieket eléggé furcsa kép áll össze a kései utókor számára az egykori szovjet birodalomról. Hiszen Nagybereg településen koncepciós perben politikai ítéletet kivétel nélkül egyszerű falusi gazdák ellen hoztak. Pedig egy földműveléssel foglalkozó, abból élő gazda nem tudta megváltani a világot, s

⁶²² UBSZKHL 7. fond, C–5433. ügyirat, 231. lap

⁶²³ A munkatábor vezetője által kiállított igazoláson nem szerepel, hogy milyen munkát végzett Nagy, de az igen, hogy rossz fizikai állapotára hivatkozva nem dolgozott lelkiismeretesen, ám a tábori rendet soha nem szegte meg, ellene szabálysértés ügyében ott eljárás egyszer sem folyt. A tábor helyét nem jelezte, csak egy sorszám szerepel az igazoláson és az arra tett pecséten is: № ЯА-128/169

⁶²⁴ Kis intermezzo, hogy ugyan az a Ruszin V. (csak most már területi ügyészként) engedélyezte a büntetés enyhítéséről szóló határozatot, mint aki három évvel korábban az ítéletet meghozó bíróság élén állt.

⁶²⁵ Ebből a szabadon-bocsátó értesítőből tudjuk meg, hogy a ЯА-128/169 sorszámú javító-munkatábor, ahol Nagy Gedeon büntetését letöltötte, a Rivnei terület Olekszandrivszkiji járás Gorodok falujában volt. Mester Bálint büntetésének helyéről vagy kegyelmi kérvényéről azonban nem került elő semmilyen információ az iratanyagból.

⁶²⁶ UBSZKHL 7. fond, C–5433. ügyirat, 272. lap

főleg nem tudta megdönteni a dicsőséges szovjet birodalmat. Mert ha képesek lettek volna rá, biztosan összeállnak a beregiek, hisz az újabb hatalmaskodó, kéretlenül jött hatalom sokakat kiforgatott szinte minden vagyonukból (másokat meg emberi mivoltukból). Ezek az egyszerű emberek csak élni akartak, dolgozni és felmenőik nyelvén vigadni, azok szokásait továbbélni. Ám a diktatúrák egyik sajátossága, hogy a vele egyet nem értőket, vagy neki be nem hódolókat el akarja pusztítani. De mielőtt elpusztulnának, megalázza őket, és ha lehet, erejüket saját hatalmának, illúzióinak további építésére használja fel. A településről elítélt emberek mind egy szálig kényszermunkatáborba kerültek, ahol nagyon nehéz, néha értelmetlen munkát végeztetett velük az állam, nem pedig eltartotta őket mindennel ellátva celláikban. Így, zömmel a szibériai síkon, a senki földjén létesített, sokszor csak egy számmal jelölt munkatáborokban volt idejük *lehiggadni*, s el nem követett államellenes tevékenységükön gondolkodni. Ha túléltek a *kalandot*, akkor a visszatérő emberek zöme vagy állandó félelem között élt, vagy teljesen megbékélt sorsával. Utóbbiak voltak kevesebben, pedig ők voltak az erősebbek. Emléküket nem szabad az enyészetnek átadni, mert ezek a mi gyökereink is, még ha közvetlenül nem is a saját felmenőinkről van szó.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

PUBLIKÁLATLAN FORRÁSOK

- Ukrajna Biztonsági Szolgálat Kárpátaljai Hivatalának Levéltára /UBSZKHL/ (Архів Управління Служби Безпеки України в Закарпатській області), 7. fond
- C54. ügyirat, *Nagy Margit és Fancsik Ida periratanyaga*
- C-5433. ügyirat, *Mester Bálint és Nagy Gedeon periratanyaga*
- C-5933. ügyirat, *Bálint András periratanyaga*

KÁRPÁTALJAI TERÜLETI ÁLLAMI LEVÉLTÁR /KTÁL/ (ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

- P-14. fond, 1. opisz, 212. ügyirat
- P-14. fond, 1. opisz, 220. ügyirat (*A Beregszászi körzet azon állampolgárainak névsora, akik hadifogoly- és munkatáborokban vannak*)
- P-995. fond, 1. opisz, 10. ügyirat (*A kolhoztagok nyilvántartási könyve az 1947. évre*)
- P-995. fond, 1. opisz, 31. ügyirat (*A kolhoztagok és családjaik nyilvántartási könyve az 1948. évre*)
- Cselle Rozália (1916–1996) családi iratai.
- Füzesi Elemér (1918–2001) egykori nagybereg-i lakos feljegyzései.

PUBLIKÁLT FORRÁSOK

- Стаття 54 Уголовного Кодекса УССР. Az 54.§ teljes szövege elérhető: <http://veprin.jimdo.com/документи/статья-54-ук-уССР> (utolsó letöltés: 2016-12-12)
- Итоги направления с пунктов регистрации военных комендатур на пункты военнопленных на участке 88 пограничного карпатского полка войск НКВД 4 Украинского фронта за период с 18 по 19. 11. 44 г. // *Реабілітовані історією. Закарпатська область. Книга друга*. БАТ Видавництво «Закрпаття», Ужгород, 2004. с. 40.

IRODALOM

- DUPKA György: Halottaink 1944–1959. A kárpátaljai szovjet népiirtás eddig ismert áldozatainak névsora. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 2014.
- HORVÁTH Attila: Kommunista jogalkotás 1945–1949. Forrás: <http://www.kommunizmusbunei.hu/publikaciok/kommunista-jogalkotas-1945-1949> (utolsó letöltés: 2016-11-14)
- HORVÁTH Attila: Konceptiós perek Magyarországon. Bonum publicum. 2015. november. Elérhető: http://unike.hu/uploads/media_items/15bonumpublikum11-10.original.pdf (utolsó letöltés: 2016-12-12)
- MOLNÁR D. Erzsébet: Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió hadifogoly- és munkatáboraiiban (1944–1953). PhD értekezés, kéziratban. Debreceni Egyetem, BTK, 2015. 66. o. Elérhető: https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/217124/dolgozat_Molnar_D._E.pdf (utolsó letöltés: 2016-12-15)
- SZAMBOROVSKYNÉ NAGY Ibolya: „Amiről sokáig beszélni sem volt szabad.” Lapok Nagyberég meg nem írt történelméből. In: MOLNÁR D. Erzsébet – MOLNÁR D. István (szerk.): A kommunizmus áldozatai, rehabilitációs alternatívák Kelet-Közép Európában. Nemzetközi tudományos konferencia anyagai Beregszász, 2015. november 20–21. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász, 2016.
- История городов и сёл Украинской ССР. Закарпатская область. Институт истории Академии наук УССР, Киев, 1982.

**A KÁRPÁTALJAI NÉMETSÉG SZOVJET
HADIFOGOLYTÁBOROKBA HURCOLÁSA ÉS INTERNÁLÁSA
(1944–1946)**

**DRAGGING AWAY TO SOVIET POW CAMPS AND
INTERNMENT OF TRANSCARPATHIAN GERMANS
(1944–1946)**

MOLNÁR D. Erzsébet⁶²⁷

RESUME

At the end of the World War II took place the most tragic events of the Transcarpathian Germans. According to the Doctrine of Collective Guilt the consequences of the lost World War for thousands of people belonging to these ethnics there were deportations and forced labor. The Soviet will to punish the German nations was also obvious in the case of Transcarpathia, as Stalin decided to attach this territory to the Soviet Union. Systematic, ruthless imposition of the Soviet regime began in Transcarpathia in October 1944, when the soldiers of the Soviet Army, exactly the 4th Ukrainian Front appeared in the region. The aim of the paper is to present the main aspects of the deportations and forced relocations of German civilian population from Transcarpathia in 1944-1946.

Az 1941-es népszámlálási adatok szerint a német nemzetiségű lakosság száma Kárpátalján 13 222 fő volt.⁶²⁸ (1. ábra) Egyes források szerint ez a szám 1946-ra 10 600 főre csökkent.⁶²⁹ Más kútfők ettől lényegesen kevesebbre, mindössze 2338 főre teszik a régióban megmaradt németiség számát.⁶³⁰ A német etnikum fogyatkozásának egyik oka volt, hogy 1944 őszére, a Vörös Hadsereg bejövetele előtt egy részük elhagyta Kárpátalja területét. A német lakosság számbeli csökkenésének másik oka az 1944

⁶²⁷ A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A project az Európai Szociális Alap tárfinanszírozásával valósul meg.

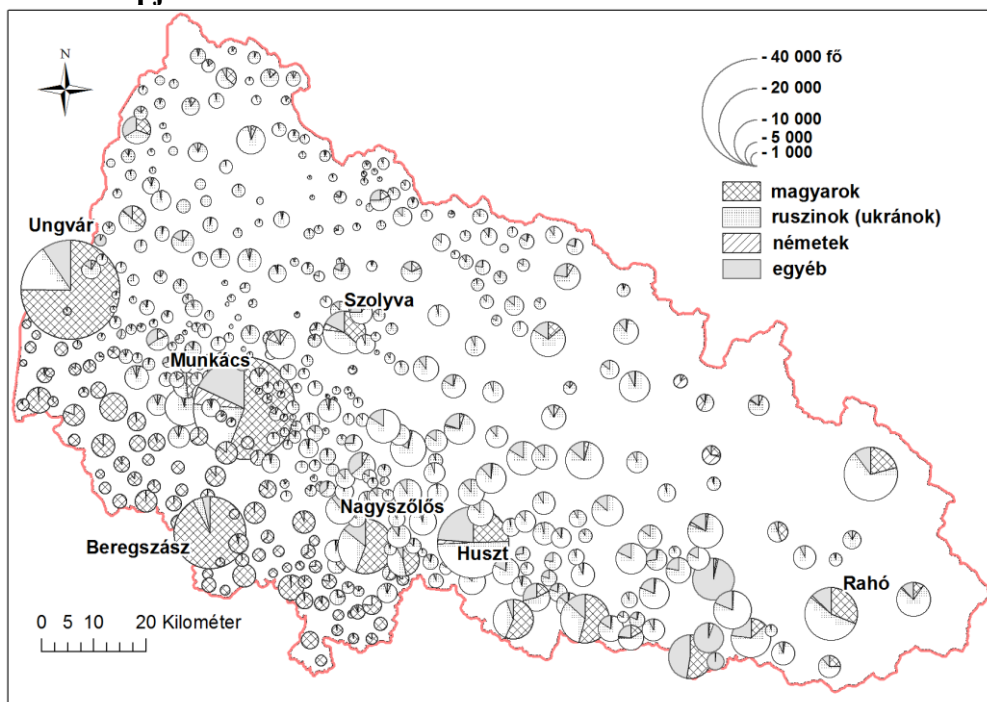
⁶²⁸ MOLNÁR József – MOLNÁR D. István: Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében. Beregszász, Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Tanszakköztanácsa, PoliPrint, 2005. 18.

⁶²⁹ KOCSIS Károly: Kárpátalja mai területének etnikai térképe. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Kisebbségkutató Intézet, 2001.

⁶³⁰ ЛЕВЕНЕЦЬ Ю. (гол. ред. кол.): Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ, Національна Академія Наук України – Інститут політичних і етнонаціональних Досліджень імені І.Ф. Кураса, 2008. 648.

végén–1946 elején végbemenő, szovjetek által irányított, három szakaszból álló deportálási hullám volt.

1. ábra. Kárpátalja nemzetiségi összetétele az 1941-es népszámlálás adatai alapján

Szerkesztette: Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István

Forrás: Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880 – 1941). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1996., Kocsis Károly: Kárpátalja mai területének etnikai térképe. Magyar Tudományos Akadémia, Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2001.

A kárpátaljai németiség deportálásának első szakasza – a magyar nemzetiségű férfilakosság elhurcolásával egyetemben – a 0036. parancs keretében történt meg. Ennek előzménye volt, hogy 1944. november 13-án ülésezett a Kárpátalját megszálló 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa, ahol meghozták az akkor még szigorúan titkos 0036.számú parancsot: „Össze kell írni mindazokat a 18-50 éves korú német és magyar nemzetiségű hadköteles személyeket, akik jelenleg a felszabadított Kárpátontúli Ukrajna területén élnek [...] A katonai parancsnokok a jegyzékbe vételkor kötelesek az érintettek tudomására hozni, hogy november 18-án ismét kötelesek megjelenni [...] A felszabadított Kárpátontúli Ukrajna területén élő

személyeket külön osztagokban, listák szerint, konvoj alatt hadifogolygyűjtőhelyre kell irányítani.”⁶³¹

November 13-án megjelent a Városparancsnokság 2. számú parancsa felzetű falragasz, amely minden településen hirdette a 18–50 év közötti magyar és német nemzetiségű férfilakosság jelentkezési kötelezettségét. A parancs tartalmazta továbbá azt is, hogy abban az esetben, ha valaki nem tesz eleget a jelentkezési kötelezettségnek, akkor haditörvényszék elé kerül.

Ezután megkezdődött az emberek tömeges összegyűjtése, amelynek különböző településeken különböző módszereit alkalmazták a szovjet hatóságok. A 0036. számú parancsnak az volt a lényege, hogy 1944. november 14–16. között a városok és nagyobb települések katonai parancsnokai vegyék nyilvántartásba azokat a 18–50 év közötti német és magyar nemzetiségű hadköteles, polgári személyeket, akik Kárpátalja területén élnek, és nyilvántartásba vétel során mindenkit tájékoztattak arról, hogy november 18-án kötelesek másodszor is jelentkezni. Szakértői vélemények szerint a letartóztatandó személyek többsége, akik november 16-án benyújtották igazolványaikat, abban a hitben, hogy csak egyszerű nyilvántartásba vételről van szó, november 18-án csak azért mentek el a jelentkezési helyükre, hogy visszavegyék azokat. Arra azonban már nem volt lehetőségük, hogy hazamenjenek személyes holmijukért, élelemért vagy azért, hogy búcsút vegyenek hozzátartozóiktól. Miután ellenőrizték adataikat, már csak kísérettel vonulhattak ki az utcára.⁶³²

A deportálandó férfiak összegyűjtését több településről is megkönnyítette az a körülmény, hogy közvetlenül a szovjet csapatok bevonulása vagy a front elvonulása után kivezényelték őket különböző közmunkákra, hidak, utak, vagy Munkács esetében a repülőtér építésére. Munkácson és környékén, amikor 1944 novemberének közepén kidobolta a kisbíró, hogy három napra elegendő élelemmel a 18–50 év közötti férfiaknak a megadott helyen jelentkeznie kell, hogy részt vegyenek a helyreállítási munkákban, a várpalánki, váraljai és munkácsi férfiak egy ideje kinn dolgoztak a munkácsi katonai reptéren, ugyanis 1944. november 1-től az NKVD-sek embereket toboroztak a repülőtérre dolgozni. Főleg magyarok és németek dolgoztak itt. Tehát, amikor novemberben megjelent a felszólítás, hogy minden 18–50 év közötti férfilakos köz- illetve helyreállítási munkára

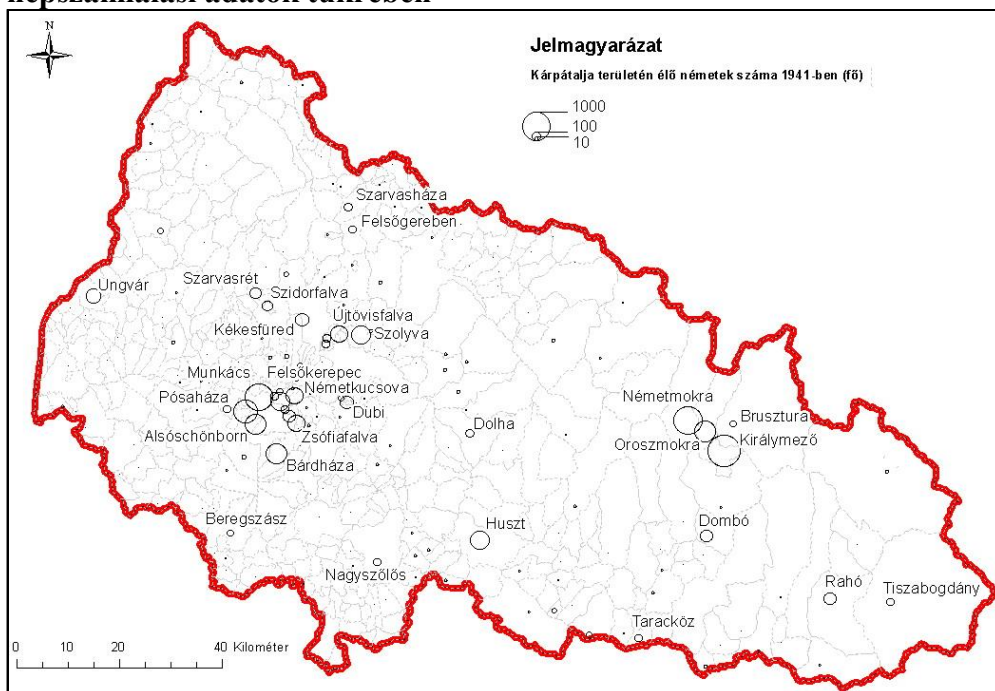
⁶³¹ Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–1955 рр. Архівні документи і матеріали. Упорядник – О. М. КОРСУН. Редакційна колегія: І. І. КАЧУР (голова редколегії), Б. О. ГВАРДІОНОВ, Ю.Ю. ДУПКО, З. М. КІЗМАН, О. М. КОРСУН (керівник ред. - видав. гр.), І. Ю. КОРШІНСЬКИЙ, М. Д. МІСЮК, М. В. ОЛАШИН, О. М. РІШКО, А. М. ФУКС, С. В. ШАЛДА. Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», Ужгород, 2012. 164–165., A parancs szövegét magyar nyelven közli: DUPKA György: Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Ungvár - Budapest, Patent - Intermix, 1993. 1–5.

⁶³² DUPKA György – KORSZUN Alekszej: A „malenykij robot” dokumentumokban. Ungvár–Budapest. Intermix Kiadó, 1997. 16–18.

köteles jelentkezni a Rákóczi-kastélyban, ők joggal hitték, hogy most is hasonló munka következik. November 18-án, a gyülekezés napján, a repülőtérén dolgozók közül különválasztották a magyar és német férfiakat más nemzetiségektől és a kastélyba hajtották őket. A magukat szlováknak, vagy ruszinnak vallókat hazaengedték. Ekkorára már sok, idézést kapott, vagy önként jelentkező férfi volt szintén a kastély udvarán és 19-én reggel indították el a gyalogos menetoszlopokat a Latorca mentén Szolyvára, majd tovább.⁶³³

A régió német etnikuma egyrészt Munkács és környéke köré koncentrálódott, tehát őket először a munkácsi katonai reptérre vezényelték ki dolgozni, majd onnan, egy tagban irányították őket a városi gyűjtőhely felé. A kárpátaljai németiség másik gócpontja Királymező, Németmokra és Oroszmokra környékére tehető, ahol jellemzően a kisbíró általi kidobolás volt a toborzás módja (2. ábra).

2. ábra. Kárpátalja területén élő németek száma az 1941-es népszámlálási adatok tükrében

Szerkesztette: Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István

Forrás: Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1996.

⁶³³ STARK Tamás: „Budapest felé fordultak védelemért...” In: FEDINEC Csilla–VEHES Mikola (szerk.): Kárpátalja 1919-2009: történelem, politika kultúra. Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. 249.

Az összegyűjtött férfiak első gyalogos menetoszlopait 1944. november 18-án indították útnak a szolvyvai gyűjtőtábor irányába. A néhány napig tartó út során az éjszakákat fűtetlen épületekben, vagy a szabad ég alatt töltötték a novemberi hidegben. Mindennek következtében sokan már betegen, megfázva, tüdőgyulladással érkeztek meg Szolvyvára, ahol a hideg, az éhezés és a járványos megbetegedések miatt a legyengült foglyok tömegével haltak meg. A fogvatartás embertelen körülményei miatt egyes vélemények szerint itt pusztult el a legtöbb kárpátaljai magyar.⁶³⁴ A szolvyvai megpróbáltatásokat túlélte deportáltaknak további nehézségekkel kellett szembenézni: Szolvyváról tovább hajtották őket keresztül az Uzsoki-hágón egészen Sztarij Szamborig, vagy Novij Szamborig, ahol marhaszállító vagonokba zsúfolva tovább szállították őket a Szovjetunió különböző lágereibe. A Szolvyváról gyalogmenetben hajtott, útközben egy-egy állomáson tovább dolgoztatott foglyok sorsát tovább nehezítette, hogy a szovjet katonák elvették a jó állapotban lévő lábbelijüket, felsőruházatukat.

A Szolvyvára irányított deportáltak létszáma vonatkozó adatokat szolgáltat Fagyejev vezérőrnagynak, a 4. Ukrán Front hátszágának ellenőrzésével megbízott NKVD-osztagok parancsnokának és Boszij ezredesnek 1944. december 17-én kelt jelentése, azonban a hadkötelesként deportált német és magyar nemzetiségű személyekre vonatkozóan csak összesített adatokat kapunk: „A front katonai tanácsa 1944. november 13-i 0036. sz. határozatát végrehajtva, a hadtápterületet fedező NKVD-csapatok Kárpátontúli-Ukrajna területén elkülönítették az ellenség ott megtelepedett tiszteit és sorkatonáit, a német és magyar hadköteles személyeket, a magyar csendőrség csendőreit, a rendőrség tisztviselőit és hadifogoly-gyűjtőhelyekre irányították őket.⁶³⁵ A jelentésben külön csoportokba szedve szerepelnek a tisztek, a katonák, a hadköteles személyek, illetve a csendőrök és rendőrök. Az összegyűjtött németek számát illetően a dokumentum a katonák között 60 főt, a hadköteles személyek közül 68 főt, a csendőrök és rendőrök között pedig 1 főt német nemzetiségűként tüntet fel.⁶³⁶ A forrás a továbbiakban utal arra, hogy az NKVD-osztagok a települések és erdős vidékek átfésülésekor az arcvonal mögötti területen november 18–december 16. között további személyeket vettek őrizetbe, köztük: 6319 katonát és tisztet, 1179 német és

⁶³⁴ BOTLIK József–DUPKA György: Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991. Mandátum–Universum, 1991. 55.

⁶³⁵ КОРСУН О.М. (упорядник) – КАЧУР І.І. (голова редколегії), 2012. 165–166., DUPKA György: A mi Golgotánk. A kollektív bűnösség alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. (A 4. Ukrán Front Katona Tanácsa határozatainak végrehajtása NKVD-jelentések tükrében 1944–1946). Szolvyvai Emlékparkbizottság, Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2012. 46.

⁶³⁶ A dokumentumot magyar nyelven először közreadta: DUPKA Gy.–KORSZUN A. 1997. 74.

magyar hadköteles személy, valamint 9 rendőrt és csendőrt,⁶³⁷ a magyar és német nemzetiségűek viszont – a jelentésnek eme részében – nincsenek egymástól elkülönítve. A jelentés végén összesítő adatok szerepelnek, amelyek szerint „1944. november 18-tól december 16-ig az NKVD-osztagok 22 951 embert tartóztattak le és továbbították hadifogolytáborba, köztük: 14 202 katonát és tisztet, 8 564 német és magyar nemzetiségű hadkötelest, 185 csendőrt és rendőrt. A hadtápterület megtisztítására indított akció folytatódik.”⁶³⁸

Mindeközben, 1944 novemberében Munkácson került sor arra az összejövetelre, amely a népbizottságok első kongresszusa néven vonult be Kárpátalja történetébe, és ahol a jelenlévő képviselőkkel megszavaztatták a terület egyesülését – vagy a szovjet narratíva szerint „újraegyesülését”⁶³⁹ – Szovjet-Ukrajnával. A régió német etnikumát – a magyarokkal együtt – a dokumentum „Kárpátontúli Ukrajna népeinek” örök ellenségeiként jelöli meg.⁶⁴⁰ A későbbiekben is ebben a szellemben bántak az említett etnikumokkal.

A kárpátaljai német etnikumot ért második deportálási hullám azoknak az elhurcolásoknak a keretében zajlottak, amelyek a Szovjetunió Állambiztonsági Bizottságának 7161. számú parancsa alapján a Kelet- Közép Európában élő némettség egészét érintette. A szovjet vezetés 1944. december közepén rendelte el a Vörös Hadsereg által „felszabadított” európai területek német etnikumú lakosainak nyilvántartásba vételét azzal a szándékkal, hogy – a Szovjetunió világháború utáni munkaerő-szükségletére hivatkozva – munkatáborokba vigyék a német nemzetiségű, munkaképes lakosokat. További indokként szerepelt az a vád, hogy a „németek ellenségesen viszonyulnak a Vörös Hadsereghez, és ellene kém-felderítő munkát folytatnak.”⁶⁴¹

1944. december 16-án a némettség összegyűjtése tervezetének kidolgozásával megbízott Berija benyújtotta Sztálinnak a Románia, Bulgária, Jugoszlávia, Csehszlovákia és Magyarország területén élő 17-45 év közötti

⁶³⁷ Uo. 74.

⁶³⁸ Uo. 73–75.

⁶³⁹ Annak ellenére, hogy Kárpátalja sohasem képezte részét sem a birodalomnak, sem pedig Ukrajnának, a szovjet hatalom képviselői mégis úgy tüntették fel, mintha a terület újraegyesülne a Szovjetunióval. A napjainkban is hivatalosan használt „vozjednannya”, „újraegyesítés” fogalom kezdettől fogva politikai –ideológiai töltésű, híján van minden logikának, hiszen a mai Kárpátalja területe soha nem tartozott Ukrajnához. Az „újraegyesítés” elmélet követői szerint a magyar honfoglalók leigázták az itt élő szlávokat, akikkel az ukránok genealógiai azonosságot és folyamatosságot tételeznek fel. Lásd pl. BOTLIK József: *Egestas Subcarpathica*. Adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX. és XX. századi történetéhez. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 2000. 285.

⁶⁴⁰ Kárpátaljai Állami Levéltár (KÁL), P-14. fond, op. 1., od.zb. 1 „a”.

⁶⁴¹ DUPKA Gy. 2012. 82.

német nemzetiségű férfiak és 18-30 év közötti német nemzetiségű nők internálásának ütemtervét.⁶⁴² Másnap, december 17-én a rendelet Csehszlovákiára vonatkozó kivonatát megkapta a kárpátaljai területet is megszálló 4. Ukrán Front parancsnoka, Petrov tábornok, akit utasítottak, hogy mint a front parancsnoka, rendelkezzen a németek mozgósításáról.⁶⁴³ Az NKVD feladata volt a gyűjtőtáborok megszervezése, a mozgósítottak befogadása, a menetoszlopok kialakítása és útnak indítása, illetve az út közbeni őrzés biztosítása.

Figyelemre méltó a határozatnak az a pontja, amely engedélyezte, hogy a németek összesen 200 kg meleg ruhát, fehérneműt, ágyneműt, edényt és 15 napra elegendő élelmiszert vigyenek magukkal. Ennek a valószínűsíthető oka a magas halálozási arány volt a korábbi elhurcolások folyamán, ugyanis az 1944. november 18-án elhurcoltaknak mindezt nem tették lehetővé, és mivel a németek elsősorban munkaerőt jelentettek a szovjeteknek, minél jobb kondícióban kellett elérniük a táborokat.⁶⁴⁴

1944. december 20-án az NKVD vezetése megküldte az „útmutatót” a 4. Ukrán front hadseregparancsnokainak a helyi német lakosság internálásának megszervezésével kapcsolatban. A Szovjetunió Állambiztonsági Bizottságának 7161. számú parancsa alapján tájékoztatták az internálás helyi lebonyolításával megbízottakat, hogy Csehszlovákia „felszabadított” területein össze kell gyűjteni és szovjeunióbeli munkára irányítani a német nemzetiségű, munkaképes 17-45 közötti férfi- és a 18-30 év közötti női, származásukra vagy vagyoni helyzetükre való tekintet nélkül. A menetrendet illetően a december 23–26. közötti időszak volt kijelölve a kijelölt korhatárba tartozó személyek regisztrálására, majd a felszólítás napjától számítva öt napot adtak a mobilizálandó személyeknek a felkészülésre, 1945. január 3-án pedig valamennyiük megjelenése a kijelölt állomáson kötelező volt. Az internálást irányítók figyelmét felhívták, hogy minden internált vigyen magával két-három pár lábbelit, meleg felső ruházatot, nem kevesebb, mint három váltás fehérneműt, ágyneműt, matracot, takarót, edényeket, evőeszközt maximum 200 kg-ig.⁶⁴⁵

Ennek fényében 1944. december 21-én a 4. Ukrán Front katonai tanácsa meghozta a 00520. számú határozatát a „felszabadított” Csehszlovákia területén tartózkodó, 17–45 év közötti munkaképes német férfi

⁶⁴² Uo. 83.

⁶⁴³ Uo. 83.

⁶⁴⁴ BOGNÁR Zalán: Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról Szovjetunióbeli kényszermunkára 1944 / 45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra. In BOGNÁR Zalán (szerk.): Malenkij robot. „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2009. 42.

⁶⁴⁵ КОРСУН О.М. (упорядник) – КАЧУР І.І. (голова редколегії), 2012. 68.

és 18–30 év közötti munkaképes német nő mobilizálásáról és internálásáról. A mobilizálás nem vonatkozott azokra a nőkre, akiknek hét éven aluli gyermekük volt, akiknek a felügyeletét nem tudták kire bízni, illetve azokra a mozgássérültekre vagy betegek, akik orvosi igazolással tudták bizonyítani, hogy nem munkaképesek.⁶⁴⁶

A határozatot közzétevő, a kárpátaljai németiség deportálásával foglalkozó kutatók megjegyzik, hogy a 00520. számú parancs azokra a németekre vonatkozott, akiket kihagytak az első, a 0036. számú határozat alapján történő deportálási hullámból. Kiemelik azt is, hogy a parancsban hangsúlyozottan szerepet kapó felszólítás, amely 200 kg-nyi meleg ruha, ágybeli, szükségleti cikkek és élelem vitelére vonatkozott, egyfajta követelésként jelent meg a hatóságok részéről azon német családok irányába is, akiknek családtagjait már az előző hullámban, még novemberben elvitték, vagy már meg is haltak valamelyik lágerben.⁶⁴⁷

A 4. Ukrán Front katonai tanácsának rendelkezésére Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa 1944. december 22-én körlevelet adott ki a körzeti és helyi népbizottságok számára a német nemzetiségű lakosság mozgósításáról. A körlevél szintén tartalmazta a korábban már elhurcolt németek otthon maradt családtagjaira vonatkozó felszólítást a szükségleti cikkek és az élelem összegyűjtésére vonatkozóan, illetve figyelmeztetett, hogy aki nem jelentkezik, le lesz tartóztatva és haditörvényszék elé állítják. Az újonnan felszólítottaknak december 22–25. között kellett jelentkezni. A körlevélben szintén szerepelt, hogy az élelem, ruhanemű és egyéb személyes holmi összegyűjtésére vonatkozó kötelezettség a már korábban elhurcolt németek családtagjaira is vonatkoznak: „Az 4. Ukrán Front katonai tanácsa elrendelte a német lakosság részleges mobilizációját.

Állampolgárságtól, vallási hovatartozástól vagy szociális helyzettől függetlenül mobilizálандóak az alábbi kategóriákba tartozó német nemzetiségű személyek:

1. 17–45 év közötti férfiak
2. 18–30 év közötti nők.

Akik a fentebb ismertetett mobilizációs feltételek alá esnek, kötelesek megjeleníteni regisztráció céljából 1944. december 22–25. között a körzeti, vagy városi népbizottságok által kijelölt helyszíneken.

A mobilizációs feltételek alá eső személyek magukkal kell, hogy hozzanak 2-3 pár lábbelit, meleg felső ruházatot, legalább három váltás alsóneműt, 3 váltás ágyneműt és ágybelit (takaró, párna, matrac), bögrét, tálat, kondért, edényeket, tányért kést, villát, kanalat, fogyasztási cikkeket összesen 200 kg-ig, 15 napra elegendő élelmiszert.

⁶⁴⁶ Uo. 166–168.

⁶⁴⁷ Uo. 68.

Azon németek családtagjai, akik még ezen mobilizációs parancs meghirdetése előtt kerültek katonai munkaszolgálatra és a jelen mobilizációs parancs követelményének megfelelnek, kötelesek a rokonaik számára a szükséges eszközöket és élelmiszersomagot behozni.

Azok a személyek, akik nem jelennek meg a regisztráción vagy a gyűjtőpontokon, le lesznek tartóztatva és hadbíróság elé kerülnek, ahol hadi törvények szerint, háborús viszonyoknak megfelelően lesznek elítélve.

A körzeti és városi népbizottságok közreműködnek, hogy segítsék a 4. Ukrán Front katonai tanácsát a mobilizáció sikeres végrehajtásának lebonyolításában.

Azon németek ingó és ingatlan vagyonát, akik távozásával nem marad otthon családtag, a városi és körzeti bizottságok kötelesek állami igazgatás alá venni, így mentve meg a pusztulástól. A lefoglalt vagyontárgyak további sorsáról a későbbiekben lesz rendelkezve.”⁶⁴⁸

A dokumentum is ékes példája annak a már többször hangoztatott véleménynek, miszerint a deportálások menetrendjét Moszkvában írták, illetve a forrást feltáró kutatók – Korszun Alekszej és Dupka György – is hangsúlyozzák, hogy az iratot az NKVD vezetése fogalmazta meg és a Turjanica vezette Néptanács feladata volt annak lefordítása és továbbítása a körzeti népbizottságokhoz. A Kárpátaljai Területi Állami Levéltárban található, kézzel írott változat bizonyítja, hogy valóban orosz nyelvből fordított forrásról van szó.

A körzeti népbizottságok pedig a közigazgatásilag alájuk rendelt népbizottságokhoz továbbították a körlevelet. A nagyszülősi körzeti bizottság például férfiakra és nőkre egyaránt 17–45 év között jelöli meg a korhatárt és december 26-ig szabja meg a jelentkezési határidőt: „Elrendeljük, hogy hívjanak be a nagyszülősi katonai parancsnokhoz regisztrálás céljából minden, a településükön élő német nemzetiségű 17 és 45 év közötti női- és férfilakost 1944. december 26-ig.

Németnek számít minden olyan lakos, akinek az apja német nemzetiségű. E parancs értelmében jelentkezni kötelesek azok a német nemzetiségű nők is, akiknek a férjük nem német nemzetiségű.

Elrendelem, hogy az alább található minta szerint azonnal készítse el a településén élő 17–45 év közötti német lakosság listáját, nemi hovatartozástól függetlenül. A jegyzéket 1944. december 26-ig kötelesek leadni, vagy jelenteni, ha nem él adott településen német nemzetiségű lakos.

A parancs nem teljesítése hadbíróságot von maga után. A parancsot nem teljesítő személyen kívül bírósági eljárás alá kerül helyi népbizottság elnöke és tikára is. A dokumentumban meghatározzák, hogy német nemzetiségűnek számít az a személy, akinek az édesapja német, illetve a

⁶⁴⁸ KÁL, P–14. fond, op. 1., od.zb. 52. 1–2.

jelentkezést kötelezővé teszik azon német származású nők számára is, akik nem német nemzetiségű férfihoz mentek feleségül.”⁶⁴⁹

Alekszej Korszun, volt KGB-s ezredes ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy bár a dokumentum eredeti, orosz nyelven 1944. november 22-re van dátumozva, tartalma szerint viszont a Szovjetunió Államvédelmi Bizottságának 7161. számú parancsán alapuló, a kárpátaljai németiséget is érintő, 1944. december végi deportálásokra vonatkozik.⁶⁵⁰ A kutató a hibás dátumozást annak tudja be, hogy november végén a 4. Ukrán Front parancsnoksága pontosan az említett napokban tervezte a „Vörös Hadsereg ellenségeként tevékenykedő” vidék német lakosságának a deportálását. A rendelkezésre álló adatok alapján – a regisztrációról jelentést tevő Levitin ezredes szerint – Kárpátalja közel 70 településén összesen 2375 német lakost vettek nyilvántartásba.⁶⁵¹ A kijelölt életkorú németiség összegyűjtésével megbízott Fagyjev vezérőrnagy 1944. december 5-i, Apolonov helyettes belügyi népbiztosnak írt, 10/00514. számú jelentésében viszont már arról számolt be, hogy a terület 93 településén összesen 4355 német nemzetiségű személy tartózkodik, akik közül 1876-an 16-50 év közöttiek.⁶⁵²

A regisztrálás után a behívottakat hazaengedték azzal az utasítással, hogy 29-én ismét jelentkezzenek útra készen, megfenyegetve őket, ha nem teszik, akkor a szüleiket viszik el. „Jöttek minden házba és összeírták az embereket. Csináltak egy listát és minden nap mentek és ellenőrizték, hogy ott van-e, nem-e tűnt el. És utána csak jöttek és Munkácson a Rákóczi kastélyba egy terembe összegyűjtötték minket és két vagy három napig voltunk éjjel-nappal a földön. Rettenetes volt! És akkor újév előtt, karácsony után, már pontosan nem is tudom melyik nap, de talán 29-én... bepakoltak minket vagonokba és vittek.”⁶⁵³

A visszaemlékezők elmondása szerint az elhurcoltak között csak svábok és magyarok voltak, ruszinok nem, vagyis a szovjetek még a magyar nemzetiségűek között is találtak deportálandó személyeket.

A civilként elhurcolt németek a Szovjetunió Hadifogoly- és Internáltügyi Főigazgatósága alá tartozó táborokba, az úgynevezett Gupvilágerekbe, túlnyomó részük a Donyec-medencébe kerültek. Ismeretes, hogy a Gupvi-táborokba került foglyok jelentős részét a civilként internáltak

⁶⁴⁹ KÁL, P-14. fond, op.1., od.zb. 52. 2.

⁶⁵⁰ КОРСУН О.М. (упорядник) – КАЧУР, І.І. (голова редколегії), 2012. 169.

⁶⁵¹ DUPKA György: „Málenkij robot”-ra Kárpátaljáról. In: DR. BANK Barbara – BENKŐ Levente – DR. BOGNÁR Zsolt – DEÁK László – DR. DUPKA György – KÖTELES László – MÁRKUS Bea – DR. MURÁDIN János Kristóf – WEISS Rudolf: „Itt volt a végállomás”. Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében 1944–1949. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2015. 83.

⁶⁵² КОРСУН О.М. (упорядник) – КАЧУР, І.І. (голова редколегії), 2012. 158.

⁶⁵³ Ekschnit Margit (szül. 1926), munkácsi, málenkij robotra deportált túlélő visszaemlékezése. Az interjú készítésének időpontja: 2008. május

alkották, ugyanis a Szovjetunió nemcsak az ellenséges haderővel szemben léptek fel fegyveresen, hanem a polgári lakosság ellen is tömeges megtorló intézkedéseket hajtottak végre.⁶⁵⁴ Arról, hogy kik minősülnek hadifogolynak a szovjet vezetés szerint, információt kaphatunk a Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa által még 1941-ben jóváhagyott határozatból: „Hadifogolynak minősülnek a Szovjetunióval hadiállapotban lévő államok fegyveres erejéhez tartozó mindazon személyek, akik katonai tevékenység során estek fogságba, továbbá ezen országoknak a Szovjetunió területére internált polgári személyei.”⁶⁵⁵ A parancs és egyéb, az orosz levéltárakból előkerült dokumentumok is azt igazolják, hogy a civil foglyok megnevezése – hogy azok hadifoglyok vagy internáltak – mindig a felsőbb szervek parancsaitól függött.⁶⁵⁶

A Kárpátaljáról elhurcolt német és magyar foglyok esetében a levéltári dokumentumok szerint 1944. december 16-ig nem használták az „internált” kifejezést. A források szerint mindenkit letartóztatottként tartottak nyilván vagy úgy, mint akik a 0036. számú parancs értelmében kerültek a táborokba. Csak 1944. december 16-tól, a Szovjetunió Államvédelmi Bizottságának 7161. számú parancsának megjelenésétől kezdték el alkalmazni az „internált” vagy „hadköteles” kifejezést azokra a 17–45 év közötti német nemzetiségű férfiakra és 18–30 év közötti német nemzetiségű nőkre, akiket a parancs értelmében szállítottak lágerekbe a Szovjetunió által megszállt területekről. Rajtuk kívül azonban szintén ettől az időponttól kezdve használják az említett kifejezéseket – mintegy visszamenőleges hatállyal – a még novemberben, a 0036. számú parancs alapján összegyűjtött németekre és magyarokra is.⁶⁵⁷

A szovjet lágerekben raboskodó kárpátaljai magyar és német nemzetiségű személyek számát illetően arra a korabeli listára tudunk hagyatkozni, amelyet az akkori helyi kommunista vezetés, Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának utasítására írtak össze 1945 júliusában. A Néptanács ugyanis körlevelet adott ki a körzet bizottságok és a közigazgatásuk alá tartozó települések néptanácsi elnökeinek a hadifogoly- és munkatáborokban tartózkodó személyek összeírására vonatkozóan. Ennek előzményeként tudható be az a számtalan kérvény érkezett 1944 decemberétől a különböző

⁶⁵⁴ Lásd bővebben: POLIAN, Pavel: *Against their Will: The History and Geography of Forced Migration into the USSR*. Budapest – New York, CEU, 2004.

⁶⁵⁵ A Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa által 1941. július 1-én jóváhagyott, 1798-800. T. (Titkos!) számú határozata. In: VARGA Éva Mária (szerk.): *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941-1953)*. Moszkva – Budapest, ROSSZPEN – MKTTK, 2006.

⁶⁵⁶ BOGNÁR Z. 2009. 13.

⁶⁵⁷ ДОВГАНІЧ О. Д. – КОРСУН О. М. : Акція командування 4-го Українського фронту і військ НКВС по затриманню та ізоляції військовозобов'язаних угорців і німців Закарпаття. // Реабілітовано історією. Закарпатська область. Книга перша. Ред.кол. під кер.: РІЗАК, І.М. Ужгород, ВАТ «Видавництво Закарпаття», 2003. 58.

településekről az illetékes körzeti bizottságokhoz az elhurcolt férfiak, a hadifogolytáborban tartózkodó kárpátukránok, vagy a baloldali érzelmű, kommunista nézeteket valló internáltak hazaengedése ügyében.⁶⁵⁸ A különböző településekről érkező kérvények általános jellegzetessége, hogy az elhurcolt, lágerekben lévő férfiak hazaengedésének szükségességét a munkaerőhiánnyal indokolják, aminek okán nem tudják elvégezni a falvakban a munkálatokat, teljesíteni a különböző kötelezettségeket, amiket kiszabtak rájuk.⁶⁵⁹

1945 nyarán tehát a kárpátaljai honosságú, szovjet fogságban tartózkodó személyek jegyzéke valamennyi településen elkészült, amely szerint 28 098 kárpátaljai lakos raboskodott hadifogoly-, illetve munkatáborban.⁶⁶⁰ A névjegyzékbe mindazon személyek bekerültek, akik az adott időpontban szovjet lágerekben tartózkodtak: a civil deportáltak és hadifogolyként szovjet fogságba esett egyének egyaránt. A körlevél szerint a listának tartalmaznia kellett a hadifogoly, vagy internált nevét, születési évét és helyét, lakhelyét, illetve a láger helyszínét, ahol az illető tartózkodott. Az utolsó rubrikába értelemszerűen az a helyszín került be, amiről az adatokat szolgáltató hozzátartozóknak utolsó információként tudomásuk volt fogságba esett vagy internált rokonuk tartózkodási helyét illetően, és mivel a családtagok sok esetben nem tudták, hogy hová vitték hozzátartozójukat vagy hogy éppen melyik táborban raboskodott, ezért a láger megnevezését jelölő rovat ezekben az esetekben üresen maradt. Mivel a jegyzékben nem szerepel az elhurcolt nemzetisége, a forrás szerint nem tudjuk megállapítani a deportált német nemzetiségű személyek pontos számát.

A lista tartalmaz női neveket is, a deportált nők között kizárólag német hangzású névvel rendelkezők fedezhetőek fel, azonban a visszaemlékezők elmondása szerint az állítólagos német származásúak zöme nem beszélt németül: „1944. december 24-én a volt telefonközpont épületében gyűjtötték össze a rahói és a körösmezői fiatalokat, állítólagos német származásúakat, akiknek zöme nem is tudott németül. 1945. január 2-án teherautón vitték el őket a Volócon felállított női gyűjtőtáborba. Ott voltak 4-5 napig. Onnan tehervonattal Újhorlovkára, Donbász vidéki településre kerültek. Két hétig ment a vonat 216 kárpátaljai fiatalal. Két édesapa önként csatlakozott hozzájuk, hogy leánygyermekük ne menjenek egyedül. Az egyik Királymezőről volt. A vagonokban dobkályhát helyeztek el. A fiatalok élelmet, pokrócot, ágyneműt vittek magukkal, amit nem vettek el tőlük. Két

⁶⁵⁸ KÁL, P-14. fond, op. 1., od.zb. 207–210., P-14. fond, op. 1., od.zb. 204. 1., P-14. fond, op.1., od.zb.205. 1., P-14. fond, op. 1., od.zb. 206.

⁶⁵⁹ Lásd pl a Nagyberegi Községi Tanács kérvényét. CSATÁRY György: Az 1944-es elhurcolás a Területi Állami Levéltár anyagainak tükrében. *Évgyűriük '90.* Irodalmi, művészeti és társadalompolitikai kiadvány. Kárpáti Kiadó, Ungvár, 1991. 80.

⁶⁶⁰ KÁL, P-14. fond, op. 1., od. zb. 215–232.

hétig saját koszton éltek. Egy hét múlva Dnyepropetrovszkban fürdőbe vitték a társaságot, mivel eltetvesedtek. Ott kaptak először meleg ételt. Barakkokban kaptak szálláshelyet. Aztán egy régi lóistálló lett az otthonuk. A vasárnapok poloskairtással teltek. Eleinte romeltakarítást, majd bányamunkát végeztek. 1945 szeptemberében kitört a tifuszbajjárvány a lágerben, ekkor sokan meghaltak... A kárpátaljai nők zöme csak 1949 őszén térhetett haza. [...] Schmolneuer Jolán is a listán volt, de útközben rosszul lett, így Bocskón elengedték. Helyette az oroszok az utcán elfogtak és az autóra tettek egy Kulinyák Babi nevezetű kislányt. Szegény könnyű ruhában volt, félcipőben, hajadonfőtt, nem volt német származású. Szegény édesanyja, amikor meghallotta, hogy mi történt, pongyolában, papucsban szaladt az autó után sírva, jajveszékelve. Borzasztó emlékek ezek, a félelem görcse még ma sem oldódott fel teljesen.”⁶⁶¹

Valamennyi deportált nőt Nova Horlivkára, a Donyec-medencei bányavárosba szállították, ahol néhány hetes kiképzés után a szénbányákban kellett nehéz körülmények között dolgozniuk két-három éven át.⁶⁶² „Engem beosztottak ilyen szénmosásra. Nem mi mostuk, hanem hoztak ilyen gépeket. Szalagon ment a szén és nekem ott kellett állnom, és ha ledobta a szenet, akkor azt vissza kellett dobni a szalagra.”⁶⁶³ Valamennyi deportált nő, akinek a fizikuma bírta, valamilyen bányai munkafolyamat elvégzésére volt beosztva: „Ott dolgoztam ahol a szenet égetik, kokszot, azt kellett felhányani és vitték el. Éjszaka dolgoztunk.”⁶⁶⁴

A kárpátaljai németiséget ért harmadik deportálási hullám „előfutáraként” fogható fel az az 1945. augusztus 4-én, a Turjanica vezette Néptanács által kiadott 3233. számú rendelet, amely azon németek kitelepítésére vonatkozott, akik korábban elmenekültek a német–magyar haderővel, majd visszatértek Kárpátalja területére. A kitelepítést az NKVD szervei, illetve a körzeti népbizottságok végezték. A rendelet értelmében a kitelepítendő egyének vihetek magukkal ruhaneműt, háztartási eszközöket és személyenként kétheti élelmet. Az otthon maradt ingó és ingatlan vagyonukkal a továbbiakban a körzeti népbizottságok, illetve Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának Belügyi Osztálya rendelkeztek. A kitelepítést 1945 augusztusa folyamán végre kellett hajtani.”⁶⁶⁵

⁶⁶¹ DUPKA György: Sztálini terrorakciók Kárpátalján. In: BAKURA Sándor–DUPKA György–KOVÁCS Elemér–KOVÁCS Erzsébet–MOLNÁR D. Erzsébet–TÓTH Zsuzsanna: „Otthon a könny is édes”. 1944–1955 Kényszermunkára hurcolt kárpátaljai magyarok és németek nyomában a Donyec-medencében. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 2009. 21–22.

⁶⁶² KÁL, P–14. fond, op.1., od.zb. 217. 1–9.

⁶⁶³ Ekschnit Margit (szül. 1926), munkácsi, málenkij robotra deportált túlélő visszaemlékezése. Az interjú készítésének időpontja: 2008. május

⁶⁶⁴ Straugh (Shatenpal) Teréz (szül. 1925), munkácsi, málenkij robotra deportált túlélő visszaemlékezése. Az interjú készítésének időpontja: 2009. május

⁶⁶⁵ КОРСУН О. М. (упорядник) – КАЧУР, І.І. (голова редколегії), 2012. 90.

A német lakosságot érintő harmadik deportálási hullámot legmagasabb szinten is elrendelő szovjet belügyminisztériumi rendelet 1946. január 15-én lett elfogadva, amely az 1930-as években, illetve a világháború alatt úgymond „kompromittálódott” családok kitelepítését jelentette Szibériába, a Volga-vidékre, Tyumeny megyébe, ahol javarészt erdőkitermelésre fogták őket.⁶⁶⁶ Kényszer-kitelepítés várt a Volksbund tagjaira és támogatóira, illetve az SS-tagok családtagjaira, és azokra a személyekre is, akik a visszavonuló német csapatokkal együtt Németországba menekültek, majd visszatértek otthonaikba:

„– Még nem mondta ki a mondatot, tehát Szibériába azokat vitték, akik a Volksbundban voltak?

– A legtöbbszörre. Igen, a Volksbundnak a tagjait, szóval az aktív tagjait, meg mindenkit, aki magát németnek vallotta. Én megmondom őszintén, tényleg, hát hogy kilencven százalék azokat, akik voltak a családban egy, vagy egy tag volt, és akkor ki, Szibériába.”⁶⁶⁷

A német családok kitelepítése 1946 márciusában kezdődött egy 1 969 fős csoport Tyumeny megyébe irányuló kiszállításával.⁶⁶⁸ A Lavrentyij Berija, szovjet belügyi népbiztos utasítására lebonyolított akció eredményeként az NKVD 2 670 kárpátaljai németet telepített ki Szibériába. A Volksbund vezetőit és az SS-tagokat a SZMERS kémelhárítói kivégezték.⁶⁶⁹ Kizman Zoltán, a Kárpátaljai Német Szövetség elnöke szerint összesen több mint 3 000 németet deportáltak Szibériába és Kazahsztánba.⁶⁷⁰

A kitelepítendő családokkal szekerekre rakatták ingóságuk egy részét és fegyveres kísérettel terelték őket a vasútállomásra. Megüresedett otthonaik nem maradtak sokáig gazda nélkül, mert pár nap múlva a hatalom helyi képviselői foglalták el, vagy költöztettek új lakókat beléjük.

1949. november 28-án a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége újabb rendeletet hozott, melyben megtiltotta a kényszer-

⁶⁶⁶ VEHES Mikola–MOLNÁR D. István–MOLNÁR József–OSZTAPEC Jurij–OFCINSZKIJ Román–TOKAR Marian–FEDINEC Csilla–CSERNICKÓ István: Kárpátalja évszámokban 1867–2010. Ungvár, Hoverla, 2011. 134.

⁶⁶⁷ Lesz-e Kárpátalján német újjászületés? Interjú Kizman Zoltánnal, a kárpátaljai németek Újjászületés elnevezésű megyei szervezetének elnökével. In: BAKURA S.–DUPKA Gy.–KOVÁCS E.–KOVÁCS E.–MOLNÁR D. E.–TÓTH Zs. 2009. 79.

⁶⁶⁸ Dr. Dupka György: Vádolnak a kárpátaljai túlélők és a meggyalázott holtak. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2016. 180.

⁶⁶⁹ Uo. 180.

⁶⁷⁰ Uo. 180.

kitelepítettek szülőföldjükre való visszatérését a rendelkezés megsértőit pedig 20 év kényszermunkával büntették.⁶⁷¹

Amikor a Sztálin halála után megfigyelhető enyhülés következtében, az 1955. december 13-án újabb rendeletet hoztak „a kényszer-kitelepített németek és családjaik jogi helyzetének rendezéséről, a korlátozások feloldásáról”, ezeknek a családoknak megengedték, hogy elhagyják száműzetésük helyszínét, már nem volt hová hazajönniük. Azonban a rendelet következő pontja tiltotta a korábban elkobzott vagyontárgyaik visszaadását. Mivel régi tulajdonuk visszaszerzésére nem volt lehetőségük, így a nulláról voltak kénytelenek új egzisztenciát teremteni, illetve az is jellemző volt, hogy azok a családok, amelyeknek volt rá lehetősége, a szibériai száműzetésből egyenesen áttelepültek az NDK-ba.⁶⁷²

Összegzőképpen elmondható, hogy a második világháború majd az azt követő három nagy deportálási-kényszerkitelepítési hullám következtében a kárpátaljai német nemzetiségűek száma jelentősen lecsökkent. A kárpátaljai németeknek duplán kellett viselniük a „bűnösség” terhét, hiszen náci Németország bűnei miatt a kollektív bűnösség vádja mellett a Kárpátaljának Szovjet-Ukrajnával való egyesülését hirdető manifesztumban a – a régió magyarságával egyetemben – a „kárpátontúli ukránok örök ellenségének” nevezik őket. A túlélőket Kárpátalján új jogi és közigazgatási környezet és berendezkedés fogadta, ami nemcsak hivatali nyelvváltást jelentett számukra, hanem azt is, hogy másodrendűvé váltak saját településükön. A visszatért németek helyzetét tovább nehezítette, hogy Kárpátalján a rendőrség megtagadta esetükben a lakcímbejelentést, aki pedig bejelentett lakcím nélkül tartózkodott a területen, azt megbüntették. A rendelkezésre álló adatok szerint kb. 200 olyan német nemzetiségű egyént hoztak ezáltal lehetetlen helyzetbe, akik szerettek volna visszatérni szülőföldjükre.⁶⁷³ 1959-ben a kárpátaljai rendőrséget felszólították, hogy rendezzék a lakcímbejelentés problémáját azok számára, akik igazolni tudják a lakhatási feltételeket és megfelelő jellemrajzot tudnak beszerezni a hatóságoktól. A németeknek csak 1974-től engedélyezték, hogy szabadon választhassák meg lakhelyüket.⁶⁷⁴

⁶⁷¹ OFICINSZKIJ Román: Preventív szovjetizálás. In: Fedinec Csilla–Vehes Mikola (szerk.): Kárpátalja 1919-2009. Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. 246.

⁶⁷² Lesz-e Kárpátalján német újjászületés? Interjú Kizman Zoltánnal, a kárpátaljai németek Újjászületés elnevezésű megyei szervezetének elnökével. In: BAKURA S.–DUPKA Gy.–KOVÁCS E.–KOVÁCS E.–MOLNÁR D. E.–TÓTH Zs. 2009. 79.

⁶⁷³ OFICINSZKIJ R. 2010. 246.

⁶⁷⁴ Uo. 247.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Kárpátaljai Állami Levéltár (KÁL)

PUBLIKÁLT FORRÁSOK, ADATTÁRAK

VISSZAEMLEKEZÉSEK

IRODALOM

- DUPKA György: „Málenkij robot”-ra Kárpátaljáról. In: DR. BANK Barbara–BENKŐ Levente–DR. BOGNÁR Zalán–DEÁK László–Dr. DUPKA György–KÖTELES László–MÁRKUS Bea–DR. MURÁDIN János Kristóf–WEISS Rudolf: „Itt volt a végállomás”. Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében 1944–1949. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2015.
- DUPKA György: A mi Golgotánk. A kollektív bűnösség alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. (A 4. Ukrán Front Katona Tanácsa határozatainak végrehajtása NKVD-jelentések tükrében 1944–1946). Szolyvai Emlékparkbizottság, Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2012.
- DUPKA György: Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Ungvár–Budapest, Patent–Intermix, 1993.
- DUPKA György: Sztálini terrorakciók Kárpátalján. In: BAKURA Sándor–DUPKA György–KOVÁCS Elemér–KOVÁCS Erzsébet–MOLNÁR D. Erzsébet–TÓTH Zsuzsanna: „Otthon a könny is édes”. 1944–1955 Kényszermunkára hurcolt kárpátaljai magyarok és németek nyomában a Donyec-medencében. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 2009.
- KOCSIS Károly: Kárpátalja mai területének etnikai térképe. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Kisebbségkutató Intézet, 2001.
- MOLNÁR József–MOLNÁR D. István: Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében. Beregszász, Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa, PoliPrint, 2005.
- OFICINSZKIJ Román: Preventív szovjetizálás. In: Fedinec Csilla–Vehes Mikola (szerk.): Kárpátalja 1919–2009. Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010.
- POLIAN, Pavel: Against their Will: The History and Geography of Forced Migration into the USSR. Budapest–New York, CEU, 2004.
- STARK Tamás: „Budapest felé fordultak védelemért...” In: FEDINEC Csilla–VEHES Mikola (szerk.): Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika kultúra. Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010.
- VARGA Éva Mária (szerk.): Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941-1953). Moszkva–Budapest, ROSSZPEN–MKTTK, 2006.
- VEHES Mikola–MOLNÁR D. István–MOLNÁR József–OSZTAPEC Jurij–OFICINSZKIJ Román–TOKAR Marian–FEDINEC Csilla–CSERNICKÓ István: Kárpátalja évszámokban 1867–2010. Ungvár, Hoverla, 2011.

- ЛЕВЕНЕЦЬ Ю. (гол. ред. кол.): Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ, Національна Академія Наук України – Інститут політичних і етнонаціональних Досліджень імені І.Ф. Кураса, 2008.
- ДОВГАНІЧ О. Д.–КОРСУН О. М.: Акція командування 4-го Українського фронту і військ НКВС по затриманню та ізоляції військовозобов'язаних угорців і німців Закарпаття. // Реабілітовано історією. Закарпатська область. Книга перша. Ред.кол. під кер.: РІЗАК, І.М. Ужгород, ВАТ «Видавництво Закарпаття», 2003.

A KÖTET SZERZŐI

Bocskor Andrea (Beregszász, 1978)

2002-ben szerzett diplomát a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola angol–történelem szakán, ezt követően a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola tanársegédje és az ELTE Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskolája Művelődéstörténeti programjának hallgatója. 2007-től a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tanára. Fokozatát 2011-ben szerezte meg, ezután a Főiskola Történelem-és Társadalomtudományi Tanszékének docense, a Lehoczky Tivadar Intézet vezetője. 2013-ban PhD-fokozatát az Ukrán Tudományos Akadémia Ukrajna Története Intézetében ukrainai tudományos fokozattá minősítették át, megszerezte a történelemtudományok kandidátusa címet.

Kutatási területe: imagológia, nemzetkép-kutatás, magyarságkép-kutatás, ukrán magyarságkép, ukrán–magyar kultúrdiplomáciai kapcsolatok.

2014-től az Európai Parlament képviselője.

Seres Attila (Szekszárd, 1975)

Az általános iskolát szülővárosában végezte el, majd Budapestre került, ahol a Veres Pálné Gimnáziumban érettségizett. Egyetemi tanulmányait az ELTE Bölcsészettudományi Karán folytatta történelem és orosz filológia szakpáron, 1999-ben történelem és orosz szakos egyetemi előadói és középiskolai tanári oklevelet szerzett. Doktori tanulmányait az ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszéken folytatta, doktori disszertációját 2006-ban védte meg. 1999-től 2003-ig a Magyar Országos Levéltári referense, 2003–2011 között az MTA Történettudományi Intézete tudományos munkatársa, 2011–2012-ben a Moszkvai Magyar Kulturális Központ tudományos igazgatóhelyettese, 2012–2015 között a Moszkvai Magyar Levéltéri Intézet vezetője. 2015-től ismét az MTA BTK Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa. A Magyar–Orosz Akadémiai Történész Vegyesbizottság tagja, a Magyar–Ukrán Akadémiai Történész Vegyesbizottság tudományos titkára, a Magyar–Bolgár Akadémiai Történész Vegyesbizottság alelnöke. Fő kutatási területe a magyar–szovjet politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok története 1917–1991 között.

Csiszár Imre (Hajdúnánás, 1979)

A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karán 2006-ban végzett történelemtanár, 2008-ban etnográfus, néprajztanár szakon, egyaránt jeles eredménnyel. Egyetemi évei alatt specializáció keretében ismerkedett a hadtörténelemmel és a muzeológus szakma rejtelmeivel. 2010-ben pedagógia szakot is végzett, de akkor már érdeklődése középpontjában a tudományos munka állt. Kutatásainak fő iránya a XX. századi magyar agrártörténethez

kapcsolódik. A második világháborút követő földosztás és a nem sokkal később kezdődő kollektivizálás mezőgazdaságra gyakorolt hatása mellett azonban behatóan foglalkozik a totális diktatúrák működésével és az 1950-es években elszabaduló állami terrorral. Szülővárosában, Hajdúnánáson 2011. november 3-án nyílt meg a Móricz Pál Városi Könyvtár és Helytörténeti Gyűjtemény kiállítótermében *Kitaszítottak* címmel az az állandó történelmi kiállítás, amelynek létrehozásában és megszervezésében központi szerepet vállalt. 2015-ben sikeresen védte meg *Agrártermelés és agrártársadalom Hajdúnánáson az 1930-as évek második felétől az 1970-es évek végéig* című doktori értekezését. Jelenleg a Debreceni Egyetem Kollégiumi Igazgatóságát vezeti és a megkezdett kutatások által kijelölt úton haladva igyekszik mindig újabb ismeretekkel gazdagítani a hazai történettudományt. Eredményeit szakmai folyóiratokban folyamatosan publikálja és tudományos konferenciákon tartott előadásaiban rendszeresen ismerteti.

Fodor Gusztáv (Dercen, 1975)

Református lelkész, PhD hallgató. 1997-ben szerezte diplomáját, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karán, lelkészi szakon. Elsődleges kutatási területe a szovjet egyházellenes politika erőterébe került Kárpátaljai Református Egyház 1944–1991 közötti szolgálatának feltárása. Az élő kárpátaljai református közösségek szellemi kincseit, és az évszázadok során kialakult egyházi szerepvállalást a pártállami diktatúra teljesen felszámolta. Kárpátalja szovjetizálása a zsarnokság mindenütt jelen való uralmát juttatta uralomra. Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* c. remekművéből tudjuk, hogy a zsarnokságnak az a természete, hogy nemcsak a börtönökben, nemcsak a vallató szobákban, hanem a zsarnokság a mártírjaink sírjánál is ott áll, és jogot formál arra, hogy megmondja, hogy kik is voltak Ők. A málenkij robot alatt elhurcolt kárpátaljai református magyar férfiak tízezrei és a letartóztatott református lelkészek elleni koncepciók perek ítéletei ennek a zsarnoki állításnak a torz és a teljes igazságot nélkülöző szomorú bizonyítékai. Fodor Gusztáv Istentől kapott kötelességének érzi, hogy az igazság kimondásának tudományos igényével ellentmondjon a zsarnokságnak. Ötletgazdája és alapítója a 2015 decemberében Nagymuzsalyban megalakuló Narancsik Imre Kutatói Műhelynek, melynek legfőbb célja a kárpátaljai reformátusság közel 500 éves múltjának, egyház-, és gyülekezettörténetének tanulmányozása, illetve a vonatkozó kutatások segítése.

Ötvös István (Budapest, 1972)

2000-ben végzett a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán, történelem–magyar nyelv és irodalom szakon. 2007-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájában doktorált. 1999 óta a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történelem, politológia és nemzetközi tanulmányok szakán tanít, 2013-tól a Jelenkortörténeti Tanszék tanszékvezetője. 2011-től a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemen megbízott előadó. 2014-ben a Magyar Országgyűlés a Nemzeti Emlékezet Bizottsága tagjává választotta. Kutatási területe az 1945–1990 közötti kommunista diktatúra, különös tekintettel a koncepciók perek, a cenzúra, a hadsereg és annak pártirányításának kérdése. 2006-tól a *Kommentár* folyóirat szerkesztőbizottsági tagja.

Janek István (Budapest, 1970)

Történész, az MTA BTK Történettudományi Intézet munkatársa. Budapesten él és dolgozik. 2010-ben szerzett PhD-fokozatot a Pécsi Tudományegyetemen. Disszertációjának témája a szlovák–magyar diplomáciai kapcsolatok 1939–1945 között. Kutatási területe a XX. századi Kelet-Európa és a kisebbségi-nemzetiségi kérdés története. Munkahelyén ezen belül és túlmenően több témakörrel is foglalkozott, ezek közül legfontosabbak a csehszlovák–magyar diplomáciai kapcsolatok 1918–1956 között, illetve az első bécsi döntéssel kapcsolatos kutatásai. Ezekkel kapcsolatosan, több mint 30 publikációja jelent meg a *Századok*, *Történelmi Szemle*, *Rubicon*, *BBC History* c. és más lapokban. Ezenfelül mintegy 20 publikációja jelent meg külföldi történész szaklapokban idegen nyelveken.

Ilyés Gábor (Kecskemét, 1971)

1996-ban a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskolán történelem–hittanári, majd 2003-ban a Debreceni Egyetemen történelem szakos tanári diplomát szerzett. 2003-tól a nyíregyházi Jókai Mór Református Általános Iskola történelem szakos tanára. 1999-től jelennek meg publikációi helytörténeti témában. Fő kutatási területei: Nyíregyháza emlékjeleinek története, a nyíregyházi és a megyei cserkészmozgalom története, a nyíregyházi római katolikus egyház története és a málenkij robot megyei vonatkozásai. 2013 októberétől a hetente megjelenő *Nyíregyházi Napló* hasábjain egy várostörténeti sorozatot publikál *Amiről az utcák mesélnek...* címmel. Várostörténeti kutatómunkáját 2005-ben Bencs László arany emlékéremmel, a honismereti mozgalomban végzett kiemelkedő munkáját 2007-ben emléklappal, míg a magyarság épített öröksége megőrzésében végzett kimagasló munkáját 2008-ban Podmaniczky-díjjal ismerték el.

Köteles László (Kassa, 1957)

Helytörténész, kutató, 2010-től Bauer Edit EP-képviselő asszisztense.

Kutatási területei a XX. század regionális történelme, a málenkij robot a történelmi Abaúj-Torna megye területén, történelmi és kulturális értékvédelem az etnikai határokon túl (Szepesség, Sáros). 1992-től 2010-ig a Szlovák Parlament képviselője volt, és 1997-től a Szlovákiai Magyar Társadalmi és Közművelődési Szövetség – Csemadok országos alelnöke. Fontos feladatának tekinti az értékvédelmet. Branyiszko alatt, Korontyon és Iglón sikerült megvalósítani az 1848-as honvédemlékműveket, valamint az 1848/49-es szabadságharcból származó honvédsír, vagy a volt honvédek sírjainak helyreállítását. Az első és a második világháborúban hősi halált halt magyar honvédek sírját folyamatosan számon tartják és gondozzák.

Lukáč Gábor (Királyhelmece, 1987)

Fiatal kutató, aki bodroközi kötődése révén szabadidejében annak történelmi eseményeit kutatja. Egyetemi tanulmányait a Komáromi Selye János Egyetem Tanárképző Karának történelem–magyar nyelv és irodalom szakán végezte. Szakdolgozatában a bodroközi kisközség, Kistárkány 1945–1990 közötti történelmét írja le, melyben több témakört is felölel. Többek között foglalkozik a Kistárkányt is súlyos veszteségekkel érintő málenkij robottal, a község szövetkezesítésével, a falu közösségi, sport- és kultúrtörténetével, valamint nem utolsósorban a falut is érintő rendszerváltással. Az egyetem befejezését követően sem távolodott el a történészi munkától, hiszen rendszeresen foglalkozik faluja történetével, vezeti a település krónikáját, és jelenleg is kutatást végez többek között a málenkij robot témakörében is.

Dupka György (Tiszabökény, 1952)

Történész, kiadói főszerkesztő, a Szolyvai Emlékparkbizottság felelős titkára. 1979-ben Ungváron szerzett magyar szakos bölcsészdiplomát. 2008 őszén az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Karán kulturális mediátor szakos másoddiplomát kapott. Mint elkötelezett Gulág-Gupvi kutató eddigi feltárásait, a tanulmányutak során szerzett tapasztalatait a legutóbbi két-három évben kiadott munkáiban összegezte (*Szolyva a mi Golgotánk*, 2012, „*Hova tűnt a sok virág...*”, 2013), amelyek alapot képeztek a doktori (PhD) értekezés megírásához is. 2014. szeptember 19-én a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történelemtudományok doktori iskolájában *A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben (A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa határozatainak végrehajtása az NKVD-jelentések tükrében, 1944–1946)* címmel megvédte doktori (PhD) disszertációját a legmagasabb minősítéssel. Munkáinak elektronikus változata a Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet honlapján olvasható:

www.kmmi.org.ua Online hozzáférés: <http://mek.oszk.hu/...> Legutóbbi szakmai elismerése: Lénárd Ödön Alapítvány arany Gulág-émlékérme(2017).

Szamborovszkyné Nagy Ibolya (Sárosoroszi, 1970)

1992-ben az Ungvári Állami Egyetem történelem karán végzett. Diplomázás után Ungváron, majd Nagyberegen dolgozott történelem–földrajz szakos középiskolai tanárként. 1999-től a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola óraadó, 2002-től rendes tanára lett. 2002-től az ELTE Történelemtudományi Doktori Iskolájának Kelet-Európa 19–20. századi története doktori programjában vett részt, majd 2011-ben szerzett PhD fokozatot. 2005-től a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Apáczai Csere János Könyvtárának igazgatója, s egyben az intézmény Történelem és Társadalomtudományi Tanszékének oktatója. Kutatási objektuma az 1945 utáni szovjet társadalomtörténet és oktatáspolitikai. Jelenleg mikrotörténeti kutatásokat végez Nagyberég település szovjet időszakának múltjából (a község társadalmát radikálisan átalakító deportálások, koncepciós perek, kolhozosítás tematikájában).

Molnár D. Erzsébet (Beregszász, 1979)

2002-ben a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskolán diplomázott angol–történelem szakon, ezt követően a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola tanársegédje és a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájában hallgatója, ahol 2015-ben szerzett fokozatot. Jelenleg a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Történelem- és Társadalomtudományi Tanszékének oktatója, illetve a Lehoczky Tivadar Társadalomkutató Kutatóközpont munkatársa. Kutatási területe a málenkij robot kárpátaljai vonatkozásai, illetve a kárpátaljai magyarok a donbászi munkaszolgálaton (1944–1953).

HADIFOGSÁG, MÁLENKIJ ROBOT, GULÁG
Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió
hadifogoly- és kényszermunkatáborai (1944–1953)

Nemzetközi tudományos konferencia
Beregszász, 2016. november 17–20.

HADIFOGSÁG, GULÁG, MÁLENKIJ ROBOT.
Kárpát-medencei magyarok és németek a Szovjetunió hadifogoly- és
kényszermunkatáborában (1944–1953) c. konferencia első napja
(2016. november 17.)

**Megemlékezés a málenkij robot áldozatairól.
Ökumenikus istentisztelet és emlékülés a beregszászi református
templomban.
Fáklyás emlékmenet
(2016. november 17.)**

**Megemlékezés a málenkij robot áldozatairól.
Fáklyás emlékmenet. Koszorúzás az 5. Sz. Középiskolánál és a Puskin
téri emlékműnél
(2016. november 17.)**

**Kiállítás-megnyitó:
Málénkij robot. A kárpátaljai magyarok 1944-es deportálásának 70.
évfordulója
(2016. november 17.)**

**Képek a *HADIFOGSÁG, GULÁG, MÁLENKIJ ROBOT.*
*Kárpát-medencei magyarok és németek a Szovjetunió hadifogoly- és
kényszermunkatáborában (1944–1953) c. konferencia második napjáról*
(2016. november 18.)**

***A hűség ára. Történelmi dokumentumfilm
az egyházüldözésről Kárpátalján a '40-es, '50-es években
(2016. november 18.)***

**Szakmai kirándulás a kommunizmus magyar áldozatainak emlékére.
Rákóczi-kastély, az elhurcoltak munkácsi emlékműve
(2016. november 19.)**

**Szakmai kirándulás a kommunizmus magyar áldozatainak emlékére,
Szolymai Emlékpark
(2016. november 19.)**

**Szakmai kirándulás a kommunizmus magyar áldozatainak emlékére.
Az Árpád-vonal felsőgerebeni bunkere
(2016. november 19.)**

**Szakmai kirándulás a kommunizmus magyar áldozatainak emlékére.
az elhurcoltak Sztarij Szambor-i emlékműve
(2016. november 20.)**

Наукове видання

Науково-дослідного центру імені Тіводора Легоцького
при Закарпатському угорському інституті імені Ференца Ракоці II

2017

**ТАБОРИ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ,
МАЛЕНЬКИЙ РОБОТ, ГУЛАГ
Угорці та німці Карпатського басейну в таборах
військовополонених і примусових робіт Радянського Союзу
(1944–1953 рр.)**

Редактори:

Молнар Д. Єлизавета – Молнар Д. Стефан

Відповідальний за випуск: *Орос І.*

Верстка: *Молнар Д. С.*

Дизайн: *Молнар Д. С.*

Коректура: *Гнатик-Рішко Марта*

Підписано до друку 25.03.2017 р. Гарнітура Таймс.
Ум. друк. арк. 21,45. Формат 70х100/16. Тираж 200 прим.

Т-12 ТАБОРИ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ, МАЛЕНЬКИЙ РОБОТ, ГУЛАГ. Угорці та німці Карпатського басейну в таборах військовополонених і примусових робіт Радянського Союзу (1944–1953 рр.). Матеріали міжнародної наукової конференції у м. Берегово, 17-20 листопада 2016 р. – Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2017. – 280 с.

ISBN 978-617-7404-36-0

Збірник включає матеріали міжнародної наукової конференції "ТАБОРИ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ, МАЛЕНЬКИЙ РОБОТ, ГУЛАГ. Угорці та німці Карпатського басейну в таборах військовополонених і примусових робіт Радянського Союзу (1944–1953 рр.)", що відбулася 17–20 листопада 2016 р. у м. Берегове.

ББК: 63.3 (2РОС)-8
УДК: 323.282 (061.3)

ISBN 978-617-7404-36-0

9 786177 404360 >